

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

1

BAKİ - 2026

“Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır”.

Heydər ƏLİYEV

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

1997-112

HISTORY AND ITS PROBLEMS

ИСТОРИЯ И ЕЁ ПРОБЛЕМЫ

NƏZƏRİ, ELMİ, METODİK JURNAL

ISSN 2708-0641 (print)
2708-065X (online)

1

ADİLOĞLU
BAKİ – 2026

Baş Redaktor -

Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova
tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Baş redaktorun müavini -

İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov
tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Məsul katib -

Məmmədağa Ələkbər oğlu Baxışov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Elm sahələri üzrə redaktorlar:

Tarix və Antropologiya üzrə redaktor –

Qabil Əli oğlu Əliyev
tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Siyasi elmlər üzrə redaktor –

Məmmədli Sabir Rza oğlu
siyasi elmlər doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Redaksiya heyəti (əlifba sırası ilə)

Axundova Nərgiz Çingiz qızı – AMEA-nın həqiqi üzvü, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

Andrzej L.Bonusiak – tarix elmləri doktoru, Jeşuva Universitetinin Tarix İnstitutu (Polşa)

Bariş Özdal – siyasi elmlər doktoru, Bursa Uludağ Universiteti (Türkiyə)

Dadaşov Əmrah Nemət oğlu – tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Danish Miroslav – tarix elmləri doktoru, Bratislava Komenski Universiteti (Slovakiya)

Əliyeva Sevinc İsrail qızı – tarix elmləri doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Əlizadə Hikmət Əbdül oğlu – pedaqoji elmlər doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Hacıyev İsmayıl Muxtar oğlu – AMEA-nın həqiqi üzvü, AMEA Naxçıvan bölməsi

Hacıyev Sani Tofiq oğlu – tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Hatice Palaz Erdemir – tarix elmləri doktoru, Manisa Calal Bayar Universiteti (Türkiyə)

Hüseynova İradə Mehtiqulu qızı – tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Hüseynova Lalə Cavid qızı – tarix elmləri doktoru, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi sənədlər arxivi

İsgəndərov Anar Camal oğlu – tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Qasımlı Musa Cəfər oğlu – AMEA-nın müxbir üzvü, Bakı Dövlət Universiteti

Quliyeva Nərgiz Məlik qızı – tarix elmləri doktoru, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu

Kvitsiani Johni Jokiyeviç – tarix elmləri doktoru, İ.V.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin “Qafqazşünaslıq” Elmi-Tədris İnstitutu (Gürcüstan)

Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu – AMEA-nın həqiqi üzvü, Bakı Dövlət Universiteti

Mamoulia Georges Quramovich – tarix elmləri doktoru, Sosial Elmlər üzrə Ali Araşdırmalar Məktəbi (Fransa)

Mirabdullayev Adil Mirabdulla oğlu – siyasi elmlər doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Mohammad Salmansızadə – tarix elmləri doktoru, Təbriz Universiteti (İran)

Turichin İqor Victoroviç – tarix elmləri doktoru, Moskva Tarix, İqtisadiyyat və Hüquq Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Rusiya)

Vəlixanlı Nailə Məmmədli qızı – tarix elmləri doktoru, Azərbaycan tarix müzeyi

Yusifzadə Sevinc Ziya qızı – tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Zeynalov İbrahim Xudaverdi oğlu – tarix elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Web-sayt: <https://tarixveonunproblemleri.az/>

Redaksiya ilə əlaqə: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Şəhadətnamə № 0060079 (1997)

©Lisenziya ser.AB - №22477

MÜNDƏRİCAT

QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏR

İSLAMOVA Z.	<i>Vəqf əmlakının hüquqi sənədləşməsi: Asnaqaran kəndinin Babəgil məqbərəsinə vəqfi nümunəsində</i>	5-8
TAJDEHİBONAB M.	<i>Polşada İntibah dövrü mədəniyyəti</i>	9-14
ƏBDÜRRƏHİMOVA Ş.	<i>Fransada mütləqiyyətin formalaşması və dini münaqişələr (1515–1589)</i>	15-20

YENİ DÖVR

İSMAYILOV S.	<i>Qərbi Azərbaycanda ibtidai məktəblərin tarixindən (XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəlləri)</i>	21-24
QƏRİBOV M.	<i>Əhməd Ağaoğlunun “Son Posta” qəzetindəki yazıları və milli-ideoloji görüşləri</i>	25-30
ƏLİYEV L.	<i>İrəvan xanlığının etnik tərkibi</i>	31-35

MÜASİR DÖVR

HACIYEV İ.	<i>Azərbaycanın itirilmiş tarixi ərazisi: Qərbi Zəngəzur</i>	36-42
PƏLƏB A.A., ALİYEV K.G., ALİYEV A.A.	<i>Подготовка высококвалифицированных музыкальных кадров в Азербайджане и их роль в развитии национальной музыкальной культуре в 20-30 годы XX в.</i>	43-52
CƏFƏROV T.	<i>Qərbi Avropa ölkələrində Azərbaycan diasporunun yaranması və inkişafı tarixindən</i>	53-60
ƏLİŞANOVA A.	<i>Beynəlxalq hüquq və rəqəmsal anarxiya: beynəlxalq təşkilatlar yeni kiber və virtual konfliktlərə necə uyğunlaşır</i>	61-65
ŞAHVERDİYEV Ə.	<i>Etnik anlamda mədəniyyət və onun turizmin inkişafında rolu</i>	66-70
İSMAYILOV Ş.	<i>Azərbaycan - Türkiyə münasibətlərində sosial-mədəni integrasiya məsələləri</i>	71-77
TALISHINSKY E.	<i>Information terrorism in the digital era: the role of religious narratives in radicalization</i>	78-83
ИСЛАМ Х., ГЕЙДАРОВА С., ПАНАХОВ А.	<i>Международные аграрные проекты в Азербайджанской Республике (в конце XX века)</i>	84-89
BAĞIROVA T.H.	<i>İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda Azərbaycanın yaratdığı yeni reallıqlar regional və beynəlxalq münasibətlər kontekstində</i>	90-95
HƏYATOVA F.	<i>Böyük Britaniyada miqrasiya proseslərinin inkişafı</i>	96-101
HACIYEVA A.	<i>Qarabağda postkonflikt dövründə regional inkişaf strategiyası: Böyük qayıdışın yol xəritəsi</i>	102-108
İBRAHİMOVA P.	<i>İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan əməkdaşlığının yeni mərhələsi</i>	109-115
KƏRİMOVA N.G.	<i>Transsərhəd əməkdaşlığı regionların beynəlxalq əlaqələrdə iştirakının bir forması kimi</i>	116-120
NƏSİBLİ G.	<i>Demokratik təsisatların inkişaf perspektivində Avropa İttifaqının rolu</i>	121-124
QASIMOVA L., ƏSƏDLİ İ.	<i>Avropa İttifaqının yumşaq güc strategiyasının analizi Şərq tərəfdaşlığı kontekstində</i>	125-129
İBRAHİMƏDƏ E.	<i>Azərbaycan və Türkiyədə prezident seçkiləri modelinin müqayisəsi: ikimərhələlilik, səs çoxluğu və iştirak tələbləri</i>	130-138
MİRZƏLİZADƏ N.	<i>Gücün transformasiyası: ABŞ, Çin və Rusiya kontekstində siyasi hakimiyyətin müqayisəsi</i>	139-144
TAĞIZADƏ E.	<i>Beynəlxalq münasibətlərdə risk transformasiyası: bio-siyasətdən material-siyasətə keçid</i>	145-153

СУЛЕЙМАН-ЗАДЕ Л.	<i>Культура в цифровой реальности</i>	154-160
DADASHLI R.	<i>The Future of the Eastern Partnership in the South Caucasus: Scenarios and Implications for Azerbaijan, Georgia, Armenia, and the EU</i>	161-168
QAFULOVA F.	<i>Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məsuliyyət bölgüsü</i>	169-175
АМИРОВ Ф.	<i>Гидротехнические сооружения Сирии: история, текущее состояние и перспективы</i>	176-182
HACIYEVA R.	<i>İngilislərin Naxçıvanda general-qubernatorluq yaratmaq cəhdləri və nəticəsi</i>	183-187
ARXEOLÖGIYA, ETNOQRAFIYA, MUZEYŞÜNASLIQ		
AVŞAROVA İ.	<i>Azərbaycanın antropomorf qabları haqqında</i>	188-191
AXUNDOVA N.H.	<i>Orta və son tunc dövründə qədim yaşayış yerləri və dəfn abidələrinin tipoloji xüsusiyyətləri</i>	192-197
HƏSƏNLİ P.	<i>Naxçıvanın qədim atçılıq tarixinə dair</i>	198-204
ƏSƏDOVA A.V.	<i>Təbriz şəhərinin Ağqoyunlu dövrünə aid tarixi abidələri</i>	205-209
HÜSEYNOVA G.	<i>Azərbaycanda silah istehsalının tarixinə dair bəzi məlumatlar</i>	210-217
ƏMİRLİ İ.C.	<i>Ailənin əsasları</i>	218-221
ИСМАЙЛОВА Р.	<i>От археологии к судебной антропологии: антропологическое наследие Азербайджана и его значение для современной науки</i>	222-227
ABBASOVA A.A.	<i>Azərbaycan zərgərlik sənətində naxışların mifoloji açıqlanması</i>	228-233
HƏSƏNOV K.Ə.	<i>Muzeylərin effektiv idarə olunmasının əsasları</i>	234-237
MƏNBƏŞÜNASLIQ, TARİXŞÜNASLIQ, TARİXİ ÇOĞRAFIYA, DEMOQRAFIYA, METODİKA		
HÜSEYNOVA İ.M.	<i>Qafqaz müasir çağırışlar və yeni təhdidlər şəraitində fəninin tədrisinə dair</i>	238-246
MƏHƏRRƏMOVA S.	<i>Tarixin tədrisi prosesində İKT-dən istifadə etmə bacarıqlarının formalaşdırılması</i>	247-250
ASLANOV E.	<i>Transition from Karabakh khanate to provincial administration in the first quarter of XIX century: administrative changes and center-periphery relations (on the basis of Acts of Caucasus Archaeographic Commission)</i>	251-259
MƏMMƏDOVA M.	<i>Qərbi Azərbaycan ziyalılarının elm və təhsilimizin inkişafında rolu</i>	260-264
HAQVERDİ Ü.	<i>Əhalinin siyahıyaalınması problemi: tarix və müasirlik</i>	265-272
YUBİLEYLƏR, XATİRƏLƏR		
MUXTAROVA Ə.İ., ƏLİYEV Q.Ə.	<i>Tariximizin görkəmli tədqiqatçısı (Akademik İsmayıl Hacıyevin 75 illik yubileyi münasibətilə)</i>	273-275

UOT 94(479.24)

ZƏHRA İSLAMOVA

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi
<https://orcid.org/0000-0002-9530-4263>
zahraislamova@bsu.edu.az*

**VƏQF ƏMLAKININ HÜQUQİ SƏNƏDLƏŞMƏSİ:
ASNAQARAN KƏNDİNİN BABAGİL MƏQBƏRƏSİNƏ VƏQFİ NÜMUNƏSİNDƏ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/5-8>

Bu məqalə orta əsrlərdə Azərbaycanda vəqf əmlakının sənədləşməsi və vəqfnamələrin hüquqi-funksional mahiyyəti barədədir. Tədqiqatda vəqfnamələrin formalaşma prinsipləri, yazı üslubu, struktur elementləri və şəriət hüququ ilə əlaqəsi araşdırılır. Asnaqaran kəndinin Babagil məqbərəsinə vəqf edilməsi haqqında təsdiqnamə nümunəsi əsasında vəqfnamələrin necə tərtib olunduğu, sərhəd təsvirləri, vəqf şərtləri, mütəvəllilik sistemi və hüquqi legitimləşmə prosesi təhlil edilir. Məqalə göstərir ki, vəqfnamələr yalnız dini sənəd deyil, həm də sosial münasibətləri tənzimləyən, mülkiyyətin qorunmasını təmin edən mühüm hüquqi institut olmuşdur.

Açar sözlər: Səfəvilər, Azərbaycan, vəqf, vəqfnamə, mütəvəlli, şəriət hüququ.

Giriş. Vəqf institutu İslam sivilizasiyasında dini-xeyriyyə fəaliyyətinin, sosial müdafiə sistemi-nin və ictimai məkanların idarə olunmasının əsas mexanizmlərindən biri kimi formalaşmışdır. Orta əsr Azərbaycanında vəqflər məscidlərin, mədrəsələrin, xanəqahların, türbələrin, su kəmərlərinin, bazarların və digər ictimai təsisatların davamlı fəaliyyətini təmin edən hüquqi-ictimai institut kimi mühüm rol oynayırdı. Vəqfin hüquqi əsasını təşkil edən vəqfnamələr isə bu əmlakın idarə edilməsini, sərhədlərini, gəlir mənbələrini və istifadə şərtlərini ətraflı müəyyənləşdirən normativ sənədlər sistemidir.

Vəqfnamələrin tərtibi xüsusi dini-hüquqi normalara uyğun şəkildə aparılır, şəriət hakimləri tərəfindən təsdiq edilməklə qanuni qüvvə qazanırdı. Bu məqalədə vəqfnamələrin strukturu, yazı ənənəsi, hüquqi mahiyyəti araşdırılır və Asnaqaran kəndinin Babagil məqbərəsinə vəqf olunmasına dair sənəd nümunəsi əsasında konkret tətbiq prinsipləri təhlil edilir. Məqsəd orta əsrlərdə vəqf sənədlərinin həm hüquqi institut, həm də sosial tənzimləmə mexanizmi kimi fəaliyyət mexanizmini üzə çıxarmaqdır.

Vəqfnamə anlayışı və hüquqi əhəmiyyəti. Vəqfin var olmasını əsaslandıran vəqfnamə yalnız dini bir mətn deyil, həm də hüquqi dəyərə malik sənəd kimi cəmiyyətin sosial münasibətlərini nizama salırdı. Vəqfnamə - hər hansı bir mülkün, torpaq və ya əmlakın dini, xeyriyyə və ictimai məqsədlərə sərf olunması üçün hüquqi cəhətdən təsdiq olunmuş sənəddir. Onun əsas mahiyyəti vəqf edənin (vaqif) iradəsini təsdiqləmək, əmlakın istifadəsini və gəlirinin yönləndirilməsini müəyyənləşdirməkdir. Vəqf əmlakı əkin torpaqları, bağlar, üzümlüklər, həmçinin su kanalları və ya kəhrizlər, heyvan sürüləri, şəhərlərdə – karvansaralar, dükanlar və ya bütün bazarları əhatə edə bilərdi. Vəsiyyət edən şəxs vəqf sənədində vəqf etdiyi əmlakının dəqiq sərhədlərini göstərməklə yanaşı, əmlakın idarə edilməsi və gəlirləri ilə bağlı müxtəlif şərtlər qoya bilərdi, həmçinin vəqfin nəzarətçisi – mütəvəlli vəzifəsinə özünü və nəslinin nümayəndəsini təyin etməyi şərtləndirə bilərdi. İstənilən halda vəqf əmlakı ilə bağlı bütün incəliklər vəqfiyədə qeyd olunmalı idi.

İslam hüquqşünaslarının əksəriyyəti vəqfi “Allah yolunda saxlanılan, mülkiyyət hüququ şəxsi istifadədən çıxarılıb ictimai istifadəyə verilən mülk” kimi izah edirlər. Vəqfnamə yazılı şəkildə tərtib edilir, şahidlər tərəfindən təsdiqlənir və qazı (şəriət hakimi) tərəfindən qanuni qüvvə qazanırdı.

İlkin yazılı mənbələrdə “vəqfnamə” anlayışı ilə yanaşı, vəqf əmlakının hüquqi qeydiyyatı və idarəçiliyi ilə bağlı “vəqfnaməçə”, “təsdiqnamə”, “qəbalə” və “sicil” kimi müxtəlif terminlərə də rast gəlinir.

Vəqfnamələrin quruluşu və məzmunu. Vəqfnamə vəqf edilən əmlakın xüsusiyyətləri və vəqf edilmə şərtlərini ehtiva edən və qazı tərəfindən təsdiq edilən sənəddir. Azad və şüurlu şəkildə, hər hansı təzyiq və təsirə məruz qalmadan istənilən şəxs özünə məxsus malını-mülkünü vəqf edə bilərdi.

Vəqf edilən əmlakın davamlı gəliri olması, xeyriyyə məqsədi əsas şərtlərdən hesab edilirdi. Qeyd edilən şərtlərin olduğu halda, vəqif vəqfnamə tərtib edə bilərdi. İslam hüququna əsasən hər bir kəs özündən sonra qalan əmlakına dair vəsiyyəti ən azı iki şahidin iştirakı ilə edilməlidir. Öz əmlakını vəqf edən, vəsiyyət edən şəxs, yəni müvəsssi bu işə icraçı yəni vəsi (vəsiyyəti icra etmək üçün təyin olunmuş şəxs) təyin etməlidir. Vəsiyyət edən öz malının üçdə birini istədiyi kimi sərəncam verə bilər: istədiyi şəxsə müəyyən miqdarda pul, torpaq və ya əşya vəsiyyət edə bilər. Allaha xoş gəlmək və “ruhun xilasını” naminə malın bir hissəsinin vəqf edilməsi və ya qulların bir hissəsinin azad edilməsi kimi məsələlər də vəsiyyətnamə ilə nəzərdə tutulurdu. Müvəsssidən qalan əmlakın üçdə ikisi qanuna görə hər bir halda vəərəsə ola biləcək qohumlar arasında bölünməli idi.

Vəqfnamənin hüquqi forması (şəriət normaları əsasında tərtibat). Vəqfnamələr adətən klassik İslam hüququ normalarına uyğun şəkildə yazılırdı. Onların **formasını** üç əsas hissədən ibarət idi:

1. **Giriş və dini-dua formulu** – vəqfin “səbilullah” (Allah yolunda) edildiyi vurğulanırdı.
2. **Əmlakın təsviri** – vəqf olunan torpaq, bağ, dükan, su mənbəyi, karvansara və digər obyektlər dəqiq sərhədləri ilə sadalanırdı.
3. **İstifadə qaydaları** – gəlirlərin kimə və hansı məqsədlə ayrılacağı, mütəvəllinin kimliyi, səlahiyyətləri və məsuliyyəti qeyd olunurdu.

Vəqfnamələr şəriət qaydalarına əsasən xüsusi hüquqi üslubda tərtib edilirdi. Burada əvvəlcə vəqf edən şəxsin (vaqifin) niyyəti və vəqfin əbədi olması şərti qeyd olunurdu. Əmlakın satılmaması, irsi verilməməsi və yalnız müəyyən olunmuş istiqamətlərdə istifadə edilməsi barədə bəndlər yazılırdı. Qazi və ya müfti tərəfindən təsdiq edilən sənədlər hüquqi qüvvəyə malik olurdu. Bu formaya görə vəqfnamə həm dini, həm də dövlət nəzarətində etibarlı hüquqi sənəd sayılırdı.

Orta əsrlər dövründə vəqfiyyətlərin qanuni qüvvəyə minməsi üçün bir və daha çox qazının təsdiqi olmalı idi. Hökmdarlar tərəfindən tərtib edilmiş vəqfnamələr də belə hökmdar tuğrasından sonra qazının möhürü olmalı idi.

Asnaqaran kəndinin Babagil məqbərəsinə vəqf olunması haqqında təsdiqnamənin nümunəsində vəqfnamənin tərtibi və tərkibinə baxaq. Bu sənəd Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun elmi arxivi, fond 1, iyahı 2, iş №298 olaraq saxlanılır (Musəvi səh 44-45). Asnaqaran kəndi indiki Lənkəran-Lerik yolunun 40-cı kilometrliyində yerləşir.

Vəqfnamə tərtib edilərkən əvvəlcə vəqfnamənin tərtib edən və təsdiq edən hökmdar, hakim, qazi və ya digər səlahiyyətli nümayəndələrin möhür və imzaları qoyulurdu. “*Əmir Əhməd Dəriğinin göstərişi əsasında tərtib olunmuşdur*” (3, s.44).

1) müqəddimə hissəsi tərtib edilir, yəni mətnin başlanğıcında Allahın adı ilə duaya yer verilir, Allaha şükrlər və Allah yolunda xeyriyyənin əhəmiyyətinə dair Qurandan hər hansı bir ayə yazılırdı. Ardınca Peyğəmbər və Əhli-beytə salavat gətirilir. Sənədin Müqəddimə hissəsində “*Şükr olsun o allaha ki, göylərin yaradıcısı və mülklərin sahibidir. Peyğəmbərə, onun vəsisi və həmsirrinə, xeyirxah nəsilərinə allahın salavatı olsun*” (3, s.44).

2) Müqəddimədən sonra vaqifin adı, məqsədi və şərtləri açıqlanır, həmçinin əmlakın əvvəlki tarixinə dair vəsiyyəti, vəqf edən şəxsin kimliyi, tutduğu vəzifə, doğulduğu, yaşadığı ünvan, vəqf edilən ərazinin yeri qeyd olunurdu. “*Bu şəriq qayəli və səhih dəlilli sözləri yazmaqda məqsəd odur ki, çünki Asnaqaran kəndi aşağıda qeyd olunan sərhədlərin mövcubincə ən qədim zamanlardan indiyədək ariflərin sultanı, türbəti müqəddəs Sultan Babagilin zaviyəsinə düzgün surətdə vəqf edilmişdir ki, onun karvansarası.... çeşmə və çaylarından istifadə edilsin*” (3, s. 44). Asnaqaran kəndinin Babagil məqbərəsinə vəqf olunması haqqında təsdiqnaməyə əsasən “*Vəqf olunmuş kəndin hüdudu ibarətdir: birinci hədd, Lənkərkonana (Lənkəran şəhərinin keçmiş adı) tabe olan Barcagandan Miyankuh sərhəddi ilə Əvvəlsər bərəsinə qədər uzanaraq, Laqeyn bəndi və bərəsinə, Miyankuh sərhəddinə yapışmış və üzü-aşağı Birkəndul çayına qədər uzanaraq böyük çaya qovuşmuş, Tovsən, Şəmdüzdə və Lüvəsər alaları-nın üstünə qədər başıyuxarı qalxmış və Kürəsər bəndinə yağışmış, sonra üzüaşağı enərək Hicrənariyə və oradan Azərbican çayına qədər enmiş və buradan Siyanəxş yamacına, Şakünəmeydan, Qələdüzdan və Bahadüləkuhə qədər yuxarı qalxmış, sonra üzüaşağı enərək, Vərazərud (Lənkəran çayının keçmiş adı) adlı böyük çaya yapışmış, Türəsur yamacı ilə yuxarı qalxaraq, birinci həddə çatmışdır*” (3, s.45).

3) Növbəti sətrdə vəqfin şərtləri açıq və dəqiq olmaqla bir-bir göstərilirdi. İstifadəsi kimlərə aiddir, hansı şərtlər əsasında istifadə və idarə edilməlidir, irsi olaraq sahiblik hüququ kimə məxsus

olması məsələləri sənəddə aydın şəkildə qeyd edilirdi. *“Babagilin bu düzgün, şəri və kişi övladına aid vəqfi haqqındakı qanun-qaydalar bütün şəxslərə şamildir”* (3, s.44). 4) Bundan sonra vəqfin idarəsi, qeydiyyatı və təsdiqi üçün mütəvəllinin kimliyi göstərilirdi.

5) Vəqfnamənin tərtibatında vəqfin və mütəvəllinin təqdimatından sonra vəqf edilən əmlak (əgər əmlaklar çoxdursa ayrı-ayrılıqda sıra ilə) dəqiqliklə təsvir edilir, sərhədləri, onun yerləşdiyi kənd, mahal və qonşuluqdakı mülklərin sahibləri kimi sərhəd təsvirləri yazılırdı. Əmlakın növünə görə (torpaq, bağ, dükan, karvansara, hamam və digərləri) ayrı-ayrı bəndlər tərtib olunurdu. Vəqfnamədə vəqf edilən əmlak ümumi adda “mevkuf” adlanırdı. Mevkuf həm daşınar, həm daşınmaz əmlak olduğuna görə, daşınmaz əmlakların təsvirindən sonra, daşınan əmlakların təsviri verilirdi. Əgər vəqf edilən puldursa, onun dəqiq miqdarı və şərtləri göstərilirdi. Bu dəqiqlik gələcəkdə mübahisələrin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı. *“Asnaqaran kəndi müqəddəs Sultan Babagilin zaviyəsinə onun karvansarası, hənpərgahı¹, əkin yeri, döşənəcəyi, bəyaz yerləri, bar verən və bar verməyən ağaclarından, xanəgahı, istirahətgahı, otlağı, çəltik zəmiləri, çəmənləri, su və su arxları, çeşmə və çaylarından istifadəsi vəqf edilmişdir”*. Vəqfnamədə gəlirlərin sərf ediləcəyi yerlər, xərclərin miqdarı və xərclənmə üsulları, müddəti dəqiqliklə öz əksini tapmalı idi. Hətta əlavə gəlir olduğu halda hara və kimə xərclənməsi belə nəzərdə tutularaq, mütləq şəkildə qeyd olunurdu. Eyni zamanda, vəqf edilmiş müəssisənin xidmətçiləri və onların əmək haqqları da göstərilirdi.

6) Sonda vəqfin şərtlərinin yerinə yetirilməsi şərti qəti olaraq bildirilir, əbədiyyəti vurğulanırdı. Əksər hallarda sənədin sonunda *“şəriət üzrə dəyişdirilməzdir”* qeydi əlavə olunurdu. Asnaqaran kəndinin Babagil məqbərəsinə vəqf olunması haqqında təsdiqnaməyə əsasən *“vəqf zorakılıq, batillik, imtina və cəbrdən tamamilə kənardadır”, “bunu eşitdikdən sonra hər hansı adam onu dəyişdirsə, günahı onu dəyişdirən adamların boynuna düşəcəkdir”* (3, s.44-45).

Vəqfnamənin sonunda tərtib tarixi, qeydlər və şahidlər varsa, adları və imzaları qeyd olunmalı idi. *“Bu sənəd 915-ci ilin rəcəbül-mürəccəb (1508-ci ilin oktyabr) ayında yazılmışdır”*. Sənədin haşiyə hissəsində Əmir Əhmədin, Sultan Mahmudun, Murad Sultanın və Əmir bəyin qeydləri və möhürləri vardır.

Bəzi hallarda vəqfnamənin şərtlərini təsdiqlənməsi üçün əlavə hökmdar fərmanları və ya yüksək dövlət idarələrinin hökmləri olurdu. Bu hökm və fərmanlar vəqf hüququ, idarəçilik ənənəsi və şəriət prinsipləri baxımından çox əhəmiyyətli hüquqi göstəricilər ehtiva edirdi. Hökmdarın rəsmi fərmanları, bir növ, vəqfnamənin tamamlayıcı hüquqi sənədi funksiyasını daşıyır, həmçinin bu fərmanlar şəri vəqfnamənin (şəxsi və ya dini sənədin) üzərində dövlət təsdiqidir ki, bununla vəqfin qanuni qüvvəsi və toxunulmazlığı təmin edilirdi. Qeyd edilən vəqflər qazılar tərəfindən məhkəmə və ya hökumət sicillərində qeydiyyatla alınırdı. Bu sənədlər vəqf mülklərinin hüquqi statusunu təsdiq edən rəsmi qeydiyyat materialları olub, onların qorunması və sistemləşdirilməsi dövlət səviyyəsində həyata keçirilirdi. Vəqf edilən əmlakın müəyyən bir binası varsa, vəqfnamə həmin binanın divarına həkk olunurdu. Azərbaycanda bugünə qədər oxunması mümkün olan vəqfnamələrin əksəriyyəti məcid divarlarına həkk olunmuş sənədlərdir.

Nəticə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, orta əsr Azərbaycanında vəqfnamələr həm dini-mənəvi, həm də hüquqi-inzibati funksiyaları birləşdirən kompleks sənədlər sistemi idi. Onların tərtibatında sərhədlərin dəqiqliklə göstərilməsi, əmlakın növlərinin ayrılıqda təsviri, vəqf şərtlərinin geniş şəkildə qeyd olunması, mütəvəllinin səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və şəriət hakimlərinin təsdiqi vacib elementlər kimi çıxış edirdi. Asnaqaran kəndinə dair təqdim olunan nümunə vəqfnamələrin həm mülkiyyətin qorunmasına, həm də xeyriyyə məqsədlərinin davamlı təminatına xidmət etdiyini bir daha təsdiqləyir. Nəticə etibarilə, vəqfnamələr orta əsr cəmiyyətində sosial sabitliyin, dini təsisatların davamlılığının və mülki münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin fundamental vasitələrindən biri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Akgündüz Ahmed. İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında Vakıf müessesesi. 3. Baskı. -İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2013, 612 s.

¹ Hənpərgah – hökmdarın, əmirlərin və ya yüksək rütbəli şəxslərin rəsmi görüş, qəbul və idarəetmə üçün istifadə etdiyi saray otağı və ya inzibati məkan.

2. Bayramlı, Z.H., Şabiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI–XVII əsrlər). Bakı: Avropa Nəşriyyatı, 2016, 344 s.
3. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1965, 130 s.
4. Yediyıldız, Bahaeddin. XVIII. Yüzyılda Türkiyede vakıf müessesesi: bir sosial tarix incelemesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003. 506 seh.
5. Озиев Г. Б., Рафиков И. Ш.. Вакф: концепция, управление, развитие и финансирование. -К.: 2023. - 182 с.
6. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII - XV веках (курс лекций) / Отв. ред. В.И. Беляев. Л.: Издательство Ленинградского университета, 1966. - 200 с.

ЗАХРА ИСЛАМОВА

*Преподаватель Бакинского Государственного Университета,
Кандидат исторических наук*

ДОКУМЕНТАЛЬНОЕ ОФОРМЛЕНИЕ ВАКУФНОГО ИМУЩЕСТВА: НА ПРИМЕРЕ ПЕРЕДАЧИ ДЕРЕВНИ АСНАГАРАН МАВЗОЛЕЮ БАБАГИЛ

Статья посвящена изучению системы документального оформления вакуфного имущества и юридико-функциональной природы вакуфнамэ в средневековом Азербайджане. В исследовании анализируются принципы составления вакуфных актов, их стилистические особенности, структурные элементы и связь со шариатским правом. На основе подтверждающего документа о передаче деревни Аснакаран мавзолею Бабагил рассматриваются порядок оформления вакуфнамэ, описание границ имущества, условия вакуфа, система мутевелли и процедуры юридической легитимации. Показано, что вакуфнамэ представляли собой не только религиозные тексты, но и важный правовой институт, регулирующий социальные отношения и обеспечивающий защиту имущественных прав.

Ключевые слова: Сефевиды, Азербайджан, вакуф, вакуфнамэ, мутевелли, шариатское право.

ZEHRA ISLAMOVA

*Lecturer of Baku State University,
PhD in History*

LEGAL DOCUMENTATION OF WAQF PROPERTY: THE CASE OF ENDOWING THE VILLAGE OF ASNAQARAN TO THE BABAGIL SHRINE

This article examines the documentation of waqf property and the legal-functional nature of waqf deeds (waqfnamas) in medieval Azerbaijan. The study analyzes the principles of drafting waqf documents, their stylistic features, structural components, and their relationship with Islamic (Shari‘a) law. Using the confirmation deed concerning the endowment of the village of Asnaqaran to the Babagil shrine, the article explores the procedures of waqfname preparation, boundary descriptions, waqf conditions, the mutawalli (trustee) system, and the process of legal legitimization. The findings demonstrate that waqfnamas served not only as religious documents but also as an important legal institution regulating social relations and ensuring the protection and continuity of endowed property.

Keywords: Safavids, Azerbaijan, waqf, waqfname, mutawalli, islamic law.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Mehman Abdullayev, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT: 008; UOT 94

MEHPARƏ TAJDEHİBONAB

Azərbaycan Dillər Universiteti
Qərb ölkələri üzrə Regionşünaslıq kafedrasının müəllimi
m.tajdehibonab@gmail.com

POLŞADA İNTİBAH DÖVRÜ MƏDƏNİYYƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/9-14>

Polşada, daha sonra Litva, Belarus və Ukrayna torpaqlarının da daxil olduğu Reç Pospolitada İntibah dövrü ölkənin mədəniyyət tarixində, “qızıl dövr” kimi adlandırılır. İtaliya ilə sıx əlaqələr sayəsində Polşa olduqca erkən (XV əsrin ortalarından) güclü, yeni, mədəni impulsu hiss etməyə başladı. Macar-xorvat mədəni və siyasi dairələri vasitəsilə Polşaya nüfuz edən italyan mədəni oriyentasiyası Polşaya yeni mədəniyyət növünü digər Mərkəzi Avropa ölkələrinə nisbətən daha adekvat qavramağa imkan verdi. Əlbəttə ki, bu da Polşa İntibah mədəniyyətinin çiçəklənməsinə töhfə verdi. İntibah dövrü Polşa mədəniyyəti milli mədəniyyətin sonrakı çoxəsrlik inkişafı üçün əsas oldu, gələcək nəsillərin oriyentasiyasına xidmət edən davamlı, dəyişməz nümunələr yaratdı. Əlbəttə ki, burada italyan mədəniyyəti, XV əsrin ortalarında Polşa mədəniyyətinin özündə də yüksəlişin olması, yeniliyə açıq olması ilə kök sala bildi. XIV-XV əsrlərdə Polşanın tarixi inkişafı ilə sıx bağlı olduğu çex və alman mədəniyyətlərinin ən güclü təsiri, son qotik tipli mədəniyyət sferasında qaldı. Bu məqalədə Polşaya nüfuz edən italyan mədəni ariyentasiyası haqqında geniş şəkildə bəhs olunur.

Açar sözlər: İntibah mədəniyyəti, italyan memarlar, Polşa mədəniyyəti.

Giriş. İntibah Qərbi və Mərkəzi Avropa ölkələrinin sosial-mədəni inkişafında özünəməxsus bir dövrdür. İntibah dövrünün klassik ölkəsi XIV-XVI əsrlərin İtaliyası idi, digər ölkələrdə isə oxşar proseslər sonradan başladı. "Renessans" termininin özü o dövrdə antik mədəniyyəti canlandırmaq, ona yenidən qayıtmaqla bağlıdır. Lakin sonra gördüyümüz kimi, bu təkcə geri dönüşlə kifayətlənmədi. İnsanlığın arxasında orta əsrlərin təcrübəsi vardı və nə qədər İntibah dövrünün sənətkarları onu tənqid etsələr də o, tamamilə yeni tendensiyalarla birləşərək yenidən canlanan antik mədəniyyətə unikal xüsusiyyətlər bəxş etdi. Orta əsrlərin çöküşü, o cümlədən mədəniyyətdə baş verən proseslər isə ilk növbədə özünü yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında göstərirdi. Bunu erkən kapitalizm kimi xarakterizə etmək olar. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq, cəmiyyətin sosial strukturu mürəkkəbləşir ki, bu da yeni mədəni ehtiyacları, mədəniyyət yaradıcılığında yeni prinsiplərə və bununla da yeni mədəniyyətə gətirib çıxarırdı [5, s.7].

Bütün İntibah dövrü üçün ümumi olan mədəni yaradıcılıq prinsipi humanizm prinsipinə çevrildi, yəni insana, onun maraqlarına və ehtiyaclarına yönəldi. Humanizmin əsaslandırılması və parlaq ifadəsi Piko della Mirondolanın (1463-1494) “İnsan ləyaqəti haqqında” məşhur çıxışında verilmişdir: “Rəbb insanı yaradıcı qanunları bilməsi, kainatın gözəlliyini sevməsi və onun böyüklüyünə heyran olması üçün bütün digər yaratdıqlarından sonra yaratdı [2, s.77].

Polşa İntibahının xüsusiyyətləri. İntibah dövrü Polşa mədəniyyəti aydın sosial təbəqələşmə ilə xarakterizə olunurdu. XVI əsrin birinci yarısının İntibah mədəniyyətinin əsas mərkəzləri kral sarayları idi, bu xüsusən səxavətli himayədarlar, humanist üslubun pərəstişkarları - I Qoca Sigizmund və II Avqustun dövrünə təsadüf edirdi [9].

XIV əsrin sonlarında Yagellon sülaləsinin hakimiyyəti altında Polşanın Litva ilə birləşməsi ərazi baxımından böyük və daxili quruluşa görə mürəkkəb bir dövlət yaratdı. Polşanın özündə knyazlıq xarakteri daşıyan torpaqlar vardı və Litvaya isə torpaqlarının və mədəniyyətlərinin öz siyasi təşkilatları olan litvalılar, belaruslar və ukraynalılar daxil idi. Bununla bərabər Polşada krallar tərəfindən dəstəklənən iri feodallarla zadəganlar arasında mübarizə getdikcə güclənirdi.

1410-cu ildə Qrünvald yaxınlığında ağır zərbə alan səlibçilərlə mübarizə güclənir. Lakin onlar tamamilə məğlub olmadı, bu isə bütün XV əsr boyu Polşa xalqının qurbanlar verməsinə səbəb oldu [10].

Polşadakı dirçəliş incəsənətdə humanizm ideyalarının əksi idi. Bu fikirlər, memarlıqda ifadəsini tapmamışdan əvvəl, XV əsrin sonlarında Polşa alimlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Onların arasında XVI əsrin əvvəllərində Polşa kralı olmuş gənc Sigizmundun müəllimi, italyan Buonakorsi Kallimah mühüm rol oynamışdır. Sigizmundun Buda şəhərində əmisi - Macarıstan kralının sarayında qalması İntibahın formalarının Polşaya köçürülməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi [10].

XVI əsr Polşa üçün dünyəvi, humanist mədəniyyətin çiçəklənmə dövrü idi və Polşada onun ilk nümunələri əsrin əvvəllərində italyan memarlar tərəfindən yaradılmış İntibah memarlığına uyğun gəlirdi. Lakin bu məqnatların, zadəganların və şəhər əhalisinin binalarında Polşa son qotikasının artıq XV əsrdə yaranan yeni dünyagörüşü, ictimai əlaqələr, məişət həyat tərzini əks etdirən formaları ilə birlikdə geniş istifadə olunurdu [11].

İntibah dövrünün yeni cərəyanları Polşaya tez daxil oldu, onun daşıyıcıları, əsasən, italyan, fransız və alman universitetlərində təhsil alan gənclər idi. Poznanda yepiskop Yan Lyubranski tərəfindən əsas qoyulmuş orta məktəb Polşada ilk dəfə olaraq intibah dövrünün cərəyanlarına uyğun olaraq yeni tərbiyə proqramını tətbiq etdi. XVI əsrin ikinci yarısında yaranmış müxtəlif konfessiyalara (Pinçov, Krakov, Leşno, Rakov, Qdansk) məxsus bir çox gimnaziyalar şagirdlərini bu ruhda tərbiyə edirdilər. Dünya haqqında biliklər verən və əvvəllər ancaq ruhani və alimlərin məhdud dairəsinin tələbatına xidmət edən kitablar, indi daha çox yayılmağa başlamışdı.

Dini və elmi kitablarla yanaşı, hüquqi aktlar, seymin sənədləri və qanunları, həmçinin, məlumat kitabçaları nəşr olunurdu. Sigizmund Avqust tərəfindən təşkil olunmuş Yagellonlar dövlətini Qərbi Avropa ilə bağlayan daimi poçt da informasiya mübadiləsinə xidmət edirdi [1, s.101].

Polyaklar çox ifadəli də olsa klassik ritorik fiqurlara üstünlük verirdilər. Polşa İntibah mədəniyyətində yas yalnız son dərəcə geniş yayılmış məzar daşları janrında özünü göstərirdi. Ümumilikdə katolik mədəniyyətinə xas olan ölüm kultu Polşa qəbirüstü abidələrində mərhumun vurğulanmış sosial təsviri, şəxsi portreti və xristian nikbinliyi ilə birləşdirilib. Buna görə də, I Sigizmundun məzar daşı üçün yaradılmış sxemə əsaslanan Polşa məzar daşlarından keçici həyat üçün ümitsizlik və kədər deyil, əbədi sevincin sakit gözləntisi göstərilir [9].

Vətəndaş hüquqları və nikahlar. Krakova böyük italyan immiqrasiya axını 1518-ci ildə I Sigizmundun Milan hersoqu Gian Galeazzo Sforzanın qızı italyan şahzadəsi Bona Sforza d'Araqon ilə evlənməsi ilə əlaqələndirilir. O, evliliyindən əvvəl anası İzabella Araqonskayanın Neapolda yerləşən iqamətgahında yaşayırdı.

Toy dəstəsi ümumilikdə 287 nəfərdən, o cümlədən 92 atlıdan ibarət idi. Onların bir çoxu daha sonra Krakovda məskunlaşaraq I Sigizmund kral sarayında, daha sonra isə Sigizmund Avqustun sarayında müxtəlif vəzifələr tutdular.

Ümumiyyətlə, XVI əsrin ortalarında sarayda 180-ə yaxın italyan var idi, onlar məhkəmə iyerarxiyasında katiblər, uşaq tərbiyəçiləri və ya kapellanlar (aristokratlardan və kilsə iyerarxlarından ibarət saray ibadətəhəna mənsub din xadimi, sonralar XVII əsrə qədər kilsə vəzifələrini katib vəzifəsi ilə birləşdirən “məişət” keşişi) kimi daimi xidmətə qəbul edilərək sarayda mühüm rol oynayırdılar. Onların arasında, daha sonra İtaliyaya qayıdan humanist və şair Nikkolo Antonio Karminyano da var idi [4, s.15]. Çoxsaylı saray peşələri arasında italyanlar at ustaları, əczaçılar, həkimlər və aşpazlar kimi geniş şəkildə təmsil olunurdular. 1540-cı illərdə “Rorantistlər” saray xoru yaradıldı, onun tərkibinə bir neçə italyan müğənnisi - Giorgio, Erazmo, Volpo, Kristoforo, Cuseppe, Aniloni və Covanni daxil oldu. Onlar 20-80 florinə qədər kral təqaüdü alırdılar, onların bir çoxu, Cano (Gianni) Balli kimi, kral saray musiqçisi adına layiq görüldülər. Bundan əlavə, Balli musiqili kapella yaratdı və Krakov vətəndaşı hüquqlarına sahib oldu [4,s.15].

Polyak dilində bədii ədəbiyyat inkişaf edirdi. Mikolay Rey polyak və latın dillərində yazan görkəmli şair Yan Koxanovski ilə yanaşı polyak ədəbi dilinin atası hesab olunur. Latın dilində ədəbiyyat həm də Avropanın qalan hissəsi üçün polyaklığın təmsilçisi kimi xidmət edirdi. Lakin belə bir linqvistik vəziyyət polyak dilinin özünün formalarının təkmilləşməsinə mane olmadı ki, bunu slavyan İntibahının ən böyük şairi, insanın emosional dünyasını latın dili ilə eyni səviyyədə əks etdirmək bacarığına malik olan Y.Koxanovskidə görmək olardı [9].

Şlyaxta kimi meşşanlar da kostellərdə möhtəşəm kitabələr, qəbirüstü abidələr salırdılar. İntibah dövrünün əlamətlərinə uyğun olaraq qəbirüstü heykəltəraşlıq vəfat edənin simasını realistcəsinə can-

landırır, onu yarı əyilmiş vəziyyətdə təsvir edirdi. Mədəniyyətdə və incəsənətdə yeni cərəyanları, başlıca olaraq kral sarayı yayırdı. İlk İntibah tikililəri I Sigizmundun sayəsində meydana gəlmişdi. Vaveldə kafedral kilsənin nəzdindəki kapella, xüsusilə məşhur idi. Sigizmund Avqust gözəl kitabxana yaratmışdı. O, heykəltəraşlıq əsərləri, rəsmlər və zinət əşyalarından kolleksiya toplayırdı [1, s.103].

Kral sarayında italyanlar. Kral sarayında Veronadan olan, Krakovda saray kapellasını yaradan görkəmli şəxsiyyət Alessandro Pezenti idi. Onun vəzifələrinə İtaliyadan musiqiçilərin seçilməsi və işə cəlb edilməsi, həmçinin, kraliçanın müxtəlif əmrlərinin icrası daxil idi. Onun vasitəçiliyi ilə Veronadan olan zadəgan, oymaçı, zərgər və sikkə zərbçisi, əvvəllər kardinal İppolito II d'Este nin sarayında musiqiçi kimi fəaliyyət göstərmiş Covanni Cakomo Karalio (təxminən 1500-1565) Krakov kral sarayına qəbul edildi. Karalio Polşada zadəganlıq titulu tanınması üçün İmperator V Karlın sarayında Polşa səfiri Yan (İohann) Dantiskusa (Dantişek) müraciət etdi. 1552-ci ildə Kral I Sigizmund ona Qızıl Cəngavər titulu verdi və onun italyan saray nəslı gerbini tanıdı [4, s.16].

Yüksək vəzifələrdən birini Neapolitan aristokrat ailəsindən olan, musiqi və ədəbi təhsili olan və 1518-ci ildə Bona ilə birlikdə Polşaya gələn Kola Maria de Karis tuturdu. Sarayda baş aşpaz olmasına baxmayaraq, ona müxtəlif diplomatik missiyalar da həvalə olunmuşdu. O, kral tərəfindən cəngavər rütbəsinə layiq görüldü və Polşa zadəganlığı titulu və gerbi verildi [4, s.16].

Maraqlıdır ki, baxılan kral siyahılarında memarların adları çəkilir. Sigizmund Avqust sarayındakı qırx əcnəbi arasında Polşalı tədqiqatçı Marek Ferenc on beş italyanı sayır - bunlar zərgərlər, bağbanlar və saray rəssamı - Yan Herman Monte Mariadır. Rəssamlar arasında D.Karalio, Sigizmund Avqust kral siyahılarında "Polşa Kralı Sigizmund Avqustun qiymətli daşlarının istehsalı üzrə əsas mütəxəssis" adlanır, yəni zərgər - xüsusi yer tutur, çünki onun zadəgan titulu kral tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Krakovda italyan icması. Kralın çağırışını izləyən və Krakova gələn ilk italyan memarlar Florensiya ilə sıx əlaqəli idilər. Onların Polşaya səfərləri Macarıstandan keçmişdir ki, bu da Kral I Sigizmundun Macarıstanda şəxsi əlaqələrindən asılı idi. Eyni zamanda, XV əsrin ikinci yarısı - XVII əsrin əvvəllərində Polşa mədəniyyəti bəzi ənənəvi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Xaricdən gələn yeniliklərin yerli köhnə ilə sintezi burada o qədər təbii oldu ki, bu, yerli mədəniyyətdə təbəqələşməyə səbəb olmadı [9].

Polşada 1520-ci ildən əvvəl bölgələrarası ilk immiqrantlar dalğası yarandı. 1518-ci ildən Sileziya həm stilistik həm də sənədləşdirilmiş olan komaskaların fəaliyyət sahəsinin ilk məkanına çevrildi: portalların memarlıq dizaynı və "Sileziya tipi" buna nümunə ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün tikinti sənayesində italyanlar üstünlük təşkil edirdilər. XVI əsrin sonlarında Debnikdən gətirilən Polşa qara mərməri Macarıstan qırmızı mərmərini əvəz etdi, lakin tədbirli italyanlar burada da olduqca bacarıqlı olduqlarını sübut etdilər - Debnikdəki karxananın rəhbəri italyan oldu. Digər bir həmyerlisi Krakov yaxınlığında yerləşən kaşı məhsulları fabrikinin idarə etməyə çalışsa da Polşada italyan kaşısına kifayət qədər yüksək tələbat olmadığından və ya keyfiyyətsiz olması səbəbindən bu ona gözlənilən qazancı gətirmədi [4, s.14].

Krakov Polşada İntibah mədəniyyətinin mərkəzinə çevrilərək əyalət paytaxtı rolunu oynayır. Ölkənin şərq hissəsində (Litva, Belarus və Ukrayna) pravoslav əhali arasında kilsə slavyan mədəniyyəti üstünlük təşkil edirdi, eyni zamanda bu ərazidə katolik mədəniyyəti ilə intensiv konfessional, siyasi və mədəni dialoqa girirdi. Bununla belə, dini qarşıdurma qarşılıqlı mədəni təsirlə müşayiət olunurdu. Əyalətlərdə məktəbləri və mətbəələri olan çoxsaylı reformasiya mərkəzlərinin yaranması mədəni həyatın mərkəzdən uzaqlaşmasına kömək etdi [9].

Montelupi, Karl və Bernardo Soderini ilə birlikdə kralın Florensiya ilə ticarət etmək üçün verdiyi müstəsna hüquqa sahib idi. Florensiya, Venesiya, Genuya, Frankfurt və Nürnberq ilə ticarət əlaqələri də Quççi ailəsi, xüsusən də Krakovda yaşayan Florensiyalı Qaspere Quççi tərəfindən davam etdirilirdi. Demək olar ki, bütün ərzaq ticarəti, tekstil kimi dəbdəbəli malların ticarəti də italyanların əlində idi. Krakov bütün Polşanın ən mühüm ticarət mərkəzi idi [4, s.17].

İtalyan ailələrinin şəhər sosial iyerarxiyasının ən yüksək pilləsində olması, xüsusən də şəhər şurasında onlara tez-tez nümayəndəlik və təmsilçilik funksiyalarının həvalə edilməsi faktı ilə təsdiqlənir. Beləliklə, bütün XVII əsr ərzində 18 italyan bu mükafata layiq görülmüşdür. 1581-ci ildə tacir Covanni Battista Fontanini Krakov burqomistri seçildi. 1640-cı ildə Krakova gələn İeronimus Pinoç-

çi gəlişindən beş il sonra şəhərin burqomistri və kral katibi oldu. Polşa aristokratları kimi, nəcib italyanlar da Köhnə Bazarda "kiçik saraylar" adlanan nümayəndəlik evlərində yaşayırdılar. İtalyan ailələri də şəhərin digər yerlərində, lakin daha çox Krakov yaxınlığında yerləşən Kazimej şəhərində mülkə malik idilər [4, s.18].

İtalyanların Polşa cəmiyyətinə integrasiyası. Saray nümunəsinə uyğun olaraq, məzar ibadət-gahları kafedral və kollegial, bəzən isə kilsələrdə tikilirdi. Ümumi tərkibin oxşarlığına baxmayaraq, onlar forma və detalları baxımından müxtəlif idi. Ən yaxşı nümunələr Yepiskop Tomitskinin məzarı (1524-1530), Krakovda, Dominikan kilsəsində, Mişkovski (1581), Pultuskda yepiskop Noskovski (1554), Napolomisedə Branitski kapellalarıdır. Sonuncu kapella, memar Santi Quççiyə xas olan fantastik detalları və mannerist formaları ilə məşhurdur [11].

İtalyanların Polşa cəmiyyətinə uğurlu integrasiyasının növbəti əlaməti vətəndaş hüquqlarının və daşınmaz əmlakın əldə edilməsi olmuşdur. Eyni zamanda, daşınmaz əmlaka sahib olmaq, görünür, şəhər vətəndaşının hüquqlarını əldə etmək üçün zəruri şərt idi. Mənbələr, xüsusən, saray əcazısı Marko Reveksla (yuxarıda adı çəkilən saray əyanı Battista Revekslanın qardaşı) ilə şəhər şurası arasında daşınmaz əmlakın alınması ilə bağlı yaranmış mübahisədən bəhs edir [4, s.18].

Sənədlərdə XVI əsrin ortalarından başlayaraq Krakovda yaşayan italyanların potensial maliyyə itkilərinin qarşısını almaq məqsədilə çox vaxt mülki hüquqlar üçün müraciət etməyə məcbur olduqlarına dair istinadlar var. Məsələn, Sebastiano Montelupi yalnız 1579-cu ildə mülki hüquqlar əldə etdi, baxmayaraq ki, o vaxta qədər o, artıq əsrin dördüdə birini bu şəhərdə yaşamışdı. Əksər hallarda İtaliyadan gələn bir çox memar və sənətkar üçün Polşa şəhərlərinin mülki hüquqlarını əldə etmək həyatı zərurət idi [4, s.19].

Çini Polşaya italyan köçünün ikinci dalğası ilə gəlmişdi, bəzi mənbələrə görə, özü kimi Toskadan olan sənətkarları da gətirmişdi. Onların əsərləri açıq-aşkar "italyan" xarakteri daşıyırdı, bunun parlaq nümunələri, xüsusən də Vladislav Yaqello ibadət-gahının relyefləri və ya Kafedralın orta nefindəki məzar daşının örtüyüdür [4, s.22].

Çini həm də Padovano ləqəbli heykəltəraş Covanni Moskanın ortağı idi. Onlar birlikdə 1545-ci ildə vəfat edən Habsburq şahzadəsi və Sigizmund Avqustun həyat yoldaşı Kraliça Yelizavetanın (Vilnada Müqəddəs Anna kilsəsi) məzar daşı abidəsini inşa etdilər. Bu iş üçün müqavilə 1546-cı il yanvarın 9-da imzalanmışdır. Çininin 1539-cu ildə vəfat etmiş Poznan yepiskopu Stanislav Oleşnitskinin məzar daşı abidəsinin yaradılmasında iştirakı da sənədləşdirilmişdir. 23 iyul 1543-cü ildə Çinin həyat yoldaşı mərmər abidənin ayrı-ayrı hissələrinin Krakovdan Poznana daşınmasını təşkil etdi. Eyni zamanda, qadının işçi kimi çalışmasında təəccüblü heç nə yox idi. İntibah dövrünün tarixində sənətkarların həyat yoldaşlarının özlərinə iş görməkdə kömək etdikləri halları məlumdur [4, s.23].

Qeyd etdiyimiz kimi Çininin yoldaşı Padovano adlanan Covanni Maria Moska idi. O, İtalyan mühacirətinin növbəti dalğasına mənsub idi və adından da göründüyü kimi, Padua əsilli idi. Padua Universiteti Krakov aristokrat elitası üçün sevimli təhsil ocağı idi, ona görə də bir çox digər italyanlar kimi Moska da müştəriləri ilə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkmirdi. Paduada onun, bir qrup usta ilə birlikdə daimi işi var idi, lakin onu Krakova aparan kral kapellasının tikintisində iştirak etmək daha cazibədar görünürdü. 1532-ci ildə Moska şəhərə gələndə tikinti işləri artıq başa çatmaq üzrə idi və bir il sonra, 1533-cü ildə kilsə artıq təhvil verildi. Buna baxmayaraq, onun, sifarişləri əksik olmadı - kral layihələrindən əlavə, zadəganlar və yüksək rütbəli ruhanilər üçün binaların tikintisində də iştirak etdi [4, s.23].

Nəticə. Həm Krakovdakı italyan emalatxanalarının yüksək məhsuldarlığı, həm də yeni emalatxanaların açılması ehtiyacı bu məhsullara böyük tələbatla bağlı idi. Müştərilərin istəkləri italyan emalatxanalarında formalaşan ənənəyə xas olan yeni sənət əsərlərinin, xüsusən də dəbdəbəli italyan üslubunda, məsələn, zirehdə və hərbi simvol elementləri olan qəbir daşlarının yaradılmasını tələb edirdi. Bu yanaşma fərdi bədii fikirlər üçün demək olar ki, yer qoymurdu. Bu "yeni zövqün" geniş yayılması sənətin qavranılmasının özəlliyi və ya müştərilərin xüsusi üstünlükləri ilə deyil, hər şeydən əvvəl dəb, iddialılıq və yeniliyə yüksək tələbatla bağlı idi. Müştərinin bu münasibəti əsasən sənət əsərləri arasındakı keyfiyyət fərqlərini, eləcə də, onların üslubunun aşkar konservatizmini izah edirdi.

Çini, Padovano, Kanavezi və Quççi nümunələrindən göründüyü kimi, italyanların Polşadakı fəaliyyəti, layihələrin birgə həyata keçirilməsi və müxtəlif növ sifarişlərin icrasında kollegial dəstək

ilə xarakterizə olunan aydın şəkildə tənzimlənən təşkilati formalara malik idi. İşlərin yaradılması prosesi də müəyyən bir sxemə uyğun olaraq həyata keçirilirdi: emalatxanalarda ayrı-ayrı seqmentlər hazırlanırdı, sonra quraşdırma yerində vahid bir bütövlükdə yığılırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Dıbkovskaya A., Jarin M., Jarin Y. Polşa tarixi. Ən qədim zamanlardan bu günlərimizədək / Tərc.: Məmmədov H. Bakı - 2010. – 378 s.
2. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. М.: Интрада, 2001. – 544 с.
3. Гнедич П.П. История искусств. Итальянский Ренессанс. Москва, Эксмо, 2005. – 144 с.
4. Дмитриева М. Италия в Сарматии. Пути Ренессанса в Восточной Европе. Москва, 2015. – 424 с.
5. Круглова Л. К. Культура эпохи Возрождения: учебное пособие по курсу «Культурология». СПб.: СПГУВК, 2002. – 81 с.
6. Марасанова В.М., Иерусалимский Ю. Ю. и др. /История культуры России: учебно-методический комплекс модуля (дисциплины) для образовательных организаций высшего образования - Ярославль, «Индиго», 2024. – 488 с.
7. Петрухинцев Н. 20 лекций по истории мировой культуры. М., 2001. – 400 с.
8. Садохин А., Грушевицкая Т. Мировая художественная культура. М.: ЮНИТИ, 2000. – 588с.
9. Культура эпохи Возрождения в Западной и Центральной Европе / Своеобразие польского Ренессанса <https://maxbooks.ru/rencul/rensan136.htm> [27.11.2025].
10. Архитектурная классика / Totalarch / Архитектура Польши эпохи Возрождения. - <https://classic.totalarch.com/renessans/poland> [27.11.2025].
11. Архитектурная классика / Totalarch / Архитектура Польши XVI в. - <https://classic.totalarch.com/renessans/poland/xvi> [27.11.2025].

МЕХПАРА ТАЖДЕХИБОНАБ

Азербайджанский университет языков

Преподаватель кафедры региональных исследований западных стран

КУЛЬТУРА ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ В ПОЛЬШЕ

В Польше, а позднее в Речи Посполитой, включавшей также земли Литвы, Беларуси и Украины, эпоху Возрождения называют «золотым веком» в культурной истории страны. Благодаря тесным связям с Италией Польша довольно рано (с середины XV века) начала ощущать мощный новый культурный импульс. Итальянская культурная ориентация, проникавшая в Польшу через венгерско-хорватские культурные и политические круги, позволила Польше воспринять новый тип культуры более адекватно, чем другим странам Центральной Европы, и это, безусловно, способствовало расцвету польской культуры Возрождения. Польская культура эпохи Возрождения стала основой для последующего многовекового развития национальной культуры, создав устойчивые, неизменные образцы, служившие ориентиром для последующих поколений.

Конечно, итальянская культура смогла укорениться здесь благодаря тому, что в середине XV века сама польская культура также находилась на подъёме, её открытости инновациям. Наибольшее влияние чешской и немецкой культур, с которыми историческое развитие Польши было тесно связано в XIV–XV веках, сохранялось в сфере культуры позднеготического типа. В данной статье рассматривается проникновение в Польшу итальянской культурной ориентации.

Ключевые слова: Культура эпохи Возрождения, итальянские архитекторы, Польская культура.

MEHPARA TAJDEHIBONAB

*Azerbaijan University of Languages,
Lecturer of the Department of Regional Studies of Western Countries*

RENAISSANCE CULTURE IN POLAND

In Poland, and later in the Polish-Lithuanian Commonwealth, which also included the lands of Lithuania, Belarus and Ukraine, the Renaissance is called the “golden age” in the cultural history of the country. Thanks to close ties with Italy, Poland began to feel a powerful new cultural impulse quite early (from the middle of the 15th century).

The Italian cultural orientation that penetrated Poland through the Hungarian-Croatian cultural and political circles allowed Poland to perceive the new type of culture more adequately than other Central European countries, and this, of course, contributed to the flourishing of the Polish Renaissance culture. The Polish culture of the Renaissance became the basis for the subsequent centuries-old development of national culture, creating stable, unchanging patterns that served as a guide for subsequent generations.

Of course, Italian culture was able to take root here due to the fact that in the middle of the 15th century Polish culture itself was also on the rise, its openness to innovation. The strongest influence of Czech and German cultures, with which Poland’s historical development was closely connected in the 14th-15th centuries, remained in the sphere of late Gothic-type culture. This article discusses in detail the Italian cultural orientation that penetrated Poland.

Keywords: Renaissance culture, Italian architects, Polish culture.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 27 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Sevdagül Əliyeva, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

FRANSADA MÜTLƏQİYYƏTİN FORMALAŞMASI VƏ DİNİ MÜNAQİŞƏLƏR (1515–1589)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/15-20>

Məqalə XVI əsrdə Fransanın siyasi, dini, iqtisadi və mədəni həyatında baş vermiş mühüm prosesləri araşdırır. Məqalədə I Fransua dövründə mütləqiyyətin inkişafı və Fransanın V Karl ilə aparıldığı müharibələr, eləcə də ölkədəki iqtisadi canlanma və ticarət mərkəzlərinin yüksəlişi təhlil olunur. İntibah dövründə ədəbiyyatın canlanması və humanizmin yayılması, həmçinin Reformasiya hərəkatının Fransada ortaya çıxması və hügenotların fəaliyyətinə diqqət edilir. II Henri dövründə Habsburqlarla bağlanmış sülh və Fransanın Avropadakı mövqeyi, II Fransua və IX Karlın hakimiyyəti dövründə baş vermiş Müqəddəs Varfolomey qırğını, eləcə də III Henri və Katolik Liqası ilə mübarizə kimi hadisələr siyasi və dini qarşıdurmaları əks etdirir. Məqalə XVI əsr Fransasında hakimiyyətin güclənməsi, dini münaqişələr, sosial-iqtisadi inkişaf və mədəni yüksəlişin bir-biri ilə qarşılıqlı təsirini göstərir, ölkənin tarixi inkişaf xəttini ümumi kontekstdə təqdim edir.

Açar sözlər: XVI əsr Fransası, I Fransua, mütləqiyyət, İntibah, humanizm, Reformasiya, II Henri, Müqəddəs Varfolomey qırğını, III Henri, Katolik Liqası.

Giriş. XVI əsr Fransanın tarixi üçün həm mürəkkəb, həm də dönüş nöqtəsi olan bir dövr kimi qəbul edilir. Bu dövrdə Fransa krallığında siyasi, dini, iqtisadi və mədəni sahələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusilə, I Fransua dövründə mütləqiyyətin inkişafı və krallığın Avropadakı mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, V Karl ilə aparılan müharibələr və xarici siyasətdə həyata keçirilən strateji addımlar Fransanın daxili və xarici siyasətinə ciddi təsir göstərmişdir. I Fransua dövründə aparılan modernləşdirmə islahatları, iqtisadiyyatın inkişafına yönəlmiş addımlar, manufakturaların və sənaye mərkəzlərinin açılması, eləcə də ticarətin genişlənməsi ölkədə iqtisadi canlanmanı təmin etmişdir. Bu dövrdə Fransanın şəhərləri, xüsusilə Lion və Marsel kimi ticarət mərkəzləri Avropada mühüm rol oynamış, ölkənin vilayətləri arasında mal mübadiləsi və sənaye inkişafı sürətlənmişdir.

XVI əsrin mədəni həyatı da eyni dərəcədə diqqətəlayiqdir. İntibah dövrünün təsiri ilə Fransada ədəbiyyat canlanmış, humanizm ideyaları yayılmış, fərdi düşüncə, təhsil və elmi fəaliyyət ön plana çıxmışdır. Ədəbiyyatın inkişafı yalnız mədəni sahədə deyil, həm də cəmiyyətin düşüncə tərzində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, Reformasiya hərəkatının yayılması və hügenotların fəallığı Fransada dini qarşıdurmaların və siyasi gərginliyin artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu dövrdə baş verən dini və siyasi hadisələr, xüsusilə Müqəddəs Varfolomey qırğını, həm daxili siyasətə, həm də sosial strukturun formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

II Henri dövründə Habsburqlarla bağlanmış sülh Fransanın Avropadakı mövqeyini gücləndirsə də, daxildəki dini qarşıdurmalar tam həllini tapmamışdır. II Fransua və IX Karlın hakimiyyəti dövründə baş vermiş Müqəddəs Varfolomey qırğını isə ölkədəki katolik və protestant ziddiyyətlərini açıq şəkildə ortaya çıxarmışdır. III Henri ilə Katolik Liqası arasındakı mübarizə, həmçinin kral hakimiyyətinin gücləndirilməsi və siyasi sabilliyin təmin olunması yönündə atılan addımlar Fransa tarixində mühüm rol oynamışdır.

Məqalədə XVI əsr Fransasının siyasi, dini, iqtisadi və mədəni sahələrdə baş verən əsas hadisələri ətraflı təhlil olunaraq, ölkənin tarixi inkişaf xətti ümumi şəkildə təqdim edilir. Məqalə həm krallığın hakimiyyət strategiyalarını, həm də dini və mədəni transformasiyaların qarşılıqlı təsirini göstərməyi məqsəd qoyur. XVI əsr Fransası, həmçinin gələcək monarxiya dövrləri üçün əsas təməl yaratmış, mütləqiyyətin formalaşması, dini qarşıdurmalar və mədəni yüksəlişlərlə zəngin bir tarix mərhə-

ləsi kimi yadda qalmışdır. Bu baxımdan, XVI əsrin hadisələri yalnız həmin dövrün deyil, həm də Fransanın gələcək siyasi və mədəni inkişafının əsasını təşkil edir.

Beləliklə, məqalədə təqdim olunan məlumatlar XVI əsrdə Fransanın həm daxili, həm də xarici siyasətində baş verən dəyişiklikləri, sosial-iqtisadi inkişafı və mədəni həyatın yüksəlişini daha geniş və sistemli şəkildə anlamağa imkan verir.

I Fransua və V Karla qarşı müharibə. 1515-ci ildə I Fransua taxta çıxır. O, Valua-Orlean-Anqlem qolunun nümayəndəsi idi. XII Lüdoviqin bu yaxın qohumu Milan torpaqlarını geri almaq niyyətində idi. Bu məqsədlə, o, böyük bir ordu toplayır və 1515-ci il sentyabrın 15-də Marinyan ərazisində italyan-isveçrə ordularını ağır məğlubiyyətə uğradır. Elə həmin ildə I Fransua papa X Leonla konkordat və eyni zamanda isveçrəlilərlə daimi müqavilə imzalayır. Bu müqavilə monarxiyanın sonuna qədər qüvvədə qalır, müqaviləyə əsasən isveçrəlilər Fransa kralını ordu ilə təmin etməli idi [5, s.204-205].

1519-cu ildə Avstriya imperatoru ölür. İki monarx arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlayır: bunlardan biri I Fransua, digəri isə mərhum imperatorun nəvəsi İspaniya kralı idi. Bankir Fuqjerlər ailəsinin maddi dəstəyi sayəsində İspaniya kralı Müqəddəs Roman-German İmperiyasının başçısı seçilir. O, özünü V Karl elan edir. Yeni hökmdarın gücü I Fransuanı narahat edir və İngiltərə kralı VIII Henri ilə müttəfiqlik əlaqələri qurmağa hədəf yerə vaxtı gedir. Belə ki, onun İngiltərə kralı ilə Qızıl Drap düşərgəsindəki görüşü uğursuzluqla nəticələnir.

V Karl və Fransa arasındakı hərbi toqquşmalar 1523-cü ildə başlayır. İki il sonra Pavi döyüşünün ağır nəticələri olur: I Fransua həbs olunur, İspaniyaya aparılır və İtaliyadan əl çəkməyə məcbur olur. Tezliklə azad olunan kral mübarizəni davam etdirir və kilsənin etirazlarına baxmayaraq alman protestant şahzadələri və Osmanlı sultanı Süleyman Qanuni ilə müttəfiqlik əlaqələri yaradır. I Fransua yeni müharibə nəticəsində 1547-ci ildə vəfat edir.

I Fransua və mütləqiyyətin inkişafı (1515-1547). I Fransua təbəələrini öz hakimiyyətinə pərəstiş etməyə təhrik edirdi. Belə ki, o "Əlahəzrət" titulu təsis etmişdi. Kral parlamentarilərə hüquqi və siyasi etiraz aktı olan remonstrasiya (etiraz ifadə etmək) hüququndan istifadə etməyi qadağan edir və Baş Ştatların toplanmasını dayandırır. O, hakimiyyəti qanunlar tərtib edən və məhkəmə sistemini idarə edən kanslerin köməyi ilə idarə etməyə başlayır. Əyalətlərdə hökmdardan asılı olan komissarlar kral fərmanlarını icra etməklə vəzifələndirilir, qubernatorlar isə hərbi səlahiyyətləri yerinə yetirirlər.

Bundan başqa, kral kilsə üzərində də hakimiyyətini tətbiq edir: 1516-cı il konkordatından etibarən arxiyepiskopları, yepiskopları, abbatları və baş keşişləri özü təyin edir. Ville-Kotere sazişi ilə monarx vətəndaşlıq qeydiyyatı yaradır, belə ki, o, məhəllə keşişlərinə doğum və ölüm qeydiyyatının aparılmasını əmr edir və vətəndaşlıq aktlarının tərtibində latın dilinin yerinə fransız dilini tətbiq edir. Bu saziş müasir fransız vətəndaşlıq sisteminin və hüquqi sənəd prosedurlarının əsası sayılır [2, s. 99].

I Fransua istəyir ki, ictimai həyatı və monarxiyanın fəaliyyəti onun qüdrətini əks etdirəcək şəkildə olsun: o, 10 000–15 000 nəfərdən ibarət (kral ailəsinin üzvləri, onların xidmətçiləri, hərbi heyət, Məsləhət Şurasının üzvləri, rəssamlar və yazıçılar, pensiya və ya vəzifə almağa gəlmiş zadəganlar) zəngin saray mühitində yaşayan ilk Fransa kralı idi.

Öz xərclərini ödəmək üçün (müharibələrin xərcləri, bayramlar və qəsrlər, Braziliyaya ekspedisiyalar, eyni zamanda Jak Kartiyeinin Kanadaya ekspedisiyası) I Fransua kral xəzinəsinin idarə olunmasını təşkil edir, torpaq və duz vergisini artırır və ən əsası, məmur vəzifələrini satır. Bu vəzifələrin sahiblərinin bəziləri sonradan zadəgan titulu əldə edə bilirdilər. Orta əsr və Yeni dövr Fransasında kralın dövlət xəzinəsinə daxil olan əsas vergilərdən biri duz vergisi idi. Bu, duzun istehsalı və satışı üzərində qoyulan məcburi vergi idi.

Fransa və İntibah dövrü (XVI əsr). Marinyan döyüşündən sonra əsl mesenat rolunu oynayan I Fransua italyan Leonardo Da Vinçini Fransaya yaşamağa dəvət edir. Həm rəssam, həm də mühəndis kimi fəaliyyət göstərən bu dahi sənətkar gələrkən özü ilə məşhur Cokonda əsərini də gətirir [2, s.100]. Digər italyan sənətkarlar da krallığa kralın yaxud böyük senyorların sifarişi ilə fransız fəhlələrin yaratdığı möhtəşəm tikililərə rəhbərlik etmək üçün gəlirlər.

Da Vinçinin layihələrindən olan möhtəşəm Şambor qəsridən başqa Azey-lö-Rido kimi digər gözəl tikililər Luara vadisini bəzəyir. Eyni zamanda qədim tikililər yeniləri ilə əvəz edilir: Ambuaz, Blua və Şononso. 1525-1526-cı illərdə Madriddəki həbs həyatından sonra Fransaya qayıdan hökmdar

İl-dö-Fransa səyahət edir. Köhnə Fontenöblo sarayı da elə bu vaxtlarda böyüyür və gözəlləşir. Bununla belə, sənət əsərləri ilə zənginləşdirilmiş və bağlarla bəzədilmiş saray Fontenöblo məktəbinin baniləri Primatis və Rosso tərəfindən stukkolar (süni mərmər) və freskalarla işlənmişdir.

Parisdə Luvrun transformasiyası prosesi başlayır, lakin Kvadrat meydanın bir tərəfi II Henrinin hakimiyyəti dövründə Piyer Lesko və Jan Qujon tərəfindən ucaldılır. Adı çəkilən sənətkarlar Məsumlar Çəşməsinə də (Fontaine des Innocents) dizayn edirlər, eyni vaxtda Jermən Pilon isə Filiber Delorm tərəfindən inşa edilmiş Anet sarayını öz heykəlləri ilə bəzəyir [3, s.92]. Fransız üslubunun yaranmasının əsasını qoyan Fransua Klue portretlərinə xalçaçıların, qravyorların, zərgər ustalarının, minaçıların və musiqiçilərin əsərləri də əlavə olunur; bütün bunlar krallığı Renessansın böyük mərkəzlərindən birinə çevirir.

Ədəbiyyatın canlanması və humanizmin yaranması (XVI əsr). Şablona çevrilmiş tədris prosesini dirçəltmək üçün müəllimlər dərslərinə yenidən antik mətnlərin tədrisini daxil etdilər; bu addım, 1453-cü ildə Konstantinopolun türklər tərəfindən fəthindən sonra İtaliyada qədim mətnlərin yenidən aşkara çıxarılmasını xatırladır. Hollandiyalı Erasm kimi, Fransada da həm ədəbiyyat və incəsənətə, həm də tətbiqi elmlərə və texnologiyaya maraq göstərən tanınmış humanistlər — Giyom Bude, Henri Estien və Lefevr d'Étapl — önə çıxırdılar.

Bacısı Marqerit d'Anqulemdən ilham alan I Fransua 1530-cu ildə Parisdə Fransa Kollecinə təsis etdi [2, s.102]. Coğrafiya, yunan dili, ıvrit dili, riyaziyyat və fəlsəfə kimi yeni fənlərin tədrisinə həsr olunan bu təhsil müəssisəsi kral xəzinəsi tərəfindən maliyyələşdirilir və köhnə Sorbondan tam müstəqil fəaliyyət göstərirdi.

1450-ci ildən etibarən icad edilən və alman Qutenberq tərəfindən təkmilləşdirilən çap texnologiyası sürətlə yayılırdı. Bu yenilik əvvəllər yalnız əllə köçürülən kitabların daha ucuz və çoxsaylı nüsxələrinin hazırlanmasına imkan verirdi. Bu, yeni ideyaların və mətnlərin yayılmasına təkan verir; xüsusilə də çox məhsuldar yazıçı Fransua Rable (Qarqantua, Pantaquiel), eləcə də şairlər Klement Maro (Klementinin yeniyetmə çağı), Joaşim dü Belley (Fransız dilinin mühafizəsi və zənginləşdirilməsi) və Pyer dö Ronsar (Kassandranın məhəbbətləri) kimi müəlliflərin əsərlərinin yayılmasını sürətləndirirdi. Sonuncu hər iki müəllif Pleyada ədəbi məktəbinin nümayəndələri idi, bu məktəbin görkəmli simalarından biri də “Oçerklər”in müəllifi filosof Mişel de Monten olmuşdur.

XVI əsrdə Reformasiya hərəkatının ortaya çıxması. XVI əsrdə ideyaların yenilənməsi həmçinin dini sahədə də özünü göstərir. Belə ki, katolik kilsəsi ciddi böhranla üz-üzə qalır. Papa özünü dini lider kimi deyil, daha çox dövlət başçısı kimi aparır və şahzadə həyatı sürürdü. Öz resurslarını artırmaq məqsədilə o, öz günahlarını almaq istəyən möminlərə indulgensiyalar satırdı. Adətən kəm savad keşişlər vəzifələrini yerinə yetirməkdə maraqsız olurdular.

Almaniyada keşiş Lüter kilsənin zəngin həyat tərzini və ruhanilərin rüşvətxorluğu əleyhinə qalxır. O belə hesab edirdi ki, bütün xristianlar heç bir vasitəçi olmadan da Allaha müraciət edə bilər. O, sadəliklə xarakterizə olunan dini xidmətə qayıtmağı müdafiə edir və “xilas yalnız imanla, yaxşı əməllərlə deyil” deyər təbliğ edirdi. 1519-cu ildən Lüterin ideyaları Fransada yayılmağa başlayır. I Fransua əvvəlcə bu tənqidlərə kifayət qədər tolerantlıq göstərir.

1534-cü ildə Plakat hadisəsi baş verir. Belə ki, protestantlar şəhərlərin divarlarına və ictimai yerlərinə anti-katolik yazılar (plakatlar) yapışdırırdılar. Yepiskopları, papanı və messanı tənqid edən bu plakatlar Fransanın çoxsaylı şəhərlərində görünməyə başlayır. Ambuazda kral otağının qapısına yapışdırılan plakat kralın səbrini daşıran son damla olur [5, s.220-221]. I Fransua monarxiyaya vurulmuş bu zərbəyə sərt reaksiya verir və dəhşətli repressiyalar başlayır.

1541-ci ildə İsveçrəyə qaçan fransız Jan Kalvin Lüterin (Xristian dini İnstitutu) ideyalarını genişləndirir və təkmilləşdirir və çoxsaylı protestant keşişlər yetişdirir. 1559-cu ildə o, Fransadakı reformedilmiş kilsələrin ilk toplantısını keçirir və bu toplantı krallıqdakı protestantların doktrinasını birləşdirir və vahidləşdirir. Zadəganların əksər üzvləri dinlərini dəyişib, protestantlığı qəbul edirlər (Burbanlar, admiral Colinyi) [2, s.102].

II Henri və Habsburqlarla sülh (1547–1559). I Fransuanın oğlu II Henri 1547-ci ildə taxta çıxır. Fransanı Habsburqlarla qarşı-qarşıya qoyan müharibə 1552-ci ildə yenidən başlayır [4, s.734]. Çünki imperator V Karl (Charles Quint) qərbdən krallığa hücum hazırlayırdı. II Henri hücumu dəf

edir və ordularını alman protestant knyazları ilə razılaşma əsasında Metz, Tul və Verden yepiskopluqlarını ələ keçirmək üçün göndərir.

Çox zəiflədiyindən hakimiyyətdən imtina edən V Karl 1556-cı ildə taxtdan çəkilir. Onun nəhəng imperiyası iki yerə bölünür: qardaşı I Ferdinand Avstriya və alman ərazilərini ələ keçirir və müqəddəs Roma imperatoru olur; oğlu II Filipə isə İspaniya və onun koloniyaları, həmçinin İtaliya torpaqları, Niderland və Frans-Konte miras qalır [5, s.229-230].

İspaniya yenidən Fransa ilə mübarizəyə başlayır. Fransız ordusu 1557-ci ildə Sent-Kanten döyüşündə ağır məğlubiyyətə uğrayır. Lakin ispan ordusunun xəzinəsi tükənmişdi və onlar Parisə yürüş edə bilmədilər. 1559-cu ildə Fransa və İspaniya krallarının hər ikisi ölkələrinin maliyyə çətinlikləri ilə üzləşdiyini görüb Kato-Kambrezi müqaviləsini imzalayırlar. Fransa İtaliyada ələ keçirdiyi torpaqlardan imtina etməli olur [2, s.108].

Barışığın şərəfinə iki şahzadənin evliliyinin keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Parisdə dəbdəbəli şənliklər təşkil edildi. II Henri bu turnirlərdən birində iştirak etmək istəyirdi. Lakin onun rəqibinin nizəsi sındı və kral ağır şəkildə yaralandı. Məşhur cərrah Ambruaz Parenin müdaxiləsinə baxmayaraq kral bir neçə gün sonra öldü. Onun oğlu dofin Fransua taxta çıxdı.

II Fransua, IX Karl və Müqəddəs Varfolomey qırğını (1559–1574). Cəmi on beş yaşında olan II Fransua Şotlandiya kraliçası Maria Stüartla evlənmişdi. Kraliça ana Katrin de Mediçi regent kimi idarəçiliyi üzərinə götürür. Lakin hakimiyyət güclü Gizlər ailəsinin əlində idi; onlar protestantların təşkil etdiyi bir sui-qəsdə (Ambuaz sui-qəsd) öz xeyirlərinə istifadə edirlər və protestantları basqı altına salmaq üçün repressiyaya başlayırlar.

II Fransua yalnız altı ay kral olduqdan sonra ölür. Onun qardaşı IX Karl hələ uşaq idi. Kraliça ana Katrin de Mediçi hakimiyyəti humanist kansler Mişel de L'Ospital ilə birlikdə idarə etməyə başlayır [2, s.109]. Lakin Gizlər ailəsi tərəfindən törədilən qırğınlar protestantların üsyana qalxmasına səbəb olur. Bu hadisə ölkəni parçalayacaq din müharibələrinin başlanğıcını qoyur və böyük zadəganları kral hakimiyyətinə qarşı çıxmağa sövq edir.

Protestantların saraya qayıtmasına şərait yaradan Sent-Jermen sazişindən sonra onların rəhbərlərindən biri olan Kolinyi kralın yanında böyük nüfuz qazanır. Katrin de Mediçi və Henri de Giz 1572-ci il avqustun 23-də onu öldürməyə cəhd edirlər [4, s.735]. Lakin sui-qəsd uğursuz olur və kral açıq şəkildə araşdırma aparılmasını tələb edir. Özünü qorumaq üçün katolik birliyi protestantların hamısını aradan qaldırmaqdan başqa yol görmür.

Avqustun 24-ü, sübh çağ, Müqəddəs Varfolomey günü Kolinyi öldürülür. Bu qətl qırğının ilk qılgıncısı olur. Parisə kralın bacısı Margerit de Valuanın Navarra kralı reformist Henri (sonrakı IV Henri) ilə nikahına gəlmiş protestant zadəganlar qətlə yetirilirlər. Eləcə də minlərlə hügenotlar Parisdə və sonrakı günlərdə vilayətlərdə öldürülür. Vəcdan əzabı ilə sarsılan IX Karl 1574-cü ildə ölür [4, s.735].

III Henri və Katolik Liqası ilə mübarizə (1574–1589). Yeni kral III Henri əvvəlki iki monarxın qardaşı idi. 1576-cı ildən etibarən o, protestant birliyinə güzəştlər edir: Boliö sazişi reformistlərə demək olar, katoliklərinə bərabər ibadət azadlığı verir və onlara bir sıra təminat məntəqələri (silahlı qüvvələri olan möhkəmləndirilmiş şəhərlər) təqdim edirdi [4, s.735]. Lakin katoliklər buna hidətlənir və hersoq Henri de Giz ətrafında Liqanın daxilində birləşirlər. Bir il sonra kral hügenotalara etdiyi güzəştləri ləğv edir.

1584-cü ildə Alanson hersoqu, III Henrinin kiçik qardaşı ölür [2, s.110]. Onun övladı olmadığı üçün Fransanın yeganə qanuni varisi kral ailəsinin uzaq bir qolu olan Navarra kralı Henri sayılır. Lakin katoliklər onu qəbul edə bilməzdilər. Liqa öz ordusunu yaradır və İspaniya kralı II Filip ilə ittifaq bağlayır.

1585-ci ildə III Henri Navarra kralına qarşı hücumla məcbur olur. Lakin faktiki olaraq onun hakimiyyəti çox zəifləyir, çünki Giz hersoqu Henrinin nüfuzu günü-gündən artırdı. Fransa kralı Parisdən qaçmalı olur. O, vəziyyəti güc tətbiq etməklə dəyişmək qərarına gəlir: 1588-ci ilin dekabrında, Blua qəsridə Giz hersoqu Henrini öldürtdürür və Liqanın məsul şəxslərinin həbsini əmr edir [3, s.95].

Bu xəbər yayılan kimi Paris üsyana qalxır. Ordusu və pulu olmayan III Henri Navarra kralına yaxınlaşır. Onlar birlikdə qiyamların tüğyan etdiyi paytaxtı mühasirəyə alırlar. Lakin 1589-cu il

avqustun 2-də, fanatik bir rahib Jak Kleman III Henrini Sen-Kluada bıçaqlayaraq öldürür. Ölümündən əvvəl III Henri Navarra kralı Henrini özünün qanuni varisi elan edir [4, s.736].

Nəticə. XVI əsr Fransa üçün həm siyasi, həm dini, həm də mədəni sahələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövr olmuşdur. I Fransua dövründə mütləqiyyətin güclənməsi, Reformasiya və hügenot hərəkətləri, II Henrinin Habsburqlarla sülhü, II Fransua və IX Karlın dövründəki Müqəddəs Varfolomey qırğını, eləcə də III Henri və Katolik Liqası ilə mübarizə Fransanın siyasi və dini tarixinə dərin iz buraxmışdır. Eyni zamanda İntibahın təsiri ilə ədəbiyyatın canlanması və humanizm ideyalarının yayılması ölkənin mədəni inkişafını sürətləndirmişdir. Beləliklə, XVI əsr Fransada həm hakimiyyətin güclənməsi, həm də dini və mədəni transformasiyaların bir-birinə qarşılıqlı təsir etdiyi mürəkkəb və həlledici dövr kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli, A. N., və Yusifzadə, S.Z. Beynəlxalq Münasibətlər tarixi (ən qədim dövrlərdən XIX yüzilliyin 70-ci illərinin sonuna qədər). Dərslik. - Bakı: BDU nəşriyyatı, - 2009. – 309 s.
2. Mathieu, M. Mon histoire de France. – Paris : Hachette Livre, - 1996. – 316 p.
3. Monnerie, A. La France aux cent visages. Livre de l'étudiant. - Paris : Les éditions Didier, - 1996. – 224 p.
4. Mustafazadə, T. Ümumi tarix (Ən qədim zamanlardan XVIII əsrin sonunadək). [2 cildə]. – Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, - c. 1- 2009. – 1152 s.
5. Orucov, T. Ümumdünya tarixi. Orta əsrlər tarixi. [3 cildə]. – Bakı: Adiloğlu, - c.2. –2011. –384 s.

ШАФА АБДУРРАХИМОВА

*Старший преподаватель кафедры регионоведения западных стран
Азербайджанского университета языков*

ФОРМИРОВАНИЕ АБСОЛЮТИЗМА И РЕЛИГИОЗНЫЕ КОНФЛИКТЫ В ФРАНЦИИ (1515–1589)

Статья исследует основные политические, религиозные, экономические и культурные процессы, происходившие во Франции в XVI веке. В ней анализируется развитие абсолютизма при Франциске I и войны Франции с Карлом V, а также экономическое оживление и рост торговых центров в стране. Особое внимание уделяется расцвету литературы и распространению идей гуманизма в эпоху Ренессанса, а также возникновению Реформационного движения во Франции и деятельности гугенотов. В статье также рассматривается мир, заключенный с Габсбургами во время правления Генриха II, положение Франции в Европе, резня святого Варфоломея при Франциске II и Карле IX, а также конфликты между Генрихом III и Католической лигой, что подчеркивает политическую и религиозную напряженность того периода.

Исследование показывает, как укрепление королевской власти, религиозные конфликты, социально-экономическое развитие и культурный прогресс были взаимосвязаны в XVI веке во Франции, предоставляя комплексный обзор исторического развития страны.

Ключевые слова: Франция XVI века, Франциск I, абсолютизм, Ренессанс, гуманизм, Реформация, Генрих II, резня святого Варфоломея, Генрих III, Католическая лига.

SHAF A ABDURRAHIMOVA

*Azerbaijan University of Language,
Senior lecturer of the Department of Regional Studies of Western Countries*

FORMATION OF ABSOLUTISM AND RELIGIOUS CONFLICTS IN FRANCE (1515–1589)

The article examines the major political, religious, economic, and cultural processes that took place in France during the 16th century. It analyzes the development of absolutism under Francis I and France's wars with Charles V, as well as the economic revival and the rise of trade centers in the

country. The study also focuses on the flourishing of literature and the spread of humanism during the Renaissance, along with the emergence of the Reformation movement in France and the activities of the Huguenots. The article further explores the peace concluded with the Habsburgs during the reign of Henry II and France's position in Europe, the St. Bartholomew's Massacre under Francis II and Charles IX, and the conflicts between Henry III and the Catholic League, highlighting the political and religious tensions of the period.

The study demonstrates how the strengthening of royal authority, religious conflicts, socio-economic development, and cultural advancement were interconnected in 16th-century France, providing a comprehensive overview of the country's historical trajectory.

Keywords: 16th-century France, Francis I, absolutism, Renaissance, humanism, Reformation, Henry II, St. Bartholomew's Massacre, Henry III, Catholic League.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 21 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Sevdagül Əliyeva, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24)

SAMİR İSMAYILOV

*Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, t.ü.f.d.
Tarix fakültəsi Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının müəllimi
samir.ismayilov@mail.ru*

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA İBTİDAİ MƏKTƏBLƏRİN TARİXİNDƏN (XIX ƏSRİN II YARISI - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/21-24>

Bəhs olunan məqalədə Qərbi Azərbaycan torpaqları, bugünkü Ermənistan ərazisində XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində açılmış dünyəvi məktəblər şəbəkəsinin bir qolu olan ibtidai məktəblərin tarixi araşdırılmışdır. Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycan əraziləri Qacarlar imperiyası və Rusiya arasında iki hissəyə parçalandıqdan sonra Şimali Azərbaycanda Rusiya imperiyasının müstəmləkə əsarət rejimi hökm sürürdü. Bununla belə, XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq Şimali Azərbaycanın maarif mühiti tədricən inkişaf yoluna qədəm qoydu. Azərbaycanda dünyəvi məktəblər şəbəkəsi açıldı. Bununla bağlı olaraq əvvəlcə qanunvericilik bazası qəbul olundu, sonra isə məktəblər açıldı. Bu məktəblərin bir qismi isə Şimali Azərbaycanın İrəvan quberniyasının ərazilərində açılmışdı. Məqalədə bütün bunlar dövrün mənbələri və tarixi ədəbiyyat əsasında araşdırılaraq, obyektiv baxış ortaya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, İrəvan, ibtidai məktəblər, tədris, maarif.

Giriş. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanda maarif sisteminin inkişafında irəliyə doğru mühüm addımlar atıldı. Bu, bir tərəfdən Azərbaycanda dünyəvi təhsil şəbəkəsinin genişlənməsi, digər tərəfdən isə yeni nəsil Azərbaycan ziyalılarının Azərbaycan maarifi, mədəni mühitinə yeni yanaşması, köhnə təhsil sistemindən tədricən uzaqlaşması ilə bağlı idi. Bütün bunlara kömək edən amillər sırasında isə Rusiyanın Şimali Azərbaycanda yeni təhsil məktəblərinin açılması istiqamətində yumşaldıcı siyasəti də var idi. Düzdür, çar Rusiyası bu tipli məktəblərin açılmasında imperiya maraqlarından çıxış edirdi, yetişdirilən gənc nəsilin Rusiyaya sədaqətli olacağını güman edirdi. Bununla belə, atılan addımlar Şimali Azərbaycan mədəni, maarif mühiti üçün yeni dövr açdı. Köhnə ehkamlardan uzaqlaşan yeni nəsil gənclər dünyəvi təhsilə yiyələnir, bununla da Avropa və Qərb təhsil mühitinə yaxınlaşmaq imkanı əldə edirdi. Açılan dünyəvi məktəblər sırasında qəza məktəbləri, XIX əsrin ikinci yarısında isə ibtidai təhsil məktəbləri xüsusi rol oynayırdı. Belə ibtidai təhsil müəssisələrinin bir hissəsi bugünkü Ermənistan ərazilərini də əhatə edən Qərbi Azərbaycan torpaqlarında açılmışdı.

İbtidai məktəblər haqqında qanunvericilik bazası. Bu istiqamətdə ilk addım ilk dəfə Qafqaz məktəblərinin 1853-cü il nizamnaməsində təsdiq edildi. Yeni Nizamnaməyə görə, ibtidai məktəblər bir və iki sinifdən ibarət ola bilərdi. Beləliklə, 1854-cü ildə Azərbaycanda ibtidai məktəblərin əsası qoyuldu. Həmin ilin noyabrın 10-da Qubada, 24-də isə Ordubad şəhərində ibtidai məktəblər açıldı [1, s.172; 2; 3, s.15]. Nizamnaməyə görə, tədris ili yanvarın 1-dən hesab olunurdu. Şagirdlərin sayı orta hesabla 30-dan (Quba və Ordubad), 90-a qədər (Lənkəran) idi.

Qərbi Azərbaycan ibtidai məktəbləri. “Qafqaz təqvimi”nin 1860-cı il məlumatlarından aydın olur ki, İrəvan quberniyasında ibtidai məktəblər Yeni-Bəyazid və Ordubad qəzalarında fəaliyyət göstərirdi [6, şöbə 5, s. 38]. Ordubad ibtidai məktəbində rus dili, arifmetika və xəttatlıq üzrə müəllim Pavel Lazareviç Georgiyev, şəriət və tatar dili üzrə müəllim Mirzə-Əli-Məmməd-Bəy Mirzə-Ağa-oğlu Əlixanov idi [6, şöbə 5, s. 38]. Bundan başqa, Ordubad şəhərində “Əylis Ticarət məktəbi” də fəaliyyət göstərirdi. Məktəbdə rus dili, arifmetika, ticarət elmləri üzrə müəllim Nikolay Artemoviç Yevreynov, hüquq, erməni-qriqoryan məzhəbi və erməni dili üzrə müəllim Adam Ter-Nikoqosov, islam ehkamları, fars dili üzrə müəllim Axund Molla Məmməd Axund Molla Abdulla oğlu idi [6, şöbə 5, s. 39].

Araşdırmalar göstərir ki, Qafqaz Tədris Dairəsi bu məktəbləri öz tabeliyinə almaq, onları dövlət vəsaiti və müəllim kadrları ilə təmin etməkdə çətinliklə qarşılaşdığından Qafqaz canişininin sərəncamı ilə həmin məktəblər yerli mülki rəislərin himayə və nəzarətinə verilmişdi. Belə məktəblər bir çox hal-

larda qəza məktəb məzunları tərəfindən açılırdı. Bu baxımdan Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının məzunları, xüsusilə onun Azərbaycan şöbəsinin məzunları İrəvan quberniyasının müxtəlif qəzalarında, o cümlədən Naxçıvanda müəllim kimi pedaqoji fəaliyyətə başlayaraq böyük iş görmüşdü. Bu, quberniyanın bütün qəzalarında dünyəvi təhsilə meyli gücləndirdi [4, cild 2, s.178].

XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən İrəvan quberniyasının qəzalarında ibtidai məktəblər açılması genişləndi. Quberniya ərazisində belə məktəblərdən biri 1880-ci ildə Eçmiədzin qəzasında açıldı. Bu, 95 şagirdi olan ikisinfli Aştaraks məktəbi idi [9, s.246].

1881-ci ildə İrəvan qəzasında 41 şagirdi olan ikisinfli Uluxanlı kənd məktəbi açıldı [9, s.246]. Məktəbdə Məşədi İbrahim Hüseyn oğlu Hüseynov, M.S.Zazunov, müsəlman şəriəti üzrə müəllim Molla Axund Hacı Məşədi Hüseynoğlu, müəllim Rəhim Musurza oğlu Həlimov idi [9, s.246]. Bununla bağlı olaraq prof. Əsgər Zeynalov yazır ki, İrəvan qəzasında İrəvan Gimnaziyası və İrəvan Müəllimlər Seminariyası ilə bərabər 1881-ci ildə Uluxanlı məktəbi də fəaliyyətə başladı. Məktəb Allahverdi Hacı Hüseyn oğlunun evində yerləşmişdi. İlk müdir o zaman tanınmış maarifçi Muxin, fənn müəllimi Xanlar bəy Həsənbəyov, şəriət müəllimi Hacı Məşədi Hüseyn oğlu idi. Sonralar Məmməd bəy Lütvəli bəy oğlu Qazıyev, Əbdüləli Bağır oğlu Muxtarov, Hacı Molla Kərim Rzaquliyev və başqaları burada işləmişdi [5, s.7].

Qərbi Azərbaycanda ibtidai məktəblərdən biri də İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında 1882-ci ildə açıldı. Bu, ikisinfli Yengicə kənd məktəbi idi. “Qafqaz təqvimi”nin 1886-cı il məlumatına görə, məktəbin təsisçisi Ələsgər Süleymanov, müəllim Sadıx Xəlilov, hüquq üzrə müəllim isə Molla Zeynal Abdin Qurbanbəyov idi [7, s.84]. 1882-ci ildə Naxçıvan qəzasında Qulubəydizə, 1883-cü ildə İrəvan qəzasında İmanşanlı və Böyük Vedi, 1884-cü ildə Sürməli qəzasında birsinifli Aralıq-Başkənd, Eçmiədzin qəzasında 1883-cü ildə Kurdukulin kənd məktəbi, 1884-cü ildə Novo-Bayazid qəzasında Gözəldərə məktəbi açıldı [9, s.247-248].

“Qafqaz təqvimi”nin 1886-cı il məlumatına görə, İmanşanlı kənd məktəbində A.İvanov, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə M.Ter-Markaryanç, müsəlman şəriəti üzrə Molla Nağı Axundov, Böyük Vedi kənd məktəbində Bəy Əli Abbas Bəy oğlu Əlibəyov, hüquq üzrə Molla Məmməd Molla oğlu, Aralıq-Başkənd məktəbində Məmməd Fərzəli bəy oğlu Zamanbəyov, hüquq üzrə Axund Hacı Molla Əli Əhmədzadə, Qulubəydizə kənd məktəbində M.M.Ter-Tovmasov, Zod məktəbində N.S.Şirakuni, hüquq üzrə Molla Qurban Əhməd oğlu, Qarxunlu kənd məktəbində Əli Əşrəf Qazıyev müəllim kimi çalışırdı [7, s.84].

Qərbi Azərbaycanın ibtidai məktəblərdən biri də 1884-cü ildə açıldı. Bu, İrəvan quberniyasının Novo-Bayazid qəzasında fəaliyyətə başlayan Basarkeçər kənd məktəbi idi. Basarkeçər kənd məktəbində N.S.Şirakuni, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə Ohanes Ter-Xaçaturov, müsəlman şəriəti üzrə Qurban Əhməd oğlu müəllim kimi çalışırdı [9, s.247-248]. Novo-Bayazid qəzasında daha bir məktəb 1885-ci ildə açıldı. Bu, Elenov kənd məktəbi idi [8, s.247-248]. Məlumatlardan göründüyü kimi, İrəvan quberniyasında dünyəvi təhsilin inkişafında mühüm rol oynayan tədris ocaqlarının, ibtidai məktəblərin sayı 1880-1885-ci illərdə çoxaldı, yeni kənd məktəbləri açıldı.

İrəvan quberniyasının kənd məktəbləri sırasına 1885-ci ildə yeniləri də əlavə olundu. 1885-ci ildə Şərur-Dərələyəz qəzasında Başnoraşen ikisinfli kənd məktəbi açıldı. “Qafqaz təqvimi”nin 1886-cı il məlumatlarından aydın olur ki, məktəbin təsisçisi Mirzə Əli Məmməd Xəlilov, hüquq üzrə (erməni-qriqoryan məzhəbi) müəllim Ter-Yeigişə Ter-Terianç, müsəlman şəriəti üzrə müəllim vəzifəsi vakant idi [7, s.84]. “Qafqaz təqvimi”nin 1892-ci il məlumatında isə Başnoraşen kənd məktəbində müsəlman məzhəbi üzrə müəllim Məmməd bəy Qazıyev və müəllim Ələkbər Süleymanovun çalışdığı məlum olur [9, s.246].

Bundan başqa, Aleksandropol qəzasında Bayandur kənd məktəbi açıldı. Burada O.E.Dadiani, pravoslav məzhəbi və hüquq üzrə müəllim Q.İ.Buniyatov, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə Qayk Aram Ter-Mikayelyanç tədris işləri ilə məşğul idi [9, s.246].

İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında da yeni kənd məktəbi açıldı. Bu, Güllücə kənd məktəbi idi [9, s.247].

Qərbi Azərbaycanda ibtidai məktəblər şəbəkəsi XIX əsrin sonlarından etibarən daha da çoxaldı. Bu məktəblər sırasına Naxçıvan qəzasında 1885-ci ildə Cəhri, Nehrəm, 1888-ci ildə Şahtaxtı kənd məktəbləri də daxil oldu [4, cild 2, s.178].

“Qafqaz təqvimi”nin 1886-cı il məlumatlarına görə, Nehrəm və Cəhri məktəbləri ikisinfli idi. Nehrəm kənd məktəbində Ələsgər Şeyx Həsənov, hüquq üzrə Molla Qasım Abdin oğlu idi [7, s.84]. “Qafqaz təqvimi”nin 1889-cu il məlumatına görə, Şahtaxtı kənd məktəbində İsgəndər bəy Əlibəyov, hüquq üzrə Axund Hacı Molla Əli Axund Molla Ələsgər oğlu, Əbdül Qasım Sultanov müəllim kimi çalışırdı [8, s.81].

Naxçıvan qəzasında 1885-ci ildə Yamxana, 1896-cı ildə Vənənd, Bənəniyar, Mahmudoba, Milax, Biləv, Yayı və Sədərək kəndlərində yeni məktəblər açıldı [4, cild 2, s.178]. 1890-cı ildə İrəvan qəzasında ikisinfli Kəmərlı (müəllimlər S.N.Taras-Kravçenko, hüquq üzrə Mirzə Məhəmməd Axundov) və birsinfli Dvin kənd məktəbləri də açıldı [9, s.248].

Qərbi Azərbaycanda ibtidai məktəblərdən biri də XIX əsrin sonlarına doğru Ordubad şəhərində açıldı. Bu, dövrünün məşhur müəllimi və pedaqoqu kimi tanınan, İrəvan qubernatorunun 1892-ci ilə aid hesabatında “çox yaxşı maarifçi” kimi qiymətləndirilən, İranın “Şah Sultan Hüseyn” mədrəsəsində təhsil alıb ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənən Məhəmməd Tağı Sidqinin 1892-ci ildə Ordubad şəhərində açdığı “Əxtər” (Ulduz) məktəbi idi [3, s.285]. Naxçıvan mühitində çox mühüm hadisə kimi qiymətləndirilən bu məktəb təlimin məzmunu və mahiyyətinə görə ruhani məktəblərindən tamamilə fərqlənir, burada yeni təlim və tərbiyə üsulları tətbiq edilirdi. O dövrün rəsmi sənədlərindən birində qeyd olunurdu ki, “ucqar qəzalardan biri olan Ordubadda “Əxtər” adında yeni bir müsəlman məktəbi açılmışdı. Məktəbi Mirzə Tağı adlı bir şəxs təsis etmişdi. Yerli əhali məktəbə o qədər rəğbət bəsləyir ki, onlar öz uşaqlarını dini məktəblərdən çəkendirib “Əxtər”ə qoyurlar [4, cild 2, s.179].

C.Məmmədquluzadə yazırdı ki, Ordubadda M.T.Sidqinin açdığı “Əxtər” məktəbinin şöhrəti çox qısa vaxtda geniş yayıldığından şəhər əhalisi M.T.Sidqini Naxçıvana dəvət edərək Naxçıvanda da belə bir məktəb açmasını xahiş etdilər. 1894-cü ildə Naxçıvanda M.T.Sidqi “Əxtər”in məzmununa uyğun “Məktəbi-tərbiyə”ni açdı [4, cild 2, s.179].

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda, İrəvan quberniyasında əvvəlki kənd məktəblərinin bir çoxu indi ikisinfli kənd məktəblərinə çevrilmişdi. İrəvan quberniyasının 1902-ci il “yaddaş kitabçası”nın məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasında aşağıdakı kənd məktəbləri var idi. Bunlar İrəvan ikisinfli rus-tatar kişi məktəbi (nəzarətçi Q.Nərimanbəyov, müəllim Q.Şaxtaxtinski, şəriət üzrə M.Qaziyev və M.Qəmərlı), İrəvan qəzasında ikisinfli Uluxanlı kənd məktəbi (nəzarətçi Məmməd bəy Lütvəli bəy oğlu Qaziyev, müsəlman şəriəti üzrə Molla Axund Hacı Molla Vəli Məmməd Əli oğlu, Həsən bəy Axund Molla Xəlil oğlu Qaziyev), Eçmiədzin qəzasında Toss məktəbi, Novo-Bayazid qəzasında Elelnov və Dəliqardaş kənd məktəbləri, Naxçıvan qəzasında Cəhri kənd məktəbi (şəriət müəllimi Molla Əli Eynalı oğlu), Nehrəm kənd məktəbi (məktəbin direktoru Cəlil Məmməd oğlu Mirzəyev (Mirzə Cəlil), şəriət üzrə Molla Məmməd Qulu Qaziyev, müəllim Qriqor Tatevosov), Naxçıvan qəzasında Şahtaxtı kənd məktəbi (məktəbin fəxri nəzarətçisi Cəlil Ağa Şahtaxtılı, məktəb nəzarətçisi Qazizadə idi [10, s. şöbə 1, s.84-85].

Nəticə. Beləliklə, aparılan araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, XIX əsr Azərbaycanın maarif sistemində mühüm bir dövrü təşkil edir. Azərbaycanda yad dilin, yad mədəniyyətin hakim olmasına baxmayaraq, çar mütləqiyyəti Şimali Azərbaycanda dünyəvi təhsilin inkişafı üçün müəyyən addımlar atdı. O zamankı Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsü olan quberniya və qəzalarda dünyəvi məktəblər açıldı. Belə məktəblər şəbəkəsinin bir hissəsi də Qərbi Azərbaycan torpaqlarında fəaliyyətə başladı. İrəvan quberniyasının müxtəlif qəzalarında əvvəlcə qəza məktəbləri, XIX əsrin 2-ci yarısından isə ibtidai məktəblər açıldı. Bu məktəblərin təsisçiləri dövlətin verdiyi maliyyə vəsaiti ilə yanaşı, öz əmlaklarını da məktəblərin yaşaması, fəaliyyəti üçün əsirgəmirdi. Bütün bunlar Şimali Azərbaycanda, o cümlədən onun tarixi ərazilərinin bir hissəsi olan İrəvan quberniyasında irəliyə doğru bir dönüş idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmrahov Z. İrəvan quberniyasının tarixi. 1850-1917-ci illər. Bakı: Nurlar, 2022.
2. Amrahov Z. The consequences of forced deportations: an archival analysis of the Azerbaijani population's displacement from the Armenian SSR (1948–1955, 1988–1991) // <https://lex-localis.org/index.php/LexLocalis/article/view/163> [29.10.2025].
3. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Maarif, 1985.
4. Naxçıvan tarixi. 3 cildə, 2-ci cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2014.

5. Zeynalov Ə. Unudulmaz Uluxanlı məktəbi // Respublika, 2013, 31 may, s. 7.
6. Кавказский Календарь на 1861 год. Тифлис, 1860.
7. Кавказский Календарь на 1887 год. Тифлис, 1886.
8. Кавказский Календарь на 1890 год. Тифлис, 1889.
9. Кавказский Календарь на 1893 год. Тифлис, 1892.
10. Памятная книжка Эриванска Губерния на 1902 г. Под. Ред. А.И.Марченко. Эривань: Типография Р.К.Эделсон, 1902.

САМИР ИСМАИЛОВ

*доктор философских наук, доцент Бакинского государственного университета,
преподаватель кафедры источниковедения, историографии и методологии
Исторического факультета*

ИЗ ИСТОРИИ НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

В статье рассматривается история начальных школ – ответвления сети светских школ, открывавшихся на землях Западного Азербайджана (территория современной Армении) во второй половине XIX – начале XX века. Исследование показывает, что после раздела территории Азербайджана на две части между Каджарской империей и Россией в Северном Азербайджане господствовал колониально-рабовладельческий режим Российской империи. Однако, начиная с первой половины XIX века, образовательная среда Северного Азербайджана постепенно начала развиваться. В Азербайджане была открыта сеть светских школ. В связи с этим сначала была принята законодательная база, а затем открывались школы. Некоторые из этих школ были открыты на территории Иреванской губернии Северного Азербайджана. В статье всё это рассматривается на основе источников и исторической литературы того периода и даёт объективную картину.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Иреван, начальные школы, образование, просвещение.

SAMIR ISMAYILOV

*PhD, Associate Professor of Baku State University,
Lecturer of the Department of Source Studies, Historiography and Methodology, Faculty of History*

FROM THE HISTORY OF PRIMARY SCHOOLS IN WESTERN AZERBAIJAN (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY-EARLY 20TH CENTURY)

This article examines the history of primary schools-a branch of the secular school network that opened in Western Azerbaijan (present-day Armenia) in the second half of the 19th and early 20th centuries. The study shows that after the division of Azerbaijan between the Qajar Empire and Russia, Northern Azerbaijan was dominated by the colonial-slave regime of the Russian Empire. However, beginning in the first half of the 19th century, the educational environment in Northern Azerbaijan gradually began to develop. A network of secular schools was established in Azerbaijan. In this regard, a legislative framework was first adopted, and then schools were opened. Some of these schools were opened in the Erivan Governorate of Northern Azerbaijan. This article examines all of this based on sources and historical literature of the period and provides an objective picture.

Keywords: Western Azerbaijan, Erivan, primary schools, education, enlightenment.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 29 oktyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.d. Anar İsgəndərov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24); UOT 070.11.(091)

MAHİR QƏRİBOV

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti,
Milli Mətbuat tarixi kafedrasının doktorantı
<https://orcid.org/0009-0002-8183-5802>
mahir_garibov@yahoo.com*

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN “SON POSTA” QƏZETİNDƏKİ YAZILARI VƏ MİLLİ-İDEOLOJİ GÖRÜŞLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/25-30>

Türk dünyasının böyük mütəfəkkirlərindən olan Əhməd Ağaoğlu XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində özünün bilik və bacarığı, ideya və görüşləri, mətbuat sahəsində xidmətləri ilə seçilən ziyalılardan olub. O, təqib və təzyiqlər səbəbiylə İstanbula gedəndə coğrafi baxımdan yerini dəyişsə də, ideya olaraq mübarizəsindən əl çəkmədi. Türklüyün inkişafı üçün açılmış bir çox cəmiyyətlərin qurucu üzvü oldu. “Hikmət”, “Sırat-ı Müstakim”, “Tercüman-ı Hakikat”, “Türk Yurdu” kimi mətbu orqanlarda məqalələr yazdı. Bu məqalədə XX əsrin əvvəllərində Türkiyə Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış “Son Posta” qəzetində Əhməd Ağaoğlunun publisistik fəaliyyəti araşdırılır. 1930-1931-ci illəri əhatə edən bu yazılar Ağaoğlunun demokratik idarəçilik, milli iradə, siyasi məsuliyyət və çoxpartiyalı sistemə dair baxışlarını əks etdirir. Məqalədə “Son Posta” qəzetinin yaranma tarixi, ideya istiqaməti, redaksiya heyəti və Cümhuriyyət dövrü mətbuatındakı yeri təhlil olunur. Eyni zamanda, Ağaoğlunun Sərbəst Cümhuriyyət Fırqəsi dövründə qələmə aldığı məqalələr kontekstual şəkildə qiymətləndirilir və onların Türkiyədə siyasi publisistikanın inkişafına verdiyi töhfələr elmi baxımdan dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Son Posta qəzeti, siyasi publisistika, Cümhuriyyət dövrü, milli iradə, Sərbəst Fırka.

Giriş. Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanın və Türkiyənin ictimai mühitində, düşüncə həyatında özünün imzası ilə seçilən bir şəxsiyyətdir. Milli əqidə və fikir adamı olan Ağaoğlu 1923-cü ildə Türkiyədə Cümhuriyyətin elanından sonra siyasi, sosial və mədəni sahədə köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsində aktiv rol alır. Bu dəyişikliklərin mətbuatda da funksional və ideoloji baxımdan inkişafına şərait yaradır. O milli mücadiləsini sadəcə yazdığı əsərlər və irəli sürdüyü fikirlərlə əhatələndirməmiş, bir əqidə adamı olaraq düşüncələrin gerçəkləşməsi üçün var gücünü sərf etmişdir [Ali Asker, s.3]. Cümhuriyyət dövrünün ilk illərində qəzetlər yalnız xəbər ötürən vasitələr yox, həm də ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayan ideoloji platformalara çevrilmişdi. Belə qəzetlərdən biri də 1930-cu ildə İstanbulda nəşr olunmağa başlayan “Son Posta” qəzeti idi. “Son Posta” qəzetinin qurucuları Zəkəriyyə Sertel, Həlil Lütfi Dördüncü, Selim Raqıp və Ekrem Uşaklıgildir. Qəzet qısa müddət ərzində tənqidi mövqeyi, cəsarətli yazıları və müstəqil ideya xətti ilə Cümhuriyyət dövrünün mühüm müxalif mətbuat orqanlarından birinə çevrilmişdir. Qəzet demokratik dəyərlərin təşviqi, siyasi maarifləndirmə və ictimai müzakirələrin aparılması baxımından önəmli platforma rolunu oynamışdır. Redaksiya heyətində jurnalistlərlə yanaşı, siyasi mütəfəkkirlər və ədəbi yazarlar da təmsil olunurdu. Bu, qəzetin üslubunun analitik, tənqidi və maarifləndirici olmasını şərtləndirmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun “Son Posta” qəzetindəki yazıları. Əhməd bəy Ağaoğlu “Son Posta” qəzetində dərc etdirdiyi yazılarla Cümhuriyyət dövrü Türkiyəsində siyasi publisistikanın aparıcı simalarından biri kimi çıxış etmişdir. Onun məqalələri əsasən milli iradə, parlament sistemi, çoxpartiyalı demokratiya, seçki hüququ və siyasi məsuliyyət mövzularına həsr olunmuşdur.

1930-cu ilin avqustunda yaradılan Sərbəst Cümhuriyyət Fırqəsinin qurucularından biri olan Ağaoğlu, partiyanın fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət ərzində öz mövqeyini mətbuat vasitəsilə açıq şəkildə ifadə etmişdir. Onun 18 oktyabr 1930-cu il tarixli “S. Fırkaya meşum diyorlar. Şəamet nerededir?” adlı məqaləsində təkpartiyalı sistemin azadlıqları təmin edə bilməyəcəyi fikri əsaslandırılır və siyasi plüralizmin zəruriliyi vurğulanır. Əhməd Ağaoğlunun bu məqaləsində Sərbəst Fırqə (Ser-

best Fırka) dövründə yazdığı yazılar və siyasi partiyaya aid mövqeyini və fikirlərini açıq şəkildə əks etdirir. "Görünür ki, dostumuz Yunus Nadi bəyi istəmədən incitmişəm. Buna görə təəssüf edirəm.... Tək fırqa ilə nəzarətin və azadlıqların təmin olunmasının mümkün olmadığını həm öz həyatımızdan, həm də digər mədəni millətlərin həyatından götürdüyüm nümunələrlə sübut etdim. Onun "qarışıqlıq" adlandırdığı şeyin isə əslində canlılığın təzahürü olduğunu izah etdim" (Ağaoğlu, 1930, s.1).

Ağaoğlu publisistikasında millilik düşüncəsi. Əhməd Ağaoğlu 31 oktyabr 1930-cu il tarixli "Milli İradə Bu Mudur?" məqaləsində milli iradənin formal deyil, real şəkildə təmsil olunması problemi qabardılır. Ağaoğlu həmin dövrdə Türkiyədə parlamentar sistem və demokratiya məsələlərini şərh edir, seçki, milli iradə, siyasi məsuliyyət və ictimai tənqid məsələlərinə toxunur.

Əhməd Ağaoğlu həmin məqaləsində Türkiyə Cümhuriyyətində milli iradə anlayışının mahiyyəti və onun real siyasi praktikada necə təmsil olunması problemini mərkəzə çəkir. Milli iradənin yalnız şüar və formal anlayış kimi istifadə olunmasını tənqid edir. Onun fikrincə, xalqın iradəsi seçkilər və parlament vasitəsilə real şəkildə ifadə olunmursa, "milli iradə" anlayışı məzmununu itirir. O, bu sualı konkret şəkildə qoyur: mövcud siyasi vəziyyət həqiqətən xalqın iradəsini əks etdirirmi? Təkpartiyalı siyasi quruluşun milli iradəni təmsil edə bilməyəcəyi ideyasını ön plana çıxarır. Ağaoğlu hesab edir ki, rəqabətsiz siyasi mühit, alternativ fikirlərin sıxışdırılması, müxalifətin legitim fəaliyyət imkanlarından məhrum edilməsi, milli iradənin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan o, milli iradəni siyasi plüralizmlə birbaşa əlaqələndirir. Ağaoğlu seçkilərin yalnız texniki proses olmadığını vurğulayır. Onun fikrincə, seçkilər real seçim imkanı yaratmalıdır, xalqın iradəsi üzərində inzi-bati və siyasi təzyiqlər olmamalıdır, hakimiyyət özünü milli iradənin mütləq təmsilçisi kimi təqdim etməməlidir. Əks halda, milli iradə xalqın deyil, hakim siyasi dairələrin iradəsinə çevrilir. Məqalədə həmçinin Ağaoğlu milli iradənin demokratik məzmunu göstərir (Ağaoğlu (31 oktyabr 1930), s.4).

Ağaoğluya görə milli iradə fikir azadlığı, mətbuat azadlığı, müxalifətin mövcudluğu, siyasi məsuliyyət və ictimai nəzarət olmadan mümkün deyil. Bu şərtlər yoxdursa, "milli iradə" yalnız siyasi legitimlik vasitəsinə çevrilir (Sertel, (2001), s.25). Əhməd bəy Ağaoğlunun demokratik idarəçilik anlayışını, parlamentarizmə bağlılığını, siyasi məsuliyyət və plüralizm mövqeyini aydın şəkildə ifadə edən proqram xarakterli publisistik yazılarından biridir. Bu yazılarda hökumətin və siyasi partiyaların xalq iradəsini lazımi səviyyədə təmsil etməməsi məsələsi qabardılır. Bunun nəticəsi olaraq məqalələr dövrün oxucuları arasında geniş yayılır, ictimai müzakirələrə səbəb olur və siyasi publisistikanın nümunəvi yazıları kimi qəbul edilir. Hətta digər qəzet və jurnallarda bu mövzularda polemikalar aparılır.

Ağaoğlunun yazıları həm ictimai-siyasi tənqiddə açıq, həm də elmi-publisistik üslubda qələmə alınmışdır. Qəzetin oxucu kütləsinə gəldikdə isə, "Son Posta" həmin dövrdə geniş yayılmış qəzetlərdən biri olmuş və bu yazılar geniş auditoriyaya çatdırılmışdır. Ağaoğlu bu yazılarında parlament sistemi, demokratiya, seçki, milli iradə, siyasi məsuliyyət və ictimai tənqid məsələlərini geniş şəkildə şərh edir, hökumətin və siyasi partiyaların xalq iradəsini düzgün təmsil etməməsini tənqid edir. Bu məqalələr dövrün oxucu kütləsi arasında geniş yayılmış və müzakirələrə səbəb olmuşdur.

Ağaoğlunun jurnalist mövqeyi və prinsipliliği. Qəzetin 10 noyabr 1930-cu il tarixli "Yine Prensip Meselesi" məqaləsində Ağaoğlu siyasi prinsiplilik məsələsinə diqqət çəkir və Sərbəst Fırkaya qarşı yönələn tənqidləri publisistik dildə cavablandırır. "Harada qaldı təmkinlə və qarşılıqlı hörmət çərçivəsində fikir mübadiləsi aparmaq niyyətimiz? "Sərbəst fırqa" ilk dəfə ortaya çıxanda elə həmin Yunus Nadi bəy bu "qardaş təşəkkülü"nü hörmətlə qarşılamış, onun ölkə, dövlət və millət üçün faydalarından böyük həvəslə danışmışdı. Hətta o qədər ki, bəzi adamlar onun da bu fırqayə qoşulduğunu zənn etdilər və o, bu şayiəni təkzib etməyə məcburiyyətində qaldı" (Ağaoğlu, 1930, s.3).

Əhməd bəy Ağaoğlu 17 noyabr 1930-cu ildə "Son Posta" qəzetində "Gazinin Nutku" adlı məqaləsində Gazi Mustafa Kamal Atatürkün nitqini şəxsi və subyektiv yozumların fəvqündə duran, dövlət idarəçiliyinin əsas prinsiplərini müəyyən edən, yeni siyasi mərhələdə millətdən gözlənilən davranış modelini göstərən bir tarixi sənəd səciyyəsi daşıyır. (Ağaoğlu (17 noyabr 1930), s.1) Ağaoğluya görə "Gazinin Nutku" yalnız keçmiş hadisələrin izahı deyil, gələcək nəsillər üçün siyasi məsuliyyət və milli şüur konsepsiyasıdır. O, Nutkun əsas məziyyətini onun daha çox tarixi məsuliyyət prinsiplərinə söykənməsində, emosional ritorikadan çox onun məntiqi ardıcılığında və milli iradənin formalaşmasındakı rolunda görür. Məqalədə Əhməd Ağaoğlu Atatürkün öz çıxışı vasitəsilə xalqa və

xüsusən də gənc nəsillə müraciət etdiyini, bunu milli dövlətin gələcəyini qorumağa yönəlmiş mənəvi və siyasi vəsiyyəti kimi qiymətləndirir. Ağaoğluna görə, Nutkda ifadə olunan əsas fikir türk millətinin taleyinin yalnız xalqın öz iradəsi və şüurlu mövqeyi ilə müəyyən oluna biləcəyidir. Bu yanaşma, müəllifin liberal-milliyətçi düşüncə xətti ilə də səsləşir. Əhməd Ağaoğlunun “Gazinin Nutku” məqaləsi Atatürk fenomeninin intellektual təhlilini həm erkən Cümhuriyyət dövrü Türkiyə siyasi fikrinin mahiyyətini anlamağa, həm də Ağaoğlunun dövlət, liderlik və milli iradə haqqında baxışlarını dəyərləndirməyə imkan verir. Bu yazı Atatürkün Nutkunun siyasi-mənəvi proqram kimi qəbul edildiyini göstərən əhəmiyyətli publisistik nümunədir. Ağaoğlu Atatürkü millətin mənəvi atası, maarifçi və ideoloji rəhbər kimi təqdim edir. Məqalədə Gazi Mustafa Kamal Atatürk üç əsas cəhətdən xarakterizə olunur: “Ata” və “Maarifçi rəhbər” obrazı, Hüquqi dövlət, Siyasi etikaya əsaslanan idarəçilik modeli (Ağaoğlu (17 noyabr 1930), s.1).

Ağaoğlu Atatürkün nitqinin rəsmi üslubdan kənar olmasını xüsusilə vurğulayır. Atatürkün xalqla Ata-övlad münasibəti kontekstində danışdığını göstərir. Bu yanaşma Ağaoğlunun liberal-milliyətçi dünyagörüşünə uyğundur. Məqalədə Atatürkün vurğuladığı üç əsas prinsip xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: Ədalət, Dövlət məsuliyyəti və qənaət, Seçki hüququnun toxunulmazlığı. Ağaoğlu bu prinsipləri milli hakimiyyətin real təminatı, Cümhuriyyətin yaşamasının şərti, dövlət-xalq münasibətlərinin etik bazası kimi dəyərləndirir. Bu yanaşma Atatürkün avtoritar lider deyil, konstitusional, hüquqa əsaslanan dövlət başçısı kimi təqdim edir. Məqalənin üçüncü mühüm istiqaməti yeni siyasi mərhələyə çoxpartiyalı həyata münasibətdir. Ağaoğlu Atatürkün mövqeyini belə şərh edir: Fikir, ideya və prinsip uğrunda mübarizə zəruridir və faydalıdır, lakin bu mübarizə şəxsi düşmənçiliyə, kinə və təhqirə çevrilməməlidir. Burada Ağaoğlu liberal demokratiyanın əsas şərtini önə çəkir azadlıq, etik məsuliyyət Atatürkün sitat gətirilən fikirləri (“Hür olun, sərbəst danışın... lakin hürriyyəti sui-ihmal etməyin”) bu balansın açıq ifadəsidir. Məqalənin ideoloji və tarixi əhəmiyyəti ondadır ki, Atatürkün siyasi liderliyinə fəlsəfi əsas verir, Cümhuriyyətin ilk illərində demokratikləşmə prosesinə ehtiyatlı, lakin ümidli yanaşmanı ortaya qoyur. “Qazi burada ədalətdən, qənaətdən (israfdan çəkinməkdən), seçki hüququnun toxunulmazlığından bəhs etmiş və bu üç nöqtənin milli nicat üçün əsas prinsiplər olduğunu vurğulamışdır. Bu vurğu ilə biz hamımız bir daha hiss etdik ki, o böyük insan milli vicdanı təşkil edən tellər arasında nə qədər həssas bir nöqtəyə xilaskar kimi əlini qoymuşdur və bizdə içimizdən nə qədər minnətdar, müştəkkir və ümidli var olduq! Milli nicatın digər bir əsas prinsipi də anlaşma, birlik, qarşılıqlı hörmət və məhəbbətə əsaslanan ictimai həmrəylikdir” (Ağaoğlu (17 noyabr 1930), s.1). Ağaoğlu Atatürkü milli iradənin qoruyucusu, siyasi azadlıqların məsuliyyətlə tətbiqinin tərəfdarı, etik dövlət modelinin qurucusu kimi təqdim edir. Böyük İnsan bizə müraciətlə buyurur: “Azad olun, sərbəst danışın, lakin ləyaqətli bir millətin övladı olduğunuzu unutmayın. Bir-birinizə qarşı düşmənçilik doğuracaq hərəkət və sözlərdən çəkinin. Bir sözlə, azadlığı sui-istifadə etməyin. Budur, Böyük insanın göstərdiyi nicat yolları!” (Ağaoğlu (17 noyabr 1930), s.4). Əhməd Ağaoğlunun “Gazi'nin Nutku” məqaləsi Atatürk milli dövlətçilik ideologiyasının sadəcə siyasi deyil, həm də əxlaqi və mədəni əsaslara söykəndiyini göstərən qiymətli mənbədir.

Əhməd Ağaoğlu Türkiyənin inkişafı üçün Qərb sivilizasiyasını tam mənimsəməli olduğunu iddia edir. Lakin Ağaoğlu sivilizasiyalar daxilindəki müxtəlif millətlərin dəyişməz və fərqli elementlərə malik olduğunu izah etmək ehtiyacı da hiss edir. Həqiqətən də, o, millətlərin heç vaxt dəyişməməli olan aspektlərinin olduğunu və bunların həmin millət üçün fərqli xüsusiyyətlər olduğunu əlavə edir. Bu aspektlərdən “şəxsiyyət” və “dil” amilini sadalayaraq, bu iki elementdən başqa bütün digər dəyərlərin yeni bir zehni dünya çərçivəsində transformasiya edilə biləcəyinə inanır (Haklı, (2025) s.128). 12 yanvar 1931-ci il tarixdə “Son Posta” qəzetində dərc olunan “Hakkınızı Kaybetmeyiniz” və “Vicdan Azabı Duymayanlara” adlı məqalələrində isə Ağaoğlu siyasi ifratçılıq, anarxiya və məsuliyyətsizliyin təhlükələrinə diqqət çəkir, ölçülü və nizamlı azadlıq anlayışını müdafiə edir. Bu yazılar dövrün siyasi mühitində geniş rezonans doğurmuşdur. “Hakkınızı Kaybetmeyiniz” yazısında Əhməd bəy vətəndaş hüquqları, siyasi məsuliyyət və azadlığın qorunması mövzularını diqqətə çəkir. Ağaoğlu vurğulayır ki, hüquqlar birdəfəlik qazanılmış və toxunulmaz deyil. Əgər cəmiyyət susqunluğa, qorxuya, laqeydliyə yuvarlanarsa, azadlıqlar tədricən əlindən alınə bilər. Bu baxımdan hüquqların itirilməsi zorakılıqdan çox ictimai passivliyin nəticəsi kimi təqdim olunur. Məqalədə azadlıq anlayışı məsuliyyətdən ayrı təsəvvür edilmir. Ağaoğluya görə ölçüsüz və nəzarətsiz azadlıq anarxiyaya, məsuliyyətdən

yətsiz davranış isə hüquqların ləğvinə bəhanə yaradır. O, ölçülü, hüquqa əsaslanan və nizamlı azadlıq modelini müdafiə edir. Ağaoğlu vətəndaşları öz hüquqlarını bilməyə və müdafiə etməyə, siyasi və ictimai proseslərə biganə qalmamağa çağırır (Ağaoğlu, 1931, s.1).

Ağaoğlunun fikrincə, milli iradənən real mövcudluğu yalnız fəal və məsuliyyətli vətəndaşlıqla mümkündür. Açıq ittihamlardan çəkinən Ağaoğlu, dolayı yolla hakim dairələrə də mesaj verir. Əgər hakimiyyət hüquqları məhdudlaşdırırsa, cəmiyyət bunun nəticələrini ağır şəkildə yaşayacaqdır. Burada siyasi məsuliyyət anlayışı ön plana çıxarılır (Tunaya, (1988) s.32). Bu məqalə Ağaoğlunun liberal-demokratik baxışlarını, hüquq mərkəzli dövlət anlayışını, vətəndaş-hakimiyyət münasibətlərinə verdiyi əhəmiyyəti aydın şəkildə əks etdirir. Ağaoğlunun "Hakkınızı Kaybetmeyiniz", "Milli İrade bu mudur?" və "Vicdan Azabı Duymayanlara" kimi yazıları demokratik publisistikanın konseptual xəttini təşkil edir.

"Vicdan Azabı Duymayanlara" adlı yazısında Ağaoğlu, o dövr Türkiyəsindəki siyasi fikir mübarizəsinə və ictimai məsələlərə öz münasibətini ifadə etmişdir. Ağaoğlu yazır "İsmət Paşa həzrətlərinin son bəyanatlarında mənim çoxdan bəri heyranı olduğum bəzi prinsiplər və əsaslar qəti və aydın bir dillə ifadə edilmişdir. Möhtərəm Paşa Cümhuriyyətin tələblərindən irəli gələn vətəndaş azadlıqlarına, mətbuatın sərbəstliyinə riayət olunacağını, həmçinin respublikada əsas sayılan nəzarət üsuluna alışmağın vacibliyini bildirmiş, məsuliyyətsizlik iddiasının anarxiya qədər zərərli olduğunu və respublikaçılar üçün bu iki ifrat cərəyanla mübarizənin bir vəzifə sayılmalı olduğunu vurğulamışdır. O, həmçinin çətinliklərdən keçərək nəhayət bu ölkədə də mötədil və nizamlı bir azadlıq həyatının qurulmasının zəruri olduğunu izah etmişdir. Bu bəyanatın hansı bir mühit və şərait içində verildiyini yaxşı bilirəm. Hər tərəfdən "qır, dağıt, kəs, öldür, yıx, yerlə-yeksan et, terror, bolşevizm, faşizm və sair" kimi təhriklər və təlqinlər aparıldığı bir zamanda, məsuliyyət daşıyan bir şəxsin müvəqqəti hadisələrdən doğan və hər yandan üzərinə axın edən bu çağırışların fəvqünə qalxaraq Cümhuriyyətin gələcəyi naminə, Milli Məclisə və dolayısı ilə bütün Millətə müraciət edib bu cür təhrik və təlqinlərə uymayacağını, Cümhuriyyətin tələblərinə əməl edəcəyini bəyan etməsi mənə çox yüksək və təqdirəlayiq bir mənzərədir" (Ağaoğlu, 1931, s.1). Bütün bunlar Əhməd Ağaoğlunun "Son Posta" qəzetində dərc olunmuş yazılarından yalnız bir neçəsidir.

Nəticə. Əhməd bəy Ağaoğlunun "Son Posta" qəzetində dərc olunan yazıları Cümhuriyyət dövrü Türkiyəsində siyasi publisistikanın inkişafında mühüm bir mərhələni təşkil edir. Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyəti və onun lideri Mustafa Kamal Atatürk haqqında düşüncələrini və qənaətlərini vəfat etdiyi dövrə qədər qoruyub saxlamışdır. Onun ideyaları yalnız tarixi baxımdan deyil, həm də müasir demokratik düşüncə kontekstində öz aktuallığını qoruyur. Ağaoğlunun düşüncə və ideyaları yalnız tarixi baxımdan deyil, həm də müasir baxışdan dəyərləndirilməlidir. Onun publisistik irsi Türkiyə və bütövlükdə Türk dünyasında ideoloji konsolidasiyanın formalaşmasına dəyərli töhfələr vermiş və bu baxımdan onun yazıları və görüşləri, araşdırmaçılar üçün qiymətli mənbə olaraq qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Asker, (2025) Hukuk Ansiklopedisi, ss.3-5. - hukukbook.com/agaoglu-ahmet-bey [12.01.2026].
2. Ağaoğlu, Ə. (1930). S.Fırkaya me'sum diyorlar.Şeamet nerededir?"Son Posta" qəzeti, 18 oktyabr.
3. Ağaoğlu, Ə. (1930). Milli İrade Bu Mudur? "Son Posta" qəzeti, 31 oktyabr.
4. Sertel, Z. (2001). Hatırladıklarım. İstanbul: Remzi Kitab evi.
5. Ağaoğlu, Ə. (1930). Yine Prensip Meselesi. "Son Posta" qəzeti, 10 noyabr.
6. Ağaoğlu, Ə. (1930). "Gazinin Nutku". "Son Posta" qəzeti, 17 noyabr.
7. Salih Zeki Haklı (2025),"Ahmet Ağaoğlu'nun Batılılaşma Düşüncesinde Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Kültürel Değişim" Muhafazakâr Düşünce Dergisi- S.54, Ağustos 2018, ss.117-141.
8. Ağaoğlu, Ə. (1931). Vicdan Azabı Duymayanlara. "Son Posta" qəzeti, 12 yanvar.
9. Tunaya, T. Z. (1988). Türkiye'de Siyasal Partiler. İstanbul: İletişimYayınları.
10. Ağaoğlu, Ə. (1931). Hakkınızı Kaybetmeyiniz. "Son Posta" qəzeti, 12 yanvar.

МАХИР ГАРИБОВ

*Кандидат исторических наук, Бакинский Государственный Университет,
Докторант кафедры История национальной прессы*

СТАТЬИ АХМЕДА АГАОГЛУ В ГАЗЕТА «СОН ПОСТА» И ЕГО НАЦИОНАЛЬНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ

Ахмед Агаоглу, один из выдающихся мыслителей тюркского мира, относится к числу представителей интеллигенции, которые в конце XIX – начале XX веков выделялись своими глубокими знаниями, интеллектуальным потенциалом, идейно-мировоззренческими установками и значительным вкладом в развитие журналистики. Несмотря на вынужденный переезд в Стамбул в связи с преследованиями и политическим давлением, он не отказался от своей идейной борьбы. Агаоглу стал одним из основателей ряда общественных организаций, созданных с целью развития тюркизма, и публиковал статьи в таких периодических изданиях, как *Hikmet*, *Sırat-ı Müstakim*, *Tercüman-ı Hakikat* и *Türk Yurdu*.

В статье исследуется публицистическая деятельность Ахмеда Агаоглу в газете *Son Posta*, которая сыграла важную роль в общественно-политической жизни Турецкой Республики в начале XX века. Публикации 1930–1931 годов отражают взгляды Агаоглу на демократическое управление, национальный суверенитет, политическую ответственность и многопартийную систему. В работе анализируются история создания газеты *Son Posta*, её идейная направленность, редакционный состав и место в системе печати республиканского периода. Одновременно статьи Агаоглу, написанные в период деятельности Партии свободной республики, рассматриваются в контекстуальном плане, а их вклад в развитие политической публицистики в Турции оценивается с научной точки зрения.

Ключевые слова: газета *Son Posta*, политическая публицистика, республиканский период, национальный суверенитет, Партия свободной республики.

MAHIR GARIBOV

*Doctor of Philosophy in History
Doctorant at the Department of National Press History of Baku State University*

AHMAD AĞAOĞLU'S WRITINGS IN THE NEWSPAPER "SON POSTA" AND NATIONAL-IDEOLOGICAL VIEWS

Ahmad Agaoglu was one of the prominent representatives of the Turkish intelligentsia of the late XIX and early XX centuries, whose intellectual activity was characterized by profound erudition, high intellectual competence, a well-defined ideological framework, and substantial contributions to the formation and development of the press. Although he relocated geographically when he moved to Istanbul due to persecution and political pressure, he never abandoned his ideological struggle. He became a founding member of numerous societies established for the development of Turkish identity. Aghaoglu authored articles in several prominent periodicals, including *Hikmet*, *Sırat-I Müstakim*, *Tercuman-I Hakikat*, and *Türk Yurdu*. This article examines the journalistic activities of Ahmad Agaoglu in the newspaper *Son Posta*, which played a significant role in the socio-political life of the early Turkish Republic. Agaoglu's articles published between 1930 and 1931 reflect his views on democratic governance, national will, political responsibility, and the multiparty system. The study analyzes the historical background, editorial structure, and ideological orientation of *Son Posta*, as well as its place in the Republican-era Turkish press. Furthermore, Agaoglu's writings during the

period of the Free Republican Party are evaluated within their political context, highlighting their contribution to the development of political journalism and intellectual discourse in Türkiye.

Keywords: Son Posta newspaper, political journalism, Republican era, national will, Free Republican Party.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: f.e.d. Vüqar Əliyev, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 94(479.24)

LEYLA ƏLİYEVƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Orcid-0000-0002-8195-6092
leyla.eliyeva@sdu.edu.az

İRƏVAN XANLIĞININ ETNİK TƏRKİBİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/31-35>

İrəvan xanlığının etnik tərkibi tarixi müddət ərzində böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Xanlıq yarandığı dövrdə Azərbaycan türkləri əhalinin əksəriyyətini təşkil etmişdir. XIX əsrin əvvəllərinə qədər bu vəziyyət davam etmiş, lakin Rusiyanın Cənubi Qafqazda apardığı işğalçılıq siyasəti və ermənilərin kütləvi köçürülməsi nəticəsində bölgənin demoqrafik vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra İran və Türkiyədən İrəvana və Yelizavetpol quberniyalarına on minlərlə erməni köçürülmüşdür. Bu dəyişikliklər bölgənin sosial, iqtisadi və mədəni həyatına ciddi təsir göstərmişdir. Buna baxmayaraq, tarixi mənbələr İrəvan xanlığının uzun müddət əsas etnik qrupunun Azərbaycan türkləri olduğunu təsdiqləyir və bu fakt bölgənin etnik və siyasi dinamikalarını daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Açar sözlər: etnik tərkib, İrəvan xanlığı, Türkmənçay müqaviləsi, erməni köçü, Rusiya.

Giriş. İrəvan xanlığı, XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın şimal-qərbində, keçmiş Çuxursəd bəylərbəyliyi böyük bir hissəsində yaradılmış mühüm tarixi dövlət qurumu idi. Xanlığın ərazisi, Azərbaycanın tarixi sərhədləri daxilində yerləşmiş və mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla, Ağrı düzənliyi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı geniş torpaqları əhatə edirdi. 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra onun qurduğu nəhəng imperiyanın dağılması ilə Azərbaycanın digər bölgələri kimi, İrəvan da müstəqil xanlıq olaraq ortaya çıxmışdır. Bu xanlığın yaranması, Azərbaycanın müstəqillik uğrunda mübarizəsinin bir hissəsi olaraq tarixə düşmüşdür [10, s.105-111].

İrəvan xanlığının sərhədləri şimalda Gəncə, şərqdə Qarabağ, cənub-şərqdə Naxçıvan xanlıqları, qərbdə Osmanlı imperiyasının Bayazid və Qars paşalıqları, cənubda isə Maku xanlığı ilə həmsərhəd idi. Bu, xanlığın bölgədəki strateji əhəmiyyətini daha da artırırdı. Coğrafi mövqeyinin və sərhəd əlaqələrinin bu müxtəlifliyi xanlığı daim həm Osmanlı, həm də İran imperiyaları arasında gedən müharibələrin diqqət mərkəzində saxlamışdır.

İrəvan xanlığı, yarandığı gündən etibarən, daxili və xarici təzyiqlərə qarşı mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdır. Onun qonşuları olan Azərbaycan xanlıqları, eləcə də Osmanlı və İran dövlətləri ilə qarşıdurmaları, xanlığın siyasi və hərbi tarixini formalaşdırmışdır. Bu dövrdə, İrəvan xanlığında hərbi qüvvələrin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilmiş, xanlıqda həm piyada, həm də süvari qoşunları fəaliyyət göstərmişdir. Bölgənin dağlıq relyefi və coğrafi şərtləri nəzərə alındıqda, xanlığın əsas zərbə qüvvəsi kimi süvari qoşunları daha çevik və təsirli olmuşdur.

İrəvan xanlığının 1828-ci ildə Rusiya İmperiyası tərəfindən işğalı, Azərbaycanın qərb bölgəsində demoqrafik və etnik dəyişikliklərə səbəb olan mühüm bir hadisə idi. Türkmənçay müqaviləsi (1828) ilə Rusiya İmperiyası İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ləğv edərək, onların yerinə "erməni vilayəti" adlı yeni bir inzibati qurum yaratmışdır. Bu qərar, bölgədə yeni bir demoqrafik nizamın yaradılması üçün hüquqi baza oldu və ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycanın qərb torpaqlarına köçürülməsinə yol açdı [9, s.13].

İrəvan xanlığının etnik tərkibi, tarixin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif təsirlərə məruz qalmış və dəyişmişdir. Bu məqalədə, xanlığın əhalisinin etnik tərkibi və bu tərkibin zamanla necə dəyişdiyi haqqında tarixi mənbələr və faktlara əsaslanan ətraflı bir araşdırma təqdim ediləcəkdir. Məqalədə köçlər və xanlığın ərazisində yaşayan müxtəlif etnik qrupların tarixi roluna xüsusi diqqət yetiriləcəkdir.

Etnik tərkibin başlanğıcı. İrəvan xanlığının etnik tərkibi, onun coğrafi mövqeyi və tarixi şəraiti səbəbindən müxtəlif və qarışıq olmuşdur. Xanlığın yerləşdiyi ərazi, tarixi dövrlərdə Azərbaycan, İran,

Osmanlı və Gürcüstan dövlətlərinin təsir dairəsində olmuş və bu, xanlıqda etnik müxtəlifliyi artırmışdır. İrəvan xanlığının əhalisi əsasən Azərbaycan türkləri, ermənilər, kürdlər və qaraçılardan ibarət idi, lakin bu qrupların nisbətləri dövrün siyasi və hərbi proseslərinə görə dəyişikliklərə məruz qalmışdır [2, s.6].

Tarixi mənbələr göstərir ki, İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin böyük əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil etmişdir. Etnik tərkibə dair mötəbər mənbələrdən biri olan V.A.Parsamyanın tədqiqatlarında, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsindən əvvəl əhalinin ümumi sayının 169.000 nəfər olduğu və bunlardan 50%-nin Azərbaycan türkü, 34%-nin erməni, 16%-nin isə kürdlərdən ibarət olduğu göstərilir. Bu statistik məlumat xanlığın etnik müxtəlifliyini açıq şəkildə göstərir və Azərbaycan türklərinin bölgədəki dominant mövqeyini təsdiq edir.

Xanlıq ərazisində Azərbaycan türklərinin üstünlük təşkil etməsi, müxtəlif dövrlərdə Osmanlı və Səfəvi müharibələrinin, iqtisadi və ticari fəaliyyətlərin və coğrafi mövqeyin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Məsələn, 1784-cü ildə Axalsıx hakimi Süleyman paşanın İrəvan rəhbərlərinə göndərdiyi məktubda İrəvan əhalisinin "yerli türklər" adlandırılması, bölgənin etnik tərkibinin o dövrdə əsasən türkdilli əhali tərəfindən formalaşdırıldığını göstərir. Bu baxımdan, İrəvan xanlığının əhalisi arasında türkdilli və şii məzhəbli Azərbaycan türkləri çoxluq təşkil etmişdir.

Digər tərəfdən, erməni mənbələri xanlığın əhalisinin böyük hissəsinin ermənilərdən ibarət olduğunu iddia etsələr də, bu iddialar tarixi faktlara əsaslanmamış və sübut olunmamışdır. Məsələn, erməni tədqiqatçıları V.R.Qriqoryan və T.X.Akopyan İrəvan əhalisinin əksəriyyətinin ermənilərdən ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Lakin bu iddialar, o dövrün digər mənbələri ilə ziddiyyət təşkil edir. Səyyah Z. Şirvani və qraf Paskeviç kimi dövrün şahidlərinin məlumatlarına görə, İrəvan xanlığının əhalisinin 3/4 hissəsi müsəlmanlar, yəni əsasən Azərbaycan türklərindən ibarət idi.

Erməni əhalisi isə xanlıqda əksərən azlıq təşkil edirdi. Hətta, erməni mənbələri belə bu faktı inkar edə bilməmişlər. Məsələn, arxiyepiskop Arqutinski, Potyomkinə yazdığı məktubunda İrəvanda çox az erməni yaşadığını etiraf etmişdir. Eyni zamanda, rus hərbi tarixçisi N. Dubrovin də "İstoriya voynı i vladıçestva russkix na Kavkaze" adlı əsərində [1, s.299-304], İrəvan xanlığında əhali arasında Azərbaycan türklərinin çoxluq təşkil etdiyini qeyd etmişdir.

Bu dövrdə kürdlər xanlıq ərazisində əsasən maldarlıqla məşğul olan köçəri bir həyat sürürdülər və onların əhalidəki payı 16% civarında idi. Qaraçılar isə xanlıq ərazisində etnik və sosial baxımdan ən az sayda təmsil olunan qrup idi.

Etnik tərkibin müxtəlifliyinə baxmayaraq, Azərbaycan türklərinin İrəvan xanlığında üstünlük təşkil etməsi danılmaz bir tarixi həqiqətdir. Bu vəziyyət bölgənin əhalisi, iqtisadiyyatı və siyasi vəziyyəti ilə sıx bağlı olmuşdur və İrəvan xanlığının tarixi boyunca əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Tarixi mənbələrdən əldə edilən məlumatlara əsaslanaraq, Azərbaycan türklərinin İrəvan xanlığının əhalisinin böyük bir hissəsini təşkil etdiyi qənaətinə gəlmək olar [6, s.12].

İrəvan xanlığının əsas etnik tərkibi. İrəvan xanlığının XIX əsrin əvvəllərindəki etnik tərkibi haqqında mötəbər məlumatlar, əsasən, Rusiya İmperiyası tərəfindən aparılan kameral siyahıyaalmalardan və müasir tarixçilərin araşdırmalarından əldə edilmişdir. Rusiya işğalı öncəsi və sonrasındakı aparılan bu siyahıyaalmalar, xanlıqda yaşayan müxtəlif etnik qrupların dəqiq nisbətlərini göstərmək üçün mühüm bir mənbədir.

1813-cü il Gülüstən müqaviləsindən sonra Rusiya, Cənubi Qafqazda təsirini artırmağa çalışdı və bu çərçivədə İrəvan xanlığının əhalisi haqqında kameral siyahıyaalma işləri aparmağa başladı [4, s.7]. Bu siyahıya almanın nəticələrinə görə, İrəvan əyalətində 81.749 nəfər müsəlman (əsasən Azərbaycan türkləri və müsəlman kürdlər) və 25.151 nəfər erməni qeydə alınmışdır. Müsəlmanlar arasında Azərbaycan türkləri mütləq çoxluq təşkil edirdi, kürdlər isə maldarlıqla məşğul olan bir etnik qrup olaraq daha az sayda idi.

Rusiya tərəfindən aparılan bu siyahıyaalma, İrəvan xanlığının əhalisinin böyük bir hissəsinin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu göstərən ən dəqiq mənbələrdən biridir. İvan Şopenin araşdırmalarında da təsdiq olunur ki, İrəvan xanlığında müsəlman əhali mütləq çoxluq təşkil edirdi. Şopen qeyd edir ki, İrəvan əyalətində 16.075 müsəlman ailəsi (81.749 nəfər) və 4.428 erməni ailəsi (25.151 nəfər) yaşayırdı. Burada "müsəlman" termini Azərbaycan türklərini və müsəlman kürdləri əhatə edirdi.

Bu faktlar, xanlığın etnik tərkibinin Azərbaycan türkləri tərəfindən üstünlük təşkil etdiyini açıq şəkildə göstərir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarından olan tanınmış tarixçi və demoqrafiya mütəxəssisi Castin Makarti də İrəvan xanlığının əhalisinin 1828-ci ilə qədər 80%-nin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu bildirir. Bu təhlillər, İrəvan xanlığının tarixi boyunca Azərbaycan türklərinin demoqrafik olaraq üstünlük təşkil etdiyini və ermənilərin yalnız müəyyən dövrlərdə əhəmiyyətli sayda köç etməklə sayı artdığını sübut edir.

Erməni mənbələrinin İrəvan əhalisinin əksəriyyətinin ermənilərdən ibarət olduğu iddialarına rəğmən, Rusiya tərəfindən aparılan rəsmi siyahıyaalmalar və müasir tarixçilərin araşdırmaları, bu iddiaların həqiqətə uyğun olmadığını ortaya qoyur [3, s.37]. Məsələn, Rusiya ordusunun generalı Paskeviçin hesabatlarında İrəvan xanlığında yaşayanların 3/4 hissəsinin müsəlman olduğu bildirilir ki, bu da Azərbaycan türklərinin əksəriyyət təşkil etdiyini təsdiq edir.

İrəvan xanlığının ərazisində ermənilərin sayı XIX əsrin əvvəllərində xüsusilə artırılmışdır. Bu, Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrindən sonra İrandan və Türkiyədən İrəvana kütləvi erməni köçlərinin təşkil olunması ilə əlaqədardır. Rusiya tərəfindən təşviq edilən bu köçlər, İrəvanın etnik tərkibinə ciddi təsir göstərmiş və ermənilərin sayının artmasına səbəb olmuşdur. 1828-ci ildən 1830-cu ilə qədər İrandan 40.000, Türkiyədən isə 84.000 erməni İrəvana köçürülmüş və bu əhali əsasən müsəlman kəndlərinin yerinə yerləşdirilmişdir. Bu məcburi köçürmə siyasəti, xanlıqda yaşayan Azərbaycan türklərinin demoqrafik üstünlüyünü ciddi şəkildə təhdid etmişdir.

Bütün bu faktlar, İrəvan xanlığının əhalisinin əsasən Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu göstərir və ermənilərin bu bölgədə əhəmiyyətli dərəcədə yerli olmadığını ortaya qoyur. Beləliklə, xanlığın etnik tərkibi və bu tərkibin XIX əsrin əvvəllərindəki vəziyyəti haqqında məlumatlar, Azərbaycan türklərinin tarixi köklərinin və üstünlüyünün təsdiqi kimi qəbul edilə bilər.

Ermənilərin İrəvana köçürülməsi: Ermənilərin İrəvan xanlığına köçürülməsi XIX əsrin əvvəllərində baş verən Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı müharibələri nəticəsində və bu müharibələrin sonrasında bağlanan Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) sülh müqavilələrinin birbaşa nəticəsi olaraq geniş vüsət almışdır. Rusiya İmperiyası, Cənubi Qafqazda öz mövqeyini gücləndirmək üçün bölgənin etnik tərkibini dəyişdirmə siyasəti yürütmüş və bununla da İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında erməni əhalisinin sayını artırmaq üçün kütləvi köçürmə planları həyata keçirmişdir.

Türkmənçay müqaviləsi (1828) Rusiya ilə İran arasında bağlanan və İrəvan xanlığının da daxil olduğu geniş ərazilərin Rusiyaya verilməsini nəzərdə tutan bir sülh müqaviləsi idi [8, s.13]. Bu müqaviləyə əsasən, İran sərhədləri daxilində yaşayan 40.000 erməni Cənubi Qafqaza, xüsusilə İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarına köçürülmüşdür. Eyni zamanda, 1829-cu ildə Rusiya ilə Osmanlı İmperiyası arasında bağlanan Ədirnə sülh müqaviləsi çərçivəsində Türkiyənin müxtəlif bölgələrindən, əsasən Şərqi Anadolu ərazisindən 84.000 erməni yenidən bu bölgələrə köçürülmüşdür.

Bu köçürmə siyasəti, bir tərəfdən Rusiya İmperiyasının Qafqazda daha güclü bir təməl yaratmaq istəyinin, digər tərəfdən isə ermənilərin Cənubi Qafqazda saylarını artırmaq və burada öz milli dövlətlərini qurmaq istəklərinin birləşdiyi bir proses idi. Erməni din xadimləri və ziyalıları, bu köçürmə prosesini Rusiyaya bağlılıqlarını nümayiş etdirmək və Cənubi Qafqazda erməni dövlətçiliyini gücləndirmək üçün bir fürsət kimi qiymətləndirdilər.

Köçürülən ermənilər əsasən İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının ən məhsuldar torpaqlarında, xüsusilə müsəlman əhalisinin, yəni əsasən Azərbaycan türklərinin yaşadığı kəndlərdə yerləşdirildi. Köçürmə prosesinin təşkilatçılarından biri olan A.S.Qriboyedov, ermənilərin yerləşdirildiyi ərazilərdə yerli müsəlman əhalisinin narahatlıq və narazılıq hissi keçirdiyini bildirir və onların təlatüm içində olduğunu yazırdı. O, qeyd edirdi ki, ermənilərin gəlməsi müsəlmanların həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuş və bu vəziyyətin uzun müddət davam etməyəcəyi ilə bağlı vədlər vermək məcburiyyətində qalmışdır [8].

N.N.Şavrovun qeyd etdiyi kimi, ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi böyük ölçüdə Rusiya İmperiyasının strateji məqsədlərinə xidmət etmişdir. O yazırdı ki, iki il ərzində (1828-1830), İrandan 40.000 və Türkiyədən 84.000 erməni Zaqafqaziya köçürülmüş və onları erməni əhalisinin azlıq təşkil etdiyi Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirmişlər.

Rusiya, bu köçürmə siyasəti ilə bölgənin etnik tərkibini dəyişdirmək və ermənilərin əksəriyyət təşkil etdiyi bir demoqrafik mühit yaratmaq məqsədi güdürdü. Nəticədə, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığında erməni əhalisinin sayı ciddi şəkildə artdı. Bu köçürmə siyasətinin nəticəsi olaraq, ermənilər İrəvan və ətraf bölgələrdə mühüm bir demoqrafik güc əldə etdilər və bu da gələcəkdə bölgədəki siyasi və sosial dəyişikliklərə səbəb oldu.

Bu demoqrafik dəyişikliklər bölgədəki etnik balansını Azərbaycan türkləri zərərinə dəyişdirdi və ermənilərin məskunlaşması İrəvanın tarixi əhalisinin sosial, iqtisadi və mədəni həyatına ciddi təsir göstərdi. Rusiya İmperiyasının bu köç siyasəti, gələcəkdə baş verəcək hadisələrə – yerli əhalinin, xüsusən Azərbaycan türklərinin kütləvi deportasiyası və soyqırımına zəmin hazırlayan tarixi hadisələrə yol açdı.

XIX əsrin sonlarından etibarən Türkiyədə erməni üsyanlarının yatırılması nəticəsində on minlərlə erməni ölkəni tərk edərək Cənubi Qafqaza axışmışdı. Onların böyük bir qismi qaçqın kimi İrəvanda məskunlaşmışdı. Qaçqın erməniləri daimi məskunlaşdırmaq məqsədilə İrəvanda 1905-1906-cı illərdə 4 dəfə qırğınlar törədilmiş, azərbaycanlıların xeyli hissəsi ya məhv edilmiş, ya da evlərindən didərgin salınmışdı [5, s.36].

Nəticə. İrəvan xanlığının etnik tərkibi tarixi müddət ərzində böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Başlanğıcda Azərbaycan türkləri əhalinin əksəriyyətini təşkil etmiş, lakin XIX əsrin əvvəllərində rus işğalı və ermənilərin kütləvi köçü nəticəsində demoqrafik vəziyyət dəyişmişdir. Buna baxmayaraq, tarixi faktlar göstərir ki, İrəvan xanlığının uzun müddət əsas etnik qrupları Azərbaycan türkləri olmuşdur. Bu məlumatlar İrəvan xanlığının tarixini və demoqrafik strukturunu daha yaxşı başa düşmək üçün əhəmiyyətlidir, həmçinin bölgənin siyasi və etnik dinamikalarını qiymətləndirməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dubrovin N.F. (1871). *Istoriia voiny i vladychestva russkikh na Kavkazie* (Vol.1, No.1). Tip. Depatamenta udielov, 352 c.
2. Əliyeva F. "İrəvan xanlığı" / Azərbaycan qəzeti, 18 mart, 2009, s.6.
3. Məmmədova İ. "İrəvan xanlığının əhalisi". Bakı, 2017, s.56.
4. Mirişli E. "Quzey Azərbaycanın işğalı: Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrinin bağlanması" // Türkünstan qəzeti, 16-22 noyabr, 2021, s.7.
5. Mustafa N.Y. "İrəvan şəhəri". Bakı, 2020, s.292.
6. Qaliboğlu E. "İrəvan xanlığı" / Xalq Cəbhəsi qəzeti, 21-23 iyul, 2018, s.12.
7. Qaliboğlu E. "İrəvan xanlığında əhalinin etnik və say tərkibi" 20.05.2019.
8. Qaliboğlu E. "İrəvan xanlığında əhalinin etnik və say tərkibi" / Xalq Cəbhəsi qəzeti, 25 may 2019, s.13.
9. Qaliboğlu E. "İrəvan Türkmənçay müqaviləsindən sonra" / Xalq Cəbhəsi qəzeti, 21 sentyabr 2019, s.13.
10. Qarayev E. XVIII-XIX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin əhalisinin say və etnik tərkibi // Hərbi bilik, 2016, №1, s.105-111.

ЛЕЙЛА АЛИЕВА

*Доктор философии по истории,
Сумгаитский государственный университет*

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ ИРЭВАНСКОГО ХАНСТВА

Этнический состав Иреванского ханства претерпел значительные изменения на протяжении истории. В момент его основания азербайджанские турки составляли большинство населения. Такая ситуация сохранялась до начала XIX века, когда демографическая структура региона существенно изменилась из-за колониальной политики России на Южном Кавказе и массового переселения армян. После Туркманчайского и Адрианопольского договоров десятки тысяч армян были переселены из Ирана и Турции в губернии Иреван и Елизаветполь. Эти изменения

оказали глубокое влияние на социальную, экономическую и культурную жизнь региона. Тем не менее, исторические источники подтверждают, что азербайджанские турки долгое время оставались основной этнической группой в Иреванском ханстве, что помогает лучше понять этническую и политическую динамику региона.

Ключевые слова: этнический состав, Иреванское ханство, Туркманчайский договор, переселение армян, Россия.

LEYLA ALIYEVA

PhD in History, Sumgayit State University

ETHNIC COMPOSITION OF THE IRAVAN KHANATE

The ethnic composition of the Iravan Khanate underwent significant changes over time. At its inception, Azerbaijani Turks made up the majority of the population. This situation continued until the early 19th century when the demographic structure of the region changed significantly due to Russia's colonial policies in the South Caucasus and the mass migration of Armenians. After the Treaty of Turkmenchay and the Treaty of Adrianople, tens of thousands of Armenians were relocated from Iran and Turkey to the Iravan and Yelizavetpol governorates. These changes had a profound impact on the social, economic, and cultural life of the region. Despite this, historical sources confirm that Azerbaijani Turks remained the primary ethnic group in the Iravan Khanate for a long time, a fact that helps in understanding the ethnic and political dynamics of the region more clearly.

Keywords: ethnic composition, Iravan Khanate, treaty of Turkmenchay, Armenian migration, Russia.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il

Rəyçilər: t.ü.f.d. Sona Məhərrəmovə, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
haciyev.i1951@gmail.com

AZƏRBAYCANIN İTİRİLMİŞ TARİXİ ƏRAZİSİ: QƏRBİ ZƏNGƏZUR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/36-42>

Məqalədə Rusiyanın-Qacarlar İranı və Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibələrdən sonra ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına – Qarabağa, Zəngəzura, Naxçıvana, İrəvana və b. ərazilərə köçürülməsi, ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsindən sonra Qərbi Zəngəzurun Ermənistan SSR-yə verilməsindən bəhs edilir. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda dövlətlərin, eləcə də Ararat Respublikasının yaranmasından sonra erməni daşnakları ərazilərini genişləndirmək, bu ərazilərin aborigen əhalisi, azərbaycanlıları yaşadıkları torpaqlardan çıxarılması üçün soyqırma başlanmış, yüzrlə kənd və qəsəbələr dağıdılmış, yandırılmış və azərbaycanlılar soyqırma məruz qalmışlar. Çar Rusiyasının ermənilərlə bağlı siyasətini Sovet Rusiyası, sonra isə Sovet dövləti davam etdirmişdir. Bu siyasət ermənilərin xeyrinə, azərbaycanlıların əleyhinə yönəlmişdi. Ermənistan Respublikası Sovet dövlətinə arxalanaraq Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını zor gücünə ələ keçirmişdir. Qərbi Zəngəzur Sovet dövlətinin anti Azərbaycan siyasətinin nəticəsində Ermənistan SSR-yə verilmişdir. Ermənistan SSR 9 min kv. km ərazi ilə Azərbaycan torpaqlarında yarıdılmış, Sovet dövlətinin ermənipərəst siyasəti nəticəsində 29,8 min kv. km əraziyə malik olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qərbi Zəngəzur, Sovet dövləti, anti Azərbaycan siyasəti, erməni daşnakları, soyqırım, itirilmiş torpaqlar.

Giriş. Ermənistan adlandırılan dövlət tarixi Azərbaycan ərazilərində yaradılmışdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində, xüsusilə XIX və XX əsrlərdə ermənilər bu ərazilərə köçürülmüşlər. Onlar bu ərazilərdə möhkəmləndikcə yerli azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından çıxarmağa çalışmışlar. Ermənistan ərazisində qədim türkmənşəli tayfaların yaşaması barədə tarixi məlumatlar azərbaycanlıların orada miladdan əvvəl I minillikdə və erkən orta əsrlərdə yaşadığını göstərir. Ermənistan ərazisində olan coğrafi adların böyük əksəriyyəti azərbaycanlılara məxsusdur. Tarixi İrəvan əyalətlərinin, İrəvan xanlığının və İrəvan quberniyasının yaşayış məntəqə adlarının, demək olar, hamısının türkmənşəli olması bununla bağlıdır.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətləri ilə apardığı müharibədən sonra ermənilər kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüşdür. Tanınmış rus tədqiqatçısı N.Şavrov ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesini və köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayını araşdırdıqdan sonra 1911-ci ildə yazırdı: “Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min ermənin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz köçürüb gətirmişik”. Şavrova görə, ermənilərə məskən salmaq üçün hökumət tərəfindən 200 min desyatin xəzinə torpağı ayrılmış və müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan çox xüsusi sahibkar torpağı alınmışdır.

Köçürülən ermənilər əsasən Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan, Zəngəzur və başqa ərazilərdə yerləşdirilirdi. Bu vaxtlarda ermənilərin dövlətləri olmamışdır. Onların əsas məqsədi bu ərazilərdə erməni millətindən olan əhalinin sayını artırmaq idi. Bu işdə onlara böyük dövlətlər, xüsusilə çar Rusiyası, daha sonra isə Sovet Rusiyası kömək edirdi.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər yarandı. Belə dövlətlərdən biri də İrəvan xanlığı ərazisində yaradılan Ararat Respublikası idi. Bu respublika yaradılarkən onun sahəsi 9 min kv. km idi. Bununla kifayətlənməyən erməni daşnakları qonşu ərazilərə - Azərbaycan torpaqlarına göz dikir və bunları da Ermənistan dövlətinin tərkibində görmək istəyirdilər.

Zəngəzur və onun əhalisi haqqında. Belə ərazilərdən biri də **Zəngəzur** idi. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Zəngəzura çar hökumətinin himəyəsi altında Türkiyə və İrandan kütləvi surətdə

ermənilərin köçürülməsinə başlanılmış, beləliklə qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurda süni surətdə erməni əhalisinin sayca çoxaldılması siyasəti yeridilmişdir.

Zəngəzur qədim və tarixi Azərbaycan ərazisidir. Ərazinin Zəngəzur adlanması da təsadüfi deyildir. “Zəngəzur” toponimi bu ərazilərdə yaşayan, öz igidliyi və cəngavərliyi ilə seçilən “zəngi” tayfalarının adı ilə bağlıdır [9, s.30]. Zəngi tayfaları tarixdə görkəmli qoşun başçıları və dövlət xadimləri ilə məşhur olan bir türk boyudur. Bu boylla bağlı Azərbaycan ərazisində Zəngilan, Zəngəran, Zəngidərə, Zəngi çayı, Zəngilər, Zəngibasar və başqa onlarla coğrafi adlar mövcuddur. Ərazinin aborigen əhalisi də Azərbaycan türkləri olmuşdur. Ümumiyyətlə, Zəngəzur ərazisində minlərlə türkmənşəli coğrafi adlar məlumdur.

Erməni daşnakları 1917-ci ilin martından Zəngəzur türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırma başlamış, yüzlərlə kənd yerlə-yeksən edilmiş, on minlərlə insan məhv edilmiş, doğma yurdlarından didərgin salınmışdır.

1917-ci ilə aid statistik məlumatlara görə Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılar 55 faiz, ermənilər isə 44,3 faiz təşkil edirdi [7, s.15]. 1918-ci ildə Zəngəzur qəzasında mövcud olan 222 yaşayış məntəqəsindən 116-sı azərbaycanlılara məxsus idi. Daşnaklar hakimiyyətə gəldikdən sonra azərbaycanlılara qarşı soyqırımını dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirməyə başladı. Andronikin, Njdenin, Dronun quldur dəstələrinin Zəngəzura basqınları 1918-ci ildə 115 Azərbaycan kəndinin viran qoyulmasına və yandırılmasına, yüz minlərlə insanın qətlə yetirilməsinə, 40 min nəfərdən artıq dinc sakinin öz doğma yurdunu tərk etməsinə səbəb oldu [1, c.2, s.458].

Erməni hərbi qüvvələrinin Zəngəzuru işğal etmək cəhdləri. Ermənistan hökuməti tərəfindən ruhlandırılan, maliyyələşdirilən və təchiz olunan Andronik və onun quldur dəstəsi Zəngəzurda yeni-yeni özbaşnalıq və vəhşiliklər törədirdi.

Andronikin Zəngəzurdakı “etnik təmizləmə” fəaliyyəti 1918-ci il noyabrın ikinci yarısında özünün yeni, azərbaycanlı əhali üçün daha faciəli mərhələsinə başladı. Onun quldur dəstələrinin 1918-ci il noyabrın 22-də Zəngəzur qəzasının mərkəzi olan Gorusa soxulması, qəzanın kəndlərini viran etməsi, əhaliyə divan tutması nəticəsində qısa müddətdə burada 30-dan çox azərbaycanlı kəndi dağıdıldı [2, s.449].

Erməni silahlı dəstələrinin azgınlığı getdikcə daha dəhşətli xarakter alırdı. Bu özbaşnalıqlara qarşı qətiyyətli mübarizə aparmaq üçün Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası 15 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları üzrə müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılmasını qərara aldı. Müvəqqəti general-qubernatorluğa fəvqəladə səlahiyyətlər verilməsi nəzərdə tutulmuşdu [3, v.11].

Nazirlər Şurasının iclasında Xosrov bəy Sultanov Qarabağın general-qubernatoru vəzifəsinə təsdiq edildi.

Erməni silahlılarına cavab vermək üçün Zəngəzurun bir sıra müsəlman kəndlərində özünümüdafiə dəstələri təşkil edildi. Həmin dəstələr arasında X.Sultanovun qardaşı Sultan bəyin dəstəsi daha yüksək döyüş qabiliyyətinə malik idi. Avqust ayındakı döyüşlərdə ermənilər xeyli itki vermişdilər.

Azərbaycan hökuməti Zəngəzurda yaranmış qarışıqlığı, ermənilərin pozuculuq hərəkətlərini aradan qaldırmaq üçün müəyyən hərbi-siyasi xarakterli addımlar atmalı, bölgəyə müəyyən sayda hərbi qüvvə göndərməli oldu.

Bu zaman Azərbaycan hökuməti Qərb dövlətlərinin təklifi ilə mübahisəli məsələlərə dair konfransda iştirak etməyə razılıq verdi. Bu məsələ Dövlət Müdafiə Komitəsində də müzakirə olundu. Qəbul edilmiş qərarla silahlı qarşıdurmanın aradan qaldırılması bildirildi.

Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin danışıqları. 1919-cu il noyabrın 23-də Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin sədrləri görüşdülər. ABŞ nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə təşkil edilmiş bu görüş başlıca olaraq ərazi məsələlərinin müzakirəsinə həsr edilmişdi. Azərbaycanla-Ermənistan arasında saziş imzalanır. Sazişi Azərbaycan tərəfdən N.Yusifbəyli, Ermənistan tərəfdən A.Xatıryan, ABŞ nümayəndəsi, müttəfiqlərin Ali komissarının müavini C.Rey və Gürcüstanın Xarici İşlər naziri Gekoçkori imzalayırlar. Saziş 5 bənddən ibarət idi:

1. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri baş verən toqquşmaları dayandırmağı və yenidən silah gücünə əl atmamağı öhdələrinə götürürlər.

2. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri Zəngəzura gələn yolların düzəldilməsi və açılması, onlarla dinc hərəkətlər üçün təsirli tədbirlər görülməsini razılaşdırırlar.

3. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri sərhəd haqqında məsələlər də daxil olmaqla, bütün mübahisəli məsələləri dinc sazişlər yolu ilə həll etməyi öhdələrinə götürürlər. Dinc saziş qeyri-mümkün olduğu halda, hər iki hökumət üçüncü tərəf-münsiflər məhkəməsi sifəti ilə bitərəf şəxs seçməyi və onun qəzalarını məcburi qəbul etməyi razılaşdırırlar: hazırkı dövrdə belə bir bitərəf şəxs kimi polkovnik Rey tanınır.

4. Ermənistan-Azərbaycan konfransını 1919-cu il noyabrın 26-da Bakıda açmaq qərara alınır.

5. Bu saziş imzalandığı gündən həqiqi sayılır və respublikaların parlamentləri tərəfindən təsdiq olunduğu vaxtdan isə qüvvəyə minir [11, s.207].

Bu saziş müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Çünki sazişə görə dövlətlərarası mübahisəli məsələlərin bütün kompleksini yalnız qarşıdakı Ermənistan-Azərbaycan konfransı həll edə bilərdi. Sazişin nəticələrinə gəldikdə isə onlar Azərbaycan tərəfi üçün faydalı olmadı, əksinə onun siyasi və hərbi maraqlarına xələl gətirdi. Ermənilərin səmimi olmalarına inanan müttəfiqlərin müraciətlərini əsas tutan Azərbaycan hökuməti razılaşdırılmış məsələlərin həllini gözləmədən öz qoşun hissələrini Zəngəzurdan çıxartdı [2, s.456]. Saziş ərəfəsində və onun bağlandığı günlərdə belə Zəngəzurdə hərbi əməliyyatları davam etdirən Ermənistan hökuməti bu şəraitdən faydalanaraq, dərhal bölgəyə əlavə nizami silahlı qüvvələr yeritdi. Nəticədə, Zəngəzur mahalının azərbaycanlı əhalisinə divan tutuldu. Zəngəzurun Oxçu, Şabadin, Pirdavdan, Atqız, Oxçu dərə və b. kəndlərinə amansız cəza verildi, talanlar edildi.

Vəziyyətin gərginləşməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini və mahalın əhalisini ciddi əməli addım atmağa məcbur etdi. Qəzanın əhalisindən ibarət partizan dəstələri yaradılaraq cəbhə xəttində yerləşdirildi. Gəncə batalyonu Zəngəzura göndərildi. Bu tədbirlər sayəsində qısa müddətdə sakitlik yaransa da, bu çox çəkmədi.

1920-ci il aprelin əvvəllərində Tiflisdə keçirilən konfransda Azərbaycanın konfederasiya yaratmaq və onun sərhədlərini birgə müdafiə etmək haqqında təklifinə cavab olaraq Ermənistan nümayəndəsi A.Aqoranyan açıq şəkildə bildirdi ki, Ermənistan İrəvan qəzasından ibarət olan müstəqil Ermənistanın indiki sərhədlərilə razılaşa bilməz.

1920-ci il aprelin 28-də Bakıda dövlət çevrilişi nəticəsində bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər. Rusiyanın ordu hissələri Bakını tutduqdan sonra Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və b. bölgələrini də yenidən işğal etmək üçün xüsusi hərbi əməliyyatlar hazırladılar. Bu dövrdə Ermənistanın həmin bölgələrə dair ərazi iddiaları davam etdiyindən onunla Azərbaycan arasında hərbi-siyasi qarşıdurma nəinki səngimədi, əksinə, daha da qüvvələndi.

1920-ci il aprelin 30-da Azərbaycan SSR XXİK-in müavini M.D.Hüseynov Ermənistan hökumətinə nota göndərdi. Bu notada aşağıdakı tələblər irəli sürülmüşdü: Üç gün müddətində Qarabağı və Zəngəzuru öz qoşunlarından təmizləmək; öz sərhədlərinə çəkilmək və millətlərarası qırğına və ədavətə son qoymaq [11, s.235].

Ermənistan İnqilab Komitəsi bu notanı aldıqdan sonra Rusiyanı məlumatlandırır, Qarabağda və Zəngəzurdə erməni qoşunu olmadığını bildirir. Ermənistan həm də bu məsələdə Sovet Rusiyasının vasitəçilik etməsini istəyirdi. Ermənistan Qarabağı və Zəngəzuru özlərininki saydığından yalan məlumatlar verirdi. Onlar həm də Qarabağ və Zəngəzur mahallarının Türkiyə ilə birləşmə ehtimallarını irəli sürməklə Rusiyaya müəyyən eyhamlar çatdırırdı.

Sovet Rusiyasının ikili siyasəti. Sovet Rusiyası Ermənistanı da özünün asılılığına keçirmək üçün Sovet Azərbaycanının torpaqları hesabına onu sovetləşdirmək istəyirdi. Bunun üçün Azərbaycanın bir sıra ərazilərini mübahisəli sayırdı. Çiçerinin Orçonikidzeyə ünvanlandığı teleqramda bildirirdi ki, “Bakıdakı böyük nüfuzundan istifadə edib Azərbaycan hökumətinin Şərur-Dərələyəz qəzasını deyil, Qarabağ və Zəngəzuru mübahisəli ərazi kimi etirafına nail olmağı xahiş edirik”. İyunun 19-u teleqramında bildirirdi ki, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Culfa nə Ermənistana, nə Azərbaycana birləşdirilməməli, yerli sovetlərin razılığı ilə Rusiya qoşunlarının işğalı altında olmalıdırlar.

N.Nərimanovun, Gürcüstan və Ermənistan rəhbərlərinin Çiçerin və Orconikidzeyə göndərdikləri məlumat maraqlı doğurur: “Artıq Sovet Azərbaycanının tərkibinə daxil olan, guya mübahisəli sayılan Zəngəzur və Qarabağa gəldikdə isə qətiyyətlə bildiririk ki, bu yerlər mübahisəlidir və bundan sonra da Azərbaycanın hüddudlarında yerləşdirilməlidirlər. Başdan-başa müsəlmanlarla məskunlaşan,

bir ildən artıqdır ki, ayrı düşən və yerli əhəlinin qüvvələri ilə daşnak hökumətindən müdafiə olunan Culfa və Naxçıvan rayonları həm hərbi cəhətdən, həm də Türkiyə ilə bilavasitə əlaqə məqsədilə bizim qoşunlarla tutulmalı və Azərbaycana birləşdirilməlidirlər” [11, s.238-239].

Orconikidze iyun teleqramında Zəngəzuru Azərbaycan ərazisi kimi qəbul etdiyi halda, Çiçerinə vurduğu iyul teleqramında Zəngəzuru mübahisəli ərazi elan edərək digər bölgələrin... Ermənistanla birləşdirilməsi fikrini irəli sürmüşdü [5, s.117; 11, s.241].

Zəngəzurda Sovet hakimiyyəti elan edilsə də XI Ordunun loyal mövqeyi nəticəsində Njde və Dronun silahlı qüvvələri bildiklərini edir, nəticədə ermənilər qəza inqilab komitəsi yaratdılar. Azərbaycan Gorusda Zəngəzur qəza komitəsi yaratdı və komitənin sədri Şirvani, onun müavini isə milliyətçə erməni olan Qaragözov təyin edildilər [11, s.247-248]. Ancaq təəssüf ki, Zəngəzura Sovet hakimiyyəti tərəfindən heç bir kömək və yardım göstərilmədi.

Moskvaya Zəngəzurun kimin torpağı olması o qədər də maraqlı deyildi. Ona Ermənistanda Sovet hökumətini qurmaq maraqlı idi. Sovet Rusiyası Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonrakı aylarda Zəngəzuru, Qarabağ və Naxçıvanı hər bəhanə ilə Azərbaycana qaytarmağın zəruriliyini qeyd edirdisə, artıq Ermənistanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Sovet rəhbərliyi başqa bir tezislə “yalnız Sovet hakimiyyəti Zəngəzuru Ermənistanla birləşdirə bilər və Qarabağa muxtariyyət hüququ verə bilər” tezisi ilə çıxış etməyə başladı.

Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər Stalin “Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz” deyirdisə, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan iki gün sonra-dekabrın 1-də Stalin Bakı Sovetində keçirilən iclasda N.Nərimanovu Zəngəzurun Sovet Ermənistanına verilməsi barədə bəyanatla çıxış etməyə məcbur olmuşdu. Həmin bəyanatda Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ərazisi elan edilirdi.

Stalin və Orconikidze bu “bəyanatı” tamamilə bəyəndiklərini bildirmişdilər. Orconikidze bu bəyanatı “bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt” kimi qiymətləndirmişdi. Stalin isə fikrini belə ifadə etmişdi: “Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir. Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir” [5, s.119].

N.Nərimanov yanıldığını, tarixi səhvə yol verdiyini etiraf etmiş, onu millətçilikdə günahlandırılara cavab olaraq demişdir: “Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti... millətçilik əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru almazdı, Gürcüstana müftə neft verilməzdi” [11, s.270].

Qərbi Zəngəzur ərazisinin Ermənistanla verilməsi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ermənilərin Zəngəzuru Azərbaycandan qoparmaq siyasəti daha da fəallaşmış, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bunu həyata keçirmək mümkün olmuşdu. Sovet Rusiyasının yaxından iştirakı ilə Zəngəzur qəzası torpaqlarının böyük bir hissəsi – 4,5 min kv. km ərazisi Ermənistanla ilhaq edilmişdi. Bu tarixi səhvin nəticəsində Zəngəzur mahalının qərb hissəsi itirildi və hətta Azərbaycanın 1921-ci ildə tərtib olunan xəritələrində belə Ermənistanın ərazisi kimi verildi.

Qərbi Zəngəzurun itirilməsi ilə bağlı ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “XX əsrin 20-ci illərində, yəni sovet hakimiyyəti təzə qurulan zaman Qafqazda respublikaların sərhədləri yaranarkən Azərbaycana qarşı ədalətsizlik edilibdir. Azərbaycanın qədim torpaqları olan Zəngəzur mahalı və başqaları Ermənistanla verilibdir. Bununla əlaqədar Zəngəzurun Araz çayı sahilində olan, qədim Azərbaycan torpağı olan Mehri rayonu da Ermənistanla verilibdir. Beləliklə, böyük Azərbaycan ilə onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan arasında coğrafi nöqteyi-nəzərdən müəyyən çətinliklər yaranıbdir” [6, s.146].

Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin 1921-ci il 20 iyul tarixli qərarı ilə Ermənistan SSR 9-cu qəza olan Zəngəzur qəzasını yaratdı Zəngəzur qəzasının tərkibində indiki Sisyan, Qafan, Gorus rayonları və Meğri (Mehri) rayonunun bir hissəsi daxil edildi. Zəngəzur bir tarixi vilayət kimi ləğv edildi.

Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi prosesi sonrakı illərdə də davam etdirildi. 1927-ci ildə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Azərbaycanın Mehri-Cəbrayıl qəzasının 27 kəndi, Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının isə 10 min desyatindən çox yaylaq ərazisi Ermənistanla peşkəş edildi.

1929-cu il fevralın 18-də isə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Zəngilan rayonunun daha 3 kəndi – Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndləri Ermənistanla verilməklə Zəngəzurda daha bir erməni rayonu – Menru rayonu təsis edildi [11, s.256].

Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur qəzasının böyük bir hissəsinin Ermənistanla ilhaq edilməsi ilə birgə Azərbaycana daha bir zərbə vurulmuş, Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salınmışdı. Ermənilərin məqsədi Naxçıvanı ilhaq etmək idi. Naxçıvanın qəhrəman övladlarının sayəsində ermənilər buna nail ola bilmədilər. 1923-cü ildə Ermənistanın ilk baş naziri O.Kaçaznuni öz hesabatında bunu açıq etiraf etmişdir [16, s.56].

İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Zəngəzur ərazisindən keçməklə Naxçıvan ərazisinə dəmir yolu çəkilmişdir və onun fəaliyyəti XX yüzilliyin 90-cı illərin əvvəlinə kimi davam etmişdir. Lakin Ermənistanın Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək siyasəti Azərbaycan-Ermənistan qarşılıqlılaşmasına və müharibələrinə gətirib çıxarmışdır. Bundan istifadə edən Ermənistan Naxçıvana gələn kommunikasiyaları Zəngəzur dəhlizində kəsmiş, nəticədə Naxçıvanın Azərbaycanla quru əlaqəsi pozulmuş, ərazi blokada vəziyyətinə düşmüşdür. Otuz ildir ki, Naxçıvan blokada şəraitində yaşayır.

Dağlıq Qarabağın və onun ətrafındakı rayonların azad edilməsi üçün 44 gün davam edən Vətən müharibəsi – İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsi Zəngəzuru bir daha gündəmə gətirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin 2020-ci il 10 noyabr bəyanatının sonuncu, 9-cu bəndində göstərilirdi ki, “Bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilir. Ermənistan Respublikası vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətə maneəsiz hərəkətinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Nəqliyyat əlaqəsi üzrə nəzarəti Rusiyanın Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin sərhəd xidmətinin orqanları həyata keçirir. Tərəflərin razılığı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin ediləcək” [14, s.43]. Bəyanatda ümumi şəkildə ifadə edilməsinə baxmayaraq, bu maddənin mərkəzi məsələsini Zəngəzur dəhlizi təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “CNN Türk” televiziya kanalına müsahibəsində Zəngəzur dəhlizi məsələsindən bəhs edərkən demişdir ki, “... Zəngəzur dəhlizinin tam fəaliyyəti üçün həm dəmir yolu, həm avtomobil yolu olmalıdır. Biz Bakıda avtomobilə əyləşib oradan rahatlıqla Türkiyəyə və Naxçıvana keçə bilərik. Bu, eyni zamanda, bölgə ölkələri üçün də yeni fürsət olacaq. Türkiyə öz mallarını Orta Asiyaya bu daha qısa yolla, alternativ yolla daşıya biləcək. Beləliklə, bu, Avrasiyanın yeni bir nəqliyyat layihəsinə çevrilə bilər. Biz bunu artıq təşəbbüs olaraq ortaya qoymuşuq. Bu dəhlizə Zəngəzur dəhlizi adını da biz qoymuşuq. Artıq bu, beynəlxalq leksikona da daxil edilibdir” [17].

Tarixi Şuşa Bəyannaməsində Zəngəzur dəhlizinə xüsusi yer verilmişdir. Bəyannamədə deyilir ki, “Tərəflər Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları ilə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında dəhlizin (Zəngəzur dəhlizi) açılmasının və həmin dəhlizin davamı kimi Naxçıvan-Qars dəmir yolunun tikintisinin iki ölkə arasında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin intensivləşməsinə mühüm töhfə verəcəyini qeyd edirlər” [18].

Zəngəzur dəhlizi məsələsilə birgə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi baxımdan rayonlaşdırılması istiqamətində də ciddi addım atıldı. Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yenidən bölgüsü haqqında” 2021-ci il 7 iyul tarixli fərmanı ilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngəzur rayonları) yaradıldı [19].

Zəngəzurla bağlı mühüm geosiyasi və iqtisadi məsələlərin gündəmə çevrilməsi, onun tarixini də aktuallaşdırmışdır.

Nəticə. Göründüyü kimi, Sovet hakimiyyəti illərində həyata keçirilən erməni yönüli siyasət, etnik təmizləmə prosesi Ermənistan deyilən qədim Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların didərgin salınmasına səbəb oldu.

Yaradılarkən hətta on min kvadrat kilometr əraziyə malik olmayan Ararat Respublikası 1920-ci ilin ortalarında dövlətin adını Ermənistan Respublikasına çevirməklə Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək üçün himayədarlarının köməyi ilə mərhələ-mərhələ öz məqsədlərinə nail olurdular. Təbii ki, Sovet Rusiyası, sonra isə SSRİ deyilən imperiya və onun ermənipərəst rəhbərləri bu sahədə onlara

hər cür kömək və yardım göstərirdilər. Ərazinin qədim sakinləri həmin ərazilərdən deportasiya olundu, qaçqın və məcburi köçkünə çevrildi. Azərbaycanlılara məxsus tarixi torpaqlarda ermənilər məskunlaşdırıldı. Bundan sonra ermənilərin Zəngəzura, Naxçıvana, İrəvana, Qarabağa, Dərələyəzə torpaq iddiaları artdı. Bunların bir qisminə nail olub, yiyələndilər. “Böyük Ermənistan” uydurması ilə tarixi torpaqlarımıza yiyələnmək arzusundan əl çəkmədilər.

Lakin bu ədalətsizlikləri Azərbaycan xalqı unutmur, öz tarixi torpaqlarına qayıtmaları üçün fəaliyyət göstərirlər. İkinci Qarabağ müharibəsi bunu bir daha təsdiq etdi. Sərhədlərin delimitasiya və demarkasiyası itirilmiş torpaqlarımızın qaytarılması üçün əsas verir. Bununla da iki yüzildən artıq davam edən erməni ideologiyasına son qoyulacaqdır. Başqa ərazilərlə yanaşı, Qərbi Zəngəzur torpaqları da Ana Vətənlə birləşəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. İki cild. I cild. Bakı: Lider, 2005, s.400-401; II cild, s.457-462.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cild. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 696 s.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), F. 894, siy. 9, iş 5, v.11.
4. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
5. Əliyev V. Zəngəzurdə qalan izimiz. Bakı: Nurlan, 2004, 295 s.
6. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 39-cu kitab. Bakı: Azər nəşr, 2012, 480 s.
7. İsmayılov K. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə. Bakı: Turxan, 2019, 144 s.
8. İsmayılov K. Zəngəzurdə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımını (1918-1920). Bakı: Turxan NPB, 2014, 248 s.
9. Musa Urud. Zəngəzur. Elmi-publisistik nəşr. Bakı: Nurlar NPM, 2005, 504 s.
10. Musa Urud. Zəngəzur toponimləri. Bakı: Nurlar NPM, 2013, 400 s.
11. Musa Urud. Zəngəzur. Uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər. Bakı: Nurlar NPM, 2016, 480 s.
12. Nəcəfli G. Zəngəzur qəzasında türk-müsəlman əhaliyə qarşı erməni soyqırımları yeni arxiv sənədlərində (1918-1920) // XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları. IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 22-27 aprel 2017-ci il. Lənkəran. AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri, Bakı, 2017, №64, 65, 66, s.77-82.
13. Rəhimoğlu. Silinməz adlar-sağalmaz yaralar. Bakı, 1997, 260 s; Eloğlu S. Zəngəzur hadisələri. Bakı, 1992, 58 s.
14. Zəfər yolu. Bakı: Qanun, 2020, 340 s.
15. Zəngəzur mahalının kameral təsviri. 1832-1833. Bakı: Elm və həyat, 2021, 352 s.
16. Kaçaznuni Ov. Taşnak partisinin yapacağı bir şey yok (1923 Parti Konfransına Rapor). 2. Baskı. İstanbul. 2005, 119 s.
17. İlham Əliyevin “CNN Türk” televizisiya kanalına müsahibəsi / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin saytı, 14 avqust 2021. - <https://president.az/articles/52736> [14.01.2026].
18. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin saytı, 16 iyun 2021. - <https://president.az/articles/52122> [14.01.2026].
19. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin saytı, 07 iyul 2021. - <https://president.az/articles/52389> [14.01.2026].

ИСМАИЛ ГАДЖИЕВ

Председатель Нахчыванского отделения НАНА, академик

ПОТЕРЯННЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА: ЗАПАДНЫЙ ЗАНГЕЗУР

В статье рассматривается массовое переселение армян после войн России с гаджарским Ираном и Османским государством на исторические азербайджанские земли Карабах, Занге-

зур, Нахчыван, Иреван и др., и передача после этого территорий Западного Зангезура Армянской ССР. В начале XX века после создания государств на Южном Кавказе, а также Араратской республики, начался геноцид с целью расширения территорий армянских дашнаков, выселения из этих территорий аборигенного населения, азербайджанцев, сотни сел и поселков были разрушены и сожжены, подверглись геноциду азербайджанцы. Политику царской России в отношении армян продолжила Советская Россия, а затем советское государство. Эта политика была направлена на пользу армян, против азербайджанцев. Опираясь на Советское государство, Республика Армения захватила ряд азербайджанских земель. Территории Западного Зангезура были переданы Армянской ССР в результате антиазербайджанской политики Советского государства. В результате антиазербайджанской политики Советского государства Армянская ССР была создана на азербайджанских землях на территории 9 тыс. кв. км, и овладела территорией 29,8 тыс. кв. км.

Ключевые слова: Азербайджан, Западный Зангезур, Советское государство, антиазербайджанская политика, армянские дашнаки, геноцид, потерянные земли.

ISMAYIL HAJIYEV

Chairman of the Nakhchivan Branch of ANAS, academician

THE LOST HISTORICAL TERRITORY OF AZERBAIJAN: WESTERN ZANGAZUR

In the article, after the wars of Russia with the Gajar Iran and the Ottoman state, the resettlement of Armenians to the Azerbaijani lands - Karabakh, Zangazur, Nakhchivan, Yerevan and others and after the placement of Armenians in the historical lands of Azerbaijan, the transfer of the Western Zangazur and the lands around the to the Armenian SSR. At the beginning of the 20th century, after the establishment of states in the South Caucasus, as well as the Republic of Ararat, Armenian Dashnaks began genocide in order to expand their territories, to expel the aboriginal population, Azerbaijanis from their lands, hundreds of villages and settlements were destroyed and Azerbaijanis were subjected to genocide. The policy of Tsarist Russia on Armenians was continued by Soviet Russia and then Soviet state. This policy was aimed at the benefit of the Armenians, against the Azerbaijanis. Relying on the Soviet state, the Republic of Armenia seized a number of Azerbaijani lands. The Western Zangazur and the lands around the were transferred to the Armenian SSR as a result of the anti-Azerbaijani policy of the Soviet state. The territory of the Armenian SSR established on the lands of Azerbaijan is 9,000 square meters. km, as a result of the anti-Azerbaijani policy of the Soviet state, its area was 29.8 thousand square meters. km.

Keywords: Azerbaijan, West Zangazur, Soviet state, anti-Azerbaijani policy, Armenian Dashnaks, genocide, lost lands.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

UOT 94(479.24); UOT 94"19/..."

АЗАД РЗАЕВ

Доктор философии по истории, доцент
azad_rzayev@mail.ru

КАМАЛЯ АЛИЕВА

Доцент института истории и этнологии им.А.А. Бакиханова НАНА
aylin_-kama@mail.ru

АЛИ АЛИЕВ

Старший научный сотрудник Бакинской Музыкальной Академии им. У.Гаджибекова
ali_aliyev51@mail.ru

ПОДГОТОВКА ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ МУЗЫКАЛЬНЫХ КАДРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ В 20-30 ГОДЫ XX В.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/43-52>

В данной статье, опираясь на обширный материал, в том числе архивный, предпринята попытка показать развитие музыкальной культуры в Азербайджане и, в частности, изучить подготовку высококвалифицированных музыкантов, раскрыть их роль в развитии национальной музыкальной культуры республики в 20-30-е годы XX века.

Ключевые слова: Азербайджанская консерватория, Узеир Гаджибеков, национальная музыка, Бакинский Тюркский Рабочий Театр, ашугская музыка и поэзия.

Введение. Открытие музыкального вуза совпало со временем, когда в Азербайджане вернулась горячая дискуссия, в ходе которой выявились две противоположные линии о путях развития азербайджанской музыкальной культуры. Последователи одной из тенденций выступали за неприкосновенность национальных творческих и исполнительских традиций. «Консерваторы» (особенно непримиримой среди них была знаменитый импровизатор на рояле Х.Гаибова) утверждали, что восточная музыкальная культура должна оставаться замкнутой и неприкосновенной от чуждых европейских влияний для того, чтобы сохранить свою ценность и самобытность. Поистине удивительной представляется гибкость и прозорливость Узеира Гаджибекова, нашедшего способы в преодолении вековой инерции восприятия музыки и убежденно проводившего в жизнь идею о применении общеевропейских традиций в развитии самобытной восточной музыкальной культуры. В своей опубликованной в журнале программной статье «Музыкальнопросветительные задачи Азербайджана» Узеир Гаджибеков одной из основных задач определил «музыкальное воспитание всего населения Азербайджана путем открытия музыкальных учебных заведений», обучения «тому общемузыкальному искусству, которое развивалось веками и дало миру ряд гениальнейших творцов, ибо произведения и творения их имеют мировое значение и являются мощными двигателями развития человечества» [5, с.27].

Если в 1921/22 учебном году среди 623 студентов, обучавшихся в консерватории, численность азербайджанцев была незначительной, то в 1926/27 учебном году из 524 студентов был 331 азербайджанец, в том числе 163 женщины [6]. Консерваторию с 1923/24 учебного года возглавлял М.Л.Пресман, проректором был Узеир Гаджибеков. Являясь воспитанником Московской консерватории, соучеником Рахманинова и Скрябина, М.Л.Пресман претворял высокие традиции музыкального образования и воспитания, привитые ему этими замечательными фортепианными исполнителями и педагогами [14, с.12]. Видным пианистом был и другой ректор консерватории тех лет (1923-1928) – профессор Илья Семёнович Айсберг. Выпускник Петербургской консерватории по классам фортепиано К.К.Фан-Арка и композиции Н.А.Римского-Корсакова, Айсберг преподавал в Азербайджанской консерватории до 1934 года и оставил значительный след в музыкальном образовании как видный пианист и отличный методист. В част-

ности, ему принадлежит создание ряда обработок для фортепиано азербайджанских народных песен. Эти обработки легли в основу национального материала для обучения в фортепианных классах. Его многочисленные труды по проблемам пианистического искусства – «О постановке рук», «О естественной игре на фортепиано», «О современных методах работы в исполнительских классах», «О болезни рук», «Методика игры наизусть» и другие – значительно стимулировали научную и методическую мысль, заложили фундамент для дальнейшего развития методических принципов пианистической педагогики в Азербайджане [14, с.13].

Из зачинателей фортепианной культуры в Азербайджане следует выделить выпускника Петербургской консерватории Георгия Георгиевича Шароева (1890-1969). В 1919 году он переезжает в Баку для преподавания в Музыкальном техникуме по приглашению его директора пианиста Н.Д.Николаева. С этого времени пятьдесят лет своей жизни Шароев посвящает строительству музыкальной культуры республики. Особая роль принадлежит Г.Г.Шароеву в формировании творческого облика К.Караева в годы его учебы (1930 – 1935) на рабфаке при Азгосконсерватории. Молодой музыкант получил в классе профессора хорошую пианистическую подготовку. В 1931 году класс профессора Г.Г.Шароева заканчивает Койкеб Сафаралиева – первая азербайджанская пианистка, получившая высшее профессиональное музыкальное образование в республике [14, с.14].

Реализацией программы Узеира Гаджибекова в сфере музыкального образования, способствовавшей дальнейшему росту и совершенствованию исполнительских сил республики, послужило и открытие в 1934 году так называемой детской группы. Впоследствии она была реорганизована в школу-десятилетку при АГК, которой в течение 15-ти лет руководила К.К.Сафаралиева. В 1935 году открывается музыкальная школа при Бакинском окружном Доме офицеров, основателем и бессменным руководителем которой до последних дней своей жизни был Г.Г.Шароев (его имя в 1969 году присвоено этой школе). Расширяется сеть музыкальных школ по всей республике. Стимулированию процесса общего музыкального воспитания способствовал прошедший в 1934 году под девизом «Искусство – детям трудящихся» Первый общебакинский конкурс юных музыкантов-исполнителей [3, с.52].

Значительным в истории азербайджанского профессионального искусства стал 1939 год – во главе вуза консерватории становится выдающийся композитор и общественный деятель Узеир Гаджибеков. С этого времени здесь складывается благоприятная для профессионального музыкального обучения атмосфера, предпринимается немало смелых шагов в развитии музыкального образования в республике. Именно с приходом Узеира Гаджибекова на пост ректора на преподавательскую работу в консерватории стали смело привлекаться молодые специалисты – выпускники АГК. Так, в 1939 году класс специального фортепиано поручается Койкеб Камиль гызы Сафаралиевой, вся творческая жизнь, которой складывалась под непосредственным воздействием личности Узеира Гаджибекова.

Рубеж 20-30-х годов в истории азербайджанской музыкальной культуры стал временем создания первых национальных инструментальных произведений. Он стал также периодом формирования профессиональной композиторской школы на основе синтеза национальных и европейских традиций. В своих публицистических выступлениях Узеир Гаджибеков остро ставил вопрос о необходимости освоения традиций музыкальной классики. «Нужно ли нам, – пишет он, – тратить время, энергию и средства для того, чтобы обучаться общемузыкальному искусству? Да нужно и необходимо, потому, что изучая европейскую музыку, мы обучаемся тому общемузыкальному искусству, которое развивалось веками и дало миру гениальных творцов» [5, с.27]. Далее он пишет о том, что «композитору необходимо иметь серьезные познания не только в области общей музыкальной культуры, но и в народной музыке. Прежде, чем приступить к творческой работе, он должен... внимательно изучить фольклор с тем, чтобы затем умело его использовать» [5, с.84].

В этих выступлениях отражены те ключевые принципы, которые легли в основу творчества самого Узеира Гаджибекова. Именно он обогатил азербайджанскую музыку формами и жанрами, достижениями западноевропейской, русской композиторских школ, осуществил синтез восточной и западной музыкальных культур. 20-30-е гг. характеризовались значитель-

ным ростом композиторского творчества. Огромная потребность испытывалась в массовой песне. В Азербайджане широко звучали почти все популярные революционные песни, гимны, марши. Одновременно, на мотивы народных и бытовых городских песен исполнялись поэтические тексты, раскрывающие образы современной действительности. В 1928 г. из печати вышел сборник песенных текстов «Нягмя китабчасы» («Книжка песен»), которые предлагалось исполнять на популярные мелодии.

Стали появляться и оригинальные песни. Их авторами были Узеир Гаджибеков, Муслим Магомаев и юный Асаф Зейналлы. Они заложили фундамент развития азербайджанской массовой песни. Это были, в основном, героико-патриотические песни-марши («Красноармейский марш») «Кавалерийская» Уз.Гаджибекова, «Красное знамя» А.Зейналлы, песни, воспевающие труд советских людей «Наша деревня» М.Магомаева. В этих песнях синтезировались черты революционной песни с народной. «Знамя» и песни, прославляющие труд советских людей («Кендимиз» М.Магомаева). Однако исполнение музыкальных произведений, написанных У.Гаджибековым во времена Азербайджанской Демократической Республики, было запрещено. Возник в азербайджанской музыке и романс. Зачинателем его является Асаф Зейналлы – первый азербайджанский композитор, завершивший высшее музыкальное образование. Зейналлы прожил немного лет (1909-1932), но сыграл значительную роль в развитии азербайджанской музыки. Он углубил в своих произведениях взаимоотношение искусства национального и европейского. Романсы – лучшая часть музыкального наследия Зейналлы. Его глубоко эмоциональные романсы «Страна моя», «Чадра», «Пограничник» отмечены высоким патриотическим звучанием [11, с.481].

Одной из основных задач музыкальной культуры исследуемых лет являлась пропаганда в самых широких слоях трудящихся классического наследия. Особое значение придавалось распространению симфонической музыки. В 1920 г. в Баку при Наркомпросе республики был организован симфонический оркестр. Действовавшая вначале совместно с драмой оперная труппа в 1925 г. выделилась в самостоятельный Азербайджанский государственный театр оперы и балета с азербайджанским и русским секторами [11, с.479].

Азербайджанским сектором ставились оперы и музыкальные комедии национальных композиторов – «Лейли и Меджнун», «Асли и Керем», «Не та, так эта», «Аршин мал алан» Узеира Гаджибекова, «Шах Исмаил» Муслима Магомаева. В течение первой половины 20-х годов в Баку были поставлены лучшие образцы мировой оперной классики, - «Князь Игорь» Бородин, «Евгений Онегин» и «Пиковая дама» Чайковского, «Борис Годунов» Мусоргского, «Царская невеста» и «Золотой петушок» Римского Корсакова, «Кармен» Бизе, «Фауст» Гуно, «Севильский цирюльник» Россини, «Риголетто» Верди, «Тоска» Пуччини и другие. Важное место в музыкально-эстетическом воспитании трудящихся масс занимали созданные в эти годы разнообразные клубы (рабочие, женские, армейские), на сценах которых выступали лучшие артистические силы. Музыка заняла большое место в массовых мероприятиях.

В 1920-е годы наблюдается также тенденция отрицания искусства досоветского периода, которое рассматривалось лишь как этнографическая ценность, не имеющая никакого художественного значения в настоящем и перспективы в будущем. Пролеткультовцы - те, кто не принимал искусство досоветского периода, считали, что искусство досоветского периода тормозило развитие современного искусства вообще. Особенно острой была полемика по вопросам оперного искусства. В музыкальной сфере Азербайджана полемизировали над вопросом о развитии национальной музыки. Одни придерживались мнения, что музыка в стране должна развиваться только в рамках национальной музыки, изолированно от европейской, а другие считали, что нужно развивать музыку с национальными чертами, чтобы она была национальной по форме, но европейской по своей значимости.

На страницах газет «Коммунист» и «Бакинский рабочий» стали появляться статьи, в которых говорилось, что нет вообще «тюркской оперы» и мугамные оперы не выдерживают критики ни с художественной, ни с технической стороны. Противником тюркской оперы был комиссар народного просвещения Мустафа Кулиев. По-мнению М.Кулиева, Азербайджанский театр и азербайджанская опера должны развиваться с использованием европейского

стиля, необходим перевод на азербайджанский язык русских опер и отказ от мугамных опер вообще [1, с.278].

М.Магомаев достойно ответил М.Кулиеву в газете «Бакинский рабочий» 1924 года: «Народный комиссар просвещения т.Кулиев заявляет, что «тюркской оперы нет». Почему и сейчас НКП, отрицая всякое значение этих опер, включает их в репертуар Тюркского. Государственно театра? Или НКП идет против своих убеждений? Т. Кулиев хочет иметь тюркскую оперу, которая могла бы идти не только у нас, но и на сценах европейских театров, конкурируя с их операми. Но т. Кулиев забывает самое главное, что европейская опера создана не по заказу, что к такому совершенству, она пришла постепенно, пройдя тяжелый, тернистый, вековой путь...» [1, с.279].

Состоявшаяся в ноябре 1924г. дискуссия по вопросам азербайджанского оперного искусства выявила все противоречия во взглядах их истоки, определила состояние и перспективы развития азербайджанской музыки. В ходе дискуссии. Особо подчеркивалось художественное значение национального музыкального наследия, указывалось необходимость его активного развития. По итогам дискуссии Наркомпрос республики принял декларацию, которая нацеливала на бережное и творческое отношение к национальным музыкальным традициям, на активное освоение опыта европейского музыкального искусства. В декларации четко определялись основные практические мероприятия, осуществление которых необходимо для успешного развития азербайджанской музыки: «1) укрепление музыкальных школ и командирование за границу окончивших; 2) собирание тюркских песен; 3) заказ советским композиторам знающим Восток тюркских опер; 4) перевод на тюркский язык европейских опер и привлечение в оперный театр тюркских масс» [13, с.27].

В 1925 году были объединены в единый художественный коллектив азербайджанская и русская оперная группы, что способствовало обогащению постановок музыкальных опер и музыкальных комедий и создало почву для появления новых оперных произведений. Роль координирующего концертного центра в рассматриваемые годы стало выполнять. Общество смычки города с древней (ОСГД), созданное в 1926 г. Особенно важное значение оно имело в деле пропаганды симфонической музыки. Общество регулярно проводило летние симфонические сезоны, привлекавшие внимание широкой слушательской аудитории. К тому же, концерты систематически организовывались в рабочих районах Баку, сопровождаемые пояснительной беседой лектора. Это помогало приобщить широкие народные массы к лучшим образцам музыкального искусства.

В эти годы возникла азербайджанская советская массовая песня. Были созданы песни: «Гызыл аскер», «Гара гёз» Уз.Гаджибекова, «Яз» М.Магомаева. В 1926 г. был организован первый азербайджанский многоголосый хор. Демонстрации трудящихся в дни праздников Октября, 1 Мая, торжественные митинги сопровождались исполнением революционных песен и маршей. В начале 20-х годов возникла своеобразная форма митингов-концертов, которые организовывались по случаю знаменательных событий, в том числе в дни проведения трудовых субботников. Музыкальная программа митингов-концертов была разнообразной. Здесь звучали популярные песни, рожденные в эти годы. И тут же исполнялась симфоническая, камерная и оперная музыка. Подобные концерты -митинги имели агитационно-политический и одновременно просветительский характер, служили нравственному и художественному воспитанию народных масс. Одновременно с этим, с целью приобщения трудящихся к музыке при клубах открывались музыкальные кружки. В этот период при рабочих клубах действовали 75 музыкальных кружков и кружков пения, которые посещало 15.229 *рабочих*. Только при клубе нефтяников действовало 13 самостоятельных оркестров, в которых было занято 149 рабочих [7].

Культурно-историческая панорама рассматриваемого периода характеризуется новыми постановками в Бакинском Тюркском Рабочем Театре, где в отдельных спектаклях звучали выразительные песни, имевшие влияние на развитие азербайджанской профессиональной песни. Для того чтобы достигнуть наибольшего эффекта в смысле эмоционального воздействия на зрителя, театр ввел в партитуру спектакля хореографию, световой и музыкальный монтаж, как важный комплекс выразительных средств, органически увязывая их со всеми элемен-

тами спектакля. Узеир Гаджибеков, Муслим Магомаев и другие прогрессивные деятели музыкальной культуры уделяли большое внимание глубокому и всестороннему изучению музыкального фольклора.

Важным этапом на пути решения проблемы изучения азербайджанской народной музыки в рассматриваемый период стала организация при историко-этнографической секции Общества обследования и изучения Азербайджана подкомиссии МУЗО (музыкально-учебное заведение Общества обследования и изучения Азербайджана), занимающейся вопросами музыкального искусства [8]. В состав этой подкомиссии входили: Узеир Гаджибеков (председатель), профессор Айсберг И.С. (учёный руководитель), профессор Карагичев Б.В., Гаибова Гадиджа ханум, Зейналов Асаф, Сарабский Гусейнкули. Вместе с этим, основная работа в этом направлении была сосредоточена в консерватории, при которой функционировал Комитет по собиранию и изучению песен и музыки народов Азербайджана [9].

Летом 1923 г. в Шушинский и Казахский районы командировался педагог Б.В.Карагичев, где записывает народные песни, впоследствии им обработанные и издан Азгизом. В 1924 г. Советом АГК (Азербайджанская государственная консерватория) одобрены в качестве пособия для прохождения в Классах фортепиано всех музыкальных училищ 10 обработок для фортепиано профессора И.С.Айсберга. 15 обработок азербайджанских народных песен для фортепиано принадлежат профессору Л.Е.Абу. К азербайджанской народной музыке проявил творческий интерес работавший в АГК в конце 20-х - нач. 30-х годов композитор Л.П.Яблонко [10, с.161].

Большую роль в развитии отмеченного направления сыграл организованный в мае 1926 г. научно-художественный отдел Государственного ученого совета (ГНС) [7]. Одной из главных задач стала работа по собиранию и записи азербайджанских народных песен и мотивов по точной нотной системе, оказания большого внимания научному изучению. Одной из его основных обязанностей было сочинение и сбор азербайджанских народных песен и арий, изучение восточных народных инструментов и народной музыки. В то же время большое внимание уделялось пропаганде классической, особенно симфонической музыки среди широких слоев рабочего класса. «Фольклорная песня, постоянная спутница жизни народа, отражает всю его историю, склад характера, мышления в целях и художественного в частности» — отмечает в своей книге посвященной творчеству Узеира Гаджибекова видный азербайджанский музыковед Э.Абасова [2, с.161]. В 1927 г. вышел в свет сборник «Азербайджанские тюркские народные песни» в обработке и под редакцией Уз.Гаджибекова и М.Магомаева. На состоявшемся в ноябре 1927 г. VIII съезде АКП(б) обсуждались вопросы музыкального и художественного воспитания рабочих. Было принято решение об укреплении материальной базы учебных заведений, привлечении учащихся и обеспечении их стипендиями. В резолюции съезда отмечалось, что «партия должна добиться «художественного воздействия на правильное идейное воспитание масс» и уделить особое внимание «сбору и изучению народного творчества и музыки» [4]. Кроме того, указывалось на необходимость «продолжать начатую работу по собиранию и изучению материалов народного творчества и музыки, а также приступить к обеспечению учащихся художественно-музыкальных учебных заведений соответствующими учебными пособиями на тюркском языке» [4].

1920-1928 годы были для азербайджанской музыки организационным периодом. В те годы закладывался фундамент для её многогранного развития в последующие годы. Музыкальное искусство Азербайджана развивалось, преодолевая значительные трудности. В 1928 году в республике началась новая дискуссия о путях развития национального оперного искусства. Её вызвал комплекс причин: отсутствие оперы, воплощающей новую социалистическую эпоху, медленные темпы приобщения к европейской оперной классике широких кругов азербайджанских слушателей. Созданные до революции мугамные оперы объявлялись рядом деятелей культуры «примитивными». В связи с этим ставился вопрос о закрытии оперного театра до тех пор, пока не будут созданы оперы европейского типа и подготовлены для этого соответствующие кадры вокалистов [11, с.479]. Была и другая крайность, когда единственной национальной, отвечающей эстетическим вкусам слушателей, объявлялась опера, написанная лишь на мугамной основе. Обе эти точки зрения представляли крайности в подходе к вопросу

о путях развития азербайджанской оперы. Против решительного наступления на безусловные ценности национального музыкального искусства выступили Уз.Гаджибеков, М.Магомаев, И.Мамедов. Передовые азербайджанские деятели искусства, преодолевая сопротивление консерваторов и нигилистов, отрицавших животворные традиции песенно-музыкального фольклора и даже предлагавших изъять из употребления тар и другие музыкальные инструменты, добивались правильного определения путей развития азербайджанской музыки.

В 1920-е и 1930-е годы в республике нашлись и «реформаторы», предложившие заменить национальные музыкальные инструменты европейскими. В самом деле, в феврале 1929 г. постановлением Наркомпроса говорилось: «обучение игре на таре, являющееся обязательным обучением на профессиональных курсах всех ступеней консерватории, должно быть изъято из учебных программ; концертный оркестр при Азербайджанской консерватории упразднить, а изучающих тар направить в классы европейских инструментов. Это признал и комиссар по народному просвещению М.Гулиев, который сказал: «что касается музыкальных школ, то наша политика направлена на европеизацию этого музыкального образования». ЦК Компартии Азербайджана также считал это ошибкой, но не совсем, а только для того периода: «ЦК не считает правильным предложение некоторых товарищей заменить турецкие (единственные) музыкальные инструменты европейскими инструментами. Даже на нынешнем этапе культурного развития турецких трудящихся масс предложения советской власти о национальной музыке и это будет даже воспринято как нападение на национальную культуру» [12, с.493].

Одним из самых убедительных доказательств возможности и плодотворности титра национального и европейского явился «нотный» оркестр народных инструментов, созданный Уз.Гаджибековым в 1931 г. при Азербайджанском комитете по радиовещанию. Репертуар оркестра состоял из образцов народной лирики, произведений композиторов – классиков (Моцарт, Мендельсон, Бизе, Глинка), азербайджанских композиторов (Уз.Гаджибеков, М.Магомаев). Активная концертная деятельность оркестра имела большое значение в деле приобщения широких кругов азербайджанских слушателей к классической музыке. Новым «словом» в азербайджанской музыке явились произведения Уз.Гаджибекова для оркестра народных инструментов две фантазии, в которых крупная европейская музыкальная форма органично разворачивалась на основе азербайджанской ладовой системы [2, с.127]. Широко развернулось в эти годы и народное музыкальное творчество и исполнительство. Среди исполнителей народной музыки выделялись певцы Джабар Карягды, Сеид Шушинский, таристы Курбан Примов, Бахрам Мансуров.

Важное значение в деле развития музыкального искусства имело проведение в Баку Первого (1928 г.) и Второго (1938 г.) съездов ашугов, явившихся не только культурным, но и большим политическим событием. Съезды подчеркнули государственную важность искусства, рождаемого в гуще народных масс, впервые создали возможность для непосредственного сопоставления различных ашугских стилей, их глубокого изучения и выявили новые перспективы развития ашугского творчества.

Созывая съезд ашугов, Наркомпрос АССР обращает внимание общественности на ту группу носителей и распространителей народной музыки и народного эпоса которые, стоя по своему цеховому положению ближе всех к трудовой крестьянской массе, меньше всех пользуются вниманием и, оставаясь в тени, не проявляют своей общественно-профессиональной физиономии. Это объясняется неорганизованностью ашугов и их отсталостью по сравнению с сазандарами и зурначами в деле понимания и осознания своих профессионально-социальных прав. Это, в свою очередь, объясняется тем, что старое общество, будучи не в состоянии дать должную оценку музыкальному, общественному значению ашуга, поддерживала его конкурента сазандара, круг «деятельности» которого становился все шире и шире, охватывая не только города, но и зажиточные деревни, оставляя ашугу скромную арену беднейшего захолустья. Вследствие этого ашугство было почти обречено на вымирание. Между тем, музыкально-общественное и научно-музыкальное значение ашуга достойно огромного внимания. Но кто такие ашуги и что может дать их съезд? Ашуг – правильное ашык, происходит от арабского слова «ашык», что означает – влюбленный. Но настоящими ашыками назывались не тепе-

решние ашуги, а легендарные лица, одаренные... поэтически и музыкально. Впоследствии название «ашык» перешло к тем, которые передавали легенды о настоящих ашыках, иллюстрируя свой рассказ пением под аккомпанемент саза. Эти лица, подобно легендарным ашугам, пользовались большой популярностью. Разъезжая по городам и селам, он своими рассказами и пением приводили слушателей неописуемый восторг. В этом отношении ашуги отчасти напоминали западноевропейских романских и германских трубадуров и миннезингеров. Цари, ханы и все другие власть имущие, старались привлечь к себе в дворе лучших ашугов и держали их у себя в качестве придворных музыкантов. Ашуги устраивали во дворцах состязания. И первенство получал тот, кто отличался мастерством исполнения и остроумием при ответах на задаваемые ему «мудрые» вопросы. Немало бывало, однако, и таких случаев, когда ашуг, не видя справедливой и достойной оценки своего мастерства, зло и ядовито осмеивал в стихах своего «саиба» и «серкяра», что подвергался жестокому наказанию и изгнанию. Некоторые ашуги, любя свое искусство, не ставили себя в зависимое положение и считались свободными мастерами.

С течением времени под влиянием сложившихся исторических явлений ашугство стало принимать характер обыкновенного ремесла, и ашугами пользовались как свадебными рассказчиками и музыкантами.

В настоящее время представители азербайджанской народной музыки делятся на две категории (или цеха): сазандари, зурначи (дудукисты) и ашуги. От сазандаристов и зурначей ашуги отличаются тем, что они выступают не группами, а в одиночку и только в редких случаях образуют группу, состоящую из самого ашуга, играющего на сазе, и двух дудукистов. Репертуар ашугов резко отличается от репертуара сазандаристов разнообразием формы и характера музыки. Музыку ашугов по форме можно разделить на две категории: эпическую и лирическую.

Эпический репертуар имеет, например, такие названия: Кереми, Кер-оглы и др. Это имена героев легенд, рассказываемых ашугами. При этом фабула легенды рассказывается ашугом без воплощения ее в музыкальные формы, в виде повествовательного рассказа. Слова же в обращении, приписываемые героям и другим действующим лицам, передаются под аккомпанемент саза в песенной форме. Формы лирической музыки заимствуют свои названия от стихотворного текста, например, дубейт (двустихие), мухаммес (пятистишие), кафие (рифмирование касида (ода) и др. Ашуги же - лучшие исполнители азербайджанских, «баяты» и «шикяста». Появление ашугов в Азербайджане предшествует появлению сазандаров. Ашугство в Азербайджане распространено было не только среди мужчин, но и женщин. Из мужчин известными ашугами считались: Аббас-Кули, Наджаф-Кули, Александр (армянин по происхождению), Талыб, Хатем, и др. Из женщин - Ширин, Набат, Мэлэк и др.

Съезд ашугов даст нам возможность познакомиться с нашими современными ашугами. Этим далеко, конечно, не будет исчерпано значение съезда, которому должно быть отведено более широкое историческое значение. О результатах съезда и о практических выводах из него мы еще выскажемся по окончании съезда. Здесь я хотел бы вкратце изложить свой личный взгляд на те стороны работы съезда, которые должны быть приняты во внимание. Съезд должен в значительной мере способствовать оживлению ашугства, вдохнуть в его умирающий организм жизненные силы.

Ашугство не должно умереть, оно более народное и более близко массам и больше отражает переживания и стремления народа, чем другие виды народной музыки. Ашуг не обособлен как сазандар. Он социально близок к крестьянину, трудовому народу. Съезд, не сомненно, может благотворно повлиять на культурную сторону искусства ашугов, которому до сего времени придавали мало значения. Искусство ашуга - это творчество самого народа: народное творчество развивается не при помощи технических или методических приспособлений, а само по себе, параллельно с культурным и социально-политическим ростом самого народа. Съезд должен помочь ашугам организовать не с той только Целью, чтобы дать им возможность попасть в члены союза РАБИС, а с целью морального подъема ашугов, с целью поднятия среди них сознания своего достоинства и значения, как представителей народного творчества. Ашуг искусство исполнения изучает не в схоластической среде, его вдохновляет чистый воздух, зеленый луг и деревья, ароматы полевых цветов, вид гор, ширь полей, пение птиц,

журчание ручейков, он поистине свободный художник. Съезд поможет обществу, особенно бакинскому, обратить внимание на освежающее действие ашугской музыки, которая будет звучать после всех тарорадио-концертов, состоящих из бесконечного повторения одних и тех же и без того приевшихся мугаматов. Съезд даст обильный материал музыкально-общественного, музыкально-этнографического и музыкально-научного характера, что поведет к обогащению и уточнению научных трудов, производимых по всем этим линиям.

Наконец, съезд покажет первые проблески отражения нового социального строя на творчестве трудового народа, освобожденного из-под гнета всякого рабства и позорного нукерства. Организационное проведение съезда может раскрыть перед нами еще и другие менее важные стороны социально-экономического и музыкально-общественного характера, о чем следовало бы высказаться товарищам, признающим крупное культурно-историческое значение съезда ашугу. Съезд ашугу призвал всех участников неустанно пропагандировать преимущества «новой жизни». Тем не менее, многие ашуги, стремились сохранить традиции и чистоту этого вида устного народного творчества. Таким образом, можно утверждать, 20-30-е гг. XX века в истории советской музыки были отмечены внутренним пафосом напряженного поиска своего пути, стиля и, во многих случаях, стремления сохранить национальное лицо музыкального искусства. Сочетание классических традиций и поиск музыки, созвучной реалиям обозначенного периода, стало одним из основных признаков музыкального искусства и музыкальной культуры и определило её подлинный расцвет, ознаменовавшийся рождением советской и азербайджанской музыкальной классики. В 20-е - 30-е годы прошедшего века началось становление «новой» социалистической музыкальной культуры, которой отводилась важная идеологическая роль. В результате, партия и советское правительство совершенствовали формы и методы идейного и организационного руководства в области музыкальной культуры и искусства. Решение этой задачи проходило в рамках «культурной революции». Стране нужны были грамотные, профессиональные специалисты во всех областях промышленности, сельского хозяйства, науки, культуры, в том числе, и музыкального искусства.

Наше исследование показывает, что в области музыкального искусства в первые годы советской власти господствовали различные музыкальные группировки и течения. Одни из них стояли на традициях классической школы, другие отвергали всё ранее наработанное в музыке, третьи - занимались поисками новых форм национальной музыки и пытались найти свой путь в музыкальном искусстве. Постановление ЦК ВКП (б) от 23 апреля 1932 года «О перестройке литературно-художественных организаций» положило конец существованию множества различных организаций и мнений в искусстве. Существовавшие организации культуры были расформированы, а вместо них были созданы новые творческие союзы. (Союз писателей, Союз композиторов). Коммунистическая партия и Советское правительство рассматривали музыкальное творчество с позиций социалистического реализма. Искусство, в том числе и музыкальное, подводилось к единому образцу, усреднялось. Однако, несмотря на жёсткие политические и идеологические рамки, музыкальное наследие 20-х - 30-х годов имеет большое значение в практической деятельности современных исполнителей. Государственная политика руководства Союза ССР и Азербайджанской ССР в области музыкальной культуры была направлена на создание ряда организаций, контролировавших деятельность музыкальных исполнительских коллективов-театральных, филармонических, самодеятельных коллективов.

В целом, в научной литературе деятельность контрольных органов в области музыкального искусства расценивается неоднозначно. В годы новой экономической политики их вмешательство влияло, в некоторой степени, на очищение музыкального и других видов искусства от халтуры и бульварщины, а к концу 20-х годов удалось добиться даже некоторых позитивных результатов. В последующие годы система контроля над музыкальным репертуаром ещё более ужесточилась. Это объяснялось не только идеологической, но и материальной заинтересованностью государственных органов. Нередко случалось, что на создание произведений, их сценическую постановку затрачивались большие суммы, а через некоторое время они, по мнению партийных и советских органов, оказывались ошибочными и идеологически вредными. Таким образом, сложившаяся к концу 30-х годов система государственного контроля

регламентировала музыкальную и культурную жизнь страны, диктовала партийную волю музыкальным коллективам в формировании нового репертуара. В исследуемый период в Азербайджане была проведена значительная работа по подготовке кадров для музыкально-исполнительских коллективов страны, которую обеспечивала система государственного профессионального музыкального образования.

В 1922 году была проведена реформа музыкального образования. В итоге появились три основные ступени учебных заведений: I ступень - музыкальные школы, дающие начальное музыкальное образование; II ступень - музыкальные техникумы - среднее образование и III ступень - консерватории - высшее образование. На первой ступени происходил отбор кандидатов в профессионалы. На второй и третьей ступенях давалось профессиональное образование. В 30-е годы государством поощрялись такие формы музыкальной пропаганды как творческие доклады, дискуссии, творческие прослушивания, организация музыкально-этнографических экспедиций, декад, фестивалей национального музыкального искусства в Ленинграде и Москве и многие другие формы. Большое значение советское государство уделяло высшему музыкальному образованию. Так, например, если в конце 20-х годов консерватории имелись лишь в РСФСР, на Украине, в трёх республиках Закавказья, то в начале 30-х годов была образована консерватория в Белоруссии, в 1936 году - в Ташкенте, которая готовила кадры для всей Средней Азии.

Заключение. В 20-30 годы азербайджанская культура и в том числе музыкальная прошла тот путь своего развития, который сегодня тяжело оценить однозначно. С одной стороны, все сферы культуры испытывали усиливающееся влияние официальной политики. В этих условиях трудно говорить о полномасштабном развитии творческой мысли, о раскрытии возможностей развития всех отраслей культуры. Но, несомненно, и то, что в эти тяжелые, сложные времена в культурном развитии были достигнуты и серьезные успехи. Сталинские идеологи, подводя черту под развитием культуры этого периода, говорили о формировании её как «национальной по форме, социалистической по содержанию». Но как бы ни характеризовали результаты так называемой «культурной революции», несомненным оставалось одно – культура Азербайджана и не в последнюю очередь музыкальная, по-прежнему, сохраняла свою органическую связь с основами народной жизни и отсюда, прежде всего, черпала силы для дальнейшего развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Vəkilov V. Azərbaycanca mədəni inqilab (1920-1940) / Vəkilov V. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 300 s.
2. Абасова Э. Узеир Гаджибеков. Путь жизни и творчество. Баку, «Елм», 1985, 200 с.
3. Адигезалов В.З., Керимов Н.А. Бакинское музыкальное училище имени Асафа Зейналлы. Баку, «Ишыг», 1985, 88 с.
4. VIII съезд Азербайджанской Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. Баку, 1928.
5. Гаджибеков У. О музыкальном искусстве Азербайджана. Баку, «Азернешр», 1966, 26 с.
6. Государственный Архив Азербайджанской Республики (далее ГААР) ГААР, ф.57 оп.410, л.83.
7. ГААР, ф.57, оп.7, д.11, л.33.
8. ГААР, ф.57, оп.1, д.1164, л.13.
9. ГААР, ф.57, оп.1, д.410, л.83.
10. Заплетен Г., Ширин-заде Г. Русские в истории Азербайджана. Баку, «Ганун», 2008, 200 с.
11. История Азербайджана в трех томах. Т.3, ч.1. Баку, АН Азерб. ССР, 1963.
12. Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференции и пленумов ЦК (1920-1937). В 4-х томах. Т.I. Баку, 1986, 560 с.
13. Мамедова Ш.Х. Пути развития азербайджанского музыкального театра. Москва, 1931. с.52.
14. Сеидов Т.М. Азербайджанская культура XX века: педагогика, исполнительство и композиторское творчество. Баку, «Азернешр», 2006, 272 с.

AZAD RZAYEV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

KƏMALƏ ƏLİYEVƏ

A.A.Bakıxanov adına AMEA-nın Tarix və Etnologiya İnstitutunun dosenti

ƏLİ ƏLİYEV

Üzeyir Hacıbəyov adına Bakı Musiqi Akademiyasının baş elmi işçisi.

AZƏRBAYCANDA YÜKSƏK İXTİSASLI MUSIQİ KADRLARININ HAZIRLANMASI VƏ ONLARIN XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ MİLLİ MUSIQİ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Məqalədə faktiki və arxiv materiallarına əsaslanaraq Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafını göstərməyə və xüsusilə XX əsrin 20-30-cu illərində respublikada yüksək ixtisaslı musiqiçilərin yetişdirilməsi, onların milli musiqi mədəniyyətinin inkişafındakı əsas rolu üzə çıxarılıb, aydınlaşdırılmağa cəhd edilib.

Açar sözlər: Azərbaycan Konservatoriyası, Üzeyir Hacıbəyov, milli musiqi, Bakı Türk İşçi Teatrı, aşiq musiqisi və poeziya.

AZAD RZAYEV

Doctor of Philosophy in History, Associate Professor of Baku State University

KAMALYA ALIYEVA

*Associate Professor of the Institute of
History and Ethnology named after. A.A. Bakikhanov ANAS*

ALI ALIYEV

Senior Researcher at the Baku Music Academy named after U.Hajibeyov

TRAINING OF HIGHLY QUALIFIED MUSICAL STAFF IN AZERBAIJAN AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL MUSICAL CULTURE IN THE 20-30S OF THE 20TH CENTURY

In this article, based on fanatical material, including archival material, an attempt is made to show the development of musical culture in Azerbaijan and, in particular, to study the training of highly qualified musical peoples, to reveal their role in the development of national musical culture in the republic in the 20-30s of the 20th century.

Keywords: Azerbaijan Conservatory, Uzeyir Hajibeyov, national music, Baku Turkic Workers' Theatre, as hug music and poetry.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.d. İbrahim Zeynalov, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24)

TALEH CƏFƏROV

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası kafedrasının
dosent əvəzi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (Humanitar fakültələr üzrə)
kafedrasının elmlər doktoru proqramı üzrə qiyabi doktorantı
<https://orcid.org/0009-0005-4833-0679>
talehceferov697@gmail.com*

QƏRBİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI TARİXİNDƏN

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/53-60>

Azərbaycan diasporunun effektiv fəaliyyət göstərdiyi və təşkilatlandığı mühüm regionlardan biri Qərbi Avropa regionudur. Bunun başlıca səbəbi burada demokratik mühitin yüksək olması, söz və mətbuat azadlığına heç bir məhdudiyyətin qoyulmamasıdır. Buna əsas götürən Azərbaycan diasporu həmin ölkələrin siyasi qurumları ilə əlaqələrini genişləndirir, qanunverici orqanlarda fəaliyyətini genişləndirir, lobbicilik institutunu təkmilləşdirir, özünün haqq səsinin eşidilməsi üçün güclü lobbistlərlə əməkdaşlığı dərinləşdirir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Avropada Azərbaycanın haqq mübarizəsinə Avropadan dəstək xarakterli çıxışlar gəlməkdədir. Azərbaycan diasporu Avropadakı türk diasporunun gücündən güc almaqdadır. İki qardaş diaspor təşkilatları gücünü birləşdirərək Avropanın siyasi məkanında vahid güc kimi iştirak edirlər.

Açar sözlər: Qərbi Avropa ölkələri, Azərbaycan diasporu, icma, Azərbaycan lobbisi.

Giriş. Xaricdə yaşayan həmvətənlərimizin ictimai-siyasi, ideoloji, mədəni sahələrdə qazandığı uğurlar diasporla birbaşa bağlıdır. Qərbi Avropa ölkələrində Azərbaycan diasporunun təşəkkülü və formalaşması XX əsrin II yarısından sonrakı dövrə təsadüf edir. Lakin o dövrə qədər soydaşlarımızı birləşdirən hər hansı bir icma və birliklərə rast gəlinməmişdir. Buna səbəb o zaman Qərbi Avropa ölkələrində azərbaycanlıları birləşdirəcək mexanizmin olmaması, sosial təbəqələr arasında fikir müxtəlifliyinin olması və digər amillər idi. Mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına çalışan soydaşlarımız müxtəlif məzmunlu ideoloji, siyasi və mədəni tədbirlərə əl atır, azərbaycanlıların potensial gücə çevrilməsinə səy göstərirdilər.

Ötən əsrin 50-ci illərində dünyanın ikinci iqtisadi güc mərkəzinə çevrilməkdə olan Qərbi Avropanın sürətli inkişafı azərbaycanlıların miqrasiyasına təkan vermiş, yeni köç dalğasına gətirib çıxarmışdır. Əsasən Cənubi Azərbaycandan nizamsız və pərakəndə şəkildə Qərbi Avropa ölkələrinə səpələnən azərbaycanlıların əksəriyyəti müxtəlif səbəblərdən qapalı və gizli həyat təzi keçirirdilər. Uzun müddət belə bir məhdud şəraitdə yaşayan diaspor nümayəndələri Vətənlə əlaqələr qurmağa can atır, qəti addımlar atmağa çalışırdılar.

XIX əsrin sonunadək Azərbaycandan xaricə müxtəlif vaxtlarda azsayda mühacirət halları qeydə alınsa da, proses XX əsrin əvvəllərindən daha geniş vüsət almağa başladı. Bəhs olunan dövrdə Qafqazda çar Rusiyasının aparmış olduğu antimüsəlman və antitürk siyasəti məqsədli şəkildə regionda azərbaycanlı əhalinin üstün mövqeyinin zəiflədilməsinə yönəlmişdi. 1905-1906, 1918-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı, etnik təmizləmə siyasəti də bu məqsədə xidmət edirdi [6, s.48]. Xüsusilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra mühacirət dalğasının miqyası xeyli azalmış, səngimişdi. Cümhuriyyət xadimlərinin bolşeviklər tərəfindən təqibindən sonra onların əksəriyyəti xaricə mühacirət etmək məcburiyyətində qaldılar. Mühacirətin bu mərhələsi daha çox kütləvililiyi ilə seçilirdi. Müxtəlif səbəblərdən (siyasi təqib, sürgün, terror və s.) Azərbaycanı tərk edib Avropaya üz tutan soydaşlarımız təşkilatlanmağa çalışır, daha güclü və mütəşəkkil qüvvəyə çevrilirdilər. Onların arasında elmi biliyi, siyasi və mədəni səviyyəsi yüksək olan ziyalı həmvətənlərimiz də az deyildi [9, s.24].

Bolşeviklərin təqiblərindən qurtulub xarici ölkələrə mühacirət edənlərdən Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nağı bəy Şeyxzamanlı, Cahangir Kazimbəyli, Səid Əlizadə, Ceyhun Hacıbəyli və bir çox başqa tanınmış simalar qütbətdə Azərbaycan diasporunun təşkilatlanması prosesinin əsasını qoydular [1, s.23].

Mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrdə yaşamalarına baxmayaraq həmin vətənpərvər soydaşlarımız mühacirət etdikləri ölkələrdə dinc həyat sürməklə kifayətlənmirdilər. Onlar daim doğma Azərbaycanla maraqlanırdı, onun milli istiqlalına nail olmaq üçün gecə-gündüz çalışırdılar. Mühacirlərimiz öz məqsədlərinə çatmaq üçün ayrı-ayrı ölkələrdə ictimai-siyasi, mədəni təşkilat və cəmiyyətlər yaradırdılar. Lakin bütün cidd-cəhdlərə baxmayaraq, keçən əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan mühacirləri vahid qurum ətrafında birləşə bilmirdilər. Təəssüf doğuran hal odur ki, bu proses siyasi mühacirlər arasında da ləng gedirdi. Həmin illərdə xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyətini təşkil edən siyasi mühacirlərin bu məsələ ilə bağlı fəaliyyəti lazımi səviyyədə deyildi. Bu illərdə Avropada Azərbaycan mühacirlərinin "Azərbaycan İstiqlal Komitəsi (1924), Türkiyədə gizli "Azərbaycan Milli Mərkəzi" (1924), "Azərbaycan Gənclər Birliyi" (1924) və sairə kimi təşkilat və siyasi partiyalar fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq hələ də istənilən nəticə əldə olunmurdu. Halbuki Azərbaycan mühacirlərinin vahid mərkəzdə birləşməsi ideyasının reallaşması üçün M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, M.B.Məmmədov və başqa onlarla nüfuzlu soydaşımız da əllərindən gələni əsirgəmədilər [9, s.24-25].

Avropada Azərbaycan diasporunun təşkilatlanmasının aktiv mərhələsi XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Lakin o dövrə qədər soydaşlarımızı birləşdirən hər hansı bir icma və birliklərə rast gəlinməmişdir. Buna səbəb o zaman Qərbi Avropa ölkələrində azərbaycanlıları birləşdirəcək mexanizmin olmaması, sosial təbəqələr arasında fikir müxtəlifliyinin olması və digər amillər idi. Mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına çalışan soydaşlarımız müxtəlif məzmunlu ideoloji, siyasi və mədəni tədbirlərə əl atır, azərbaycanlıların potensial gücə çevrilməsinə səy göstərirdilər.

Qeyd edək ki, 1949-cü ilin fevralın 1-də Ankara şəhərində "Azərbaycan Kültür Dərnəyi" təsis edildi və bu, Azərbaycan diasporunun təşkilatlanması sahəsində ilk addım oldu. Ardından, 1956-cı ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Milli Təhlükəsizlik naziri işləmiş Nağı bəy Şeyxzamanlının oğlu Saleh bəy Şeyxzamanlı ABŞ-də "Amerikanın Azərbaycan cəmiyyəti"ni təsis etdi [7]. Beləcə, təsis edilmiş bu təşkilatlar artıq XX əsrin ortalarından Azərbaycan diasporunun təşkilatlandığını deməyə əsas verir.

II Dünya müharibəsinin başa çatması ilə azərbaycanlıların mühacirət dalğasının növbəti mərhələsi başladı. Yeni mühacirlərin sosial tərkibi, əsasən, müharibə zamanı əsir düşən və müxtəlif səbəblərdən Avropada məskunlaşan həmvətənlərdən ibarət idi. Soyuq müharibənin başlanması ilə Sovet hökumətinin sərhədlə bağlı tətbiq etdiyi sərt rejim nəticəsində əhəlinin xaricə axınının qarşısı bu və ya digər formada alınmış, nəticədə dissident hərəkəti genişlənməmişdir.

Ötən əsrin 50-ci illərində dünyanın ikinci iqtisadi güc mərkəzinə çevrilməkdə olan Qərbi Avropanın sürətli inkişafı azərbaycanlıların miqrasiyasına təkan vermiş, yeni köç dalğasına gətirib çıxarmışdır. Əsasən Cənubi Azərbaycandan nizamsız və pərakəndə şəkildə Qərbi Avropa ölkələrinə səpələnən azərbaycanlıların əksəriyyəti müxtəlif səbəblərdən qapalı və gizli həyat tərzini keçirirdilər. Uzun müddət belə bir məhdud şəraitdə yaşayan diaspor nümayəndələri Vətənlə əlaqələr qurmağa can atır, qəti addımlar atmağa çalışırdılar.

1989-cu ilin dekabrın 31-də Azərbaycan xalqı İranla sərhəd dirəklərini sökməsi ilə etiraz səsini ucaltmış və dünyadakı həmvətənlərimizlə həmrəy olduqlarını nümayiş etdirmişdilər. Düzdür, bundan sonra Mərkəzin Azərbaycanı cəzalandırmaq cəhdləri Qanlı 20 Yanvar faciəsi ilə nəticələnmiş, xalqımız bu ağır imtahandan üzüağ çıxmıq bacarmışdır. 20 Yanvar faciəsi dünyadakı azərbaycanlıları tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq bir yumruq kimi birləşdirdi. Məhz bundan sonra dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması istiqamətində məqsədyönlü addımlar atıldı. Belə ki, 1991-ci ilin dekabrın 16-da Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarını bir bayraq altında birləşdirməyin zəruriliyini nəzərə alaraq dekabrın 31-ni Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü elan etdi. Bundan sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə 31 dekabr - Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü kimi təsdiqləndi [8, s.11].

SSRİ-nin dağılması nəticəsində Azərbaycanın müstəqilliyinə qovuşması ilə Qərbi Avropadakı Azərbaycan diasporu yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Xüsusilə, Qərbi Avropanın qabaqcıl ölkələrin-

də -Böyük Britaniya, Fransa və Almaniyada yaşamağa üstünlük verən soydaşlarımız daha mütəşəkkil, konkret proqram və ümummilli maraqları əsas tutaraq təşkilatlanırdılar.

Bu dövrdə xaricdə yaşayan azərbaycanlıların sayca azlığı, onların əksəriyyətinin isə İran İslam Respublikasından, yəni Cənubi Azərbaycandan köçmələr olmasından asılı olmayaraq Şimali Azərbaycanda baş verənlərə, erməni işğalçı siyasətinə etirazlar Avropa dövlətlərinin hadisələrə laqeydliyinə ciddi xəbərdarlıq idi. Məhz bu dövrdə Azərbaycana rəhbərlikdə səriştəsizlik, ictimai-siyasi sabitliyin pozulması, iqtisadi tənəzzül, Ermənistanın hərbi təcavüzü və digər problemlərin təsiri altında xarici ölkələrə başlanan miqrasiya bir tərəfdən respublikanın elmi-intellektual potensialının xarici ölkələrə getməsinə, “zəka axını” deyilən problemin yaranmasına səbəb olur, digər tərəfdən isə Azərbaycanın xaricdə yeni və effektiv dayacağının - diasporun formalaşmasına təkan verirdi [13, s.4].

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövrdə Azərbaycan diasporuna dövlət qayğısının gücləndirilməsi nəticəsində diasporun coğrafiyası genişlənməmiş, daha aktiv fəaliyyət sahəsinə keçilmişdir. Xüsusilə, Qərbi Avropanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və siyasi baxımdan sabit ölkələrinə üz tutan soydaşlarımız burada milli birliyi qorumağa, yaşadıkları cəmiyyətə sürətlə inteqrasiya olunmağa və həmin dövlətlərin siyasi həyatında fəal iştiraka çalışırdılar. Bütün bunlar Azərbaycan diasporuna olan ümidləri artırmaqla yanaşı, ona olan etimadın, bir növ, təzahürü idi.

Bu gün Qərbi Avropa ölkələri içərisində diaspor azərbaycanlıları daha çox Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, Hollandiya, Belçika və Lüksemburq ölkələrində yaşamaqdadırlar. Qeyd edək ki, Hollandiya, Belçika və Almaniyada məskunlaşan soydaşlarımızın əksəriyyətini Türkiyə azərbaycanlıları təşkil edir. Böyük Britaniya və Fransadakı soydaşlarımızın çox hissəsi cənubi azərbaycanlılardan ibarətdir [14, c.56]. Bu ölkələrdə məskunlaşan soydaşlarımız ictimai-siyasi proseslərə təsir baxımından digər etnik diasporlardan seçilir.

Qərbi Avropa ölkələrində Azərbaycan diasporunun ən çox maraq göstərdiyi, dəstəyinə ehtiyac duyduğu, beynəlxalq himayəsinə sığındığı ölkələrdən biri də Almaniya. Avropanın iqtisadi cəhətdən ən zəngin, yüksək həyat tərzinə malik bir ölkəsinə çevrilmiş Almaniya Azərbaycan diasporu üçün hər zaman cəlbedici bir məkan olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulandan az sonra 50 nəfər tələbə Frayberq Dağ-Mədən Akademiyası, Münhen, Dertştad, Laypsiq, Rena, Hamburq universitetlərində təhsil almağa göndərilmişdir [10, s.34].

Almaniyada Azərbaycan diasporunun ilk rüşeymləri II Dünya müharibəsi illərində yaranmağa başladı. O zaman Sovetlər Birliyinə qarşı mübarizədə alman ordusunun tərkibində fəaliyyət göstərən Azərbaycan legionerlərinin əksəriyyətini bu ölkədə məskunlaşmış soydaşlarımız təşkil edirdi. 1943-cü ildə Ə.F.Düdənginskinin təşəbbüsü ilə Berlin şəhərində Milli Azərbaycan Qurultayı keçirilmişdi. Qurultay Almaniyada fəaliyyət göstərən Azərbaycan dərəcələrinin vahid orqanının yaradılması işində mühüm rol oynadı. 1943-cü ildə isə Berlində M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi altında “Milli Azərbaycan Komitəsi” yaradıldı. Üçrəngli milli Azərbaycan bayrağı altında keçirilən Qurultayın 5 maddədən ibarət olan qərarlarına; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin uğurları - fəaliyyət dövrü, alman-Azərbaycan dostluğu və türkdilli diasporla mehriban əlaqələr qurulmasından bəhs edən müddəalar daxil idi. Bu tarixdə Berlin şəhərində “Azərbaycan parlamenti” və hökuməti, alman rəhbərliyi tərəfindən rəsmən tanınan “Mühacir Azərbaycan hökuməti” yaradılmışdı [11, s.39]. Qeyd edək ki, Ə.F.Düdənginskinin rəhbərlik etdiyi “Mühacir Azərbaycan hökuməti” uzun müddət yaşaya bilmədi və 1944-cü ildə dağıldı [12, s.324].

Almaniyadakı Azərbaycan icmasının fəalları diaspor fəaliyyətində fəallıq nümayiş etdirir, müxtəlif səpkili konfranslar və simpoziumlar keçirirdilər. Onlar 1952-ci il sentyabrın 12-dən 19-dək Almaniyanın Ştranberq və Mühhen şəhərlərində keçirilən konfransda iştirak etdilər. Konfransın gedişində İtaliya, Fransa, Almaniya, İran, Türkiyə və Avstriyadan gələn soydaşlarımız burada “Azərbaycan Milli Məclisi”, “Milli Birlik” adlandırılan qurumda birləşərək birgə fəaliyyət göstərmək barədə qərar qəbul etdilər [12, s.324].

XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycanlıların Almaniya miqrasiyasının yeni mərhələsi başlandı. Bu dövrdə Almaniyada işçi qüvvəsinin çatışmaması kimi ciddi bir problem meydana çıxmışdı. 1961-ci ildə Qərbi Almaniya (AFR) hökuməti ilə Türkiyə arasında türk miqrantlarının qəbul edilməsi ilə bağlı xüsusi müqavilə imzalanmışdır. 1974-cü ildə isə artıq Almaniyada çalışan türklərin ailələrinin də bu ölkəyə buraxılması barədə qərar qəbul olundu. İndi Almaniyada yaşayan türklərin sayının 3

milyon nəfərə yaxın olduğu bildirilir. Onların 500 min nəfərdən çoxu (bəzi mənbələrdə bir milyon nəfəri) Almaniya vətəndaşıdır. Onların içərisində əslən azərbaycanlılar olsa da, sayı barədə dəqiq məlumat yoxdur. Qeyd edək ki, Almaniya'dakı "Mayns Azərbaycanlıları Cəmiyyəti", "Azərbaycanlıların Akademik Birliyi" və digər təşkilatlar məhz Türkiyədən köçmüş azərbaycanlılar tərəfindən yaradılmışdır [13, s.29-30].

Ötən əsrin 70-80-ci illəri Almaniya'dakı mövcud Azərbaycan diaspor təşkilatlarının təşkilatlanması və yeni ictimai birliklərin yaranması baxımından əlamətdardır. Bu baxımdan 1988-ci ildə Berlin şəhərində təsis edilmiş "Azərbaycan-Almaniya cəmiyyəti", "Azərbaycan evi", Maqdeburq şəhərində yaradılmış "Azərbaycanın dostları" cəmiyyəti də milli birliyin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Müasir dövrdə 200 min azərbaycanlının məskunlaşdığı bu ölkə digər Avropa dövlətlərindəki diasporlarımızla koordinasiya edilmiş fəaliyyətin əlaqələndirici mərkəzi kimi çıxış etmək imkanına malikdir. Azərbaycanın siyasi maraqlarının müdafiəsinə milli mədəniyyətin təbliğinə həsr olunmuş tədbirlərdə vacib olan kütləvililiyi təmin etmək baxımından da Almaniya'dakı diaspor geniş imkana malikdir [13, s.41].

Hazırkı dövrdə Qərbi Avropadakı Azərbaycan icmalarının koordinasiyalı şəkildə fəaliyyəti Azərbaycan diasporu qarşısında duran əsas məqsədlərdən biridir. Qeyd edək ki, Avropadakı Azərbaycan icmaları Avropa Azərbaycanlıları Konqresində (AAK) birləşmişdir. 2005-ci ilin aprelində AAK rəhbərliyi Avropa Azərbaycanlıları Konqresinin fəaliyyət planı, iş prinsipi, strategiyası, qarşıda duran hədəfləri və icmalararası əlaqələrin səviyyəsini öyrənmək məqsədilə Almaniya'dakı icma rəhbərlərinin sədrləri ilə görüş keçirilmiş, mövcud problemləri araşdırmaq və türk icmaları ilə əməkdaşlığın gələcək perspektivlərini müəyyən etmək məqsədilə müzakirələr keçirilmişdir. Müzakirələr nəticəsində təşkilatda struktur dəyişikliyinə aparılması barədə qərar qəbul edilmiş, təkliflər paketi hazırlanmışdır. Bununla yanaşı, erməni diasporu və lobbisinin Azərbaycan və türk dünyası əleyhinə apardığı çirkin kampaniyanın ifşası istiqamətində görülməli işlər müzakirə edilmişdir.

Almaniya'dakı Azərbaycan diasporuna bağlı yaranmış yeni icma, cəmiyyət və ictimai birliklərin başlıca məqsədi Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, tarixini, adət-ənənələrini yaşadaraq geniş təbliğ etmək, Azərbaycanın bugünkü durumunu, Dağlıq Qarabağ probleminin yaratdığı fəsadlar barədə reallıqları yaşadıkları ölkənin ictimaiyyətinə çatdırmaqdan ibarətdir. Bu istiqamətdə, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin tapşırıq və tövsiyələri, dövlət siyasətinin prinsipləri, müstəqil Azərbaycanın milli maraqları rəhbər tutulmuş, prosesi keyfiyyətə yeni müstəviyə çıxarmaq məqsədilə ötən illərin təcrübəsindən, habelə diaspor quruculuğu sahəsində nailiyyətləri ilə tanınmış başqa xalqların (türk, yəhudi, yunan) təcrübəsindən faydalanmağa, tarixi və regional faktorlarla yanaşı, mövcud siyasi reallıqları, eyni zamanda icmaların fəaliyyət perspektivlərini nəzərə almağa səy göstərilmişdir [1, s.44].

Bu gün Almaniya'da yaşayan azərbaycanlıların sayı barədə dəqiq məlumat əldə etmək mümkün olmasa da, YUNESKO-nun rəsmi məlumatında 300 min nəfərdən çox olduğu bildirilir. Onlardan 14-17 min nəfəri paytaxt Berlin şəhərində yaşamaqdadır. Diaspor üzrə mütəxəssislər Almaniya'dakı azərbaycanlıları əsasən 3 qrupa bölürlər:

- Tarixən Şimali Azərbaycanda yaşamış azərbaycanlılar;
- Cənubi Azərbaycanda yaşayan və İran vətəndaşlığı olanlar;
- rusdilli azərbaycanlılar.

Bu qruplar arasında müəyyən məsələlərdə ciddi fərqlər müşahidə edilir. Belə ki, əgər rusdilli Azərbaycan vətəndaşları ilə Cənubi Azərbaycandan gəlmiş soydaşlarımız cəmiyyətə inteqrasiya və təşkilatlanma işində fəallıq nümayiş etdirirlərsə, anadilli soydaşlarımızda bu kimi hallar zəif təsir bağışlayır. Ona görə ki, onlar daha çox qazanc dalınca buraya gəldiklərindən təşkilatlanma və ictimai-siyasi işlərdə fəallıq arxa plana keçmiş olur. Diaspor təşkilatlarının işi ondan ibarətdir ki, bu qruplar arasındakı fərqi aradan qaldırmaq məqsədilə onlarla daimi əlaqələr saxlamalı, iş aparmalı, tədbirlər keçirməli və onların alman cəmiyyətinə sürətli inteqrasiyasını təmin etməlidir.

Fikrimizcə, Günay Novruzova Almaniya'da məskunlaşmış azərbaycanlıları daha düzgün formada təsnifatlandırmışdır. O, bu ölkədəki azərbaycanlı icmanı aşağıdakı qruplara bölmüşdür:

- İran İslam Respublikasından miqrasiya etmiş azərbaycanlılar;
- Azərbaycan Respublikasından miqrasiya etmiş azərbaycanlılar;

- Tarixin müxtəlif mərhələlərində Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və digər ölkələrdən Almaniya miqrasiya etmiş soydaşlarımız [13, s.31].

Almaniyada yaşayan soydaşlarımızın bir hissəsini də yəhudi əsilli azərbaycanlılar təşkil edir. Azərbaycan Respublikasından müxtəlif vaxtlarda Almaniya əmək miqrasiyası etmiş həmvətənlərimizin sayı 120-140 min nəfərdir. Onların bir hissəsi yəhudi əsilli azərbaycanlılardır. Həmvətənlərimizin əksəriyyəti orta sosial təbəqəyə aid olsalar da onların içərisində geniş maliyyə imkanlarına malik şəxslər azlıq təşkil edir [15, s.102].

Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin son hesabatında Almaniya yaşayan azərbaycanlıların sayının təqribən 200 min nəfər olduğu qeyd edilir. Onlardan 15 min nəfərin məhz Azərbaycan Respublikasından köçənlər təşkil edir. Azərbaycanlılar əsasən türklərin məskunlaşdığı böyük şəhərlərdə - Köln, Essen, Frankfurt, Mayns və Berlində yaşayırlar. Almaniya yaşayan azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti burada qeyri-qanunlu yaşamağa üstünlük verirlər. Hökumət miqrantların daimi və ya müvəqqəti yaşamaları üçün aldıkları icazələri mütəmadi nəzarətdə saxlayır. Məlumat üçün qeyd etmək ki, hazırda Almaniya 30-dan artıq Azərbaycan diaspor təşkilatı fəaliyyət göstərməkdədir.

Azərbaycan diasporunun daha sistemli fəaliyyət göstərən Qərbi Avropa ölkələrindən biri də Fransadır. Fransa ilə münasibətlərimiz XII-XIV əsrlərdən başlasa da, sonrakı əsrlərdə müxtəlif mədəni-siyasi və ticarət əlaqələri inkişaf etmişdir. Orta əsrlərdə bu münasibətlər pərakəndə və qeyri-müntəzəm xarakter daşısa da, XIX əsrin əvvəllərindən hər iki xalqın ziyalı təbəqəsi və siyasətçiləri münasibətləri şüurlu şəkildə inkişaf etdirməyə səy göstərmişlər [1, s.35]. XIX əsrdən təhsil almaq arxasında bir çox ziyalılarımız Fransaya üz tutmuş, burada nüfuzlu qəzet və jurnallarda maraqlı yazılarla çıxış etmişdilər. Fransaya ilk gələn belə ziyalılarımızdan biri də Əhməd bəy Ağaoğlu olmuşdur. O, 1894-cü ildə Paris şəhərindəki nüfuzlu kolleclərdən birini bitirmiş, Fransa mətbuatında çıxış edən ilk azərbaycanlı kimi tarixə düşmüşdür.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının güclənməsi, bu sahədə öndə olan simaların əsərlərinin Avropa coğrafiyasına yayılması ilə yadda qalmışdır. Bəhs olunan dövrdə Mirzə Fətəli Axundzadə, Abbasqulu Ağa Bakıxanov və digər maarifçilərin əsərləri Fransanın nüfuzlu mətbuat orqanlarında vaxtaşırı çap olunur, Fransa cəmiyyətini Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, folkloru ilə tanış edirdilər.

İlkin mərhələ daha çox bir sıra ziyalılarımızın təhsil arxasında bu ölkəyə üz tutması ilə yadda qalmışdırsa, ikinci mərhələ daha çox Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının, milli burjuazianın və bir sıra ziyalıların Fransaya üz tutması ilə xarakterizə olunur. Bunu bir sıra amillərlə əsaslandırmaq olar. Birincisi, AXC-nin müstəqilliyini beynəlxalq səviyyədə ilk tanıyan ölkə Fransa olmuşdur. İkincisi, ölkədə elm və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirən Cümhuriyyət hökuməti milli kadrların hazırlanmasını sürətləndirmək məqsədilə daha çox müraciət etdiyi və tələbə göndərirdiyi ölkələrdən biri də Fransa olmuşdur. Belə ki, hökumətin təklifinə əsasən Azərbaycan parlamenti 100 azərbaycanlı gəncin təhsil almaq məqsədilə dövlət hesabına xarici ölkələrə göndərilməsi barədə qərar qəbul etdi ki, onların da 45 nəfəri Fransa, 23-ü İtaliya, 10-u İngiltərə və 9 nəfəri Türkiyə ali məktəblərinə göndərildi [2, s.34].

İki ölkə arasında siyasi münasibətlər də yüksələn xətlə inkişaf etməkdə idi. Ötən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində AXC-də fəaliyyət göstərən 16 əcnəbi diplomatik nümayəndə heyətindən biri də Fransa idi [3, c.632].

Fransa-Azərbaycan münasibətlərinin zaman-zaman inkişafı bu Avropa ölkəsində soydaşlarımızın sayının artmasına və diaspor fəaliyyətinə mühüm təsir göstərmişdir. Bu dövrdə Fransada yaşayıb Azərbaycan diasporunun formalaşmasında iştirak edən soydaşlarımızdan Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Əkbərağa Şeyxülislamov, Timuçin Hacıbəyli, Ağaqasım Qasımzadə, Miryaqub Mirmehdiyev, Ümbülbanü Abdullayeva və digərlərini misal göstərmək olar. 1919-1920-ci illərdə Fransaya getmiş Azərbaycan nümayəndə heyətinin bəzi üzvləri, o cümlədən Əlimərdan bəy Topçubaşov ömürlərinin qalan illərini Fransada yaşamağa məcbur olmuşlar [4, s.172].

1919-cu ildə Versal Sülh Konfransına yola düşən, lakin 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğal olunmasından dönməyən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti üzvlərinin Fransadakı fəaliyyətindən geniş söhbət açan Ramiz Abutalıbov yazır: "Mən sənədləri nəzərdən keçirərkən Əlimərdan bəy Topçubaşın rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin Ver-

sal Sülh Konfransındakı keyfiyyətli işinin şahidi olarkən heyranlığımı qeyd etməyə bilmərəm. Onlar 1919-cu ilin mayından 1920-ci ilin aprelinə qədər olan dövrdə çox çətin şəraitdə Fransada 3 kitab, 12 bülleten, ölkənin xəritəsini, o cümlədən, kütləvi informasiya vasitələrində çoxsaylı məqalələr çap etdirməyə nail olublar. Doğrusu, bu gün heç də hamımız xaricdə belə məhsuldar işimizlə qürrəlonə bilmərik [9, s.11].

İki dövlət arasındakı mövcud əlaqələr II Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə yüksələn xətlə inkişaf etməyə başladı. 50-80-ci illərdə Fransaya gedən soydaşlarımızın sayının artması nəticəsində diasporun təşkilatlanmasında mühüm irəliləyişlər nəzərə çarpğa başladı. Nəticədə, XX əsrin 80-ci illərindən etibarən Fransada cəmiyyət və ictimai birliklərin yaradılmasına başlanıldı. Fransada yaradılmış ilk diaspor təşkilatlarımızdan biri də “Azərbaycan Mədəniyyətini və Sivilizasiyasını Öyrənən Mərkəz”dir. 1988-ci ildə Strasburq Humanitar Elmlər Universitetinin bir qrup əməkdaşı tərəfindən yaradılan cəmiyyətin əsas məqsədi Azərbaycan mədəniyyəti, incəsənəti, tarixi və ədəbiyyatının tədqiqindən ibarətdir. Görkəmli alim, prof. İren Məlikoff mərkəzin prezidenti, prof. Lui Bazen və Timuçin Hacıbəyli vitse-prezidentləri seçilmişdilər. Mərkəzin əsas vəzifəsi Azərbaycan haqqında ümumi məlumatlar dərc etmək, Azərbaycan yazıçılarının və şairlərinin əsərlərinin nəşrini təşkil etmək idi. Bununla yanaşı, Mərkəz alimlərin görüşlərini keçirməyi, müxtəlif tədbirlər təşkil etməyi, xüsusi kitabxana, videoteka, fonetika yaratmağı nəzərdə tuturdu. V.Arzumanlı yazır ki, 1989-cu ildə Mərkəz Əhməd Təbrizlinin “Dağlıq Qarabağın tarixi və ona aid sənədlər” kitabını “Dağyeli” nəşriyyatında fransız dilində nəşr etmişdir [4, s.173].

SSRİ dövründə diaspor quruculuğu sahəsinə marağın azlığı, o cümlədən Fransadakı Azərbaycan icmasının Vətənlə birbaşa əlaqəsinin olmaması, həmvətənlərimizin diqqət və qayğıdan kənarda qalması və digər mühüm amillər bu istiqamətdə ciddi problemlərin və nöqsanların ortaya çıxması ilə müşayiət olunurdu. Göründüyü kimi, bu ölkədəki Azərbaycan diasporunun işinin gücləndirilməsi, vahid diaspor təşkilatının yaradılması zəruri məsələlərdəndir.

Azərbaycan diasporunun daha çox inkişaf etdiyi Qərbi Avropa ölkələrindən biri də Böyük Britaniyadır. İki ölkə arasında yaranmış münasibətlərin ilkin mərhələsi XVI əsrə təsadüf edir. Bəhs olunan dövrdə İngiltərə kraliçası Yelizaveta Tüdor Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə ekspedisiyalar göndərərək onun ərazisindən sərfəli satış bazarı və ucuz xammal mənbəyi kimi istifadə etmək istəyirdi. Səfəvi dövləti də Böyük Britaniya ilə iqtisadi əlaqələrin qurulmasına daha çox maraq göstərirdi. Bu baxımdan Səfəvi şahı I Təhmasib ingilis tacirlərə bir sıra imtiyazlar da vermişdi [5, s.40].

XVII-XIX əsrlərdə Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətləri daha çox iqtisadi maraqlar üzərində qurulduğundan bu ölkədə yaşamağa can atan soydaşlarımızın sayında müəyyən canlanma olmuşdur. Xüsusilə, Bakı neftinə nəzarətin Azərbaycan hökumətinin əlinə keçməsinə öz maraqları üçün məqbul hesab edən Böyük Britaniya AXC-yə diplomatik dəstəyini daha da artırdı. Bundan sonra soydaşlarımızın Britaniyanın müxtəlif şəhərlərinə miqrasiyası daha da sürətləndi. Nəticədə, II Dünya müharibəsindən sonra artıq İngiltərədə Azərbaycan diasporunun formalaşması prosesinin başladığını qeyd etmək lazımdır.

XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən Günay Azərbaycandan olan soydaşlarımızın Britaniyaya kütləvi mühacirətini qeyd etmək lazımdır. Miqrasiyanın kütləviliyini artıran başlıca səbəb elm və təhsillə bağlı idi. Buraya pənah gətirən yeni nəsil azərbaycanlıların sayı 10 min nəfərdən ibarət idi və onların 20%-i Şotlandiya, İrlandiya və Uelsin ərazisində məskunlaşmışdılar. Məlumat üçün qeyd edək ki, Britaniyada yaşayan soydaşlarımızın əksəriyyəti Güney Azərbaycandan bu ölkəyə mühacirət edənlərdən ibarətdir. Onlar burada kifayət qədər böyük maddi və intellektual imkanlara malikdirlər.

Beləcə, İngiltərədə Azərbaycan diasporunun aktiv fəaliyyəti XX əsrin 80-ci illərinə təsadüf edir. Paytaxt London şəhərində diaspor fəaliyyətini aktivləşdirən soydaşlarımız 1988-ci ilin iyulunda “Azərbaycan Komitəsi”ni yaratdılar. Qısa zaman kəsiyində Əsasnaməsi və Nizamnaməsi təsdiqlənən təşkilatın idarə heyəti seçilir və “Aydınlıq” qəzeti nəşr olunmağa başlayır. Qeyd edək ki, qəzet iki dildə -türk və fars dillərində olmaqla bu gün də nəşrini davam etdirir [4, s.137].

Qərbi Avropada azərbaycanlıların kütləvi şəkildə məskunlaşdığı ölkələrdən biri də Avstriyadır. Avstriya-Azərbaycan əlaqələrinin tarixi orta əsrlər dövründən başlasa da, iki ölkə arasındakı ikitərəfli əlaqələrin inkişafı XX əsrə təsadüf edir. Belə ki, I Dünya müharibəsindən sonra Avstriyaya azərbaycanlıların passiv mühacirəti başlayır. Əgər əvvəllər soydaşlarımızın mühacirəti, əsasən, iqtisadi və

sosial səbəblər üzündən baş verirdisə, bolşeviklərin Azərbaycanı işğal etməsindən sonra bu proses siyasi xarakter aldı. Bir çox Avropa ölkələri kimi Avstriya da azərbaycanlı siyasi mühacirləri qəbul etdi [13, s.32].

Avstriyada azərbaycanlıların məskunlaşmasının ikinci mərhələsi II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Belə ki, müharibə zamanı əsir düşmüş soydaşlarımızın bir qismi burada qalaraq Azərbaycan diasporunun təşəkkülündə yaxından iştirak etdilər.

Qərbi Avropa ölkələrindən olan Belçika da azərbaycanlıların məskunlaşdıqları mühüm ölkələrdən biridir. Belçikanın iri sənaye mərkəzlərində məskunlaşan Azərbaycanın fəal diaspor üzvləri yerli qanunlara tez uyğunlaşır, cəmiyyətə sürətlə integrasiya olunurdular. Əsasən iri şəhərlərin xırda və orta sahibkarlıq müəssisələrində sənətkar, tacir, zərgər, mühasib, jurnalist və s. sahələrdə çalışırlar.

Nəticə. XIX əsrin sonlarından Qərbi Avropa ölkələrinə üz tutan azərbaycanlıların bu regiona kütləvi axını XX əsrin I yarısından sonraya təsadüf etdi. Əvvəlki mərhələdə gedən soydaşlarımız arasında pərakəndəlik hökm sürürdüsə, ikinci, üçüncü və dördüncü mərhələdə gedənlər artıq koordinasiya şəkildə məskunlaşır, bir-biriləri ilə sistemli şəkildə əlaqə saxlayırdılar. Ən çox Qərbi Avropanın inkişaf etmiş sənaye ölkələrinə gedən soydaşlarımız burada müxtəlif sahələrdə iş tapa bilir, təşkilatlanır, sürətlə həmin cəmiyyətə integrasiya olunurdular. Bu gün Benilüks ölkələrində, Almaniyada, Fransada, Avstriyada təşkilatlanmış Azərbaycan icmaları fəaliyyət göstərir. Onların ən böyük üstünlüyü Türkiyə diasporu ilə koordinasiya şəkildə fəaliyyət göstərmələridir. Azərbaycan və Türkiyə dövrləri isə erməni diasporu və lobbisinə qarşı 2008-ci ildən koordinasiyalı şəkildə fəaliyyət göstərir. Bu isə hər iki diasporun erməni təcavüzünə qarşı effektiv mübarizəsinə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov R. Azərbaycan diasporu (dərs vəsaiti). Bakı, Zərdabi Nəşr MMC, 2019, 312 s.
2. Məmmədov R. Avropada Azərbaycan diasporu (reallıqlar və perspektivlər). Bakı: Mütərcim, 2013, 312 s.
3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), внешняя политика (документы и материалы), Баку, Издательства «Азербайджан», 1998, 632 с.
4. Arzumanlı V. Azərbaycan diasporu (reallıqlar, qayğılar, problemlər). Bakı: Qartal, 2001, 800 s.
5. Həsənov Ə. Müasir Beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 2005, 631 s.
6. Osmanov M. Azərbaycan diasporasının fəaliyyəti: mövcud vəziyyət və perspektivlər. Tarix və onun problemləri, 2022, №4, s.48-52.
7. Azərbaycan diasporu haqqında ümumi məlumat. - [https://azerbaijan.az /related-information /205 \[20.10.2021\].](https://azerbaijan.az /related-information /205 [20.10.2021].)
8. Azərbaycan diasporu: ensiklopedik məlumatlar toplusu. Bakı, “Səs-2012” MMC, 2012, 654 s. - [https://www.azerbaijans.com/content_494_az.html \[20.10.2021\].](https://www.azerbaijans.com/content_494_az.html [20.10.2021].)
9. Azərbaycan diasporu: tarix və nəzəriyyə. I buraxılış. Bakı, 2005, s.92.
10. Əliyev Z. Diaspor: izahlı sözlük, məlumat kitabı. Bakı: Yurd, 2007, 376 s.
11. Azərbaycan diasporu: tarix və nəzəriyyə. I buraxılış /AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu; red. Y.Mahmudov, elmi red. M.Seyidbəyli. -Bakı, Aspoliqraf LTD, 2005, 92 s.
12. Siyasi tarix. II hissə. Bakı, Azərbaycan ensklopediyası, 1998, 415 s.
13. Novruzova G. Avropa azərbaycanlılarının milli həmrəylik hərəkətində iştirakı (XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəli). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2012.
14. Гусейнова Л.Дж. Национальная меньшинство в странах в странах Центральной и Восточной Европы 1945-2002. Справочник. Баку: Адилоглу, 2003, 80 с.
15. Həziyeva Səbinə. Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi tarixi (XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəlləri). Bakı: Adiloğlu, 2010, 168 s.

ТАЛЕХ ДЖАФАРОВ

И.о.доцента кафедры Всеобщей истории и технологии преподавания истории АГПУ, доктор философии по истории заочный докторант докторантуры кафедры истории Азербайджана гуманитарного факультета БГУ

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ И РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ

Одним из важных регионов, где азербайджанская диаспора эффективно действует и организуется, является Западная Европа. Главная причина этого – высокая демократическая обстановка и отсутствие каких-либо ограничений свободы слова и печати. Исходя из этого, азербайджанская диаспора расширяет свои связи с политическими организациями этих стран, активизирует свою деятельность в законодательных органах, совершенствует институт лоббирования и углубляет сотрудничество с влиятельными лоббистами, чтобы ее голос был услышан. Именно благодаря этому из Европы поступают заявления в поддержку борьбы за права азербайджанцев в Европе. Азербайджанская диаспора укрепляется благодаря силе турецкой диаспоры в Европе. Две братские диаспорные организации, объединив свои силы, участвуют как единая сила в политическом пространстве Европы.

Ключевые слова: страны Западной Европы, азербайджанская диаспора, сообщество, азербайджанское лобби.

TALEH JAFAROV

PhD in History, Associate Professor of the Department of General History and History Teaching Technology, ASPU, part-time doctoral student in the Doctor of Science program at the Department of Azerbaijani History (Humanities Faculty) of BSU

FROM THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN DIASPORA

One of the important regions where the Azerbaijani diaspora effectively operates and is organized is the Western European region. The main reason for this is the high democratic environment here, and the absence of any restrictions on freedom of speech and the press. Based on this, the Azerbaijani diaspora expands its relations with the political organizations of those countries, expands its activities in legislative bodies, improves the lobbying institution, and deepens cooperation with powerful lobbyists in order to make its voice heard. It is precisely as a result of this that statements of support for the struggle for the rights of Azerbaijanis in Europe are coming from Europe. The Azerbaijani diaspora is gaining strength from the strength of the Turkish diaspora in Europe. The two fraternal diaspora organizations, combining their strength, participate as a single force in the political space of Europe.

Keywords: Western European countries, Azerbaijani diaspora, community, Azerbaijani lobby.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Şəbnəm Cəfərova, t.ü.f.d. Məmmədəğa Baxışov.

UOT: 327, 327.5, 32, 320

AYNUR ƏLİŞANOVA

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Dövlət Qulluğu və Kadr Siyasəti kafedrasının müəllimi
a.aynour@hotmail.com

**BEYNƏXLAQ HÜQUQ VƏ RƏQƏMSAL ANARXIYA:
BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR YENİ KİBER VƏ VİRTUAL KONFLİKTLƏRƏ
NECƏ UYGUNLAŞIR**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/61-65>

Məqalənin məqsədi beynəlxalq hüququn yeni təhlükəsizlik mühitinə uyğunlaşmaqda qarşılaşdığı çətinlikləri araşdırmaqdır. Xüsusilə, məqalədə mövcud hüquqi sistemin yetərsiz qaldığı üç sahə təhlil edilir. İlk olaraq, Meta-məkanın yeni münaqişə sahəsi kimi meydana çıxması və virtual mühitləri, mərkəzləşdirilməmiş platformaları və rəqəmsal identiklikləri tənzimləyən yurisdiksiya normalarının olması. İkinci olaraq, rəqəmsal suverenlik və AI əsaslı hərbiləşmə, o cümlədən süni intellekt silahlarının yaratdığı problemlər və mövcud humanitar hüququn avtonom sistemləri tənzimləməkdə aciz qalması. Daha sonra isə beynəlxalq təşkilatların institusional reaksiyaları və artan kibertəhdidlərə cavabları, bu reaksiyaların məcburi qlobal normalar yaratmaqda məhdud imkanları. Bu təhlillərə əsaslanaraq məqalə əsas bir suala cavab axtarır: Kiberkonflikt və AI ilə gücləndirilmiş müharibə üçün xüsusi hazırlanmış yeni bir Cenevrə Konvensiyasına ehtiyac varmı?

Məqalədəki bölmələr kibər əməliyyatların yaratdığı konseptual və hüquqi çətinlikləri araşdırır, mövcud beynəlxalq tənzimləyici çərçivənin qeyri-birləşmiş və fragmentar xarakterini qiymətləndirir və hərtərəfli saziş modeli üçün mövcud təklifləri təhlil edir. Hüquqi təhlilləri müasir kibertəhlükəsizlik sahəsindəki elmi araşdırmalarla birləşdirərək, məqalə iddia edir ki, mövcud beynəlxalq sistem rəqəmsal münaqişəni idarə etmək üçün kifayət qədər təchiz olunmayıb. Nəticə olaraq vurğulanır ki, Cenevrə Konvensiyasının hazırlanması bir müddət qlobal sabitliyi qorumaq və rəqəmsal dövrdə mülki şəxslərin müdafiəsini təmin etmək baxımından zəruri ola bilər, lakin, bunun effektivliyi sual altındadır.

Açar sözlər: Kiber müharibə, Rəqəmsal anarxiya, Beynəlxalq hüquq, Meta-məkan, Rəqəmsal suverenlik, Virtual konfliktlər, Cenevrə Konvensiyaları.

Giriş. Sürətlə inkişaf edən kiberməkan süni intellekt (AI) və virtual mühitlər qlobal təhlükəsizliyi ənənəvi döyüş meydanından xeyli kənara daşıyıb və immersiv virtual mühitlərdə baş verən illərləyişlərin təsiri ilə dərin bir transformasiya keçirmişdir. Bu gün siyasi, iqtisadi və hərbi gərginliklər təkcə quru, dəniz və hava üzərində deyil, həm də meta-məkanlarda, qlobal məlumat infrastrukturunda və alqoritmlərin idarə etdiyi ekosistemlərdə baş verir. Lakin bu dərin transformasiyaya baxmayaraq beynəlxalq hüquq rəqəmsal suverenlik, AI əsaslı silahlar və kiberkonfliktlərlə bağlı aydın normalara malik deyil. Bu boşluq bir çox tədqiqatçıların “rəqəmsal anarxiya” adlandırdığı vəziyyəti yaradır və bu da dövlətlərin dəqiq hüquqi məhdudiyyətlər olmadan hərəkət etdiyi bir sahəni təşkil edir.

Kiberhücumlar daha mürəkkəb olduqca və virtual məkanlar getdikcə geosiyasi arenalara bənzədikcə, əsas bir sual ortaya çıxır: Kiberkonflikt üçün xüsusi hazırlanmış yeni bir Cenevrə Konvensiyasına ehtiyac varmı?

Sürətlə genişlənən kiberməkan, süni intellekt (AI) və immersiv virtual platformalar müasir təhlükəsizlik mühitini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir. Dövlətlər və qeyri-dövlət aktorları artıq strateji məqsədlərinə təkcə ənənəvi hərbi vasitələrlə deyil, həm də kibər əməliyyatlar, alqoritmik manipulyasiya və virtual mühitlərdə həyata keçirilən fəaliyyət vasitəsilə nail olmağa çalışırlar. Bu sahələr milli gücün və geosiyasi rəqabətin mərkəzinə çevrildikcə, ənənəvi beynəlxalq hüququn zəiflikləri daha aydın görünür. Kinetik münaqişə, ərazi suverenliyi və insan tərəfindən idarə olunan silahlar üçün yaradılmış hüquqi rejimlər kibər hücumları, AI əsaslı silahlar və meta-məkan əməliyyatlarını tənzimləməkdə çətinlik çəkir [1]. Bu məqalə beynəlxalq hüququn bu texnoloji dəyişikliklərə necə reaksiya verdiyini araşdırır. Tədqiqat üç əsas istiqmətə fokuslanır: meta-məkanın yeni münaqişə sahəsi kimi formalaşması, rəqəm-

sal suverenlik və AI-nin hərbişləməsinin yüksəlişi, həmçinin BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı), NATO (Şimalı Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı) və Aİ (Avropa İttifaqı) kimi beynəlxalq təşkilatların institusional uyğunlaşma səyləri. Müzakirə sonda artmaqda olan normativ boşluğu aradan qaldırmaq üçün kibermünaqişələrə dair yeni bir Cenevrə Konvensiyasına ehtiyacın olub-olmamasını qiymətləndirir.

Atributika çətinlikləri, mərkəzləşdirilməmiş infrastruktur və özəl aktorların prosesə cəlb olunması suverenlik və ərazi arasında olan klassik əlaqəni sarsıdır [2]. Bundan əlavə, ortaya çıxan AI əsaslı silah sistemləri fərqləndirmə, proporsionallıq və insan məsuliyyəti kimi əsas humanitar prinsiplərə yeni təhlükələr yaradır [3]. Tədqiqatlara əsasən, kibər əməliyyatlar getdikcə daha çox mülki rəqəmsal infrastrukturun, seçkilərin, xəstəxanaların, enerji şəbəkələrinin və virtual identikliklərin hədəfinə çevrildikcə, nəticələr miqyas və dağıdıcı təsir baxımından ənənəvi silahlı hücumlara bənzəməyə başlayır. 2021-ci ildə ABŞ-da Colonial Pipeline-a edilən ransomware hücumu ölkənin Şərq Sahilində ən böyük yanacaq boru kəmərinin fəaliyyətinin dayanmasına səbəb olmuş, nəticədə bir neçə ştatda genişmiqyaslı yanacaq qıtlığı yaranmışdır. Bu hadisə kibər hücumların fiziki sabotajla müqayisə oluna biləcək dərəcədə milli səviyyədə iqtisadi pozuntu yarada biləcəyini göstərən ən bariz nümunələrdən biridir.

Meta-məkanın yeni münaqişə sahəsi kimi formalaşması. Meta-məkan istifadəçilərin və dövlətlərin sosial, iqtisadi və siyasi fəaliyyətlərini getdikcə daha çox həyata keçirdiyi qarşılıqlı əlaqəli virtual mühitləri, artırılmış reallıq platformalarını, mərkəzləşdirilməmiş şəbəkələri və inkişaf etməkdə olan metaverse sistemlərini ifadə edir [6]. Tədqiqatlara əsasən, meta-məkan isə əsasən Web3 texnologiyaları üzərində qurulub. Halbuki, Web2 saytları mərkəzləşdirilmiş serverlərdən istifadə edir, metavers saytları isə yerləşdirmə üçün blokçeyn texnologiyasından istifadə edir ki, bu da onları mərkəzləşdirilməmiş edir. Səbəb odur ki, bütün Web3 konsepti mərkəzləşdirilməməyə və internetin senzurasız versiyasını yaratmağa əsaslanır [7]. Buna görə də bu əsaslı mühitlər kimi platformalar dövlət hakimiyyəti əvəzinə öz qaydaları ilə fəaliyyət göstərir. Nəzərə alsaq ki, istifadəçilər və serverlər müxtəlif ölkələrdə yerləşir, bu da hansı dövlətin qanunlarına görə tətbiq olunacağını müəyyənləşdirməyi çətinləşdirir. Hüquqi məsuliyyət də aydın deyil, çünki platformalar DAO-lar, anonim yaradıcılar və smart-müqavilələr vasitəsilə idarə olunur. Bu səbəbdən kibər hücumlar, virtual əmlak oğurluqları və NFT fırıldaqları kimi cinayətlərin araşdırılması çətinləşir. Eyni zamanda, bir fəaliyyət bir neçə ölkənin qanunlarını poza bilər və dövlətlərin səlahiyyətləri toqquşa bilər. Nəticədə, bu göstəricilər boz sahəyə düşür və ənənəvi dövlət səlahiyyəti mərkəzləşdirilməmiş meta-məkanlarda birbaşa tətbiq oluna bilmir, bu isə beynəlxalq hüquqda suverenlik, məsuliyyət və cinayətlərin təsnifi məsələlərini qeyri-müəyyən edir. Bu mühitlərdə suverenliyin pozulması və ya silahlı hücumun nədən ibarət olduğuna dair dəqiq bir tərif yoxdur ki, bu da BMT Nizamnaməsinin və beynəlxalq adət hüququnun tətbiqini çətinləşdirir [8]. Meta-məkanda aydın qaydaların olmaması “rəqəmsal anarxiya”ya səbəb olub [9]. Dövlətlər və qeyri-dövlət aktorları hüquqi qeyri-müəyyənlikdən istifadə edərək minimum nəticələrlə fəaliyyət göstərirlər. 2014-cü ildə Şimali Koreyanın *Sony Pictures*-a etdiyi kibər hücum, məlumatların oğurlanması, əvvəlcə bir Amerika şirkəti üçün ictimai utanca səbəb oldu, bu problem, çətinlik e-poçtların sızdırılması və əməliyyatların pozulması ilə nümayiş etdirilmişdir [10]. Mərkəzləşdirilməmiş virtual mühitlərdə cinayətkarın müəyyən edilməsi daha da çətinləşir ki, bu da məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsini mürəkkəbləşdirir. Hadisə həmçinin kibər sahədə hücumlara cavab vermək üçün çoxsahəli qarşısının alınması (multi-domain deterrence) rolunu aydınlaşdırır [10].

Rəqəmsal suverenlik - dövlətlərin sərhədləri daxilində məlumatlara, infrastruktur və süni intellekt (AI) sistemlərinə nəzarət qabiliyyəti, mərkəzi təhlükəsizlik məsələsinə çevrilib və ölkələr fərqli yanaşmalar tətbiq edirlər. Avropa İttifaqı GDPR, NIS2 və AI Aktı vasitəsilə məlumatları, kritik infrastruktur və AI-nı tənzimləyir [12]. Çin isə Kiber Təhlükəsizlik və Məlumat Təhlükəsizliyi Qanunları ilə rəqəmsal platformalara və yerli məlumatlara ciddi nəzarət tətbiq edir [15]. Halbuki, ABŞ strateji azadlığa üstünlük verir, proaktiv kibər əməliyyatlar həyata keçirir və beynəlxalq məhdudiyyətlərə qarşı çıxır [13]. Avtonom AI silahları Beynəlxalq Humanitar Hüquq (IHL) prinsipləri olan fərqləndirmə, proporsionallıq və məsuliyyətə [16] meydan oxuyur, nəticədə məsuliyyət boşluqları, proqnozlaşdırılmazlıq və proporsionallıq uğursuzluqları yaranır.

Buna baxmayaraq ki, Beynəlxalq Məhkəmə 1996-cı ildə təsdiqlədi ki, Beynəlxalq Humanitar Hüquq (IHL) bütün silahlara, “gələcəkdəki silahlara da daxil olmaqla,” tətbiq olunur və bu, silahlı qarşı-

durma zamanı kiber əməliyyatları da əhatə edir, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi (ICRC) bu fikri dəstəkləyir və bildirir ki, silahlı qarşıdurma zamanı kiber əməliyyatlar kinetik hərəkətlər kimi IHL-ə uyğundur. Lakin, Microsoft-un Prezidenti – Brad Smitub irəli sürdüyü Kiber Cenevrə Konvensiyası sual altındadır.

Bəzi alimlər iddia edirlər ki, Kiber Cenevrə Konvensiyası meta-məkandakı mülki şəxsləri qorumaq, AI silahlarını tənzimləmək, dövlət məsuliyyətini müəyyənləşdirmək və rəqəmsal suverenliyi aydınlaşdırmaq üçün normaları kodlaşdırma bilər. Belə bir müqavilə eskalasiyanın qarşısını ala, hüquqi aydınlıq təmin edə və getdikcə daha çox mübahisəli olan rəqəmsal və meta-məkan sahələrində mülki rəqəmsal aktivlərin qorunmasını təmin edə bilər.

Bəzi alimlər isə buna qarşı çıxır, əsasən aşağıdakı səbəblərə görə:

Müəyyənlik çatışmazlığı: Hücüm edənlərin kimliyi aydın olmadıqda məsuliyyətin təyin olunması çətinləşir.

Siyasi parçalanma: Yüksələn millətçilik, çox tərəfli əməkdaşlığın zəifləməsi və texno-strateji rəqəbatlar global konsensusun əldə edilməsini çətinləşdirir.

Uyğunlaşma problemləri: Köhnə müqavilələr danışıqlar və yenilənmə baxımından ləngdir, halbuki kibertexnologiyalar sürətlə inkişaf edir [17].

Nəticə. Beləliklə, Kiber Cenevrə Konvensiyasının tətbiqi və təsdiqi bir sıra səbəblərə görə sual altındadır. Yuxarıda Swarnali Goshun tədqiqatında göstərilən səbəblərdən, Konvensiyanın effektivliyi və tətbiq olunma perspektivi hələ tam aydın deyil və beynəlxalq ictimaiyyət arasında müzakirə mövzudur. Hazırkı mənzərə isə hibrid yanaşmanı təklif edir: Beynəlxalq Humanitar Hüququn (BHH) tətbiqini ekspert analizi vasitəsilə aydınlaşdırmaq, məsələn, Tallinn Manual kimi təşəbbüsləri dəstəkləmək. Belə ekspert əsaslı çərçivələr qanuni davranışı istiqamətləndirə və hüquqi qeyri-müəyyənliyi azalda bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ioan-Andrei Cursaru. (2024, January 19). Adapting to the Future: Navigating the Evolving Security Landscape. CYIS. <https://www.cyis.org/post/adapting-to-the-future-navigating-the-evolving-security-landscape> [03.12.2025].
2. Eichensehr, K.E. (2019). Decentralized Cyberattack Attribution. *AJIL Unbound*, 113 (doi:10.1017/aju.2019.33), 213-217. <https://doi.org/10.1017/aju.2019.33>
3. Pooja, & Singh, B. (2025). Autonomous Weapons And The Future Of Armed Conflict: A Threat To International Humanitarian Law? *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*, 10 (7). <https://doi.org/10.36713/epra23006>
4. Rushing, E. (2023, October 19). Protecting civilians against digital threats: four worrying trends and recommendations to address them. *Humanitarian Law & Policy Blog*. <https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2023/10/19/protecting-civilians-digital-threats-four-worrying-trends/> [03.12.2025].
5. Easterly, J., & Fanning, T. (2023, May 7). The attack on colonial pipeline: What we've learned & what we've done over the past two years. *Cybersecurity and Infrastructure Security Agency*. <https://www.cisa.gov/news-events/news/attack-colonial-pipeline-what-weve-learned-what-weve-done-over-past-two-years> [03.12.2025].
6. Ritterbusch, G. D., & Teichmann, M. R. (2023). Defining the Metaverse: A Systematic Literature Review. *IEEE Access*, 11(11), 12368–12377. <https://doi.org/10.1109/access.2023.3241809>
7. Namezage. (2025). What is a Metaspaces - Explained | Namezage. Namezage.com. <https://namezage.com/learning-hub/metaspaces-explanation/> [03.12.2025].
8. Jordan, L. (2024). Unwilling or Unable. *Stockton Center for International Law*, 103(2024). <https://digitalcommons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3071&context=ils> [03.12.2025].
9. Zamfiroiu, A., Ciupercă, E. M., Voicu, S., Cîrnu, C.-E., & Vevera, A.-V. (2024). Reziliența comunității în Metavers prin adoptarea de strategii pentru detectarea dezinformării digitale. *Revista Română de Informatică Și Automatică*, 34(3), 23-34. <https://doi.org/10.33436/v34i3y202402>
10. Desimone, A., & Horton, N. (2017). The 2014 North Korean Cyber Attack on Sony and Lessons for US Government Actions in Cyberspace Nightmare.

11. National Security Report. - <https://www.jhuapl.edu/sites/default/files/2022-12/SonyNightmareBeforeChristmas.pdf> [03.12.2025].
12. Arand, D. (2025, December 2). From GDPR to AI Act: The Evolution of Data and AI Security in the EU. Cyera.com; Cyera. <https://www.cyera.com/blog/from-gdpr-to-ai-act-the-evolution-of-data-and-ai-security-in-the-eu> [03.12.2025].
13. Department of Defence, US. (2023). Summary 2023 Cyber Strategy of Department of Defence. - https://media.defense.gov/2023/Sep/12/2003299076/-1/-1/1/2023_DOD_Cyber_Strategy_Summary.PDF [03.12.2025].
15. Lafollette, B. (2025, March 17). Security Over Growth: How China's Data Security Laws Are Driving Foreign Investment Away. Yale's Undergraduate Magazine on U.S.-China Relations. - <https://chinahandsmagazine.org/2025/03/17/security-over-growth-how-chinas-data-security-laws-are-driving-foreign-investment-away/> [03.12.2025].
16. ICRC. (2003). Advisory Service International Humanitarian Law and International Human Rights Law Similarities and differences. - <https://www.icrc.org/en/document/international-humanitarian-law-and-international-human-rights-law-similarities-and> [03.12.2025].
17. Ghosh, S. (2025, November 7). The Geneva Conventions of Cyber Warfare: Do We Need a New Set of Rules? IronQlad. <https://www.ironqlad.ai/post/the-geneva-conventions-of-cyber-warfare-do-we-need-a-new-set-of-rules> [03.12.2025].

АЙНУР АЛИШАНОВА

*Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики
Кафедра государственной службы и кадровой политики*

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО И ЦИФРОВАЯ АНАРХИЯ: КАК МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ АДАПТИРУЮТСЯ К НОВЫМ КИБЕР- И ВИРТУАЛЬНЫМ КОНФЛИКТАМ

Цель данной статьи - изучить проблемы, с которыми сталкивается международное право при адаптации к новой среде безопасности. В частности, анализируются три взаимосвязанные области, в которых существующая правовая система остаётся недостаточной. Во-первых, появление метaprостранства как новой области конфликта и отсутствие юрисдикционных норм, регулирующих виртуальные среды, децентрализованные платформы и цифровые идентичности. Во-вторых, цифровой суверенитет и милитаризация на базе ИИ, включая проблемы, создаваемые оружием с элементами искусственного интеллекта, и неспособность существующего гуманитарного права регулировать автономные системы. Наконец, институциональные ответы международных организаций и их реакции на рост киберугроз, а также ограниченные возможности таких ответов по созданию обязательных глобальных норм. Исходя из этого анализа, статья стремится ответить на ключевой вопрос: необходима ли новая Женевская конвенция для киберконфликтов и войн с использованием ИИ?

В последующих разделах рассматриваются концептуальные и правовые проблемы, возникающие при кибероперациях, оценивается фрагментарный и неунифицированный характер существующей международной нормативной базы, а также анализируются существующие предложения по созданию комплексной модели договора. Объединяя юридический анализ с современными исследованиями в области кибербезопасности, статья приходит к выводу, что существующая международная система недостаточно подготовлена для регулирования цифровых конфликтов. Соответственно, в заключении подчёркивается, что разработка Кибер-Женевской конвенции может быть необходима для защиты глобальной стабильности и обеспечения защиты гражданских лиц в цифровую эпоху.

Ключевые слова: Кибервойна, Цифровой анархизм, Международное право, Метaprостранство, Цифровой суверенитет, Виртуальные конфликты, Женевские конвенции.

AYNUR ALISHANOVA

*Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan
Department of Public Service and Personnel Policy*

**INTERNATIONAL LAW AND DIGITAL ANARCHY:
HOW INTERNATIONAL ORGANIZATIONS ADAPT TO NEW CYBER
AND VIRTUAL CONFLICTS**

This article aims to examine the challenges international law faces in adjusting to the new security environment. In particular, it analyzes three interrelated areas in which the existing legal system remains insufficient. First, the emergence of meta-space as a new domain of conflict and the absence of jurisdictional norms regulating virtual environments, decentralized platforms, and digital identities. Second, digital sovereignty and AI-based militarization, including the challenges posed by artificial intelligence weapons and the inability of existing humanitarian law to regulate autonomous systems. Finally, the institutional responses of international organizations and their reactions to increasing cyber threats, as well as the limited capacity of such responses to create binding global norms. Based on these analyses, the article seeks to answer the core question: Is a newly formulated Geneva Convention for cyber conflict and AI-enhanced warfare necessary?

The following sections examine the conceptual and legal challenges generated by cyber operations, assess the fragmented and non-unified nature of the current international regulatory framework, and analyze existing proposals for a comprehensive treaty model. By combining legal analysis with contemporary research in the field of cybersecurity, the article argues that the existing international system is not sufficiently equipped to govern digital conflict. Accordingly, the conclusion emphasizes that developing a Cyber Geneva Convention may be necessary for protecting global stability and ensuring the protection of civilians in the digital age. However, its effectiveness remains uncertain.

Keywords: Cyber warfare, Digital anarchy, International law, Meta-space, Digital sovereignty, Virtual conflicts, Geneva Conventions.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 03 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Samirə Məmmədova, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

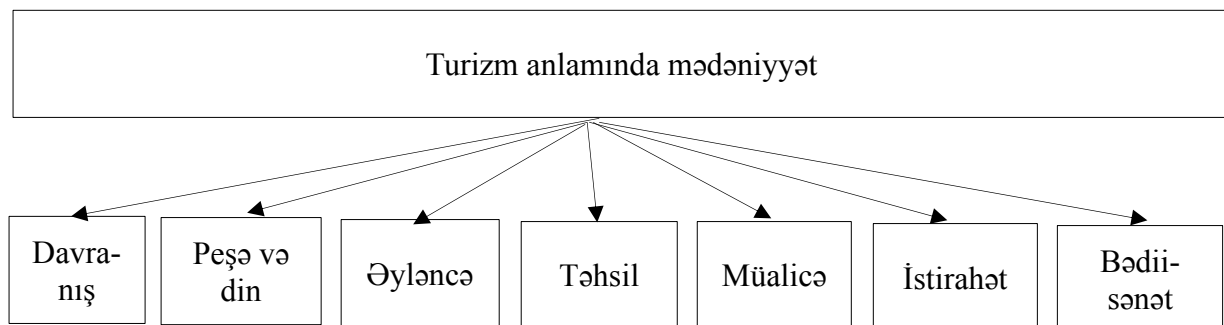
ETNİK ANLAMDA MƏDƏNİYYƏT VƏ ONUN TURİZMİN İNKİŞAFINDA ROLU

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/66-70>

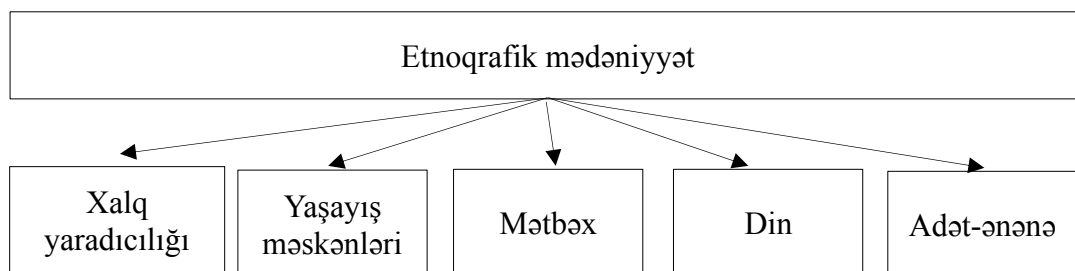
Hər bir toplum yaratdığı mədəniyyəti ilə ümumbəşəri sistemdə öz yerini müəyyən edir. Mədəniyyət anlayışı çoxşaxəlidir və cəmiyyətin formasına, növünə, istiqamət və daşıyıcısına görə fərqlənir. Mədəniyyət istənilən cəmiyyətin tarixən formalaşmış səviyyəsidir. Mədəniyyət turizmin inkişafında mühüm rol oynayan istiqamətlərdən biridir.

Açar sözlər: etnik, mədəniyyət, turizm, dil, din.

Giriş. Təbiət ilə yanaşı olaraq mədəniyyət də turizmin inkişafında misilsiz əhəmiyyət kəsb edir. Əsas amil odur ki, insanın istənilən məsələyə daha dəqiq desək, təbiətə, dövlətə, incəsənətə, o cümlədən özünün yaşayış tərzinə, başqa adamlara, hətta özünə belə münasibəti mədəniyyət səviyyəsi ilə ölçülür. Mədəniyyət anlayışı çoxşaxəlidir və cəmiyyətin formasına, növünə, istiqamət və daşıyıcısına görə fərqlənir. Mədəniyyət istənilən cəmiyyətin tarixən formalaşmış inkişaf səviyyəsidir. Mədəniyyət insan qabiliyyətinin bəhrəsi olaraq yaranan maddi və mənəvi sistemdir. Mədəniyyət ilə bağlı istənilən tərif, sonda turizm biznesinin inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkənin bədii-sənət mədəniyyəti digər istiqamətlər ilə müqayisədə turizm üçün başlıca maraq doğuran sahədir. Bunu bir sıra səbəbi vardır! İlk öncə, mədəniyyətin bu sahəsi insanları daha çox maraqlandırır. İkincisi, bədii-sənət mədəniyyətin turizm üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələri – memarlıq abidələri, tamaşa, performans, adət və rituallar, məbəd, muzey, sənətkarlıq mərkəzləri təqdim etmək imkanı verir. Bədii-sənət mədəniyyətinə eyni zamanda etnoqrafik və dini elementlər də daxildir.

Din, istənilən ölkə və xalqın mədəniyyətinin vacib komponentlərindəndir. Dini dünyagörüş bədii-sənət mədəniyyətinin bir sıra sahələrinə, xüsusən incəsənətə nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərir. Qədim və Orta əsrlərdə dinin incəsənətə təsiri daha çox özünü göstərir. Bunu xalq yaradıcılığı əsərləri və incəsənət nümunələri sübut edir.

Görkəmli türk salnaməçisi Fəzlillah Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində “Tengiz”, “Tanrıçı-

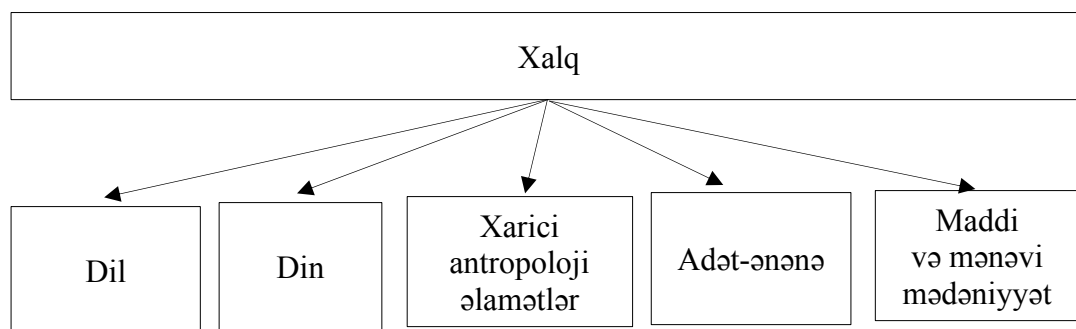
lıq”, Hindistanda Kasta sistemi buna bariz nümunədir. Hindistanda üç minə yaxın kasta mövcuddur. Hindistan konstitusiyasında formal olaraq insanlara bərabər hüquq verilməsinə baxmayaraq cəmiyyətdə kasta qaydaları ciddi şəkildə qorunur. Oğuz türklərində isə cüt rəqəmlərin müqəddəsləşdirilməsi buna misal ola bilər. Məs.: 24-lər, 32-lər və s. Oğuz xanın 6 oğlu, oğlanlarının hər birinin isə 4 oğlu olmuşdur. Hal-hazırda Azərbaycanın etnotoponomikasında izləri qalmaqdadır. Bərdə rayonunun 32-lər kəndi, Neftçala rayonunda 24-lər kəndi və s.

Etnik müstəvidə turizmin inkişaf etdirilməsində mədəniyyətin tərkib hissəsi olaraq dilin mühüm rolu vardır. İstənilən bir xalqın dini onun zehni inkişafının, əxlaqi xüsusiyyətlərinin və mədəniyyətinin ən doğru göstəricisidir. Dil zehni aşaraq emosiyalara yol açar. Ona görə də dil mədəniyyəti beynəlxalq münasibətlər, turizm sektoru, kütləvi informasiya vasitələri, incəsənət və təhsil sahəsi daxil olmaqla müxtəlif səviyyələrdə dialoq qurmaq vasitəsidir.

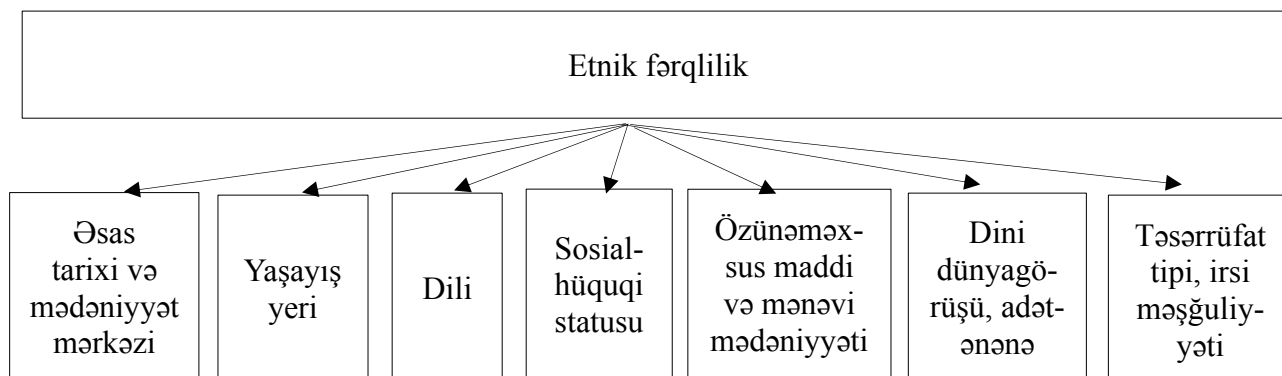
Rus alimi akademik Lixaçevin dil ilə bağlı maraqlı fikri var. O, qeyd edir ki, xalqın ən böyük dəyəri dildir. İnsanlar dil vasitəsi ilə düşünür, yazır və danışır. Etnik müstəvidə bədii sənət, adət-ənənə ilə yanaşı dil də xalq yaradıcılığının yüksək nailiyyətidir. Dil insanın bir fərd olaraq düşüncəsi hesabına həyatda qalmaq bacarığıdır. Bütövlükdə, dil etnosun təfəkkür və mentalitetinin formalaşmasında əsas vasitədir.

Hər bir xalqın dili – onun tarixi taleyinin, uğur və uğursuzluqlarının saxlanma yeri, sevinc, kədər, şübhə və ümidinin siması, ruhu, xarakter və dil ilə fərqlənir. Buna bir neçə nümunə göstərmək olar. Məs.: ingilis dili ingilislərin, rus dili rusların, Azərbaycan türk dili isə azərbaycanlılığın sinonimidir. Dünyada hər bir millətin özünəməxsusu (milli, etnik) mənzərəsi (görünüşü) var. Bunun üçün ruslarla vyetnamlılar arasında bir müqayisə aparaq. Rus mədəniyyətində Yeni il simvolu milad ağacıdır (yolka). Bu, Rusiyada yeni ildə sərt şaxta olmasına rəğmən yaşamağı və ömrün uzanmasını simvolizə edir. Vyetnam mədəniyyətində isə Yeni il çiçək açan şaftalı ağacı ilə simvolizə edilir. Bu gənc, gözəl qadın obrazı və qadına məhəbbət mənasını verir. Bütün cisim və hadisələrin dil anlamı yalnız antropogenetik deyil (yəni insana yönələn – Ə.Ş.), bir etnosa yönəlmiş etnosentik prosesdir.

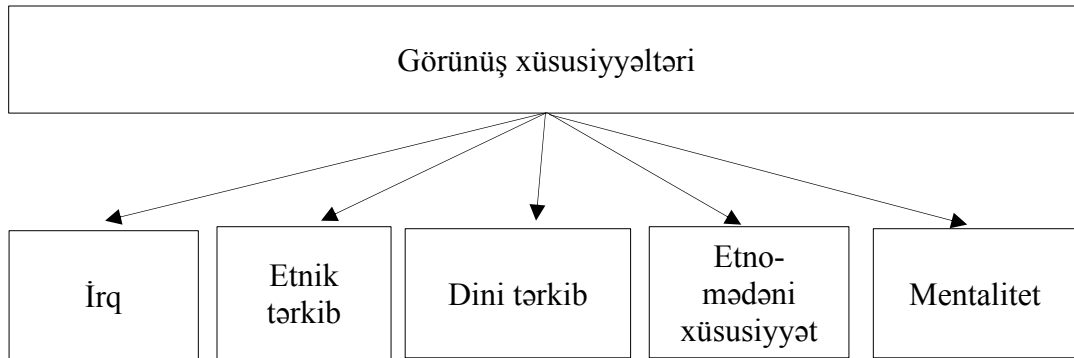
Mədəniyyətin yaradıcısı və daşıyıcısı xalqdır. Turizmin inkişafında əsas subyekt xalqdır. Hər bir ölkənin ərazisi insan kütləsi ilə məskunlaşıb. Məskunlaşma nöqtəyi-nəzərdən bütün ölkələrin ərazisi bir-birinə bənzəyə bilər. Ancaq onları bir-birindən fərqləndirən bir sıra meyarlar mövcuddur. Meyarlar bunlardır:

Xalq anlayışı ilə bağlı vacib xüsusiyyətlərdən biri də əhəlinin etnik tərkibidir. Etnik fərqliliyi əks etdirən xüsusiyyətlər bunlardır.

Etnik xüsusiyyətlərə daxil olan amillərdən bir də mentalitetdir. Buna bəzən “görünüş” xüsusiyyəti də deyirlər.

Ortaq türk mədəniyyəti zəngin bir xəzinədir. Bu xəzinə Mərkəzi Asyadan Yoika dağına (II Yekaterina Ural adlandırılıb), Aralıq dənizi hövzəsindən Qara dənizə, Qafqazdan fars körfəzinə qədər olan əraziləri əhatə edir.

Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində Oğuz xanın müxtəlif ölkələrə elçilər göndərməsindən xəbər verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da türk ellərinin həmrəyliyindən, islamaqədərki mədəniyyətindən, o cümlədən adət-ənənələrindən məlumat verilir.

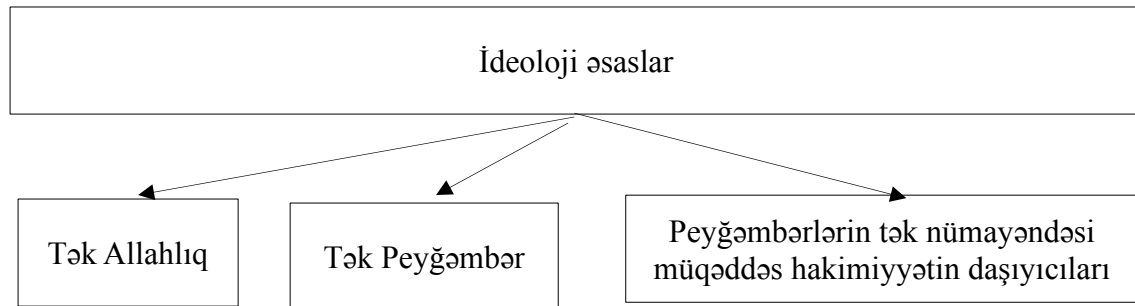
Regional müstəvidə Ortaq türk mədəniyyətinin turizmin inkişafında rolu məsələsi görkəmli türkoloq-alim L.H.Qumilyovun tədqiqatlarında xüsusi olaraq araşdırılıb. Düzdür, onun əsərlərində birbaşa turizm məsələsi öz əksini tapmayıb. Amma “Qədim türklər” və “Xəzəratrafi xalqların minillik tarixi” (rus dilində) əsərlərində ən qədim zamanlardan türk xalqlarının orta q yaşayış tərz, adət-ənənələri, dini dünyagörüşü və mentaliteti haqqında geniş məlumat verilib.

Ortaq türk mədəniyyətinin ən mükəmməl nümunələrindən biri də görkəmli alim Nəriman Qocaturkə məxsusdur. Müəllifin 2020-ci ildə İstanbulda nəşr olunan “Biz Türkləriz! Çadırımız Gökkubəsi” əsərini xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Əsərdə mifoloji düşüncədən gerçəkliyə qədər türklərin keçdiyi tarixi yol izlənir. “Gobud ağac əfsanəsindən”, Aşınanın su nəğmələrinə və başqurdların törəniş tarixinə qədər baş verən hadisələr haqqında məlumat verilir. Eyni zamanda şaman dədə deyimləri və ya Qorqud Ata nəsihətləri, Manas kopuru, Ruhsal nəğmələri əsərdə öz əksini tapıb. Əsərdə həmçinin, Mete dövrü, Atilla əfsanəsi, onun Şərqdən Qərbə yürüşü və digər qəhrəmanlıq səhifələri yer alır. Nəhayət, müəllif əsərdə Cümhuriyyət dönəmində Qurtuluş savaşına münasibət bildirir. Azərbaycanda İstiqlaliyyətin əldə olunmasında keçilən mürəkkəb mübarizə yoluna aydınlıq gətirilir.

Müasir dövr “Bir millət, iki dövlət” çağırışı ilə müşayiət olunur. XXI əsr türk əsridir. Ortaq türk mədəniyyəti dünyaya açılan yeni pəncərədir. Bu xətt türk dövlətlərini bütün sahələrdə olduğu kimi turizmin inkişafında da yüksək nailiyyətlər əldə etməsinə gətirib çıxaracaq.

Ortaq türk mədəniyyətinin tədqiqində rus müəllifi V.L.Veliçkonun araşdırmalarının xüsusi yeri var. V.L.Veliçko “Qafqaz: rus məsələsi və tayfalararası məsələlər” əsərində müsəlman türklər haqqında, xüsusən onların adət-ənənələri, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri təhlil edilir. Turizmin inkişafında hər bir xalqın özünəməxsus xarakteri mühüm rol oynayır. Əsərdə diqqəti çəkən cəhətlərdən biri azərbaycanlıların, tatarlar adlandırması və müəllifin buna maraqlı yanaşmasıdır. Müəllif yazır ki, azərbaycanlıların tatar adlandırılması düzgün deyil, halbuki tatar adı monqol tayfalarına aiddir. Amma hesab etsək ki, azərbaycanlıların damarlarında tatar qanı var. Bunu müəllif Batı, Menqu və Hülaki xanın Şərqi Zaqafqaziyyəyə (Cənubi Qafqaza) yürüşü ilə əsaslandırılır. Ancaq sonra isə qeyd edir ki, belə olan halda ərəblərin gəlişindən sonra Azərbaycandan ərəblərin etnotoponimik izləri qaldı. Bu azərbaycanlıların ərəbləşməsi anlamına gəlmir (3, s.154). Hansı ki, azərbaycanlı və ərəblər dərisinin rəngi və qıvrım saçlı, - hətta mulatları xatırladaraq, - görünüşü ilə oxşardırlar. Əsərdə deyilir ki, azərbaycanlılar mənşəcə türk və turanlıdır. Oğuzlar, səlcuqlar və müasir türk və kürdlərlə (fikir Veliçkonundur - Ə.Ş.) qan qohumudur. Müəllif yazır ki, azərbaycanlılar istiqanlıdır, təbiətən xeyirxah, mərd, böyük qəlbə malik, zəkali və mənəvi inkişafa haqq edən xalqdır (3, s.155).

Azərbaycanlılar güclü hakimiyyəti pərəstiş edən xalqdır. Veliçko bunu İslam dini ilə əlaqələndirir. Müəllif yazır ki, İslam dini azərbaycanlıların mədəni irsindən biridir. Ona görə də azərbaycanlılarda bu dindən irəli gələn xarakterlər cəmlənib. Bu yanaşmanın ideoloji əsasları bunlardır.

Əsərdə müəllif həm mövqeyini müdafiə etmək üçün Azərbaycan türkləri ilə alman və anqlosakslar arasında paralellər aparır (3, s.157). Əsərdə Veliçkonun bu yanaşmasında siyasi “rəng” var. O çalışır ki, Rusiyanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasətinə haqq qazandırsın. Və Azərbaycan xalqını hakimiyyətə itaət edən bir xalq kimi təqdim etmək istəyir.

Nəticə. Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olur ki, hər bir cəmiyyət yaratdığı mədəniyyət vasitəsilə universal sistemdəki yerini müəyyən edir. Mədəniyyət anlayışı çoxşaxəlidir və cəmiyyətin formasından, növündən, istiqamətindən və mühitindən asılı olaraq dəyişir. Mədəniyyət istənilən cəmiyyətin tarixən formalaşmış səviyyəsi olmaqla, turizmin inkişafında da mühüm rol oynayan sahələrdən biridir. Bütün bunları nəzərə alaraq hazırki məqalədə Azərbaycan türk xalqının ortaq türk mədəniyyətinin daşıyıcısı olması müxtəlif platformalarda təhlil edilərək qiymətləndirilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Фазлалах Рашид ад-Дини, (1987). Огузنامه. Б.: Элм, 128 с.
2. Гумилев Л.Н., (1990). Тысячелетие вокруг Каспия. Б.: Азернешр, 312 с.
3. Величко В.Л., (1990). Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: Элм, 224 с.
4. Nerman Kocatürk, (2020). Biz türkleriz! Çadırımız gök kubbesi. İstanbul, 389 s.
5. Сапожникова Е.Н., (2004). Страноведение. Теория и методика туристического изучения стран. Москва: Издательская центр «Академия», 240 с.

АЛАМДАР ШАХВЕРДИЕВ

Доцент Бакинской высшей школы нефти

КУЛЬТУРА В ЭТНИЧЕСКОМ ЗНАЧЕНИИ И ЕЕ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА

Каждое общество определяет свое место в универсальной системе посредством создаваемой им культуры. Понятие культуры многогранно и различается в зависимости от формы, типа, направления и носителя общества. Культура - исторически сложившийся уровень любого общества. Культура - одно из направлений, играющее важную роль в развитии туризма.

Ключевые слова: этническая принадлежность, культура, туризм, язык, религия.

ALAMDAR SHAHVERDIYEV

Associate Professor of Baku Higher Oil School

CULTURE IN THE ETHNIC MEANING AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM

Each society determines its place in the universal system with the culture it creates. The con-

cept of culture is multifaceted and differs depending on the form, type, direction and carrier of society. Culture is a historically formed level of any society. Culture is one of the directions that plays an important role in the development of tourism.

Keywords: ethnic, culture, tourism, language, religion.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 may 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24)

ŞAHISMAYIL İSMAYILOV

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Universiteti,
Bakı Slavyan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7441-3575>
ismayilovsahismayil@gmail.com

AZƏRBAYCAN–TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ SOSIAL-MƏDƏNİ İNTEQRASIYA MƏSƏLƏLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/71-77>

Bu məqalədə Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərində sosial-mədəni integrasiya prosesləri təhlil olunur. Tədqiqatın aparılmasının əsas məqsədi iki ölkə arasında tarixi, mədəni və mənəvi bağlılıqların müasir dövrdə hansı mexanizmlər vasitəsilə dərinləşdiyini və bunun regional əməkdaşlığa təsirini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmada tarixi-müqayisəli, sistemli yanaşma və mənbə təhlili metodlarından istifadə edilmişdir. Məqalədə dövlətlərarası sazişlər, təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq, aşıq sənəti, kino və turizm nümunələri əsasında sosial-mədəni integrasiyanın əsas istiqamətləri araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sosial-mədəni əlaqələr Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin strateji xarakter almasının əsas dayaqlarından biridir və bu integrasiya yalnız ikitərəfli münasibətlərin deyil, bütövlükdə türk dünyasında mədəni birliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, mədəni diplomatiya və humanitar əməkdaşlıq iki ölkə arasında uzunmüddətli və davamlı tərəfdaşlığın formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Açar sözlər: Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri, sosial-mədəni integrasiya, mədəni diplomatiya, təhsil və elm əməkdaşlığı, aşıq sənəti, kino və turizm.

Giriş. Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri müstəqillik dövründən etibarən sosial-mədəni sahədə intensiv inkişaf etmiş, iki ölkə arasında tarixi, mədəni və mənəvi bağlılıqların yeni mərhələyə keçməsinə səbəb olmuşdur. Mövcud araşdırmalarda mədəni diplomatiya, humanitar əməkdaşlıq, təhsil və elm mübadiləsi, ortaq irs və kimlik məsələləri geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Bununla belə, sosial-mədəni integrasiyanın institusional mexanizmlərinin sistemli şəkildə müqayisəsi, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın uzunmüddətli təsir göstəricilərinin qiymətləndirilməsi və mədəni diplomatiyanın strateji rolunun kompleks araşdırılması ədəbiyyatda hələ də tam işlənilməmişdir.

Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycan–Türkiyə sosial-mədəni integrasiyasının əsas istiqamətlərini, institusional çərçivələrini və onların regional əməkdaşlığa təsirini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatın vəzifələrinə sosial-mədəni əlaqələrin tarixi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi, təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq mexanizmlərinin sistemləşdirilməsi və mədəni integrasiyanın strateji tərəfdaşlıqdakı rolunun qiymətləndirilməsi daxildir.

Tədqiqatın əsas hipotezləri bunlardır:

1. Sosial-mədəni integrasiya Azərbaycan–Türkiyə strateji tərəfdaşlığının formalaşmasında aparıcı rol oynayır.
2. Təhsil və elm əməkdaşlığı uzunmüddətli mədəni yaxınlaşmanı gücləndirən həlledici amildir.
3. Mədəni diplomatiya türk dünyasında ortaq kimlik və mədəni vahidliyin möhkəmlənməsinə töhfə verir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi sosial-mədəni integrasiyanın müxtəlif elementlərinin vahid analitik çərçivədə qiymətləndirilməsində, normativ-hüquqi və institusional əsasların ilk dəfə sistemli şəkildə ümumiləşdirilməsində ifadə olunur. Nəzəri əhəmiyyəti integrasiya və mədəni diplomatiya nəzəriyyələrinin Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri kontekstində dəqiqləşdirilməsindən, təcrübə əhəmiyyəti isə dövlət qurumları və mədəni institutlar üçün tətbiq oluna bilən analitik nəticələrin təqdim edilməsindən ibarətdir.

Azərbaycanın müstəqilliyinə qovuşmasından sonra Türkiyə ilə əlaqələr sürətlə inkişaf etməyə başladı. Təbii ki, mövzumuzun təhlili baxımından ilk növbədə tarixi və ictimai-siyasi şəraitin doğurduğu

hadisələrin ümumi mənzərəsi bir çox mətləblərə aydınlıq gətirməkdədir. Belə ki, Sovet İttifaqının dağılması beynəlxalq səhnədə siyasi vəziyyətin və qüvvələr nisbətinin köklü şəkildə dəyişməsi, bütün postsovet məkanında yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə nəticələndi. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkəmizin qarşısında milli dövlət maraqlarına maksimum cavab verən çoxşaxəli, mürəkkəb xarici siyasət doktrinası formalaşdırmaq vəzifəsi meydana çıxdı. Bu doktrinada Yaxın və Orta Şərqi Azərbaycanla bu və ya digər dərəcədə tarixi bağlılığı, etnik, dini və mədəni ümumiliyi olan ölkələrinə xüsusi yer verilməsi zəruri idi. “Gələcək Azərbaycan dövlətçiliyi üçün çox mühüm olan bu missiyanın əsas ağırlığı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çiyinə düşdü. Onun rəhbərliyi və birbaşa iştirakı ilə Azərbaycan Respublikası yalnız özünün qərbyönlü siyasət doktrinasını yaratmadı, həm də siyasi komplimentarizm prinsiplərinə əsaslanaraq tarixi, dini, mədəni baxımdan yaxın olduğu Şərq ölkələri, ilk növbədə isə Müsəlman Şərqi ilə sıx münasibətlər qurdu” [1, s.4]. Azərbaycanın müstəqillikdən sonrakı dövrdə xarici siyasətində Türkiyə ilə münasibətlərə xüsusi önəm verilməsi, tarixi və mədəni bağlılıqların strateji səviyyəyə keçməsinin göstəricisidir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən çoxvektorlu siyasət çərçivəsində Türkiyə ilə qurulan mədəni və siyasi əməkdaşlıq regional sabitliyə və integrasiyaya ciddi töhfələr vermişdir. Bu yanaşma sonrakı illərdə də iki ölkə arasında möhkəm tərəfdaşlıq modelinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrinin tarixi və perspektivləri ilə bağlı hər iki dövlətin rəhbərləri dəfələrlə fikirlər söyləmiş və bu əlaqələrin daimi və əbədi olacağı haqqında bəyanatlar vermişlər. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev bəyan edirdi ki, “Dəfələrlə dediyimiz ‘biz bir millət, iki dövlətlik’ sözləri hər bir azərbaycanlının qulağında səslənməlidir. Bu ifadə bizim gələcəyimizin proqramıdır.” Çıxışlarında daim türk dünyası problemlərinə global düşüncə tərzilə yanaşan Heydər Əliyev həmişə belə bir ideya irəli sürmüşdür: “Mən bu gün həqiqətən qeyd etmək istəyirəm ki, bizim xalqlarımız əsrlər boyu bir-birinə yaxın dost olmuşlar. Biz bir kökdən, bir birdilli xalqlarıq. Bizim milli ənənələrimiz çox yaxındır, bir-birinə bənzərdir, oxşardır. Ona görə də bunlar hamısı xalqlarımızı, hələ biz müstəqil olmadığımız vaxtda- ayrı-ayrı dövlətlərin əsarəti altında yaşadığımız dövrdə də - bir-birimizdən ayırmayıb, əksinə, bizi bir-birimizə daha sıx bağlayıb. İndi isə xalqlarımız öz müstəqilliyini əldə etdikdən və müstəqil dövlət kimi dünyada tanındıqdan sonra biz tarixi ənənələr əsasında, həmin fundamental əsaslar üzərində bundan sonra da irəli getməli və inkişaf etməliyik” [5, s.8]. Heydər Əliyevin bu fikirləri Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin yalnız siyasi deyil, həm də mədəni və mədəni dəyərlərə söykəndiyini bir daha sübut edir. Onun vurğuladığı ortaq köklər və milli ənənələr iki xalq arasında formalaşmış dərin bağlılığın tarixi əsaslarını göstərir. Bu baxımdan, mədəni əlaqələrin davamlı inkişafı yalnız keçmiş deyil, gələcəyə yönəlmiş strateji bir yanaşma kimi dəyərləndirilə bilər.

ABŞ tədqiqatçısı Odrı Armstad 1992-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan türkləri: Dövlət və formalaşma rus hakimiyyəti altında” adlı kitabında Heydər Əliyevin fəaliyyəti haqqında belə yazmışdı: “Bütün güclü şəxsiyyətlər kimi Heydər Əliyev də hamını öz arxasınca apara bilirdi. O, son dərəcə işgüzar və ziyalı rəhbər kimi zəifləmiş iqtisadiyyata yeni nəfəs gətirdi, Azərbaycanın nüfuzunu yüksəltməyə nail oldu. Heydər Əliyev Siyasi Büronun tərkibinə daxil olan ilk azərbaycanlı lider idi. Bu, respublikanın siyasi gücünün çoxalması baxımından son dərəcə əhəmiyyətli amilə çevrildi [6, s.99]. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın həm daxili idarəetmə sistemində, həm də beynəlxalq nüfuzunda mühüm irəliləyişlər baş vermişdir. Onun siyasi uzaqgörənliyi və idarəçilik bacarığı ölkənin sabitliyini və strateji tərəfdaşlıqlarını gücləndirmişdir. Tarixi şərait nəzərə alındıqda belə bir liderin ortaya çıxması Azərbaycanın milli kimliyinin qorunmasında və inkişafında həlledici rol oynamışdır. Bu birlik müxtəlif sahələrdə olduğu kimi mədəniyyətin müxtəlif istiqamətlərində də öz əksini tapır.

Azərbaycan və Türkiyə arasında sosial-mədəni münasibətlər dövlətlərarası münasibətlərdən daha çox iki ölkə xalqları arasındakı əməkdaşlığın miqyasını əks etdirir. Bu əlaqələrin əsasını təşkil edən bəzi mühüm sazişlərə Azərbaycan Respublikası Dövlət Televiziya və Radio Komitəsi ilə Türkiyə Respublikası Radio və Televiziya Qurumu (TRT) arasında Əməkdaşlıq Protokolu (9 fevral 1992), Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Təlim, Təhsil, Texniki və Elmi Əməkdaşlıq Sazişi (3 may 1992), Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Mütəxəssis Kadrların Hazırlanması haqqında Protokol (2 noyabr 1992), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə TÜBİTAK arasında Elmi və Texniki Əməkdaşlıq Sazişi (2 noyabr 1992), Azərbaycan Respublikası ilə

Türkiyə Respublikası arasında İdman Sahəsində Əməkdaşlıq Protokolu (9 fevral 1994), Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Mədəniyyət və İncəsənət Sahələrində Əməkdaşlıq Protokolu (9 fevral 1994), Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Təhsil və Elm Sahəsində Əməkdaşlıq Protokolu (9 fevral 1994), Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Elmi, Texniki, Sosial, Mədəni və İqtisadi Sahələrdə Əməkdaşlıq Sazişi (30 may 1994), Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Televiziya Yayımı Sazişi (8 dekabr 1995) daxil etmək olar.

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında sosial-mədəni əlaqələrin inkişafında müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət qurumları mühüm rol oynayır. Türkiyə Cümhuriyyətinin Milli Təhsil Nazirliyi, Mədəniyyət Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi, həmçinin YÖK (Ali Təhsil Şurası), TRT, DİB (Din Məsələləri Nazirliyi), BYEGM (Mətbuat-Yayım və İnformasiya üzrə Xüsusi Agentlik) və AKDTYK (Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Yüksək Qurumu) kimi qurumlar bu sahəyə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Bununla yanaşı, TÜDEV (Türkdilli Dövlətlər və Cəmiyyətlərin Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Vəqfi), Türk Mədəniyyəti Araşdırma İnstitutu və Türk Dünyası Araşdırma Vəqfi kimi özəl təşkilatlar da fəal iştirak etmişdir.

Azərbaycan müstəqillikdən sonra bir çox ölkələrlə, xüsusilə də Türkiyə ilə təhsil sahəsində əməkdaşlıq etmişdir. Bugünkü əməkdaşlıq çoxşaxəli və inkişaf etmişdir. Hər il yüzlərlə azərbaycanlı tələbə Türkiyə universitetlərində bakalavr, magistr və doktorantura səviyyələrində təhsil alır. Mevlana və Erasmus+ proqramları vasitəsilə tələbə və müəllim mübadiləsi həyata keçirilir ki, bu da sistemlərin qarşılıqlı zənginləşməsinə imkan yaradır.

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında təhsil əlaqələri və bu istiqamətdə əməkdaşlıq ilk dəfə 29 fevral 1992-ci ildə imzalanan "Azərbaycan-Türkiyə Təhsil Anlaşma Memorandumu" ilə başlayaraq bu günə qədər ümumilikdə 11 müqavilə və protokol vasitəsilə tənzimlənmişdir [9, s.317]. İki ölkə arasında təhsil sahəsində çoxistiqamətli əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün zəruri infrastruktur formalaşdırılmışdır. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Milli Təhsil Nazirliyi arasında "Təhsil Sahəsində Əməkdaşlıq Protokolu" imzalanmışdır. 1994-cü ilin fevralında isə Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında "Elm, Texnologiya, Sosial, Mədəni və İqtisadi Sahələrdə Əhatəli Əməkdaşlıq Protokolu" imzalanmışdır. 1997-ci ilin mart ayında Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Milli Təhsil Nazirliyi arasında "Təhsil və Elm Sahəsində Əməkdaşlıq Protokolu" imzalanmış və qüvvəyə minmişdir [7, s.135]. Bu sənədlər və protokollar, Azərbaycan ilə Türkiyə arasında təhsil sahəsindəki əməkdaşlığın hüquqi-inzibati bazasını formalaşdırmaqla yanaşı, strateji tərəfdaşlığın dərinləşməsinə zəmin yaratmışdır. Prosesin davamlı xarakter daşması ikitərəfli münasibətlərin sadəcə diplomatik çərçivədə deyil, eyni zamanda elmi və intellektual sahələrdə də inkişaf etdiyini göstərir. Tərəflər arasında imzalanmış bu sənədlər təhsil sistemlərinin uyğunlaşdırılması və qarşılıqlı tanınması istiqamətində mühüm addımların atıldığını sübut edir.

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında təhsil sahəsində qurulan əməkdaşlıq son illərdə daha da sürətlənmişdir. Xüsusilə 2000-ci ildən etibarən Bakının müxtəlif məktəblərində türk dili dərslərinin keçirilməyə başlanması bu sahədə atılmış mühüm addımlardan biri olmuşdur. Bu dərslər əsasən Bakı-Türk liseylərində fəaliyyət göstərən və Türkiyədən gəlmiş müəllimlər tərəfindən tədris edilir. Təhsil sahəsində imzalanmış protokollara əsasən iki ölkənin təhsil nazirliklərinin nümayəndələrindən ibarət daimi komissiya yaradılmış və əməkdaşlığın daha sistemli şəkildə davam etməsi bu struktur vasitəsilə təmin olunmuşdur.

Təhsil əməkdaşlığının əsas istiqamətlərindən biri də tələbə mübadiləsidir. Qarşılıqlı şəkildə qəbul edilmiş protokollar əsasında tələbələr üçün təqaüdlərin ayrılması və təqaüdsüz şəkildə də ali təhsil müəssisələrinə qəbul şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi bu sahədə geniş imkanlar yaratmışdır. Bu səbəbdən də bu gün Azərbaycan gənclərinin xaricdə ən çox təhsil aldıkları ölkə məhz Türkiyədir. 1992-ci ildən etibarən həyata keçirilən "Böyük Tələbə Layihəsi" çərçivəsində yüzlərlə azərbaycanlı gənc Türkiyənin müxtəlif universitetlərində təhsil alma imkanı qazanmışdır. Bu proses isə 1998-ci ildən sonra imzalanan yeni protokollarla daha nizamlı və davamlı şəkildə həyata keçirilmişdir.

Tələbə Mübadilə Proqramı çərçivəsində Azərbaycandan Türkiyəyə təhsil almağa gələn tələbələrin təqribən 11%-i Azərbaycan mənşəlidir. Qarşılıqlı mübadilə, xüsusilə 1992–2001-ci illərdə Türkiyənin Azərbaycana orta və ali təhsil sahəsində ayırdığı kontingentlə daha da genişlənməmişdir. Bu

göstəricilər Azərbaycan–Türkiyə təhsil əlaqələrinin sadəcə rəsmi müqavilələrlə deyil, praktik səviyyədə də uğurla həyata keçirildiyini sübut edir. Tələbə kontingentinin genişlənməsi və müxtəlif təhsil pillələrini əhatə etməsi iki ölkə arasında elmi və intellektual inteqrasiyanın dərinləşməsinə xidmət etmişdir. Eyni zamanda bu əməkdaşlıq gələcək nəsillərin ortaq mədəni kimlik və strateji baxışlarla yetişməsinə mühüm zəmin hazırlamışdır.

Hər iki ölkə tərəfindən həyata keçirilən qarşılıqlı dəstək siyasəti nəticəsində yüzlərlə azərbaycanlı gənc Türkiyədə ali təhsil alma imkanı qazanmışdır. Azərbaycandan Türkiyəyə gələn tələbələrin 21,1%-i TÖMER tədrisində, 8,3%-i ali diplom tədrisində, 21,9%-i ali diplom proqramında, 67,7%-i diplom proqramında təhsil almaqdadır. Bunlardan 86,5%-i TÖMER-in dil tədrisini Türkiyədə, 8,3%-i isə öz ölkələrində almaq istədiklərini bildirmişlər. Tələbələrin 38,5%-i təhsil aldıkları proqramdan məzun olduqdan sonra ölkəsinə qayıtmağı, 5,2%-i Türkiyədə qalmağı, 6,2%-i xaricdə təhsilini davam etdirməyi planlaşdırdıklarını bildirmiş və 21,9%-i bu sualı cavabsız qoymuşdur. Tələbələrin 50%-i Böyük Tələbə Layihəsi haqqında müsbət, 16,7%-i mənfi münasibət bildirmiş, 32,2%-i sualı cavablaşmamış, 1,1%-i öz fikrini bildirməmişlər. Tələbələrin 71,9%-i təqaüdlərin az olduğunu bildirmişdir. 1997 – 1998 təhsil ilində Türkiyə Azərbaycana 12-si tələbələrə aid olmaqla ümumi 210 ali təhsil təqaüdü ayırmış, Azərbaycan bu təqaüdlərdən 178-ni istifadə etmişdir [4, s.341]. Sadalanan statistik göstəricilər Azərbaycan və Türkiyə arasında təhsil sahəsindəki əməkdaşlığın təkcə kəmiyyət deyil, həm də keyfiyyət baxımından ciddi əhəmiyyət kəsb etdiyini ortaya qoyur. Tələbələrin əksəriyyətinin Türkiyədə təhsil almağa üstünlük verməsi və bu prosesin dövlətlərarası səviyyədə dəstəklənməsi iki ölkə arasında elmi və mədəni inteqrasiyanın vacib göstəricisidir. Eyni zamanda təqaüd və infrastruktur imkanlarının tələbə ehtiyaclarına cavab verməsi istiqamətində aparılan işlər bu əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır.

Xüsusilə aşıq sənəti, kino və turizm sahələri Azərbaycan və Türkiyənin həm ortaq dəyərlərini, həm də müasir dövrdəki əməkdaşlıq potensialını üzə çıxaran mühüm sahələrdir. Aşıq sənəti hər iki xalqın qədim mədəni irsinin canlı daşıyıcısı olmaqla dastan ənənəsini və xalq yaradıcılığını yaşadır. Kino sənayesi isə həm milli kimliyin qorunmasında, həm də beynəlxalq aləmdə xalqların tanınmasında böyük rol oynayır. Turizm isə sadəcə iqtisadiyyatın mühüm istiqaməti deyil, həm də xalqlar arasında mədəni dialoqun möhkəmlənməsi üçün əvəzsiz vasitədir. Azərbaycan və Türkiyə arasında bu sahələrdə qurulan əməkdaşlıq bir tərəfdən ortaq keçmişin yaşadılmasına, digər tərəfdən isə gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edir. Qlobal dünyada xalqların mədəniyyətləri üzərində baş verən sürətli dəyişikliklər fonunda belə əməkdaşlıq həm milli dəyərlərin qorunması, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyətin inkişafı üçün vacibdir.

Bundan əlavə, iki ölkə arasında mədəni əlaqələrin inkişafı təkcə regional miqyasda deyil, həm də beynəlxalq səviyyədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan və Türkiyənin ortaq layihələri, festivalları, kino günləri və turizm təşəbbüsləri xalqların bir-birini daha yaxından tanımasına, qardaşlıq bağlarının güclənməsinə və mədəni diplomatiyanın daha təsirli vasitəyə çevrilməsinə imkan yaradır. Beləliklə, Azərbaycan və Türkiyə mədəni əməkdaşlığı həm tarixi köklərə əsaslanır, həm də gələcək inkişaf perspektivlərini özündə ehtiva edir.

Aşıq-ozan sənəti xalqımızın həm mənəvi aləminin, həm də ictimai-sosial arzularının ən parlaq ifadəsidir. Bu sənət vasitəsilə insanlar öz istək və niyyətlərini sazın-sözün dili ilə dilə gətiriblər. Aşıq Qurbani, Xəstə Qasım, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Şəmşir kimi ustadlar, eləcə də Miskin Abdal, Yunis İmrə, Aşık Yoksul Derviş, Pir Sultan Abdal və Aşık Musa türk kökənli bir millətin ortaq duyğularını bir dildə, saz-qopuzun sədasında yaşadıblar.

Aşıq yaradıcılığı Azərbaycan xalqının türk köklərinə dayandığını göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, aşıq sənəti türk dünyasında ən çox Azərbaycanda inkişaf etmişdir. Son dövrlərdə türk xalqlarının tarixdən gələn zəngin yaradıcılıq ənənələrini, sənətkarlıq nümunələrini, ustad-şagird ənənəsini və ifaçılıq xüsusiyyətlərini özündə yaşadaraq günümüzədək qoruyub saxlayan aşıq sənəti sahəsində aparılan tədqiqatlara maraq getdikcə artmaqdadır. Bu, bir sıra amillərlə şərtlənir. Əvvəla, son illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xalq yaradıcılığına göstərdiyi xüsusi qayğı, həmçinin Heydər Əliyev Fondu və Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu tərəfindən aşıq sənətinin inkişafı və təbliği istiqamətində həyata keçirilən əhəmiyyətli tədbirlər geniş vüsət almışdır. Nəticədə aşıq sənəti YUNESKO tərəfindən dünyanın qeyri-maddi mədəni irsi siyahısına daxil edilmiş, Azərbaycanda bu

irsə dövlət səviyyəsində qayğı daha da gücləndirilmişdir. Bütün bunlar aşığı sənəti ilə bağlı tədqiqatların intensivləşməsinə mühüm stimula vermişdir. Eyni zamanda aşığı sənətinin zəngin tarixi ənənələrinin, müxtəlif aşığı mühitlərinə xas olan ortağı və özünəməxsus xüsusiyyətlərin, bu mirasın dünya mədəni irsinə verəcəyi töhfələrin sistemli şəkildə araşdırılaraq beynəlxalq aləmdə təqdim olunması da bu gün hər zamankından daha aktualdır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan dövlətinin aşığı sənətinin beynəlxalq miqyasda təbliğı ilə bağlı həyata keçirdiyi məqsədyönlü mədəniyyət siyasəti yalnız ölkə daxilindəki tədqiqatçıların deyil, bütövlükdə türk dünyası alimlərinin də diqqət mərkəzindədir. Bu isə sahənin tədqiqinə beynəlxalq səviyyədə aktualıq qazandırır. Bununla yanaşı aşığı yaradıcılığının əsrlərin sınağından keçib gələn əzəmətinə və tərəvətini qorumaq, mədəni integrasiyanın sürətləndiyi çağdaş dövrdə bu milli irsi yad təsirlərdən mühafizə etmək üçün aşığı sənəti ilə bağlı araşdırmalara xüsusi önəm verilməlidir. Bu kontekstdə Qars aşığı mühitinin Azərbaycan mədəniyyətindəki tarixi-kulturoloji yerinin öyrənilməsi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Çünki Qars aşığı mühitinin tarixi qaynaqlarının və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin digər aşığı mühitləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması, ümumilikdə bu bölgənin Azərbaycan mədəniyyətindəki əhəmiyyətinin müəyyənəşdirilməsi baxımından böyük elmi dəyərə malikdir [3, s.104-105].

Aşıqlar və aşıqlıq ənənəsi Türk mədəniyyətinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Məlum olduğu kimi, aşığı ənənəsinin iki tərəfi vardır: bunlardan biri söz quruluşu, digəri isə melodik və ya musiqi quruluşudur. Karacaoğlanın məşhur olduğu və sevildiyi mühüm Türk bölgələrindən biri də Azərbaycandır. Onun Azərbaycanda da sevilməsinin səbəbi sadə, səmimi və axıcı dilindən irəli gəlir. Bundan başqa, Dədə Qorqud, Karacaoğlan, Koroğlu, Dadaloğlu kimi şairlər Türk dünyasının ortağı xalq qəhrəmanları olduqları üçün Türk mədəniyyətinin yayıldığı bütün bölgələrdə tanınırlar [3, s.94-95]. Əsrlər boyu aşıqlar saz-söz sənətini yalnız şeirlərlə deyil, dastanların ifası ilə də yaşatmışlar. Buna görə də aşıqlıq ənənəsini dastanlardan ayrı təsəvvür etmək olmaz.

Azərbaycan xalq dastanları məzmununa görə təsnifatını təklif etmiş M.Təhmasib “Azərbaycan xalq dastanları (Orta əsrlər)” əsərində bütün dastanların tam öyrənilmədiyini və daha dəqiq təsnifata ehtiyac olduğunu vurğulamışdır. Bunun köklü səbəbləri vardır: sovet dövründə Azərbaycan, türk və digər türkdilli xalqların ortağı dastanlarının, o cümlədən “Kitabi Dədə Qorqud”un öyrənilməsi məhdudlaşdırılmışdır. Dastanların yalnız kiçik bir qismi tədqiq edilmiş, ideologiyaya uyğun olaraq təqdim edilmişdir.

Azərbaycan və Türkiyə aşığı sənətində bir çox ortağı aşığı və xalq şairlərinin fəaliyyəti diqqət çəkir. Məsələn, Azərbaycanın tanınmış aşıqları Aşıq Ələsgər və Aşıq Alı, Türkiyənin Karacaoğlan və Aşıq Şenlik kimi ustadları hər iki ölkənin folklor xəzinəsində iz qoymuşlar. Bu aşıqlar yalnız öz vətənlərində deyil, qonşu ərazilərdə də tanınmış, dastan və qoşmalarını paylaşmışlar. Ortak dastan və motivlər, məsələn “Koroğlu”, “Kərəm və Əsli” və “Tahir və Zöhrə” hekayələri hər iki ölkədə xalq arasında geniş yayılmış və nəsilədən-nəsilə ötürülmüşdür. Bu baxımdan aşığı sənəti Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəni bağları gücləndirən əvəzsiz bir vasitə olmuşdur.

Azərbaycan və Türkiyədə aşığı sənətinin bir sıra oxşar xüsusiyyətləri mövcuddur. Hər iki məkanda aşıqlar sevgi, qəhrəmanlıq, xalq həyatını və tarixi hadisələri şeir və musiqi vasitəsilə əks etdirirlər. Saz musiqisi ilə birləşmiş poeziya hər iki ölkədə aşığı sənətinin əsas özəyini təşkil edir. Nəzm ölçüləri və heca qaydaları, qafiyə strukturu, həmçinin poeziya ilə musiqinin ahəngdarlığı hər iki ölkədə oxşar üsullarla qorunub saxlanmışdır. Beləliklə, aşığı sənəti hər iki mədəniyyətdə həm əyləncə, həm də maarifləndirici funksiyaları yerinə yetirmişdir. Azərbaycan və Türkiyə aşığı sənəti müqayisə edildikdə bir sıra oxşarlıqlar və fərqliliklər ortaya çıxır. Ortak motivlər və dastanlar hər iki xalqın mədəni yadlığında yer etmiş, zamanla müxtəlif regional tərzlərdə ifadə olunmuşdur. Lakin dil, musiqi alətləri və bəzi forma xüsusiyyətləri fərqlidir: Azərbaycanda sazın müəyyən melodik üslubları, Türkiyədə isə aşığı musiqisinin bölgələrə görə fərqli tonları qorunmuşdur. Buna baxmayaraq hər iki ölkədə aşıqların məqsədi eynidir: xalqı əyləndirmək, tarixi və etik dəyərləri ötürmək, həmçinin ictimai həyat haqqında məlumat vermək. Bu baxımdan Azərbaycan və Türkiyə aşığı sənəti həm ortağı köklərə, həm də mədəni xüsusiyyətlərə sahib olan bir mədəni sərvət sayılır. Azərbaycan və Türkiyənin ortağı aşığı və dastan ənənələri iki ölkə arasında mədəni bağların güclü olduğunu göstərir. Bu mədəniyyət əlaqələri yalnız folklorla məhdudlaşmır, eyni zamanda kino, teatr və turizm sahələrində də özünü göstərir.

Azərbaycan və Türkiyə arasında kino sahəsində əməkdaşlıq güclənib. Məsələn, 2025-ci ilin aprelinə İstanbulda keçirilən “Azərbaycan Kino Günləri” çərçivəsində son illərdə istehsal olunmuş Azərbaycan filmləri nümayiş etdirilib. Tədbirdə həmçinin iki ölkənin kino istehsalçıları arasında görüşlər

təşkil olunub və birgə film istehsalı imkanları müzakirə edilib. Bundan əlavə, Azərbaycan Kinematoqrafçılar İttifaqının istehsal etdiyi “Ölü Həsən” (“Dead Hasan”) adlı film Türkiyənin “TRT 12 Punto” platformasında təqdim olunaraq mükafat qazanıb. Bu layihə iki ölkə arasında kino sahəsindəki əməkdaşlığın bariz nümunəsidir [2].

Azərbaycan və Türkiyə arasında turizm sahəsində də sıx əməkdaşlıq mövcuddur. 2021-ci ildə Azərbaycanlı turistlərin Türkiyəyə səfərləri 470618 nəfər təşkil edib. Həmçinin, Zəngəzur Dəhlizinin açılması ilə Naxçıvan bölgəsindən Türkiyəyə birbaşa dəmir yolu əlaqəsi yaradılıb ki, bu da turizmin inkişafına müsbət təsir göstərəcək. Bundan əlavə, Azərbaycan və Türkiyə arasında vizasız səyahət razılaşması mövcuddur ki, bu da vətəndaşların hər iki ölkəyə asanlıqla səfər etmələrini təmin edir [8].

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın müstəqillikdən sonra Türkiyə ilə qurduğu münasibətlər klassik diplomatik çərçivəni aşaraq dərin mədəni, intellektual və ictimai inteqrasiya modelinə çevrilmişdir. Bu əlaqələr təkcə keçmişdən miras qalan ortaq dəyərlərin qorunmasına deyil, həm də qloballaşma şəraitində milli kimliyin davamlılığını təmin edən strateji resursun formalaşmasına xidmət edir. Təhsil, mədəniyyət, incəsənət və humanitar sahələrdə yaranmış institusional əməkdaşlıq uzunmüddətli perspektivdə iki ölkənin regional və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə zəmin yaradır. Xüsusilə gənc nəslin ortaq tarixi yaddaş, dil və mədəni kodlar əsasında yetişməsi Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərini emosional yaxınlıqdan sistemli tərəfdaşlığa daşıyan əsas amillərdəndir. Bu baxımdan mövcud əməkdaşlıq modeli yalnız iki dövlət üçün deyil, bütövlükdə türk dünyası üçün nümunəvi mədəni-diplomatik platforma kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticə. Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində sosial-mədəni inteqrasiya tarixi bağlılıqlara əsaslanmaqla yanaşı, müasir dövrdə təhsil, elm, mədəniyyət və turizm sahələrində formalaşmış institusional əməkdaşlıq vasitəsilə davamlı şəkildə güclənir. Analiz olunan materiallar sosial-mədəni inteqrasiyanın iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlığın möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli təsir etdiyini ortaya qoyur.

İrəli sürülmüş hipotezlər tam şəkildə təsdiqləndi:

- sosial-mədəni inteqrasiya strateji tərəfdaşlığın əsas dayaqlarından biridir;
- təhsil və elm əməkdaşlığı uzunmüddətli mədəni yaxınlaşmanı gücləndirir;
- mədəni diplomatiya türk dünyasında ortaq kimliyin möhkəmlənməsinə töhfə verir.

Aparılan araşdırmanın nəticələrinə əsaslanaraq bir sıra tövsiyələr irəli sürmək mümkündür:

- Təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində mövcud sazişlərin yenilənməsi və yeni birgə proqramların yaradılması;
- Universitetlərarası birgə tədqiqat layihələrinin və tələbə mübadiləsinin genişləndirilməsi;
- Kino, aşiq sənəti və turizm istiqamətlərində ortaq layihələrin artırılması;
- Mədəni diplomatiya üzrə iki ölkənin institutları arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və Şərq: VI cildə. I cild. Bakı, Tural-Ə NPM, 2002, 384 s.
2. Azərbaycan Kinematoqrafçılar İttifaqı. <https://aki.az> [12.01.2026].
3. Azərbaycan-Türkiyə mənəvi birliyinin simvolu – “Aşiq Şəmşir” Mədəniyyət Ocağı İctimai Birliyi tərəfindən təşkil olunmuş konfransın materialları. Bakı, 2013, 136 s.
4. Heydər Əliyev və Şərq: VI cildə. III cild: Türkiyə Cümhuriyyəti – Heydər Əliyev və Şərq. Tərtib edənlər: Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə. Bakı, Çarşıoğlu nəşriyyatı, 2003, 471 s.
5. Hüseynova, F. Müstəqillik dövründə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri: Elm, təhsil, mədəniyyət. Bakı, Nurlan, 2007, 302 s.
6. İsmayilov, İ. Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələri XX əsrdə. Bakı, 2004, 154 s.
7. Novruzov, K. Azərbaycan və kardeş Türkiyə arasındakı eğitim ilişkileri. İçində C.Veliyev, R.Re-sullu & K.Aslanlı (Ed.), Azərbaycan-Türkiye: dostluk, kardeşlik ve strateji ortaklık. Ankara: Berikan yayınları, 2012, 216 s.
8. Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. - <https://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa> [12.01.2026].
9. Zengin, E. Piyasa ekonomisine geçiş sürecinde Azerbaycan. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010, 406 s.

ШАХИСМАИЛ ИСМАИЛОВ

*Азербайджанский университет языков,
Славянский университет, Азербайджанский университет,
доктор философии по историческим наукам, доцент*

ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ

В данной статье анализируются процессы социально-культурной интеграции в азербайджано-турецких отношениях после обретения Азербайджаном независимости. Целью исследования является выявление механизмов углубления исторических, культурных и духовных связей между двумя странами в современный период, а также определение их влияния на региональное сотрудничество. В работе использованы историко-сравнительный метод, системный подход и анализ источников. В статье рассматриваются основные направления социально-культурной интеграции на примере межгосударственных соглашений, сотрудничества в сфере образования и науки, ашугского искусства, кино и туризма. Результаты исследования показывают, что социально-культурные связи являются одним из ключевых факторов формирования стратегического партнерства между Азербайджаном и Турцией. Полученные выводы свидетельствуют о том, что данные интеграционные процессы способствуют не только развитию двусторонних отношений, но и укреплению культурного единства в тюркском мире в целом, а также подчеркивают важную роль культурной дипломатии и гуманитарного сотрудничества.

Ключевые слова: азербайджано-турецкие отношения, социально-культурная интеграция, культурная дипломатия, сотрудничество в сфере образования и науки, ашугское искусство, кино и туризм.

SHAHISMAYIL ISMAYILOV

*Azerbaijan University of Languages, Slavic University,
Azerbaijan University, PhD in History, Associate Professor*

ISSUES OF SOCIO-CULTURAL INTEGRATION IN AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS

This article examines the processes of socio-cultural integration in Azerbaijan-Turkey relations following Azerbaijan's independence. The main purpose of the study is to identify the mechanisms through which historical, cultural, and spiritual ties between the two countries have been strengthened in the contemporary period and to assess their impact on regional cooperation. The research employs historical-comparative analysis, a systemic approach, and qualitative analysis of primary and secondary sources. The article analyzes key areas of socio-cultural integration, including interstate agreements, cooperation in education and science, ashik art, cinema, and tourism. The findings indicate that socio-cultural relations constitute one of the fundamental pillars of the strategic partnership between Azerbaijan and Turkey. Moreover, these integration processes contribute not only to bilateral relations but also to the consolidation of cultural unity within the broader Turkic world. The results demonstrate that cultural diplomacy and humanitarian cooperation play a decisive role in ensuring sustainable and long-term partnership between the two states.

Keywords: Azerbaijan-Turkey relations, socio-cultural integration, cultural diplomacy, cooperation in education and science, ashik art, cinema and tourism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: s.e.f.d. Aida Yusifzadə, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 327

ELVIN TALIHINSKY

*PhD in Political Science, Associate Professor,
Head of the Department of Political and Social Sciences, Azerbaijan University
<https://orcid.org/0000-0001-5318-5537>
elvin.talishinsky@au.edu.az*

INFORMATION TERRORISM IN THE DIGITAL ERA: THE ROLE OF RELIGIOUS NARRATIVES IN RADICALIZATION

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/78-83>

The article is devoted to the study of the phenomenon of information terrorism, taking into account the role of the religious factor in the manipulation of consciousness. In the modern conditions of the rapid development of information and communication technologies, the information space is becoming not only a means of knowledge exchange and cultural interaction, but also an instrument of destructive influence on society. Particular attention is paid to the mechanisms of using religious rhetoric by extremist organizations to legitimize violence and form radical attitudes in individuals. The key features of information terrorism are considered, including global coverage, the use of social networks to mobilize supporters, creating the illusion of mass support for radical ideas and a combination of psychological pressure with manipulative technologies. Specific aspects of the religious factor are analyzed: manipulation of sacred texts, formation of the image of a "sacred mission," the friends - foes" dichotomy and the use of charismatic leaders. Separately, the need for a comprehensive counteraction is emphasized, including international cooperation, the development of media education, support for traditional religious institutions and scientific and analytical activities. The article emphasizes that religion as such is not a source of terrorism; extremists only use it as a tool to justify violence. The material may be useful to specialists in the field of information security, sociology of religion, media education and intercultural studies.

Keywords: information terrorism, religious factor, manipulation of consciousness, radicalization, media education, extremism, cybersecurity.

Introduction. The modern era is characterized by the rapid development of information and communication technologies, which are becoming not only a tool for globalization and cultural exchange, but also a powerful means of influencing public consciousness. On the one hand, digitalization opens up new horizons for education, science, economics and international cooperation, and on the other hand, it creates new risks associated with the spread of destructive ideologies and manipulative practices. The information space has become a strategic field for the struggle for people's minds and worldviews, where the traditional boundaries between internal and external threats are erased.

One of the most dangerous phenomena in this area is information terrorism, which can be considered a special form of ideological and psychological violence. Its goal is the targeted use of information flows and digital platforms to destabilize society, undermine national security, weaken trust in government institutions and spread radical ideas. Unlike classical forms of terrorism, information terrorism rarely requires the use of physical force: it acts by creating an atmosphere of fear, chaos and mistrust, changing cognitive attitudes and emotional perception of reality. Thus, information terrorism is becoming a kind of "weapon of the 21st century", where the main target of attack is not infrastructure or material values, but human consciousness.

The religious factor occupies a special place in this process. Religion, having a deep emotional and value basis, has served as a spiritual guide and source of cultural identity for centuries. That is why it becomes a convenient object for manipulation. Radical groups and extremist movements actively use religious rhetoric to justify their actions, constructing the illusion of a "sacred mission" and appealing to the feelings of believers. By distorting sacred texts, taking quotes out of context and replacing

true spiritual values with false doctrines, mass consciousness is manipulated, which allows extremists to attract new supporters, primarily among socially vulnerable groups and young people.

Thus, the combination of information terrorism and the religious factor represents a special threat to modern states and societies, as it combines the power of technological influence and the deep influence of sacred symbols. This turns the religious factor into a powerful tool of psychological pressure and mobilization, making it one of the key areas of research in the field of information security and intercultural communications.

Information terrorism: essence and features. At the beginning of the 21st century, terrorism has become not only one of the most dangerous and difficult to predict phenomena, but has also penetrated into various spheres of society and acquired many different types. Although the most dangerous types of terrorism for humanity are considered to be chemical, biological, nuclear, but such "sphere" types as political, economic, ideological, ethnic or national terrorism are also one of the pressing problems for states. Undoubtedly, due to the demands of modern times, one of the priorities of any state's policy today is to counter information terrorism, which can occur both in wartime and in peacetime.

Today, information plays a very important role: this is due to the fact that we live in an information society. Using information, you can do a lot of good and bad. Such expressions as: "Who owns the information, owns the world", "In an information war, as a rule, the winner is the one who attacks and constantly increases the pressure", "Today, an information war is a war of civilizations", "An information war is a confrontation of knowledge and theories", etc. are widely known [1, 252].

It should be noted that information terrorism arose as a result of the rapid development of modern technologies. Information terrorism can be considered as psychological pressure and influence without the use of physical means. To influence the enemy with the main goal of sowing fear and keeping the population in fear. The famous English statesman Edmund Burke said this about fear: "There is no emotion that so deprives the human mind of all action and thought as fear" [2, 88].

Information terrorism is carried out in the moral sphere, which combines political, philosophical, legal, religious and other components, where the struggle of ideas takes place. The availability and free use of information technologies significantly increases the risk of such terrorism. Thus, the more informed society is, the more sensitive it is to the consequences of mass psychological terror.

Information terrorism can be differentiated into two types. First, it is cyberterrorism. The main goal of cyberterrorism is to use computer networks as a means of disrupting important national infrastructures: energy, transportation, management, and intimidation of the government and civilians.

One of the leading experts in the field of computer crimes and information security, Georgetown University professor Dorothy E. Denning in her book "Activism, Hacktivism, and Cyberterrorism: The Internet as a Tool for Influencing Foreign Policy" writes: "Cyberterrorism is an attempt to illegally attack computers and networks in order to force government agencies to change their political or social goals" [3, 187].

Another type of information terrorism involves the use of the Internet by terrorist groups not for directly committing terrorist acts, but for property, financial, informational and other support of their activities. The well-known American terrorist expert Gabriel Weiman identifies eight ways in which terrorists use the Internet: 1) conducting psychological warfare; 2) searching for information; 3) training terrorists; 4) collecting funds; 5) propaganda; 6) recruitment; 7) organizing networks; 8) planning and coordinating terrorist actions [4].

The peculiarity of information terrorism is that it combines the properties of classic terrorist practices and the latest information and communication technologies, which makes it a particularly flexible and difficult to control phenomenon. Let's take a closer look at the key characteristics:

Global reach and cross-border impact. Unlike traditional terrorism, which was limited to a certain territory and depended on the physical presence of participants, information terrorism goes beyond national borders. Using the global Internet, radical structures are able to influence audiences in different regions of the world simultaneously. Information attacks can be directed both at individual groups of the population and at entire states, which significantly increases the level of threat. Moreover, the cross-border nature makes it extremely difficult to identify and suppress such actions, since they are often committed from abroad, outside the direct control of national security agencies.

Use of social networks and digital platforms to quickly mobilize supporters. Social networks, instant messengers and online platforms have become the main channels for disseminating radical information. Thanks to algorithms that can amplify the most emotionally charged content, extremists are able to quickly convey their ideas to a wide audience. Online communications allow not only to distribute propaganda materials, but also to organize covert mobilization of supporters, coordinate actions and create virtual communities where an atmosphere of belonging to a "select group" is formed.

Creating the illusion of mass support for radical ideas. One of the most effective tools of information terrorism is the manipulation of public perception by simulating the popularity and scale of an extremist ideology. For this, such methods as fabricating comments, using bots, and repeatedly replicating the same content on different platforms are used. As a result, the impression is created that radical ideas find support among a significant part of society, which contributes to their legitimization in the eyes of vulnerable groups of the population and increases the likelihood of attracting new supporters.

A combination of psychological pressure and manipulative technologies. Information terrorism is built not only on the distribution of content, but also on a deep understanding of the psychology of perception. The systematic use of fear, a sense of threat, religious or cultural symbols allows destabilizing the emotional state of the audience. Manipulative technologies include distortion of facts, dissemination of fake news, creation of conspiracy narratives and use of visual content, which has a stronger emotional impact than textual information. All this enhances the effect of psychological pressure, turning individual messages into a powerful tool for influencing consciousness.

The religious factor in information terrorism. Religion has traditionally been one of the most significant ideological institutions influencing the value system of individuals and communities. For centuries, religious norms and doctrines have shaped social foundations, moral guidelines and collective identity. It is for this reason that religion has enormous mobilization potential and becomes the object of attention of terrorist and extremist movements. As O. Roy notes, radical movements "use religion not as a source of spirituality, but as a political and mobilization tool" [5, 65].

Terrorist organizations actively use religious rhetoric as a means of legitimizing their own actions. The use of religious symbols and sacred texts allows them to give their ideas a "divine" status, which facilitates the process of manipulating consciousness and helps attract new supporters. Research by UN experts indicates that extremists systematically resort to "distorting religious teachings to justify violence and terror".

The religious factor in information terrorism manifests itself in several key aspects:

Manipulation of sacred texts. One of the most common techniques is the selective retelling or quoting of sacred texts with a distortion of their true content. Extremists take fragments out of context, giving them a new, radical interpretation that justifies violent actions.

Creation of the image of a "sacred mission". Terrorist movements often appeal to the idea of a special mission assigned to their supporters. The idea is formed that members of extremist organizations are fulfilling a "divine destiny" and therefore their actions are morally justified.

The dichotomy of "us - them". An important mechanism is the artificial opposition of "faithful" and "infidels", "us" and "them". Such a binary scheme allows us to simplify the perception of the world and push people towards intolerance and violence against "others". The UNESCO report (Terrorism and the Internet, 2019) emphasizes that the creation of such dichotomies is one of the central strategies of extremist propaganda in the online space.

Use of charismatic leaders. A special place is occupied by the role of religious or quasi-religious leaders who possess charisma and the ability to influence the audience. Their authority becomes the basis for legitimizing radical ideology. They often act as "moral authorities", although their interpretations are far from traditional theology.

Thus, the religious factor in information terrorism acts as a powerful tool for manipulating consciousness. Its effectiveness is explained by the fact that religion appeals not only to the rational, but also to the emotional sphere of the individual, and the use of sacred symbols enhances the feeling of involvement and justification of violence.

What terrorist organizations do is distort and instrumentalize religion to achieve political, ideological or military goals. Extremists use selective quotes from the Quran or Hadith, taken out of

context, to legitimize violence. But this does not reflect the true Islamic teachings, which are based on the principles of peace, mercy and justice. The Quran repeatedly emphasizes the value of human life. For example, in Surah Al-Ma'idah (5:32) it says: "...whoever kills a single person, except for murder or corruption on earth, it is as if he had killed all mankind; and whoever saves a single life, it is as if he had saved all mankind".

Prominent Islamic theologians and scholars have consistently rejected radical interpretations, noting that terrorism contradicts the foundations of Islam. Thus, to say that Islam is the cause of terrorism is wrong and even dangerous, because it promotes Islamophobia and discrimination. Terrorists only use a religious veneer to justify actions that are in fact deeply at odds with the Islamic worldview.

Counteracting information terrorism and religious manipulation. To neutralize the threats of information terrorism, a comprehensive approach is needed that should take into account both technological and socio-cultural factors. An effective fight against this phenomenon is impossible only by force or legal means - it requires systemic interaction at the international level, the involvement of educational and religious institutions, as well as the active participation of the scientific community.

International cooperation. Information terrorism is transnational in nature, and therefore countering it should be based on cooperation between states, international organizations and non-governmental structures. The most important areas are the creation of uniform cybersecurity standards, the exchange of experience and technologies for monitoring the digital space, joint operations to block extremist sites and accounts. In this context, the activities of such organizations as the UN, Europol, Interpol, which form the international legal basis for cybersecurity and countering radicalization, are important. According to the UN, "the fight against digital terrorism requires collective efforts based on the principles of mutual trust and information exchange" [6].

Information hygiene and media education. One of the key areas of prevention is the development of critical thinking among the population, especially among young people, who are most susceptible to the influence of radical propaganda on social networks. Information hygiene is understood as a person's ability to verify the reliability of information, identify manipulation, and resist fake messages. Media education programs should become part of national education strategies, since it is the information literate population that is able to resist the cognitive influence of extremists. UNESCO reports emphasize that "media education plays a fundamental role in the formation of resilient societies capable of critically perceiving and analyzing information".

Support for traditional religious institutions. In conditions where extremists use religion as a tool of manipulation, strengthening the authority of traditional religious organizations is of particular importance. Their task is to spread humanistic and peaceful values, to form an alternative ideology based on spiritual traditions and interfaith dialogue. Support from theologians, religious leaders and communities helps to reduce the appeal of radical rhetoric and return religion to its true function - serving peace and morality. According to researchers, "it is religious institutions that are able to offer convincing theological arguments against radical interpretation".

Scientific and analytical activities. The fight against information terrorism is impossible without a deep understanding of its nature as a social and cultural phenomenon. This requires the active participation of research centers, researchers in the fields of sociology, psychology, political science and information security. Scientific research allows us to identify the mechanisms of mind manipulation, predict risks and develop adaptive response strategies. In this context, interdisciplinary research that combines technological, sociocultural and legal approaches is important. As RAND Corporation notes, "only a comprehensive understanding of radicalization and its media forms will allow us to develop effective countermeasures".

Conclusion. Information terrorism using the religious factor is one of the most dangerous forms of threats to modern society. Manipulation of consciousness through sacred values makes it especially effective and destructive. Counteracting this threat requires a synthesis of efforts by the state, religious organizations, civil society and the scientific community. Only through the development of media literacy, strengthening intercultural and interreligious dialogue is it possible to minimize the impact of destructive information flows and maintain the stability of society.

REFERENCES

1. Талышинский Э.Б. Информационный терроризм как форма международного терроризма //Философия и культура информационного общества. – 2020. – С.251-253.
2. Бёрк Э. Философское исследование о происхождении наших идей возвышенного и прекрасного: Пер. с англ. /Общ. ред., вступ. статья и коммент. Б.В.Мееровского. – М.: Искусство, 1979. – 237 с.
3. Mark M.Pollitt, "Cyberterrorism: Fact or Fancy?" Proceedings of the 20th National Information Systems Security Conference, October 1997, pp.285–289.
4. Вейман Г. Как современные террористы используют Интернет. Специальный Документ No116. URL: <http://scienceport.ru/library/-literature/5170-spetsialnyiy-doklad-No116-kak-sovremennyye-terroristy-i-ispolzuyut-internet/> [12.01.2026].
5. Roy, O. Globalized Islam: The Search for a New Ummah. New York: Columbia University Press. 2004.
6. United Nations. Countering the Use of Information and Communications Technologies for Terrorist Purposes. UN Office of Counter-Terrorism. 2021.

ELVIN TALISHINSKI

*Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Siyasi və sosial elmlər kafedrasının müdiri, Azərbaycan Universiteti*

RƏQƏMSAL ERA DÖVRÜNDƏ İNFORMASIYA TERRORİZMİ: DİNİ NARRATİVLƏRİN RADİKALLAŞMADA ROLU

Bu məqalədə informasiya terrorizmi fenomeni araşdırılır və dini amillərin şüurun manipulyasiyasındakı rolu nəzərə alınır. Bugünkü sürətlə inkişaf edən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarında informasiya məkanı təkcə bilik mübadiləsi və mədəni qarşılıqlı əlaqə vasitəsinə deyil, həm də cəmiyyətə dağıdıcı təsir vasitəsinə çevrilir. Ekstremist təşkilatların zorakılığı qanuniləşdirmək və fərdlərdə radikal münasibətləri inkişaf etdirmək üçün dini ritorikadan istifadə mexanizmlərinə xüsusi diqqət yetirilir. İnformasiya terrorizminin əsas xüsusiyyətləri, o cümlədən qlobal əhatə dairəsi, tərəfdarları səfərbər etmək üçün sosial mediadan istifadə, radikal ideyalara kütləvi dəstək illüziyasının yaradılması və psixoloji təzyiq və manipulyativ texnologiyaların birləşməsi araşdırılır. Dini amilin spesifik aspektləri təhlil edilir: müqəddəs mətnlərin manipulyasiya edilməsi, "müqəddəs missiya" imicinin formalaşdırılması, "dost və ya düşmən" dixotomiyası və xarizmatik liderlərin istifadəsi. Beynəlxalq əməkdaşlıq, media təhsilinin inkişafı, ənənəvi dini institutlara dəstək və elmi və analitik iş daxil olmaqla hərtərəfli əks tədbirə ehtiyac vurğulanır. Məqalədə vurğulanır ki, dinin özü terrorizmin mənbəyi deyil; ekstremistlər ondan sadəcə zorakılığı haqlı çıxarmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edirlər. Bu material informasiya təhlükəsizliyi, din sosiologiyası, media təhsili və mədəniyyətlərarası tədqiqatlar üzrə müxtəssislər üçün faydalı ola bilər.

Açar sözlər: informasiya terrorizmi, dini amillər, zəhn manipulyasiyası, radikallaşma, media təhsili, ekstremizm, kibertəhlükəsizlik.

ЭЛЬВИН ТАЛИШИНСКИЙ

*Доктор политических наук, доцент,
заведующий кафедрой политических и социальных наук
Азербайджанского университета*

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ТЕРРОРИЗМ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ: РОЛЬ РЕЛИГИОЗНЫХ НАРРАТИВОВ В РАДИКАЛИЗАЦИИ

Статья посвящена исследованию феномена информационного терроризма с учетом роли религиозного фактора в манипулировании сознанием. В современных условиях стремительного развития информационно-коммуникационных технологий информационное пространство ста-

новится не только средством обмена знаниями и культурного взаимодействия, но и инструментом деструктивного воздействия на общество. Особое внимание уделяется механизмам использования религиозной риторики экстремистскими организациями для легитимации насилия и формирования радикальных установок у отдельных лиц. Рассматриваются ключевые особенности информационного терроризма, включая глобальный охват, использование социальных сетей для мобилизации сторонников, создание иллюзии массовой поддержки радикальных идей и сочетание психологического давления с манипулятивными технологиями. Анализируются отдельные аспекты религиозного фактора: манипулирование священными текстами, формирование образа «священной миссии», дихотомия «свой - чужой» и использование харизматичных лидеров. Отдельно подчеркивается необходимость комплексного противодействия, включающего международное сотрудничество, развитие медиаобразования, поддержку традиционных религиозных институтов и научно-аналитическую деятельность. В статье подчёркивается, что религия как таковая не является источником терроризма; экстремисты используют её лишь как инструмент для оправдания насилия. Материал может быть полезен специалистам в области информационной безопасности, социологии религии, медиаобразования и межкультурных исследований.

Ключевые слова: информационный терроризм, религиозный фактор, манипуляция сознанием, радикализация, медиаобразование, экстремизм, кибербезопасность.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 yanvar 2026-cı il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: s.e.d. Aida Yusifzadə, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94(479.24)

ХОШГАДАМ ИСЛАМ

доктор философии по истории,
Бакинский государственный университет
xoshgedem-islam@rambler.ru

СЕВИЛЬ ГЕЙДАРОВА

доктор философии по истории,
Бакинский государственный университет
heydarovasevil13@mail.ru

АНАР ПАНАХОВ

Бакинский государственный университет
panaxov.anar@mail.ru

МЕЖДУНАРОДНЫЕ АГРАРНЫЕ ПРОЕКТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (В КОНЦЕ XX ВЕКА)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/84-89>

Сельское хозяйство является важной областью экономики Азербайджана и 30 процентов общей валовой внутренней продукции падает на долю этого сектора. Общественный лидер Гейдар Алиев ценивший эту важную сторону экономической жизни страны, со второй половины 1993-го года заложил основу начального этапа аграрных реформ на территории республики. Применение международных проектов оправдало себя за короткий срок, дало высокую пользу аграрному сектору Азербайджанской Республики. Одновременно привлечение зарубежных инвестиций на регионы республики, имеющие сильную сырьевую базу, помогло преодолению нехватки на аграрном рынке.

Ключевые слова: сельское хозяйство, проект, экономика, аграрные реформы, международные организации.

Введение. С целью повышения эффективности аграрных реформ, обеспечения нормальной деятельности аграрного сектора страны в условиях рыночных отношений, создания новых сельскохозяйственных областей с 1994-го года в Парламенте (в Милли Меджлисе) Азербайджанской Республики проводилась Международная Конференция с участием Израиля, Федеративной Республики Германии, России, Казахстана, Китая и других государств по «Практике проведения аграрных реформ» [9, с.41]. В результате последовательной и целенаправленной политики руководства страны, Азербайджанская Республика стала членом многих влиятельных международных организаций и в качестве независимой страна начала сотрудничать в рамках этих организаций со многими странами мира.

В 1994-2003 гг. международные организации с целью содействия проведению аграрных реформ в Азербайджанской Республике претворили в жизнь 21 проектов (7 проектов программы ТАСИС, 2 проекта Всемирного Банка, 3 проекта организации ГТЗ правительства ФРГ, 2 проекта программы РСО Голландии, 1 проект правительства Японии, 3 проекта Продовольственной и Сельскохозяйственной Организации ООН (ФАО), 1 проект Международного Фонда по развитию сельского хозяйства (ИФАД), 1 проект ГДИАТ и 1 проект Европейской Комиссии) [5, с.57]. Целью проекта организации ТАСИС–Учредительная помощь Министерству Сельского Хозяйства «была усиление возможностей Министерству Сельского Хозяйства страны по планированию и перестройке сельского хозяйства в 1994-1996 гг. Для повышения качества продовольственных продуктов в регионах республики, улучшения обеспечения населения регионов страны продовольственными продуктами поддержки частного сектора в распределении продовольственных продуктов, ТАСИС претворил в жизнь проект «Приватизации сектора продовольственных продуктов Азербайджане» (1994-1996 гг.) [8].

Был реализован проект ТАСИС-а «Оказание помощи банковской деятельности в аграрном секторе, организация сельских кредитных образований», подготовленный с целью оказания помощи созданию кредитных объединений и предусмотренный для 1999-2000 гг. [10, с.67].

Международный Фонд Развития Сельского Хозяйства (ИФАД) и Всемирный Банк подготовили проект, предусмотренный для 1997-2001 гг. Целью этого проекта была: дача консультации в 5-ти образцовых (примерных) фермерских хозяйствах, оказание этим хозяйствам всесторонних услуг [10, с.68-69].

15 июня 1996-го года Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев подписал Указ о создании аграрных кредитных касс. Создание этих касс и формирование уставного капитала были проворены в жизнь совладельческим (партнерским) фондом, созданным на основе меморандума, подписанного между Европейской Комиссией и правительством Азербайджанской Республики, материальным и техническим содействием программы ТАСИС Комиссии Европейского Союза [4, с.59]. Проект «Создание образцовых частных сельскохозяйственных предприятий» подготовленный за счет кредита Международного Банка в 1996-ом году, был претворен в жизнь Международной Ассоциацией Развития, Международным Фондом Развития Сельского Хозяйства и Правительством Азербайджанской Республики в хозяйствах «Ергюдж» (Хачмазский район), «Шэфэг» (Сальянский район), «Гылынджлы» (Бардинский район), «Хатаи-Гулабэнди» (Уджарский район), «Мамуст» (Ленкеранский район), «Пюсян» (Шарурский район). Для создания образцовых частных сельскохозяйственных предприятий был выделен кредит на сумму 28 миллионов долларов [5, с.52]. Согласно этому проекту, во всех пилот хозяйствах были проведены аграрные преобразования, завершены земельная реформа и распределение имущества, выданы кредиты фермерам, организовано восстановление ирригационной и дренажной системы в Сальянском, Хачмазском и Шарурском районах. Во всех пилот хозяйствах были созданы ячейки Ассоциации водопользователей и эта Ассоциация начала свою деятельность [2]. Согласно этому проекту, в 1996-ом году были организованы курсы для 523 фермеров, в шести районах 845 человек участвовали в семинар-совещаниях. Раз в месяц печатались бюллетени «Информация для фермеров» и два раза в месяц «Брошюра для фермера» [5, с.59]. Благодаря информационным и рекомендационным услугам в образцовых частных сельскохозяйственных предприятиях значительно возросла производительность по сравнению с предыдущими годами. Так как в 2003-ем году с каждого гектара было собрано на 8,5 центнера хлопка, 165 центнера винограда, 15,7 центнера ячменя, 5,4 центнера кукуруза, 11,0 центнеров овощей, 53,4 центнера фруктов больше, чем в 1997-ом году [9, с.87-88].

В образцовом хозяйстве «Шефег» Сальянского района производство возросло с 626 тонн в 1996-ом году, до 1130 тонн в 2000-ом году, урожайность каждого гектара достигла с 9,6 центнера до 32,3 центнера, за этот период поголовье крупного рогатого скота возросло с 2500 до 3822 голов, число баранов достигло с 6830 до 18870 голов, а доход хозяйства возрос 431855 манатов до 259961 манатов [6, с.69-71]. В других пилот хозяйствах также стремительно формировались рыночные экономические отношения, развивались новые формы хозяйствования, менялся облик азербайджанского села.

С 2000-го года Всемирный Банк начал в республике претворять в жизнь проект «Развитие и кредитизация сельского хозяйства», который был рассчитан на 10 лет [4, с.61]. На основе Меморандума, подписанного между Европейской Комиссией и Правительством Азербайджанской Республики была начата реализация 1 Проекта региональной аграрной реформы (РАРП-1) за счет Фонда Сотрудничества на сумму 68 миллиардов манатов и с 1999-го года претворяется в жизнь проект «Помощи банковской деятельности в аграрном секторе, организации сельских кредитных образований» (СРВ), который являлся продолжением вышеуказанного проекта [6, с.72]. Согласно проекту РАРП-1 (региональный сельскохозяйственный проект) разным областям сельского хозяйства Азербайджанской Республики из Фонда Сотрудничества был выделен кредит на сумму 44,7 миллиарда манатов. 4,2 миллиарда манатов из этой суммы были выделены для фермеров Физулинского района в виде гранта, на эти финансовые средства было куплено 870 тонн семян зерновых, минеральные удобрения различная сельскохозяй-

ственная техника 58 наименований для ассоциации фермеров, а остальная часть этих финансовых средств была выдана другим районам в виде кредита [5, с.64].

На основании Меморандума, подписанного между Европейской Комиссией и Азербайджанской Республикой, был решен вопрос о выделении кредита крестьянско-фермерским хозяйствам и другим частным организациям на сумму 16 миллионов долларов за счет Фонда Сотрудничества. Несмотря на напряженность государственного бюджета, было предусмотрено выделение бюджетных финансовых средств на сумму 5 миллиардов для погашения (компенсирования) разницы, возникшей от использования будущих кредитов, выделенных для сельского хозяйства и 1,6 миллиардов манатов для проведения аграрных реформ [3]. Была предусмотрена выдача кредитов фермерам через коммерческие банки и кредитные кооперативы (эти кооперативы должны были быть созданы в будущем). А создание таких кредитных кооперативов могло бы составить основу новой независимой финансово-кредитной системы.

С декабря 1997-го года Национальный Банк Азербайджанской Республики участвует в процесс выдачи нерискованных кредитов частным отраслям, занимающимся зерноводством, согласно программе «ТАСИС» Европейского Сообщества [3]. На эти средства на территории республики было построено до 20 мельниц, хлебопекарен и других объектов среднего и мелкого объема. За этот период было сдано в эксплуатацию несколько цехов, обработка продуктов зерноводства и животноводства оказало положительное влияние на формирование в стране рынка зерна. Неопровержима роль этих средств в росте почти 68% зерна, произведенного в Азербайджанской Республике с 1998-го года, по 2002 год [5, с.19].

Основной целью проекта ТАСИС-а «Объединения помощи региональному пилот агробизнесу» является оказание содействия развитию профессионального фермерского хозяйствования в республике. Этот проект начал действовать с 1998-го года. В результате двухлетней деятельности этого проекта было создано 5 независимых агробизнесконсалтинговых консультативных компаний. Согласно проекту, во всех районах республики были проведены мероприятия, связанные с вопросами консультации и услуг для фермеров, подготовлено 150 финансовых планов, напечатано 14 буклетов и памяток о ходе деятельности фермеров в сельском хозяйстве страны, эти буклеты и памяток были розданы фермерам [5, с.16].

Проект «Поддержка частных инициатив в области сельского хозяйства Азербайджана», реализованной Германским Обществом Технического Сотрудничества (ГТЗ), претворен в жизнь в течение 1997-2000 гг. в Закатальском районе. На первом этапе осуществления этого проекта 7586 фермеров получили знания в области управления личным хозяйством. Из фонда местного самоуправления (муниципалитета) каждому из 30 сел выделен земельный участок площадью 2 гектара, выдана для посева семенная пшеница [7, с.198-199]. В результате этих мероприятий были получены положительные показатели. Согласно проекту, территории Закатальского района было создано 8 кредитных объединений. Первый этап осуществления проекта завершился 31-го декабря 1998-го года, а с 1999-го года начался второй этап одноименного проекта [8].

На втором этапе осуществления этого проекта основное внимание было направлено животноводству. Особо важное внимание в животноводстве было направлено вопросу организации искусственного оплодотворения. С этой целью в Закатальском районе был создан центр искусственного оплодотворения, а в феврале 2000-го года этот центр начал свою деятельность. Согласно проекту, для упорядочения и сдачи в эксплуатацию оросительных систем в 2000-ом году в Закатале была организована «Ассоциация водопользователей». Одной из основных целей этого проекта было получение высококачественных семян. Поэтому было создано частное предприятие семеноводства [7, с.363].

По предложению Министерства Сельского Хозяйства республики с августа 1998-го года этот был претворен в жизнь в Хызинском районе экономика которого была развита очень слабо. Основной целью проекта было оказание помощи самообеспечению населения района продовольственными товарами и охране здоровья населения. На первом этапе осуществления проекта согласно рабочему плану, было куплено 115 тонн семян пшеницы и 7 тонн семян картофеля и розданы фермерам, эти семена были посеяны на участке площадью в 600 гектаров. Кроме того, были куплены различные семена овощей, а также 4000 фруктовых саженцев и

розданы 700 семьям [4, с.464]. В этом проекте было предусмотрено также развитие пчеловодства в Хызинском районе. Было размножено 200 пчелиных семей. Они были созданы малоимущим семьям [7, с.79].

По продовольственной программе в 1999-ом году со стороны проекта предоставлялось 83% помощи и 17% продовольствия «за работу», а в 2000-ом году нуждающимся семьям было предоставлено 65% помощи и 35% продовольствия «за работу». Ход осуществления проекта показывает, что в Хызинском районе были достигнуты позитивная практика и положительные образцы. В хозяйствах было завершено распределение земель и имущества, появились новые собственники. Улучшились система ирригации и водоснабжение населения, сработал механизм выдачи кредитов [8].

В хозяйстве «Ергюдж» Хачмазского района крестьяне пользовались участком площадью в 5242 гектаров, 2680 гектаров от этого участка были приватизированы и пригодными для посева. До сих пор здесь были созданы 97 крестьянских (фермерских), сотни семейных хозяйств. 9 фермерских хозяйств превратились в базовое хозяйство, занимающееся производством различных продуктов земледелия и животноводства [7, с.63].

Объем кредитных средств, предусмотренных для выделения нашей стране по линии Международной организации Развития (1996-2000 гг.), был определен на сумму 30 миллионов долларов США. Объем этого проекта предусматривавшего выделение кредита на сумму 35 миллионов США через каждые 3 года в целом составлял 100 миллионов долларов США [4, с.64]. Этот проект стал основой для оживления, выздоровления крестьянства Азербайджанской Республики. Проект, осуществленный в Девечинском и Сиязанском районах, направлен в основном на создание в сельском хозяйстве новых финансово-кредитных, информационных и консультативных услуг, соответствующих рыночным отношениям, на формирование рынка недвижимого имущества, а также на разработку будущей стратегии развития аграрного сектора. В рамках проекта предусматривается развитие частного передвижной ветеринарной службы, аграрной науки и применение программы конкурсных грантов [2].

В 1998-ом году согласно проекту ТАСИС-а «Региональная сельскохозяйственная реформа» (РАРП-1), кредитные средства на сумму 16 миллионов долларов США выделенные Фондом Сотрудничества, были выданы владельцам (собственникам), бизнесам, которые действовали в аграрном секторе республики [9, с.54]. Эти кредиты были направлены на развитие частных фермерских хозяйств, на заготовку зерна и создание рынка зерна, на осуществление других представляющих интерес проектов в аграрном секторе, на создание малых обрабатывающих предприятий. Кроме этого, 1998-ом году для фермеров хозяйств Физулинского района, освобожденных от армянской оккупации, были выделены техника, грант на сумму 4,2 миллиарда манатов для приобретения химических веществ. На эти средства в Физулинском районе была создана ассоциация фермеров, для членов ассоциации были приобретены почти 1000 тонн минеральных удобрений, 870 тонн семян зерна, различная сельскохозяйственная техника 58 наименований [7, с.265].

Заключение. Исследования показывают, что применение международных проектов оправдало себя за короткий срок, дало высокую пользу аграрному сектору Азербайджанской Республики. Одновременно привлечение зарубежных инвестиций на регионы республики, имеющие сильную сырьевую базу, помогло преодолению нехватки на аграрном рынке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abasov İ.D. Aqrar islahatlar özünün yeni mərhələsinə qədəm qoyub [Elektron resurs] / URL: www.president.az [06.01.2026].
2. Vəliyev A.A. Kənd təsərrüfatında islahatların qanunvericilik təminatı [Elektron resurs] / URL: www.economy.gov.az. [06.01.2026].
3. Азербайджан девяностых: история экономических реформ: монография / Т.Ш.Халилова ... Баку: Элм, 2002, 151 с.

4. Забелин М., Тамаренко В. Гейдар Алиев: лидер, политик, друг // Баку, Элм, 2005, 215 с.
5. Обратить реформы на благо всех и каждого. Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии // Всемирный Банк, 2001, май, 495 с.
6. Основные направления развития и размещения производительных сил Азербайджанской ССР на 1976-1990 гг.» / Баку, Елм, 1978, 271 с.
7. Самедзаде З. Этапы большого пути: экономика Азербайджана за полвека, ее новые реалии и перспективы / Баку: Нурлар, 2004, 936 с.
8. Серова Е. Аграрные реформы в переходных экономиках: общие цели и различные траектории; [Электронный ресурс] / URL: <http://wto.org.cm>. [06.01.2026].
9. Халилова Т.Ш. Азербайджан девяностых: история экономических реформ / Баку, Елм, 2002, 151 с.
10. Nora Dudwick, Karin Fock and David Sedik. Land Reform and Farm Restructuring in Transition Countries: The Experience of Bulgaria, Moldova, Azerbaijan, and Kazakhstan // World Bank documents, 2005, 90 с.: [Electronic resource] / URL: <https://econpapers.repec.org/bookchap/wbkwbpubs/6685.htm>. [06.01.2026].

XOSHQƏDƏM İSLAM

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

SEVİL HEYDƏROVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

ANAR PANAHOV

Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AQRAR İSLAHATLAR VƏ BEYNƏLXALQ LAHIYƏLƏR (XX ƏSRİN SONU)

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm bir hissəsidir və ümumi daxili məhsulun 30 faizi bu sektorun payına düşür. Ölkənin iqtisadi həyatının bu vacib aspektini yüksək qiymətləndirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyev (1923-2003) 1993-cü ilin ikinci yarısından bəri respublikada aqrar islahatların ilkin mərhələsinin təməlini qoydu. Beynəlxalq layihələrin tətbiqi qısa müddətdə Azərbaycan Respublikasının aqrar sektoruna yüksək fayda verdi. Eyni zamanda, güclü xammal bazasına malik olan respublika regionlarına xarici investisiyaların cəlb edilməsi kənd təsərrüfatı bazarında çatışmazlığı aradan qaldırmağa kömək etdi.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, lahiyə, iqtisadi, aqrar islahatlar, beynəlxalq təşkilatlar.

XOSHGADAM ISLAM

PhD in history, Baku State University

SEVİL HEYDAROVA

PhD in history, Baku State University

ANAR PANAHOV

Baku State University

THE AQRARIAN REFORMS AND INTERNATIONAL PROJECTS OF AZERBAIJAN REPUBLIC (THE END OF XX CENTURY)

Agriculture is an important sphere of the economy of Azerbaijan and 30 percent of the gross domestic product falls to the share of this sector. The President of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev (1923-2003), who appreciated this important aspect of the country's economic life, laid the foundation for the initial stage of agrarian reforms in the republic since the second half of 1993. The application of international projects in a short period of time gave a high benefit to the agrarian

sector of the Azerbaijan Republic. At the same time, the attraction of foreign investments to the regions of the republic, which have a strong raw-material base, helped to overcome the shortage in the agricultural market.

Keywords: agriculture, project, economy, agrarian reform, international organizations.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94; UOT 32:93/94

TƏBRİZƏ BAĞIROVA

Naxçıvan Dövlət Universitetinin doktorantı, müəllim

<https://orcid.org/0009-0009-7451-4649>

tabrizabaghirova@ndu.edu.az

tabrizabaghirova@gmail.com

**İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA CƏNUBİ QAFQAZDA
AZƏRBAYCANIN YARATDIĞI YENİ REALLIQLAR REGIONAL
VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/90-95>

Bu məqalədə 2020-ci ildə Azərbaycanın II Qarabağ müharibəsində hərbi qələbə qazanmasından sonra Cənubi Qafqazın geosiyasi nöqteyi-nəzərindən transformasiyası araşdırılır. Mövzuya beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi, xüsusilə realizm və liberal institusionalizm obyektivindən baxdıqda Azərbaycanın ərazisini işğaldan azad etməsi, Türkiyə ilə möhkəmlənən müttəfiqliyin və regional əlaqələrə strateji sərmayələrin artması və bu kimi digər amillər güc balansını necə dəyişdirdiyini təhlil etməyə imkan verir. Tədqiqatın əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki, ATƏT-in Minsk Qrupu kimi ənənəvi aktorların azalmış rolunu, Rusiya, İran və Gürcüstanın mövqelərinin yenidən kalibrlənməsini və Avropa İttifaqı, ABŞ və Çinin artan maraqlarını araşdırmağı əsas hədəf olaraq müəyyənləşdirir. II Qarabağ savaşında Azərbaycanın mütləq hərbi uğurlarına baxmayaraq, region həll olunmamış Ermənistan-Azərbaycan mübahisələri, kövrək reintegrasiya prosesləri və daha geniş təhlükəsizlik gərginliyi də daxil olmaqla problemlərlə dolu olaraq qalmaqdadır. Apardığımız bu araşdırma tədqiqatçılar üçün tövsiyələr verməklə yekunlaşır və münaqişədən sonrakı idarəçilik və regional əməkdaşlıq üzrə gələcək tədqiqatlar üçün istiqamətlər təklif edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, Qarabağ münaqişəsi, regional geosiyasət, post-münaqişə dövrü.

Giriş. 2020-ci ildə Qarabağ bölgəsi uğrunda Azərbaycan və Ermənistan arasında gedən II Qarabağ Müharibəsi Cənubi Qafqazın geosiyasətində köklü dönüş nöqtəsi oldu. Cəmi 44 gün davam edən müharibə Azərbaycanın qəti qələbəsi və 1990-cı illərin əvvəllərindən Ermənistanın nəzarətində olan mühüm ərazilərin geri alınması ilə nəticələndi. Bu nəticə təkcə regionda hərbi və ərazi balansını dəyişməyib, həm də regional və global güclərin diplomatik uyğunlaşmalarını, enerji siyasətini və strateji hesablamalarını yenidən formalaşdırıb. Tarixən Cənubi Qafqaz SSRİ-nin parçalanması, mübahisəli sərhədləri və Qarabağ məsələsində üstünlük təşkil edən davamlı “dondurulmuş münaqişə” paradigması ilə müəyyən edilib. Bununla belə, 2020-ci ildə baş vermiş hadisələr regional əməkdaşlıq, əlaqə və təhlükəsizlik üçün uzunmüddətli təsirləri olan yeni reallıqlar təqdim edərək, bu formanı sındırdı. Müharibənin nəticəsi hərbi texnologiyadan strateji istifadə, diplomatik çeviklik və xüsusilə Türkiyə ilə müttəfiqləri fonunda Azərbaycanın əsas regional aktor kimi güclənməsinə səbəb oldu.

Nəzəri baxımdan dəyərləndirildikdə Cənubi Qafqazdakı yeni dinamikanı realizm və liberal institusionalizmin ikili linzaları vasitəsilə başa düşmək olar. Realist nəzəriyyə Azərbaycanın hərbi güc və müttəfiqlik yolu ilə ərazi bütövlüyünə can atdığını vurğulayır. Azərbaycanın Türkiyə ilə olan müttəfiqliyi də müharibə söylərinin dəstəklənməsində mühüm rol oynayan amillər kimi dəyərləndirilə bilər. Digər tərəfdən isə qeyd etmək lazımdır ki, liberal institusionalizm iqtisadi dəhlizlər və Zəngəzur dəhlizi və Cənub Qaz Dəhlizi kimi regional infrastruktur təşəbbüsləri vasitəsilə münaqişədən sonrakı integrasiya və əməkdaşlıq istəklərini izah etməyə kömək edir.

Bu məqalənin əhəmiyyəti onun II Qarabağ Müharibəsindən sonra Azərbaycanın yaratdığı yeni geosiyasi reallıqların, xüsusən Ermənistan, Gürcüstan, İran, Türkiyə və Rusiyanın, eləcə də Aİ, ABŞ və Çin kimi beynəlxalq aktorların iştirak etdiyi regional transformasiyalar kontekstində təhlilindən ibarətdir. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə əsaslanaraq və regional təhlilə əsaslanan bu tədqiqat aşağıdakı tədqiqat suallarına cavab verir:

- Azərbaycan hansı strateji nailiyyətlərə nail olub və bunlar Cənubi Qafqazın geosiyasətini necə formalaşdırır?
- Azərbaycanın müharibədən sonrakı üstünlüyü fonunda regional güclər öz mövqelərini necə dəyişirlər?
- Qlobal güclər və çoxtərəfli institutlar üçün daha geniş təsirlər hansılardır?

Bu sualları araşdırmaq üçün bu məqalə əvvəlcə münaqişəni tarixi və nəzəri çərçivələri daxilində kontekstləşdirəcək, daha sonra Azərbaycanın müharibədən sonrakı siyasətini və müttəfiqliklərini təhlil edəcək, regional cavabları qiymətləndirəcək və nəhayət, formalaşmaqda olan Cənubi Qafqaz nizamının beynəlxalq nəticələrini nəzərdən keçirəcək.

Azərbaycanın strateji qazancı və regional güc balansının dəyişməsi. II Qarabağ Müharibəsinin ən bariz nəticəsi Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərinin əhəmiyyətli bir hissəsini uğurla geri qaytarması oldu. 2020-ci il noyabrın 10-da üçtərəfli atəşkəs sazişi imzalanana qədər Azərbaycan təkcə Qarabağın bir hissəsi deyil, həm də onun ətrafında yerləşən Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonları, Kəlbəcər və Laçının bir hissəsi üzərində nəzarəti bərpa etmişdi [6, s.7-9]. Bu ərazi qazanmaları həm simvolik, həm də strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. 1990-cı illərin əvvəllərində itirilmiş torpaqlar üzərində Azərbaycanın suverenliyini bərpa etdi və regional xəritəni Bakının xeyrinə xeyli dəyişdi.

Atəşkəs sazişinin ən strateji əhəmiyyətli müddəalarından biri Ermənistanın Sünik vilayətindən keçən Zəngəzur dəhlizi ilə Azərbaycanın materik hissəsi ilə onun Naxçıvan anklavı arasında nəqliyyat əlaqəsinin açılması öhdəliyi idi. Onun tam icrası mübahisəli olaraq qalmasına baxmayaraq, dəhliz Azərbaycanı Türkiyə və Mərkəzi Asiya ilə birləşdirərək və Cənubi Qafqazı Orta Dəhliz və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu kimi Şərq-Qərb ticarət yollarına daha dərinlən integrasiya etməklə regional əlaqəni transformasiya etmək potensialına malikdir [3, s.29-30].

Azərbaycanın döyüş meydanındakı uğurları, əsasən, dəqiq zərbə imkanlarına, kəşfiyyata və komanda sistemlərinə böyük sərmayə qoyulması ilə xarakterizə olunan silahlı qüvvələrinin on il ərzində modernləşdirilməsinin nəticəsi idi. Türkiyə və İsrail pilotsuz təyyarələri texnologiyasının, xüsusən Bayraktar TB2 və Harop kimi pilotsuz döyüş sursatlarının integrasiyası Azərbaycana müharibənin ilkin mərhələlərində əhəmiyyətli üstünlüklər verdi, sürətli ərazi irəliləyişlərinə və Ermənistanın müdafiə infrastrukturunun məhvinə imkan verdi. Bu yeniliklər müasir müharibədə daha geniş tendensiyanı əks etdirirdi və Cənubi Qafqaz döyüş meydanında taktiki inqilabı təmsil edirdi [6, s.10].

Azərbaycan-Türkiyə strateji tərəfdaşlığı. Azərbaycanın hərbi və siyasi uğurunda əsas məqamlardan biri də, onun Türkiyə ilə müttəfiqliyinin dərinləşməsi idi. Türkiyə Azərbaycana münaqişə boyu təkcə silah-sursat və hərbi texnika və yaxud təlim ilə deyil, həm də diplomatik və mənəvi istiqamətdə də dəstək verib. Bu strateji uyğunlaşma 2021-ci ilin iyununda ikitərəfli münasibətləri müdafiə, təhlükəsizlik və iqtisadi əməkdaşlığı əhatə edən formal müttəfiqlik səviyyəsinə qaldıran Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması ilə yekunlaşdı. Bəyannamə Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində yeni dövrün başlanğıcını qoydu, hərbi əməkdaşlığı institusionalaşdırdı və Türkiyəni müharibədən sonrakı formalaşmaqda olan regional nizamın həm təminatçısı kimi yerləşdirdi [4, s.223-225].

Türkiyənin iştirakı həm də Cənubi Qafqazın güc balansında böyük dəyişiklikdən xəbər verirdi. Ənənəvi olaraq Rusiyanın təsirinin dominant olduğu bölgə indi daha mürəkkəb güc matrisi ilə üz-üzə idi və burada Türkiyə artan siyasi və iqtisadi payları olan iddialı bir aktyor kimi ortaya çıxdı. Azərbaycanın Ankara və Moskva arasındakı münasibətləri heç bir gücdən uzaqlaşdırmadan balanslaşdırmaq qabiliyyəti onun artan diplomatik təsir imkanlarını vurğulayır [7, s.45].

Ermənistanın regional mövqeyinə təsir. Ermənistan üçün müharibənin nəticəsi 1994-cü ildən sonrakı strateji mövqeyinin dramatik şəkildə dəyişməsi oldu. O, təxminən otuz il ərzində işğal etdiyi ərazilərə nəzarəti itirdi və müdafiə doktrinasına və hərbi etibarına zərbə vurdu. Müharibə Ermənistanın Rusiyaya həddən artıq güvəndiyini və münaqişə zamanı neytral qalan Rusiyanın başçılıq etdiyi Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına (KTMT) integrasiyasının məhdudiyyətlərini ifşa etdi. Bundan əlavə, Türkiyə və Azərbaycan tərəfdaşlıqlarını möhkəmləndirdikcə Ermənistanın regional təcrid vəziyyəti daha da dərinləşdi və Gürcüstan neytrallığını qorudu və Yerevanı diplomatik cəhətdən sıxışdırdı [6, s.11-12]. Ümumilikdə, müharibədən sonrakı reallıqlar Azərbaycanın Cənubi Qafqazın güc iyerarxiyasında dominant aktor kimi mövqeyini möhkəmləndirdi, Ermənistan isə daha rəqəbətli

və çoxqütblü regional mühitdə strateji yenidən kalibrləmə ilə üzləşir. II Qarabağ Müharibəsinin nəticəsinə əsasən Cənubi Qafqaz və qonşu dövlətlərin rollarını yenidən formalaşdıran bir sıra regional dəyişikliklərə səbəb oldu. Yeni nəqliyyat marşrutlarının, enerji dəhlizlərinin və müttəfiqlik modellərinin yaranması regionda güc balansını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi.

Rusiyanın yeni rolu. Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı mövqeyi 2020-ci il atəşkəs sazişi ilə həm möhkəmləndi, həm də ona meydan oxudu. Bir tərəfdən, Moskva özünü əsas vasitəçi kimi göstərməyə müvəffəq oldu, noyabrda üçtərəfli sazişə vasitəçilik etdi və sabitliyi qorumaq üçün Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə 2000-ə yaxın sülhməramlı göndərdi [6, s.12-13]. Bu qüvvələr atəşkəs və Rusiyanın quruda təsirinin fiziki təminatı rolunu oynadı. Bununla belə, Rusiyanın Ermənistan-Azərbaycan münahişəsini təsir rıçaq vasitəsi kimi idarə etmək üzrə çoxdankı strategiyası Azərbaycanın hərbi uğurları və Türkiyənin artan iştirakı ilə pozuldu. Moskva indi özünü ənənəvi müttəfiqi və KTMT üzvü olan Ermənistan və Türkiyə ilə güclü əlaqələri olan yüksələn regional aktyor Azərbaycan arasında tarazlıqda tapır. Rusiya müdafiə paktları və hərbi bazalar vasitəsilə İrəvan üzərində təsir rıçaqlarını qoruyub saxlasa da, Bakı və Ankaranı özündən uzaqlaşdırmamaq üçün Azərbaycanın strateji uğurlarına dözməli oldu [7, s.45].

İrənin strateji narahatlığı. İran müharibədən sonrakı vəziyyətə artan təşvişlə baxıb. Sərhədlərin dəyişdirilməsi fikri, xüsusən də İranla həmsərhəd cənub rayonları üzərində Azərbaycanın nəzarətinin bərpası İranın əraziyə giriş və tranzit marşrutları ilə bağlı narahatlığına səbəb olub. Tehran İran ərazisindən yan keçəcək və onun regional təsirini azalda biləcək təklif edilən Zəngəzur dəhlizindən narahatlığını bildirdi. Buna cavab olaraq İran Azərbaycan sərhədi yaxınlığında genişmiqyaslı hərbi təlimlər keçirdi və onun Ermənistan və daha geniş Qafqazla əlaqəsini təhdid edən istənilən geosiyasi dəyişikliyə qarşı olduğunu vurğuladı. İranın strateji hesablaması həm də onun Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığından Mərkəzi Asiya türk dövlətləri ilə integrasiyasını gücləndirmək və bununla da İranın regional mövqeyini sarsıtmaq qorxusu ilə formalaşır. Azərbaycanla ortaq dini və mədəni əlaqələrə baxmayaraq, Tehran ehtiyatlı olaraq qalır və özünün tranzit və təhlükəsizlik maraqlarını təmin edən regional status-kvonu qorumağa çalışır [7, s.13].

Gürcüstanın mövqeyi və maraqları. Gürcüstan Ermənistan-Azərbaycan münahişəsində özünün ənənəvi neytrallıq mövqeyini qoruyub, birbaşa iştirakdan yayınmaqla yanaşı, Avro-Atlantik integrasiya kimi daha geniş məqsədlərinə üstünlük verib. Rusiya ilə tarixi gərginliyə baxmayaraq, Tbilisi Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu da daxil olmaqla, regionun enerji və nəqliyyat infrastrukturunda əsas oyunçu olaraq qalır [2, s.101-102]. Müharibədən sonra bu dəhlizlərin əhəmiyyəti daha da artdı, çünki regional aktyorlar həm Rusiyadan, həm də İrandan yan keçən alternativ Şərq-Qərb marşrutları axtarırlar. Gürcüstanın siyasəti Qərb oriyentasiyasını qonşuları ilə sabit münasibətlərlə balanslaşdırmağa yönəlib. Ermənistan və İran mühüm regional tərəfdaş olduğu halda, Azərbaycan və Türkiyə enerji və tranzit sahələrində strateji müttəfiqdir. Beləliklə, Gürcüstan regionun maddi-texniki arxitekturasında neytral, lakin kritik həlqə kimi xidmət etməkdə davam edir [6, s.14-15].

Yeni nəqliyyat və enerji dəhlizlərinin yaranması. Müharibədən sonrakı regional yenidən konfigurasiyanın əsas nəticəsi Şərq-Qərb əlaqələrinin canlandırılması və genişlənməsidir. Çini Mərkəzi Asiya, Xəzər dənizi, Cənubi Qafqaz və Türkiyə vasitəsilə Avropa ilə birləşdirən Orta Dəhliz yenidən geosiyasi aktualıq qazanıb. Azərbaycan BTQ dəmir yolu və Ələtdəki liman infrastrukturunu vasitəsilə özünü Asiya və Avropa arasında tranzit qovşağı kimi yerləşdirir. Təklif olunan Zəngəzur dəhlizi məterik Azərbaycanı potensial olaraq Naxçıvana və oradan da Türkiyəyə birləşdirərək, türk dünyası arasında birbaşa nəqliyyat əlaqəsi yaratmaqla bu baxışı daha da gücləndirir. Onun həyata keçirilməsi siyasi və təhlükəsizlik problemləri ilə üzləşsə də, dəhliz artıq Azərbaycanın regional ticarət və logistikanı yenidən formalaşdırmaq ambisiyasının simvoluna çevrilib [7, s.15]. Kollektiv olaraq, bu hadisələr Cənubi Qafqazda çoxqütblüliyə doğru daha geniş keçidi vurğulayır, yeni dəhlizlər təkcə fiziki xəritələri deyil, həm də regional və qlobal güclər arasında təsir dairələrini yenidən müəyyənləşdirir. Zəngəzur dəhlizinin yenidən açılması regionda onilliklər boyu davam edən blokadalara son qoyacaq, regionda biznes üçün kommersiya imkanları yaradacaq, investorları və müştəriləri bir ümumi, vahid bazarda bir araya gətirəcək [1, s.126].

Beynəlxalq təsirlər. İkinci Qarabağ Müharibəsi və onun nəticələri yaxın regiondan kənarda da geniş təsirlərə malikdir. Cənubi Qafqazda güc balansının dəyişməsi, yeni nəqliyyat dəhlizlərinin

yananması və regional ittifaqların transformasiyası qlobal aktorları, o cümlədən Avropa İttifaqı, ABŞ, Çin və ATƏT kimi çoxtərəfli təşkilatları öz strategiyalarını və regionda iştirakını yenidən nəzərdən keçirməyə vadar edib. Avropa İttifaqı və ABŞ uzun müddətdir ki, Cənubi Qafqaza demokratikləşmə, münaqişə vasitəçiliyi və enerji şaxələndirilməsi obyektivliyi ilə yanaşır. Onların regionda təsiri Rusiya və ya Türkiyə ilə müqayisədə məhdud olsa da, II Qarabağ Müharibəsi Qərbin regionun strateji dəyərinə diqqətini təzələdi. Xüsusilə, Aİ Azərbaycan və Ermənistanla diplomatik missiyalar, yenidənqurma səylərini maliyyələşdirmək və dialoqu asanlaşdırmaq vasitəsilə - xüsusən də Avropa Şurasının Şarlz Mişelin rəhbərlik etdiyi vasitəçiliyi ilə əlaqələrini artırıb [6, s.16-17].

Enerji baxımından Azərbaycanın Xəzər dənizini Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə Avropa bazarlarına birləşdirən Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə təbii qaz tədarükçüsü kimi rolu xüsusilə Rusiyanın 2022-ci ildə Ukraynaya təcavüzündən sonra əhəmiyyəti artıb. Aİ indi Azərbaycana Avropanın enerji təhlükəsizliyi və diversifikasiyasına əsas töhfə verən ölkə kimi baxır. Bununla belə, Qərb aktyorları əsasən Rusiya və Türkiyənin nəzarəti altında qalan regional təhlükəsizlik arxitekturasına birbaşa təsir göstərməkdə çətinlik çəkirlər.

Çinin bölgədəki maraqları. Çinin Cənubi Qafqaza yanaşması Asiya ilə Avropa arasında ticarət və infrastruktur əlaqəsi yaratmağa çalışan onun daha geniş "Kəmər və Yol" Təşəbbüsü (BRI) tərəfindən formalaşdırılır. Çin regionda aşağı siyasi profilini qoruyub saxlasa da, xüsusilə Qərbin sanksiyaları və geosiyasi dəyişkənlik fonunda Rusiya ərazisindən yan keçən nəqliyyat dəhlizlərini inkişaf etdirməkdə iqtisadi maraqları var [2, s.106-108]. Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyədən keçən Orta Dəhliz Pekinin strateji hədəfləri ilə sıx uyğunlaşır. Azərbaycan limanlara, dəmir yollarına və Ələtdəki Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı kimi logistika zonalarına sərmayə qoymaqla özünü bu şəbəkənin kritik həlqəsi kimi fəal şəkildə yerləşdirib. Çin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı birbaşa mövqe tutmasa da, müharibədən sonra artan regional sabitlik və əlaqədən faydalanır. Bu iqtisadi pragmatizm Pekinin postsovet məkanında daha geniş strategiyasını əks etdirir: iqtisadi cəhətdən məşğul olun, siyasi baxımdan neytral qalın [7, s.16].

Minsk qrupunun transformasiyası və ATƏT-in rolu. İkinci Qarabağ müharibəsinin əsas institusional itkilərindən biri onilliklər ərzində Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişənin həlli üçün əsas beynəlxalq çərçivə rolunu oynayan ATƏT-in Minsk Qrupu olmuşdur. Fransa, Rusiya və ABŞ-in həmsədrliyi ilə Minsk Qrupu uzunmüddətli sülh sazişi əldə edə bilmədi və Rusiyanın birtərəfli qaydada vasitəçiliyi ilə 2020-ci il müharibəsi və sonrakı atəşkəs danışıqları zamanı böyük ölçüdə kənarda qaldı [5, s.180-182]. Müharibədən bəri həm Azərbaycan, həm də Ermənistan Minsk Qrupunun aktuallığına marağının azaldığını bildiriblər. Azərbaycan, xüsusən, münaqişənin hərbi və diplomatik yolla həll edildiyini və əvvəlki status-quo-ya əsaslanan quruma heç bir rol qalmadığını iddia edir. Artıq daxili parçalanmalar və məhdud icra imkanları ilə zəifləmiş daha geniş ATƏT, yeni güc mərkəzləri – Rusiya, Türkiyə və gətirdikcə daha çox Aİ-nin vasitəçilik və sülh quruculuğu məsuliyyətlərini öz üzərinə götürdükcə Cənubi Qafqazdakı rolunun daha da azaldığını gördü. Bu transformasiya beynəlxalq münasibətlərdə daha geniş tendensiyanı əks etdirir: iddialı regionalizm və böyük güc rəqabəti şəraitində çoxtərəfli münaqişələrin həlli mexanizmlərinin faydasının azalması.

Nəticə. Bu məqalədə Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsindəki qələbəsi ilə formalaşan yeni geosiyasi reallıqlar araşdırılmış və onların regional və beynəlxalq münasibətlərin daha geniş kontekstində nəticələri təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, Azərbaycanın hərbi modernləşdirilməsi və Türkiyə ilə müttəfiqliyi Cənubi Qafqazda güc balansını əsaslı şəkildə dəyişib. Bu dəyişiklik Ermənistanın regional mövqeyini zəiflətdi, ATƏT-in Minsk Qrupu kimi ənənəvi münaqişə vasitəçiliyi çərçivələrini pozdu və Rusiya və Türkiyənin əsas təhlükəsizlik aktorları kimi rollarını artırdı. Bundan əlavə, Zəngəzur dəhlizinin yaranması fikri, Şərq-Qərb nəqliyyat marşrutlarının canlanması və qlobal güclərin artan diqqəti kimi yeni regional dinamika Cənubi Qafqazı enerji, kommunikasiya və böyük güc rəqabətinin strateji kəsişmə nöqtəsi kimi önə çıxarır. Azərbaycan regional paradigmanı uğurla öz xeyrinə dəyişsə də, davamlı sülhün perspektivləri hələ də kövrəkdir. Hərtərəfli sülh müqaviləsinin olmaması, sərhədlərin demarkasiyasının həll edilməməsi kimi qeyri-müəyyən vəziyyət ciddi maneələr yaradır. Uzunmüddətli normallaşmanı dəstəkləmək üçün paralel siyasi, hüquqi və humanitar çərçivələr olmadan hərbi imkanların və infrastrukturun yenidən təsdiqlənməsi kifayət deyil.

Rusiya, Türkiyə və getdikcə daha çox Aİ və Çinin cəlb edilməsi çoxqatlı maraqlar balansı yaradır ki, bu da ya ehtiyatlı və balanslı əməkdaşlıq vasitəsilə regionu sabitləşdirə, və ya yanlış tətbiq edildikdə isə yolu ilə rəqabəti gücləndirə bilər. Cənubi Qafqaz indi postsovet irsinin, millətçi gündəmlərin və qlobal strateji rəqabətin kəsişdiyi, sabitliyin inklüziv diplomatiya və məsuliyyətli dövlətçilikdən asılı olduğu bir arenadır.

Tədqiqatçılar üçün tövsiyələr:

- Cənubi Qafqazda yaranan münaqişədən sonrakı idarəçilik modellərini araşdırın.
- Yeni güc strukturlarının, xüsusilə Azərbaycan-Türkiyə ittifaqı və Çinin strateji əlaqə təşəbbüs-
lərinin rolunu təhlil edin.
- Qərbin təsirinin azaldığı regionlarda ATƏT kimi çoxtərəfli təşkilatların təkamülünü tənqidi
şəkildə qiymətləndirin.

Gələcək tədqiqatlar aşağıdakılara diqqət yetirməlidir:

- Azərbaycanın hakimiyyəti altında Qarabağdakı etnik ermənilərin ictimai-siyasi reinteqrasiyası.
- Regional nəqliyyat dəhlizlərinin uzunmüddətli iqtisadi təsiri və onların qlobal təchizat zənciri-
nin dəyişmələri ilə uyğunlaşdırılması.
- Aİ və Çinin postsovet münaqişə zonalarında alternativ sabitləşdirici qüvvələr kimi
həyat qabiliyyəti.
- Cənubi Qafqazda ikitərəfli və çoxtərəfli vasitəçilik mexanizmlərinin müqayisəli effektivliyi.

Bu yaranan dinamikanı öyrənməyə davam etməklə, tədqiqatçılar tarixi narazılıqların, strateji coğrafiyanın və qlobal maraqların birləşdiyi regionda güc və sülhün inkişaf edən arxitekturasını daha yaxşı başa düşə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ismailzade, F. Strategic implications of the liberation of Karabakh. *Caucasus International*, 11(1-2), 2021: p.117–134, https://idd.az/media/old/2023/03/30/20220722110954_75910800.pdf?v=1.1 [12.01.2026].
2. Cornell, S.E. *The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict: The Original “Frozen Conflict” and European Security*. Palgrave Macmillan, 2017, 224 p.
3. Mearsheimer, John. *The Tragedy of Great Power Politics*. W.W. Norton & Company, 2001, 448 p.
4. Keohane, Robert O., and Nye, Joseph S. *Power and Interdependence*. Longman, 2011, 368 p.
5. De Waal, T. *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War* (2nd ed.). New York University Press, 2013, 406 p.
6. International Crisis Group. *Improving Prospects for Peace after the Second Nagorno-Karabakh War* (Europe Report No. 264), 2021. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-conflict-europe-central-asia-azerbaijan-armenia> [12.01.2026].
7. Neset, S., Aydin, M., Ergun, A., Giragosian, R., Kakachia, K., & Strand, A. *Changing geopolitics of the South Caucasus after the Second Karabakh War: Prospect for regional cooperation and/or rivalry* (CMI Report No. 4). 2023, September, Chr. Michelsen Institute. <https://www.cmi.no/publications/file/8911-changing-geopolitics-of-the-south-caucasus-after-the-second-karabakh-war.pdf> [12.01.2026].

ТАБРИЗА БАГИРОВА

*Докрант Нахчыванского государственного университета,
преподаватель*

НОВЫЕ РЕАЛИИ, СОЗДАННЫЕ АЗЕРБАЙДЖАНОМ В ЮЖНОМ КАВКАЗЕ ПОСЛЕ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ В КОНТЕКСТЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

В данной статье исследуется геополитическая трансформация Южного Кавказа после военной победы Азербайджана во Второй Карабахской войне 2020 года. С точки зрения теории международных отношений, особенно реализма и либерального институционализма, анализируется, каким образом освобождение азербайджанских территорий от оккупации, укрепление

союзнических отношений с Турцией и рост стратегических инвестиций в региональные связи изменили баланс сил. Особенностью исследования является акцент на уменьшении роли традиционных акторов, таких как Минская группа ОБСЕ, переоценке позиций России, Ирана и Грузии, а также на растущем интересе Европейского союза, США и Китая. Несмотря на безусловные военные успехи Азербайджана во Второй Карабахской войне, регион по-прежнему сталкивается с нерешёнными азербайджано-армянскими противоречиями, хрупкими процессами реинтеграции и общей напряжённостью в сфере безопасности. Проведённое исследование завершается рекомендациями для исследователей и предлагает направления для будущих работ, связанных с послеконфликтным управлением и региональным сотрудничеством.

Ключевые слова: Азербайджан, Южный Кавказ, Карабахский конфликт, региональная геополитика, постконфликтный период.

TABRIZA BAGIROVA

*PhD student at Nakhchivan State University,
Lecturer*

NEW REALITIES CREATED BY AZERBAIJAN IN THE SOUTH CAUCASUS AFTER THE SECOND KARABAKH WAR IN THE CONTEXT OF REGIONAL AND INTERNATIONAL RELATIONS

This article explores the geopolitical transformation of the South Caucasus following Azerbaijan's military victory in the Second Karabakh War of 2020. From the perspective of international relations theory - particularly realism and liberal institutionalism - it examines how the liberation of Azerbaijan's occupied territories, the strengthened alliance with Turkey, and the increase in strategic regional investments have reshaped the balance of power. The study's main feature lies in its focus on the declining role of traditional actors such as the OSCE Minsk Group, the recalibration of Russia's, Iran's, and Georgia's positions, and the growing interests of the European Union, the United States, and China. Despite Azerbaijan's decisive military success in the war, the region remains challenged by unresolved Armenia-Azerbaijan disputes, fragile reintegration processes, and broader security tensions. The research concludes with recommendations for scholars and outlines directions for future studies on post-conflict governance and regional cooperation.

Keywords: Azerbaijan, South Caucasus, Karabakh conflict, regional geopolitics, post-conflict period.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: s.e.f.d. Elvin Talışinski, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94; UOT 32:93/94

FİRUZƏ HƏYATOVA

T.ü.f.d, Azərbaycan Dillər Universiteti,
Qərb ölkələri üzrə Regionşünaslıq kafedrasının baş müəllimi
Orcid:0009-0006-1905-393X
firuzaheyatova@yahoo.com

BÖYÜK BRİTANİYADA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN İNKİŞAFI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/96-101>

Birləşmiş Krallıq dünyanın müxtəlif ölkələrində siyasi proseslərin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən dövlətlərdən biridir. Cənubdan Şimala, miqrasiya son illərdə durmadan artaraq bir-birinin ardınca miqrasiya böhranına səbəb olub. Böyük Britaniya multikulturalizmin tətbiqinin ən bariz nümunəsini təqdim edir və bunun nəticələri həm dünya miqyasında tədqiqatçılar, həm də Britaniyalıların özləri tərəfindən mübahisəli şəkildə qiymətləndirilir. Onlar ölkəyə gələn miqrantların və qaçqınların nəinki yeni mühitlərinə integrasiya olunmadıqlarını, həm də tez-tez qəbul etdikləri ölkələrin dəyərlərini qəbul etmədiklərini və ya hörmət etmədiklərini etiraf etməyə məcbur olublar. Lakin Böyük Britaniyanı hər biri bir dövlət daxilində bir dövlət olan milli gəttolar toplusu kimi təsvir etmək qeyri-dəqiq olardı. Britaniyanın multikultural cəmiyyətinə bütün qitələrdən olan insanlar daxildir və hər bir etnik azlıq yeni vətəninə fərqli şəkildə qəbul edir. Bu, əsasən onların immiqrasiyasının baş verdiyi tarixi kontekst və müvafiq etnik diasporanın mövcudluq müddəti ilə bağlıdır. Məhz bu tədqiqatın əsas məqsədi budur və bu nəticəyə gəlir ki, multikulturalizm siyasəti yalnız ev sahibi millətlə yaxın tarixi və ya mədəni əlaqələri olan etnik azlıqlar üçün təsirli ola bilər. Belə əlaqələri olmayan xalqlar üçün bu siyasət yalnız onların yadlaşmasını təşviq edir ki, bu da nəticədə həm ev sahibi, həm də qəbul edən ölkələrdə ekstremist və millətçi hissləri alovlandırır. Təqdim olunan məqalədə Böyük Britaniyanın miqrasiya proseslərinin inkişaf məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Böyük Britaniya, miqrasiya, məskunlaşma prosesləri, emmiqrant icmaları.

Giriş. Əhali miqrasiyası Böyük Britaniyanı tarixinin bütün mərhələlərində müşayiət edən bir prosesdir. Demografik inkişafa təsiri baxımından əhali miqrasiyası uzun müddət əhəmiyyətsiz olub: 1851-ci ildən başlayan rəsmi siyahıyaalma məlumatları təsdiqləyir ki, ötən əsrin ortalarına qədər ölkədə yaşayan insanların yalnız kiçik bir hissəsi xaricdə doğulub. Miqrantların sayında mütərəqqi artım olduqca yavaş baş verib. 80 il ərzində (1851–1930) onların sayı 1 milyondan çox artmayıb. İkinci Dünya Müharibəsinin də təsiri az olub: son 40 ildə təxminən 2 milyon insan miqrant kateqoriyasına qoşulub.

Britaniya dövlətinin ilk əhali siyahıyaalınması 1801-ci ildə aparılıb, Böyük Britaniya isə 1851-ci ilə qədər qəbul edən ölkə hesab edilmirdi. Bu dövrdən əvvəl Britaniya sərhədinin o biri tərəfində doğulan əhalinin sayını qiymətləndirmək obyektiv olaraq çətindir. Tarixi sənədlər XIX əsrin ikinci yarısına qədər immiqrasiya proseslərinin intensivliyi haqqında təsəvvür yaradır. Dövlət 1964-cü ildə əcnəbilərin ölkəyə girişinə nəzarət tətbiq edib. O vaxtdan bəri hakimiyyət orqanları Böyük Britaniyaya daxil olan və gedən insanlar haqqında hərtərəfli məlumatlar malik olublar [5, s.7]. 1991-ci ildə "Uzunmüddətli Xarici Miqrasiya Sorğusu" adlanan immiqrasiyanı ölçmək üçün mexanizm işə salınıb.

İngiltərənin əsas əhalisinin müəyyən edildiyi və qədim zamanlardan bəri dəyişməz qaldığı güman edilir [12]. Lakin, bu, ölkədən əhalinin davamlı axını və axını ilə ziddiyyət təşkil edir. Britaniyada əhalinin ilkin miqrasiyasının qeydə alınması obyektiv xarakterli çətinliklərlə doludur.

Buz dövründə müasir Böyük Britaniya ərazisində heç kimin yaşamadığını qətiyyətlə demək olar. Bu ərazidə təxminən eramızdan əvvəl VII-VI minilliklərdə məskunlaşmış əhali meydana gəlmişdir. Roma fəthçilərinin gəlişindən əvvəl insanların İngiltərəyə sonrakı yayılması tarixəqədərki dövr adlanır. Bu dövrdə bu ərazidə yaşayan insanları xarakterizə edən məlumatlar olduqca məhduddur. Alimlər hələ də 10.000 il əvvəl salnamələrdə qeyd olunan Britaniyada kənd təsərrüfatının yaranmasının xalqların miqrasiyası ilə əlaqəli olub-olmadığı barədə fikir ayrılığına malikdirlər.

Eramızın birinci minilliyi xaricdən Böyük Britaniyaya əhəmiyyətli dərəcədə əhali axını ilə yadda qaldı, baxmayaraq ki, immiqrantların və fəthçilərin sayı hələ də müzakirə mövzusu olaraq qalır. Roma dövründə Böyük Britaniya əhalisinin orta əsrlərdəki əhalidən az olmadığı danılmazdır [11]. Məlumatda bəzi qeyri-müəyyənliklərə baxmayaraq, ümumi rəy 4-5 milyon nəfərə yaxındır [6].

Tarixçilər imperiyanın digər bölgələrindən vətəndaşların Roma Britaniyasına köçməsinə dair dəlillər əldə ediblər, lakin alimlərin bu dövrdə Britaniya sakinlərinin yerli mənşəyi haqqında fərziyyə irəli sürmək üçün hələ də əsasları var. Əslində, Roma işğalçı ordusunun sayı 45.000 nəfər, I əsrdə yerli hərbi qarnizon isə 55.000 nəfər idi. IV əsrdə bu rəqəm minimum həddə çatdı - 10-20.000 əsgər [9, s.37]. Ölkənin liderləri əsasən Britaniyalılar idi. Tarixi məlumatlar Roma məmurlarının sayının az olduğunu təsdiqləyir, adi işlərin əsas hissəsi isə romanlaşmış britaniyalıların payına düşürdü. Britaniya torpağında qalan miqrantların sayı, ordu tərəfindən dəstəklənənlərlə birlikdə 125.000 nəfər təşkil edirdi. Bu, o vaxtkı 4 milyon əhalinin təxminən 3%-ni təşkil edir. Roma işğalçılarınin gətməsindən sonra Britaniya əhalisi sürətlə azalmağa başladı və 1,25 milyon vətəndaşla qaldı. Roma dövlətinin süqutu İngiltərədə izsiz ötürmədi. Artıq onun ərazisi almanlar: saksonlar, anqlar və yutlar tərəfindən işğal edildi.

Tarixçilər hələ də o dövrdə miqrasiya proseslərinin miqyası ilə bağlı fikir ayrılığına malikdirlər. Bu arada, İngiltərədə bir neçə əsr davam edən süni şəkildə anqlosakson mədəniyyətinin gətirilməsi baş verdi.

Bəzi ekspertlər hesab edirlər ki, əslində ingilis torpağına az sayda alman immiqrantı gəlib [2]. Lakin onlar etiraf edirlər ki, o dövrdə hökumət anqlosaksonlar olduğundan, yerli sakinlərin mədəni səviyyəsi almanlarla assimilyasiya nəticəsində artıb.

Digər versiyanın tərəfdarları german tayfalarının Böyük Britaniyaya köçünün daha geniş olduğuna əmindirlər [6, s.50]. Birinci versiya - minimalist model - tarixçilər tərəfindən ən real hesab olunur.

Ümumiyyətlə, sonrakı Norman və Vikinq basqınlarının demoqrafik dəyişikliklərdə əhəmiyyətli rol oynamadığı qəbul edilir. Vikinqlərin aqressiv siyasəti Britaniyanın ümumi əhalisinin 4-8% artmasına səbəb oldu. 1066-cı ildə Norman fəthinin əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətindir, lakin tarixçilər Fatih Vilyam tərəfindən İngiltərəyə gətirilən Normanların sayını şişirtməkdən çəkinirlər.

Britaniyada miqraisya prosesləri və yəhudilər. Britaniyadakı miqrasiya prosesinin növbəti iştirakçıları yəhudilər idi [12]. 1290-cı ildə qovulduqları İngiltərə, Orta əsrlərdə onların vətəni olmuşdu. Orta əsrlərdə Britaniya adalarına böyük bir Flamand diasporu da gəlmişdi. Britaniyalılar sənətkarlığın və sənayenin inkişafını onlara borclu idilər. Yəhudilər 1290-cı ildə Britaniyadan qovulmadan sağ çıx-salar da, bir neçə əsr sonra yenidən immiqrasiyaları mümkün oldu. 1734-cü ildə yəhudi köçkünlərinin sayı 6000 nəfər olduğu təxmin edilirdi. XIX əsrin əvvəllərində onların sayı üç dəfə artaraq 16000-20000 yeni Britaniya vətəndaşına çatdı. Şərqi Avropa Britaniya adalarına çoxlu sayda yəhudinin köçünün mənbəyinə çevrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, rus immiqrantlarının əksəriyyəti yəhudilər idi və onların sayı artmaqda idi. Böyük Britaniyanın yerli sakinləri belə bir yəhudi immiqrant axınına dözmək istəmirdilər. 1905-ci ildə hökumət Əcnəbilər Qanununu qəbul etməyə məcbur oldu [4, s.62].

Tarixən Britaniya Adalarına yəhudi immiqrasiyasının dörd əsas mərhələsi müəyyən edilə bilər [8, s.7]. İngiltərəyə ilk gələnlər XVI əsrdə Hollandiya və Portuqaliyadan olan tacirlər idi. İki əsrdən az bir müddət sonra Avropadan olan yoxsul yəhudilər də eyni yolu izlədilər. Şərqi Avropa və Rusiya İmperiyası XIX əsrdə yeni immiqrantların mənbəyinə çevrildi. İngiltərəyə yəhudi immiqrasiyasının son dalğası 1930-cu ildə baş verdi: 100.000 yəhudi Nasist Almaniyasından qaçdı.

Düzdür, İngiltərənin ticarət gücü kimi mövqeyi XVI əsrdə immiqrantların Britaniya torpağına gəlməsinə təkan verdi. XVII əsrin əvvəllərində ölkə etnik homogenliyi qorumağa davam etdi. O dövrdə London əhalisini çətin ki, müxtəlif adlandırmaq olardı.

Hələ 1610-cu ildə 300.000 londonludan 10.000-nin İngiltərədən kənarda doğulduğu təxmin edilirdi. XVIII əsrin sonlarında bir londonlu həkim öz xəstələrinin doğum yerlərini qeydə almış və 60 xəstədən yalnız birinin İngiltərədən kənarda doğulduğu aşkar edilmişdir [2, s.111].

Afrikalı miqrantlar. Afrikalı miqrantların ölkəyə gəlməsi kölə ticarətinin nəticəsi idi. XVI əsrdə İngiltərə bu işdə xeyli uğur qazanmışdı. 100 il ərzində adalarda artıq əsl Afrika icması mövcud idi. Əsrin ortalarından etibarən afrikalıların sayı durmadan artmışdır. Beləliklə, sağ qalan yazılı mənbələrə görə, XVIII əsrin sonlarına qədər on minlərlə afrikalı artıq Britaniya vətəndaşı idi. Afrikalı immiqrant-

ların sayının təxminləri 10.000 ilə 20.000 arasında dəyişir, 30.000-ə qədər də nəzərə alınır. Bəzi sənədlər göstərir ki, 200 il əvvəl İngiltərə paytaxtında ümumi əhalisi 675.000 nəfər olan 14.000 ilə 20.000 arasında afrikalı yaşayırdı [3, s.1]. Alim Folarin Şillon bu mövqə ilə razılaşmır. Onun fikrincə, rəqəmlər çox şişirdilmişdir: yalnız 10.000 afro-britaniyalı nəzərə alın bilər. Alimlər bir məsələdə həmfikiridirlər: bu məlumatı yoxlamağın heç bir yolu yoxdur - siyahıyaalma və ya digər rəsmi mənbə olmadan miqrasiyanın miqyası ilə bağlı hər hansı bir qiymətləndirmə qeyri-dəqiq hesab ediləcək. Kölə ticarəti gec-tez sona çatmalı idi. Bu, 1807-ci ildə baş verdi: o vaxtdan etibarən İngiltərəyə kölələrin idxalı qadağan edildi. Afrika miqrasiyası tez bir zamanda azaldı.

“Bədbəxt Palatinlər”. Fransız protestantları kimi də tanınan Hugenotlar ilk dəfə Böyük Britaniyaya 1572-ci ildə Parisdə baş verən vəhşi Müqəddəs Varfolomey Gecəsi qırğınından sonra gəlmişdilər. Tarix növbəti əsrdə təkrarlandı, yeni siyasi iğtişaşlar Hugenotları başqa sığınacaqlar axtarmaq üçün vətənlərini tərk etməyə məcbur etdi. Mənbələr göstərir ki, bir neçə əsr ərzində 50.000 Avropa protestantı Britaniyaya köç etdi [10, s.13]. Britaniya 1709-cu ildə fransız işğalçılarının əlindəki zorakılıqdan qaçdıqda Almaniyadan qaçqınları qəbul etmək məcburiyyətində qaldı.

Tarixən onlar “bədbəxt Palatinlər” kimi tanınırlar. Bəzi mənbələrə görə, belə immiqrantların sayı 13.000-ə çatıb. Şərqi Avropa da miqrasiya prosesində fəal rol oynayır. Pionerlər XVI əsrdə kütləvi şəkildə İngiltərəyə gələn Polşa tacirləri idi. 18-ci əsrdə protestant polyaklar onların nümunəsini izlədilər. Rusiyada çar əleyhinə üsyan uğursuz olduqda, minlərlə Polşa inqilabçısı Londona sığındı. 1901-ci il siyahıyaalınmasından əvvəl Britaniya hakimiyyəti əhalinin sayını və tərkibini dəqiqləşdirmək qərarına gəldi: həmin dövrdə ölkədə Şərqi Avropa dövlətlərinin 82.844 keçmiş vətəndaşı yaşayırdı [12]. İkinci Dünya Müharibəsi vəziyyəti daha da pisləşdirdi. Yüz minlərlə Polşa vətəndaşı İngiltərə tərəfindən qəbul edildi.

Bundan əlavə, Sovet nəzarətində olan Polşaya qayıtmaqdan imtina edən 200.000 Polşa əsgərinə Britaniya vətəndaşlığı vəd edildi. 1951-ci il siyahıyaalmasına görə, Britaniya 162.339 polyakın vətəni oldu. Müharibədən sonra çox sayda Şərqi Avropa vətəndaşı Britaniyada könüllü olaraq qala bildi. Bir çoxuna xarici işçi qüvvəsini cəlb etmək üçün unikal proqram çərçivəsində iş təklif edildi. Hindistan yarımadasının yerli sakinləri də Britaniya adalarını yaşayış yeri kimi seçən miqrantlar arasında idi. Bu miqrasiya XVIII əsrdə başladı və XIX əsrin əvvəllərində Britaniyaya bir neçə yüz hind immiqrantının gəldiyi güman edilir [10].

Sənədlə sübutlar tapılıb ki, bu dövrdə Çin və Afrikadan olan kiçik dənizçi icmaları Britaniya liman şəhərlərində formalaşırdı. 1860-cı ildən başlayaraq az sayda çinli İngiltərədə məskunlaşıb – siyahıyaalma məlumatları bu fərziyyəni yalnız gücləndirir. 1891-ci ildə İngiltərədə təxminən 17.000 amerikalı köçkün var idi.

Ümumilikdə, tarixçilər hesab edirlər ki, Afrika və Asiyadan olan miqrantların sayı bu iki siyahıyaalma zamanı Britaniya-Amerikalıların ümumi sayının kiçik bir hissəsini təşkil edirdi. Britaniya Birliyindən olan miqrantlar İngilis torpağına axın edən digər xarici köçkünlərlə qarışdılar. Onlar Cənubi Afrika, Yeni Zelandiya, Kanada və Avstraliya koloniyalarında anadan olublar. Maraqlıdır ki, onlardan bəziləri Britaniyadan mühacirət etmiş insanların nəsiləri idi. 1948-ci il Britaniya Vətəndaşlıq Qanunu Birləşmiş Krallığın qanuni subyektlərinə onun sərhədləri daxilində yaşamaq və işləmək azadlığını təmin edirdi. Buna görə də, immiqrasiya nəzarəti Birlik vətəndaşlarına təsir göstərmirdi. Ümumi mənzərə belədir ki, yeddi il ərzində (1955-1962) onlardan 472.000 nəfəri Britaniyaya gəlmişdir [7]. Sonradan hökumət immiqrasiya qaydalarını sərtləşdirmək üçün ardıcıl siyasət yürütdü və bu siyasətə Birlik ölkələri vətəndaşları da daxil idi. Hər il Böyük Britaniya təxminən 75.000 Birlik vətəndaşını qəbul edirdi. Bu hökumət siyasəti öz bəhrəsini verdi: bu ölkələrdən immiqrasiya nisbətləri davamlı olaraq azaldı. Eyni zamanda, hakimiyyət orqanları tərəfindən verilən yaşayış icazələrinin sayı azaldı. 10 illik müddət ərzində bu rəqəm 20.000 nəfər azalıb.

1998-ci ildən bəri mənzərə tamamilə tərsinə çevrildi və 82.000 Birlik vətəndaşı İngiltərəyə gəldi [7]. Lakin bu miqrantların axını 2004-cü ildə pik həddə çatdı və 156.000 nəfərə çatdı. Bundan sonra miqrasiya axını azalmağa başladı.

Siyahıyaalma məlumatları açıq şəkildə göstərir ki, Britaniya torpağına gələn xarici immiqrantların sayı nisbətən yavaş tempdə baş verib. Bu, xüsusilə 1851-1931-ci illər arasında doğrudur. Xarici əhalinin 100.000-dən 700.000-ə qədər artdığını nəzərə alsaq, Böyük Britaniya əhalisi 32 milyon arta-

raq 40 milyona çatıb. Faiz olaraq, Böyük Britaniyanın yerli olmayan əhalisi 1851-ci ildə 0,5%, 1931-ci ildə isə 1,75% artıb. Bu, II Dünya Müharibəsindən əvvəl immiqrasiya intensivliyinin yüksək olmadığı müşahidəsinə təsdiqləyir. 1851 və 2011-ci il siyahıyaalmalarının məlumatlarından istifadə edərək tədqiqatçılar Uels və İngiltərədə xarici vətəndaşların miqrasiyasının dinamikasını faiz olaraq izləyiblər. Bu dövrün birinci yarısında immiqrantların sayında yavaş artım müşahidə olunub – kəskin artım qeydə alınmayıb, ikinci yarısı isə birinci ilə müqayisədə artım tempində nəzərəcərpacaq dərəcədə artımla xarakterizə olunub. Əhəmiyyətli artım 1991-ci ildə baş verib. 1941-ci il siyahıyaalması məlum hadisələr səbəbindən pozulub.

Bütün dünyaya təsir edən müharibə immiqrasiyanın tempinə güclü təkan verdi. On il ərzində (1951-1961) Britaniya əhalisi xaricdə doğulmuş 225.000 vətəndaş artdı. Növbəti on il ərzində onların sayı 1 milyona çatdı. 1981-ci ildə daha 100.000 nəfər əlavə edildi.

XX əsrdə miqrasiya prosesi. XX əsrin sonu Böyük Britaniyanın milli əhalisində 400.000 nəfərin artması ilə yadda qaldı. Bu dövrdə immiqrasiyanın intensivliyi və həcmi keyfiyyətə yeni səviyyələrə çatdı. 2001-2011-ci illər arasındakı zaman intervalı. 1920-ci il Böyük Britaniyanı təyinat yeri kimi seçən 3 milyon insanın gəlişi ilə yadda qaldı. Bu rəqəmlər ölkənin tarixi inkişafında misli görünməmiş idi. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, miqrasiya prosesləri Böyük Britaniyanın tarixi boyunca daim mövcud olmuşdur. Lakin onlar miqyas və intensivlik baxımından müxtəlif olmuşdur. Min il ərzində immiqrantlar Britaniya əhalisinin sayını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirə bilmədilər; Başqa sözlə, miqrasiya prosesləri 20-ci əsrin ikinci yarısına qədər əhali artımının əsas mənbəyi deyildi. Bu immiqrasiya axınlarının Britaniyaya faydalı təsiri demografikdən daha çox iqtisadi və mədəni idi. İkinci Dünya Müharibəsinin əvvəlindən 1990-cı illərin sonlarına qədər immiqrasiya orta dərəcədə artaraq 1960-cı illərdə ən aşağı nöqtəsinə çatdı və növbəti 20 il ərzində müəyyən bir sabitliyə nail oldu. Lakin, XXI əsrin əvvəllərindən etibarən vəziyyət dəyişməyə başladı və miqrasiya prosesləri Böyük Britaniya əhalisinin artmasında əsas amilə çevrildi.

Nəticə. Böyük Britaniyada miqrantların məskunlaşma prosesinin tarixi mərhələrinə diqqət etdikdə imperiyanın miqrantlar üçün həmişə arzuolunan seçim olduğunu qeyd etmək olar. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Britaniyada güclü iqtisadi şərait misli görünməmiş müstəmləkə miqrasiya dalğasını cəlb etdi. Bu hüquq müəyyən Dominionlar və koloniyalarla (Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika və Cənubi Rodeziya) yaxın münasibətləri qorumaq və Birlik daxilində millətçi münasibətləri mötədilləşdirmək üçün daha geniş təşəbbüsün bir hissəsi idi. Buna cavab olaraq, Parlament 1962-ci il tarixli Birlik Mühacirləri Aktı ilə Britaniya Adaları xaricindən gələn hər hansı subyektlərə immiqrasiya nəzarəti tətbiq etdi.

İmmiqrasiya məsələsi Böyük Britaniyada 1990-cı illərin sonlarından bəri mübahisəli siyasi məsələ olmuşdur. Həm Leyboristlər Partiyası, həm də Mühafizəkarlar “sığınacaqla bağlı sərt” kimi qəbul edilən siyasətləri təklif etdilər. Bu, Böyük Britaniyanın beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməsini təmin etmək istəyənlər tərəfindən qeyri-mütənasiblik kimi pislənir. Bununla belə, Böyük Britaniyanın sığınacaq siyasətini tənqid edənlər tez-tez “təhlükəsiz üçüncü ölkə qaydası”na - sığınacaq axtaranların seçdikləri millət üçün “sığınacaq alışı-verişinə” getməməli, çatdıqları ilk azad ölkədə müraciət etməli olduqları konvensiyaya diqqət çəkirlər. Qaçqınlar Şurası tərəfindən aparılan araşdırmalar göstərir ki, Böyük Britaniyada sığınacaq axtaranların əksəriyyətinin təyinat yeri Böyük Britaniyanı özləri seçməkdənsə, onlar üçün xarici tərəflər və ya agentlər tərəfindən seçilib.

Britaniya yurisdiksiyasına daxil olan bəzi ərazilər rəsmi olaraq imperiya ərazisi kimi daxil edilməmişdir. Bunlara protektoratlar, qorunan ştatlar, mandatlaşdırılmış ərazilər və Hindistan knyazlıq dövlətləri daxildir. Daxili qanunlar bu ərazilərə xarici ərazi kimi baxdığından, bu ərazilərdən birində doğuş avtomatik olaraq Britaniya subyekt statusu vermədi. Bunun əvəzinə, bu ərazilərlə əlaqəli insanların əksəriyyəti Britaniyanın qorunan şəxsləri kimi təyin olundu. Britaniyanın qorunan şəxsləri ilə Birləşmiş Krallıqda əcnəbilər kimi rəftar olunurdu, lakin həm Britaniya vətəndaşlarına, həm də qorunan şəxslərə Britaniya pasportu verilə bilərdi. Mühafizə olunan şəxslər əvvəlcə icazə tələb etmədən Böyük Britaniyaya səyahət edə bilməzdilər, lakin İmperiyadan kənara səyahət edərkən Britaniya subyektləri ilə eyni konsul müdafiəsi ilə təmin olundular. Xüsusilə, Avropa Birliyinin 2004 və 2007-ci illərdə genişlənməsi Polşa, Bolqarıstan, Latviya, Rumıniya, Slovakiya və Litvadan kütləvi miqrasiyaya səbəb olmuşdur. Avropa İttifaqından çıxması ilə Böyük Britaniya immiqrasiya siyasətində geniş

islahatlar həyata keçirdi, ilk öncə sərbəst hərəkətə son qoydu və 1 yanvar 2021-ci il tarixindən qüvvəyə minən bal əsaslı sistemi tətbiq etdi. Yeni sistemə əsasən, Böyük Britaniyada işləmək üçün 70 bal tələbi qoyuldu. Təhsilini Böyük Britaniyada alan, ingilis dilini yaxşı bilən miqrantlar digərlərinə nisbətən cəmiyyətə daha rahat inteqrasiya ola bilirlər. Onların əmək bazarında da daha yaxşı nəticələri olduğu görünür. Böyük Britaniyada əgdərili olmayan miqrantlar üzərində aparılan bir araşdırma göstərdi ki, ingilis dilini mükəmməl bilmək məşğulluq ehtimalını 22 faiz, qazancı isə 18%-dən 20%-ə qədər artırır. Miqrant uşaqlar arasında isə mənzərə bir qədər fərqlidir. Əsas dili ingilis olan və olmayan miqrant uşaqlar arasındakı nailiyyət fərqi zaman keçdikcə azalır və əsasən 16 yaşa qədər aradan qaldırılır.

Yeni qaydaların tətbiqində məqsəd qeyri leqal immiqrasiyaları azaltmaq, Böyük Britaniyada işləyən və ya təhsil alanların bunu qanuni şəkildə etmələrini təmin etməkdir. Böyük Britaniya hazırda Aİ-dən kənarda dünyanın ən liberal immiqrasiya sistemlərindən birinə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Black Presence: Asian and Black History in Britain, 1500-1850. The National Archives. Available at: <http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/blackhistory/intro/intro.htm>. [19.12.2025].
2. Esmonde-Clearly. The Ending of Roman Britain. 1989. 262 p.
3. File N., Power C. Black Settlers in Britain. 1555-1958. Pearson Education Limited, 1981. 259 p.
4. George's E.D. London Life in the Eighteenth Century. LSE. 1951. 458 p.
5. Hawkins O. Migration Statistics. 2015.
6. Henon D. The Origins of the Anglo-Saxons. 2006. 296 p.
7. GOV.UK. Statistics: Control of immigration 1999: table 6.6. Internet resource Available at: <https://www.gov.uk/government/statistics/announcements> [19.12.2025].
8. Jews in Britain: Origin and Growth of Anglo-Jewry. Council of Christians & Jews. 1943. 10 p.
9. Millett M. Roman Britain. London. Batsford, 2006. 144 p.
10. Roots of the Future: Ethnic Diversity in the Making of Britain. Commission for Racial Equality, 1996. 133 p.
11. Salway P. Roman Britain — A Very Short Introduction. Oxford University Press. 2000. 144 p.
12. Walvin J. Passage to Britain-Immigration in British History and Politics. Pelican Books, 1984, 240p.

ФИРУЗА ХАЯТОВА

*Доктор философии по истории,
старший преподаватель Азербайджанского Университета Языков*

РАЗВИТИЕ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Соединенное Королевство - одна из стран, оказывающих значительное влияние на развитие политических процессов в разных странах мира. В последние годы миграция с Юга на Север неуклонно растет, вызывая один миграционный кризис за другим. Великобритания представляет собой наиболее яркий пример применения мультикультурализма, результаты которого неоднозначно оцениваются как исследователями во всем мире, так и самими британцами. Они вынуждены признать, что прибывающие в страну мигранты и беженцы не только не интегрируются в новую среду, но и зачастую не принимают и не уважают ценности стран, в которые они попадают. Однако было бы неверно описывать Великобританию как совокупность национальных гетто, каждое из которых является государством в государстве. Многокультурное общество Великобритании включает в себя людей со всех континентов, и каждое этническое меньшинство воспринимает свою новую родину по-своему. Это во многом обусловлено историческим контекстом, в котором происходила их иммиграция, и длительностью существования соответствующей этнической диаспоры. Это главная цель данного исследования, которое приводит к выводу, что политика мультикультурализма может быть эффективна только для этнических меньшинств, имеющих тесные исторические или культурные связи с принимающей

страной. Для людей, не имеющих таких связей, эта политика лишь усиливает отчуждение, что в конечном итоге подпитывает экстремистские и националистические настроения как в принимающей, так и в принимающей странах. В представленной статье рассматривается развитие миграционных процессов в Великобритании.

Ключевые слова: Великобритания, миграция, процессы расселения, иммигрантские сообщества.

FIRUZA KHAYATOVA

PhD, head lecturer of Azerbaijan University of Language

DEVELOPMENT OF MIGRATION PROCESSES IN THE UK

The United Kingdom is one of the countries that exerts significant influence on political developments around the world. In recent years, migration from South to North has been steadily increasing, causing one migration crisis after another. The United Kingdom represents the most striking example of the application of multiculturalism, the results of which are controversially assessed by both researchers worldwide and the British themselves. They are forced to acknowledge that migrants and refugees arriving in the country not only fail to integrate into their new environments but also often fail to accept and respect the values of the countries they arrive in. However, it would be wrong to describe the United Kingdom as a collection of national ghettos, each a state within a state. Britain's multicultural society includes people from all continents, and each ethnic minority perceives its new homeland in its own way. This is largely due to the historical context of their immigration and the length of time the respective ethnic diaspora has existed. This is the primary goal of this study, which concludes that multiculturalism policies can only be effective for ethnic minorities with close historical or cultural ties to the host country. For those without such ties, these policies only exacerbate alienation, ultimately fueling extremist and nationalist sentiments in both host and receiving countries. This article examines the development of migration processes in Great Britain.

Keywords: Great Britain, migration, settlement processes, immigrant communities.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Nigar Hüseynova, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 94(479.24); UOT 32:93/94

ALİYƏ HACIYEVA

Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin dissertantı,
Azərbaycan Universitetinin müəllimi
ORCID ID: 0009-0004-4972-6125
hajiyeva_aliya04@mail.ru

QARABAĞDA POSTKONFLİKT DÖVRÜNDƏ REGIONAL İNKİŞAF STRATEGİYASI: BÖYÜK QAYIDIŞIN YOL XƏRİTƏSİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/102-108>

Məqalədə II Qarabağ müharibəsindən sonra, bölgədəki vəziyyət və həyata keçirilən bərpa, yenidənqurma tədbirləri haqqında araşdırılma aparılmışdır. “Böyük Qayıdış” layihəsinin məgzi, Qarabağda həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma tədbirlərinin ardıcılığı barədə məsələlərə toxunulmuşdur. Müasir dövrdə bölgədə həyata keçirilən zəruri infrastruktur layihələrin bərpası, yeni sosial-iqtisadi infrastruktur layihələrin yaradılması, Qarabağın dayanıqlı inkişafını təmin edəcək və bölgənin Azərbaycan və dünya siyasi, iqtisadi, mədəni və turizm həyatına töhfə verəcək layihələri barədə araşdırılma aparılmışdır. Zəruri infrastruktur layihələrindən biri olan yolların çəkilməsi, xüsusilə “Zəfər yolu”nun tikintisi, “Yaşıl enerji” zonasının yaradılması, bölgədə “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” layihələrinin həyata keçirilməsi, bölgənin həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə nəqliyyat infrastrukturunu genişləndirmək üçün həyata keçirilən Beynəlxalq Hava Limanı layihələri: Füzuli, Zəngilan, Laçın layihələri haqqında ətraflı araşdırma aparılmışdır. İlk mərhələdə bərpa və yenidənqurma prosesi zamanı bölgənin idarəetməsi məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: II Qarabağ müharibəsi, Böyük Qayıdış, bərpa və yenidənqurma, infrastruktur layihələri, “Zəfər yolu”, “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər”, “Yaşıl enerji”.

Giriş. 27 sentyabr - 10 noyabr 2020-ci il tarixində baş vermiş II Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbə qazanmasının ardından, 30 il müddətində işğal altında qalan tarixi torpaqlarımız azad edildi. Qələbədən sonra Azərbaycanın qarşısında artıq yeni hədəflər və perspektivlər formalaşmışdı. Ön önəmli məsələlərdən biri isə illər ərzində düşmən tapdağı altında qalan tarixi Azərbaycan torpaqlarını yenidən bərpa etmək və 30 il müddətində doğma torpaqlarından didərgin düşən xalqımıza qovuşdurmaq idi. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə “Böyük Qayıdış” Azərbaycanın 2030-cu ilədək beş milli prioritetindən biri kimi müəyyən olunub. İşğal dövründə bu ərazilərdə bir çox şəhərlər və digər yaşayış məntəqələri dağıdılmış, milli-mədəni irsimiz məhv edilmiş, təbii sərvətlərimiz talan edilmişdir, azərbaycan xalqı və dövləti həm maddi, həm də mənəvi çox böyük itgilərə məruz qalmışdır.

Qarabağda postmüharibə dövrünün prioritetləri: təhlükəsizlik və infrastrukturun yenidən qurulması. Bu prosesi həyata keçirmək üçün isə işğaldan azad edilmiş torpaqlarda bir sıra məsələləri həll etmək vacib idi. İlk növbədə azad edilmiş torpaqlarda müharibə nəticəsində yaranmış dağıntıların aradan qaldırılması, yolların çəkilməsi və torpaqların minalardan təmizlənməsi ən vacib məsələlərdən biri idi, çünki həm işğal müddətində, həmçinin də müharibə dövründə yollar yararsız vəziyyətə salınmışdı. Bərpa prosesinin ilkin mərhələsində azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulmasında və bu prosesdə iştirak edəcək insanların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Buna görə də ilk növbədə torpaqların minalardan təmizlənməsi üçün işlər həyata keçirilməyə başlanılmış və hələ də proses davam etdirilir. Təhlükəsizliyin təmin edilməsindən sonrakı əsas məsələ isə orada ən zəruri infrastrukturun qurulması idi; yollar, elektrik, qaz, su, kanalizasiya və s. sistemlərinin yaradılması [8, s.30]. Bu məsələnin həlli ilə bağlı ilk addımlar hələ müharibə bitən kimi ilk günlərdən atılmağa başlanmışdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 2020-ci il noyabrın 17-də Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Sərəncam imzalamışdı. 7 noyabr 2021-ci ildə isə prezident və xanımı Mehriban Əliyeva yolun açılışında iştirak etmişdilər. Başlanğıcını Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistral avtomobil yolundan götürən 101 kilometrlik Zəfər yolu Qarabağın göz bəbəyi olan Şuşa şəhərinə qədər

uzanır. Füzuli, Xocavənd, Xocalı və Şuşa rayonlarının ərazisindən keçməklə inşa edilən Zəfər yolu Füzuli və Şuşa şəhərləri də daxil olmaqla bu rayonların onlarla yaşayış məntəqəsini əhatə edir. “Zəfər yolu” ilə yanaşı azad olunan torpaqlarda bir çox yol layihələrinin həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdır: Toğanalı – Kəlbəcər – İstisu avtomobil yolu, Kəlbəcər - Laçın avtomobil yolu, Horadiz – Cəbrayıl – Zəngilan – Ağbənd avtomobil yolu, Füzuli – Hadrut avtomobil yolu layihələri və s. Bu yolların hər biri bizi Qarabağa, mədəniyyətə və inkişafa aparır, ulu öndər Heydər Əliyevin də dediği kimi “yol - mədəniyyət, iqtisadiyyat, bir sözlə, həyat deməkdir”. Yol infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi tez bir zamanda öz doğma yurdlarına qayıdacaq insanların rahatlığının təmin olunmasına, onlar üçün yüksək səviyyəli həyat və yaşayış standartının yaradılmasına xidmət etməklə yanaşı, həm də Qarabağda həyata keçiriləcək bərpa və yenidənqurma işlərində də prosesi sürətləndirəcəkdir [4; 5].

Sosial-iqtisadi infrastrukturun yenidən qurulması. Növbəti önəmli məsələlərdən biri də təbii ki, sosial-iqtisadi infrastrukturun bərpa olunması idi. Bildiyimiz kimi Qarabağ bölgəsi iqtisadi və resurs cəhətdən olduqca zəngin bir ərazi olmuşdur. Məhz bu baxımdan orada sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm kimi sahələrin inkişaf etdirilməsi əsas diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biridir. Qarabağda bu sahələrin yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsi həm buraya köçürülən əhəlinin həyat təminatını yüksəldəcək, onların iş yerləri ilə təmin edilməsinə zəmin yaradacaq, o cümlədən də bölgənin nüfuzunu qaldırmaqla, ərazini yenidən dövlətə qazandıracaq, Azərbaycanın inkişafına təkan verəcək. 2020-ci il 24 noyabr tarixində prezident İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında” sərəncam qəbul edilmişdir [1]. Həmin sərəncama müvafiq olaraq işğaldan azad edilmiş torpaqlarda sosial-iqtisadi, humanitar və digər məsələlərlə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahı yaradılmışdır. Qərargahın tərkibində nazirliklərin, komitələrin və aidiyyəti üzrə digər dövlət qurumlarının rəhbərləri təmsil olunur. Qərargahın nəzdində İdarələrarası Mərkəz yaradılmışdır ki, onun məqsədi katiblik və kommunikasiya funksiyasının yerinə yetirilməsi və zəruri analitik-təşkilati dəstək göstərilməsidir. İdarələrarası Mərkəz tərəfindən isə müxtəlif işçi qrupları təşkil edilmişdir. Bu işçi qrupların yaradılmasına isə Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini Şahin Mustafayev rəhbərlik etdirmişdir. Bu işçi qruplardan biri İdarələrarası Mərkəzin İqtisadi Məsələlər üzrə İşçi Qrupudur ki, bu qrupun məqsədi işğaldan azad edilmiş ərazilərin dayanıqlı iqtisadi inkişafı məsələləri ilə məşğul olmaqdır. Bundan əlavə İdarələrarası Mərkəzin Şəhərsalma məsələləri üzrə İşçi Qrupu da vardır ki, bu qrupun əsas vəzifəsi isə işğaldan azad edilmiş ərazilərin planlaşdırma sənədlərinin hazırlanması, regiondakı yaşayış məntəqələrinin yenidənqurulması, zəruri infrastrukturun yaradılması və s. məsələlərdir. Bunlardan əlavə İşçi qrupun tərkibinə İqtisadiyyat, Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi, Kənd Təsərrüfatı, Daxili İşlər, Səhiyyə, Elm və Təhsil nazirlikləri, “Azərenerji” ASC, “Azərişiq” ASC, “Azəriqaz” İstehsalat Birliyi, Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi və digər aidiyyəti qurumlar da daxildir [2; 3; 9].

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması, “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” layihələrinin, “yaşıl texnologiya”ların tətbiqi, beynəlxalq hava limanlarının istifadəyə verilməsi, məktəb, universitet, mədəniyyət mərkəzlərinin açılması, müxtəlif fabriklərin və iş təminatı müəssisələrinin yaradılması inkişafı və bərpanı təmin edəcək sosial-iqtisadi layihələrdəndir. Bu layihələrdən biri də işğaldan azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarında “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı idi. Layihə ilə əlaqədar olaraq prezident İlham Əliyev tərəfindən 3 may 2021-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “Yaşıl Enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” sərəncam imzalanmışdır. Qarabağ bölgəsinin bərpaolunan enerji istehsalı ilə bağlı böyük potensialı var. Qarabağın əlverişli coğrafi mövqeyi nəticəsində günəş enerjisi, külək enerjisi, termal su ehtiyatları enerjisi və s. işğaldan azad edilən ərazilərimizin “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaqdır [15]. Laçın rayonunda Gələbird Su Elektrik Stansiyası, “Suqovuşan-1” və “Suqovuşan-2” stansiyaları, Kəlbəcər və Laçın rayonlarında ermənilər tərəfindən dağıdılmış 30-dan çox su elektrik stansiyasının bərpası, “Ağdam-1” və “Ağdam-2” yarımstansiyalarının tikintisi belə önəmli layihələrdən bir neçəsidir [10]. Ağdam Sənaye Parkının yaradılması, Cəbrayıl və Zəngilanda külək və günəş enerjisi stansiyalarının yaradılması layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı görülməli ilk tədbirlər və addımlar da bölgənin inkişafında önəmli rola malikdir. Prezidentin Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun yaşıl enerji zonasına çevrilməsi ilə bağlı tapşırığı-

na uyğun olaraq 4 il ərzində 270 MVt gücündə 32 su elektrik stansiyası istismara buraxılıb və 2025-ci ildə isə daha 11 su elektrik stansiyasının açılışı planlaşdırılır. Ümumilikdə isə növbəti illərdə əlavə olaraq 200 MVt-lıq su elektrik stansiyalarının tikilməsi nəzərdə tutulur [11].

Prezident İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması ilə bağlı özünəməxsus baxışı olub. Belə ki, azad edilmiş ərazilərin ən müasir və ağıllı texnologiyalarla təmin edilməsi hər zaman göz önündə saxlanılmışdır, geriye qayıdacaq əhalini doğma yurdlarında bütün imkanlarla hər tərəfli təmin edilməsi ən önəmli vəzifədir. Bu məqsədlə həyata keçirilən sosial-iqtisadi layihələrdən biri də “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” layihələridir. Bu layihələrinin əsas məqsədi bütün xidmət və obyektləri vahid bir sistemdə toplamaq və idarə etməkdir. “Ağıllı kənd” layihəsinin ən önəmli məqsədi həm də kənd yerlərində yaşayacaq insanlar üçün ən yüksək və müasir standartların tətbiq olunması ilə onların şəhərlərdə əldə edə biləcəyi bütün imkanlara və xidmətlərə burada rahat şəkildə əldə edilə bilməsinin təmin edilməsidir. Eyni zamanda bu layihə həm də sakinlərə kəndlərdə daha çox gəlir əldə etmə və məşğulluq imkanları əldə etməyə də şərait yaradır. Ölkəmizdə “Ağıllı kənd” konsepsiyasının tətbiq olunması ilə bağlı araşdırma aparılması və pilot layihə həyata keçirilməsi imkanlarının və şəraitinin müəyyən edilməsi Prezident İlham Əliyevin 2020-ci il 27 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Açıq hökumətin təşviqinə dair 2020–2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nda artıq öz əksini tapmışdır. İlham Əliyev çıxışlarının birində qeyd etmişdir ki: “Bildiyiniz kimi, Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunda iştirakım zamanı onlarla şirkətlə görüşlərim olur, onların böyük əksəriyyəti texnoloji şirkətlərdir. Bu görüşlər əsnasında görürəm ki, dünyada hansı yeniliklər var, hansı müsbət inkişaf var və çalışıram ki, o şirkətləri Azərbaycana cəlb edim. Ona görə “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” konsepsiyası işlənməlidir və tətbiq edilməlidir”. 2021-ci il aprel 19-da prezident İlham Əliyev tərəfindən “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında” sərəncam imzalanıb. Bu yolda ilk addım 2021-ci ilin aprel ayının 26-da atıldı və prezident İlham Əliyev tərəfindən Zəngilan rayonun Ağalı kəndində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq tətbiq olunacaq “Ağıllı kənd” layihəsinin təməli atıldı. 2022-ci ilin may ayının 27-də Zəngilan rayonunda Ağalı kəndində “Ağıllı kənd” layihəsinin ilk mərhələsinin açılış mərasimi həyata keçirilib. İyunun ayının 18-də isə kəndə xarici turistlər aparılıb. Açılış mərasimində dövlət başçısı prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva iştirak etmiş və kənddə tamamlanmış işlərlə yaxından tanış olmuşdular [14, s.122].

Qarabağda həyata keçirilən, bölgənin bərpası və yenidənqurulmasında önəmli rol oynayan layihələrdən biri də “Dost Aqropark” layihəsidir. “Dost Aqropark” türk və azərbaycanlı sərmayədarlar tərəfindən Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində yaradılan ilk özəl kənd təsərrüfatı kompleksidir. Üç mərhələdə həyata keçirilən layihənin təməli 2021-ci il oktyabrın 26-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən qoyulub. Layihənin birinci mərhələsi artıq başa çatdırılmış, digər mərhələlərin də tezliklə bitirilməsi planlaşdırılır. Ağıllı kənd təsərrüfatı texnologiyalarının, sıfır tullantı, bərpaolunan enerji və dayanıqlı kənd təsərrüfatı mexanizmlərinin tətbiq olunması əsas götürülən “Dost Aqropark” ətraf mühitin və təbiətin mühafizəsi ilə yanaşı, halal qida prinsipi ilə fəaliyyət göstərməyi planlaşdırır. Layihə tam başa çatdırıldıqda kompleksdə 500 nəfər işlə təmin olunacaq. Bu da, bölgəyə köçürülən əhalinin iş yerləri ilə təmin edilməsi, ərazinin iqtisadi inkişafını təmin edəcək. Həmçinin bu kompleks Azərbaycanın və Türkiyənin ərzaq təhlükəsizliyinə də mühüm töhfə verəcək [13].

Hava nəqliyyatı infrastrukturunun yenidən qurulması. Qarabağ bölgəsində həyata keçirilən növbəti sosial-iqtisadi əhəmiyyətli layihələrdən biri də hava limanların tikilməsidir. Paytaxt Bakı ilə əlaqələrin daha intensiv və sürətli olması, yükdaşımaların daha sürətli həyata keçirilməsi, Qarabağın turizm potensialını nəzərə alaraq gələcəkdə bölgəyə həm yerli, həm də xarici turistlərin rahat gediş-gəlişini təmin etmək, həmçinin də sənayenin inkişafı ilə bağlı olaraq məhsulların daşınması istiqamətləri düşünülərək işğaldan azad edilmiş ərazilərdə hava limanlarının tikintisi nəzərdə tutulmuşdu. Qarabağ bölgəsində hava limanının tikintisi üçün ilkin göstərişlər Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2021-ci ildən artıq verilməyə başlanmışdır. Belə ki, 2021-ci il yanvar ayının 14-də Prezident İlham Əliyev tərəfindən Füzulidə Beynəlxalq Hava Limanının təməli qoyuldu. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi çox sürətlə başa çatdırıldı və təməlinin qoyulmasının ardından cəmi 8 ay sonra hava limanının tikintisi artıq başa çatdırıldı. 2021-ci il oktyabr ayının 26-da isə Prezident İlham Əliyev və

Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan hava limanın açılışını etdilər. Füzulidə işğaldan əvvəl yerli əhəmiyyətli hava limanı fəaliyyət göstərsədə, işğal illərində hava limanı da dağıdılmışdır. Yeni beynəlxalq hava limanı elə köhnə hava limanının yerində tikilmişdi. Qarabağın ilk hava yolunun yenidən bu qədər qısa müddətə tikintisi həm də Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarda həyata keçirdiyi bərpa və yenidənqurma layihələrinə göstərdiyi diqqət və marağın bariz nümunəsi olmaqla, həm də dövlətimizin gücünü bir daha göz önünə gətirirdi [12]. 2021-ci ilin aprel ayında Prezident İlham Əliyev tərəfindən Qarabağda növbəti hava limanı Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının təməli atılmışdır. Hava Limanın tikintisi 20 oktyabr 2022-ci ildə yekunlaşmış və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və İlham Əliyev tərəfindən açılışı olmuşdur. Qarabağda açılan ikinci hava limanı olmaqla, Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi regionun bərpasında və yenidənqurulmasında vacib bir amil kimi çıxış edir. Belə ki, bu limanın tikintisi və fəaliyyəti nəticəsində Zəngilan rayonu və ətraf bölgələrdə bir çox yeni iş yerləri yaradılmışdır. Bu da, həm yerli əhali üçün, həm də bölgənin inkişafı üçün çox böyük iqtisadi faydalar gətirir. Həmçinin bölgənin nəqliyyat infrastrukturunu genişləndirməklə, Azərbaycanın Türkiyə, Rusiya və digər ölkələrlə olan hava nəqliyyatının artırılmasını təmin edir. Qarabağda tikilən üçüncü hava limanı isə Laçın rayonunda yerləşir. Bu hava limanının təməli 2021-ci il avqustun 17-də Prezident və xanımı Mehriban Əliyeva tərəfindən atılmışdır. Hava limanının tikintisi isə 28 may 2025-ci ildə başa çatdırılmışdır və açılış mərasimində Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və İlham Əliyev iştirak etmişdir. Laçın Beynəlxalq Hava Limanı da digər iki hava limanları kimi həm bölgə, həm də dövlətimiz üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu hava limanı Azərbaycanın dəniz səviyyəsindən ən hündürdə yerləşən aeroportudur. Laçın şəhərindən 30 kilometr, Şuşadan 70 kilometr, Kəlbəcərdən isə 60 kilometr məsafədə yerləşən hava limanı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarının nəqliyyat əlaqələrinin gücləndirilməsində mühüm rol oynamaqla, bölgənin turizm potensialının inkişafına da geniş imkanlar yaradacaq. Coğrafi mövqeyi və əlçatanlığı ilə bu hava limanı bölgənin iqtisadi, sosial və logistik inteqrasiyasını dəstəkləyən əsas nəqliyyat mərkəzinə çevirəcək. Hər üç hava limanın açılışında Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın şəxsən iştirak etməsi, Türkiyənin Azərbaycana olan dəstəyinin bariz nümunəsidir [6].

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə hələ də tikintisi davam etdirilən, təməli qoyulan və tikintisi planlaşdırılan bir çox layihələrin həyata keçirilməsi gözlənilir. Bölgədə sosial-qitisadi infrastruktur layihələrinin yaradılması bərpa və yenidənqurmanın əsas və ən vacib mərlələrindən biridir. Bu proses gələcəkdə də bölgənin dayanıqlı və hərtərəfli inkişafını təmin edəcək.

İdarəetmənin təşkili: xüsusi nümayəndəliklərin rolu. Böyük Qayıdışın növbəti mərlələrindən biri də dağıntılardan təmizlənmiş, bölgəyə köçürülən əhəlinin zəruri və sosial-iqtisadi infraqururla təminatından sonra, bərpa və yenidənqurulmuş ərazinin idarəetməsinin təmin edilməsi idi. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 4 fevral tarixli 1280 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəlikləri haqqında əsasnamə” təsdiq edilib [4]. Bu qərara müvafiq olaraq Xüsusi nümayəndəlik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi inzibati ərazi vahidində və ya onun hissələrində fəaliyyətini həyata keçirir, onun səlahiyyətləri həmin ərazi ilə məhdudlaşır. Xüsusi nümayəndəliyin fəaliyyətinə daxildir: müvafiq ərazinin müəyyən edilmiş hədəflərə uyğun olaraq inkişafını təmin etmək; müvafiq ərazinin perspektiv inkişafı ilə bağlı hədəflərə nail olunması məqsədilə dövlət orqanlarının (qurumlarının), onların yerli bölmələrinin fəaliyyətini əlaqələndirmək; müvafiq ərazidə mülkiyyətin mühafizəsini, dövlət əmlakından səmərəli istifadəni, habelə sahibkarlıq, şəhərsalma, tikinti və digər sahələrdə fəaliyyətin həyata keçirilməsini təşkil etmək; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Fərmanına əsasən Qarabağ iqtisadi rayonu (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları) və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Şuşa rayonunda xüsusi nümayəndəsi təyin edilmişdir. Prezidentin 2021-ci il 24 may tarixli Sərəncamı ilə Ağdam rayonunun işğaldan azad edilmiş hissəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi təyin edilmişdir. Daha sonra Ağdam rayonunun işğaldan azad edilmiş hissəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsinin səlahiyyət dairəsi genişləndirilmiş və Prezi-

dentin 1 dekabr 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə (Şuşa rayonu istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi təyin edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 04 may 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Zəngilan rayonunda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi təyin edilmişdir [8, s.70].

Nəticə. Qarabağda həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma işləri, əhalinin öz doğma torpaqlarına güvənli, rahat və hərtərəfli yaşamını təmin etməklə qayıdışını həyata keçirmək üçün göstərilən ardıcılıqla irəliləməsi olduqca mütərəqqi haldır. Dövlətimizin bu məsələyə necə böyük diqqət və maraqla yanaşdığını göstərir. Prosesin bu ardıcılıqla həyata keçirilməsi növbəti mərhələdə bölgəyə olan xarici marağı da artırır. Belə ki, ilkin mərhələdən etibarən bir çox xarici dövlətlərin investorları Azərbaycana bərpa və yenidənqurma prosesində həyata keçirilən layihələrdə yaxından dəstək vermişdir. Onların bu prosesdə yaxından iştirak etməsi gələcəkdə bölgəyə və Azərbaycana başqa xarici dövlətlərin investor və şirlətlərinin, o cümlədən bir sıra təşkilat, qurumlar və turistlərin cəlb edilməsində də mühüm rol oynayacaq. Gözlənilən haldır ki, sadaladığımız ardıcılıqla həyata keçirilən işlər Qarabağın artıq yaxın bir neçə il ərzində tamamilə ölkəyə və dünyaya qazandırılmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 24 noyabr 2020-ci il, № 2303.
2. "Qarabağ İqtisadi Rayonunda Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti" publik hüquqi şəxsin yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 21 iyul 2022-ci il, №1757
3. "Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonunda 1 sayılı Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti" publik hüquqi şəxsin yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 21 iyul 2022-ci il, №1756
4. Fərid Mustafayev. Zəfər yolu / AMEA veb saytı, 05.11.2021. - <https://science.gov.az/az/news/open/18658> İstinad tarixi: 27.05.2025.
5. Prezident İlham Əliyev: "Bu yol bizi Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərinə aparır" / SİA.az, 7 iyun 2022. - <https://sia.az/az/news/politics/959910.html> İstinad tarixi: 27.05.2025.
6. İlham Əliyev və bizinci xanım Mehriban Əliyeva Zəfər yolunun açılışında iştirak ediblər / Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi saytı, 07 noyabr 2021. - <https://president.az/az/articles/view/54040> İstinad tarixi: 27.05.2025.
7. Laçın Beynəlxalq Hava Limanının açılış mərasimi keçirilib / Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi saytı, 28 may 2025. - <https://president.az/az/articles/view/68996> İstinad tarixi: 31.05.2025.
8. Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu. Bakı, "Azprint" nəşriyyatı, 2022, 217 s. - <https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/az/8226f3dc583b89d44916662e95de892c.pdf> İstinad tarixi: 31.05.2025.
9. Qarabağda sosial, humanitar, iqtisadi və ifraturkur məsələlərin həlli üçün işçi qrup yaradılıb / APA.az, 23 sentyabr 2023. - <https://apa.az/az/daxili-siyaset/qarabagda-sosial-humanitar-iqtisadi-ve-infrastruktur-meselelerinin-helli-meqsedile-isci-grup-yaradilib-787165?ysclid=mbc1sn7qq5912507881> İstinad tarixi: 31.05.2025.
10. Qarabağda yenidənqurma: iqtisadi və sosial inkişafın yeni hədəfləri / Yeni Çağ Media qrup, 02 may 2025. - <https://yenicag.az/qarabagda-yenidenqurma-iqtisadi-ve-sosial-inkisafin-yeni-hedefleri?ysclid=mbc23zo0xd577229785> İstinad tarixi: 31.05.2025.
11. 2025-ci ildə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə infrastruktur layihələri genişlənəcək / 07 fevral 2025. - <https://icma.az/news/2025-ci-ilde-qarabag-ve-serqi-zengezurda-infrastruktur-layiheleri-genislenecek-482721?ysclid=mbc2b0rj4c308905823> İstinad tarixi: 31.05.2025.

12. Qarabağın ilk “hava qapısı”nın qürurlu bir ili / Azərbaycan qəzeti, 26 oktyabr 2022. - <https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/qarabagin-ilk-hava-qapisinin-qururlu-bir-ili-1666731873/271322> İstinad tarixi: 31.05.2025.
13. Qarabağda həyata keçirilən layihələrdə iştirak üçün 1500-dən çox şirkət müraciət edib / 1News.az, 28.08.2023. - <https://1news.az/az/news/20230828055423407-Qarabagda-heyata-kechirilen-layihelerde-ishtirak-uchun-1500-den-chox-shirket-muraciet-edib> İstinad tarixi: 31.05.2025.
14. Hacıyeva A. “Qarabağda ilk Ağıllı kənd modelinin qurulması: Ağalı kəndi”. Azərbaycan Universiteti, Cənubi Qafqaz yeni global çağırışlar kontekstində beynəlxalq konfrans materialları. - Bakı: “Azərbaycan”. - 2024. – s. 122-124.
15. Hacıyeva A. “Qarabağın yaşıl enerji zonasına çevrilməsində türk şirkətlərinin rolu”. AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, Cənubi Qafqaz: Mövcud vəziyyət və perspektivlər, respublika elmi konfrans materialları. Tezislər. – Bakı: “Aspoliqraf”. – 2023. – s. 106-107.

АЛИЯ А.ГАДЖИЕВА

*Диссертант Национального музея истории Азербайджана,
преподаватель Азербайджанского университета*

СТРАТЕГИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В ПОСТКОНФЛИКТНЫЙ ПЕРИОД В КАРАБАХЕ: ДОРОЖНАЯ КАРТА ВЕЛИКОГО ВОЗВРАЩЕНИЯ

В данной статье рассматривается ситуация в регионе после Второй Карабахской войны, а также реализуемые меры по восстановлению и реконструкции в послеконфликтный период. Особое внимание уделяется сущности проекта «Великое Возвращение» и последовательности осуществляемых мероприятий по восстановлению и реконструкции в Карабахе. Также анализируются усилия по восстановлению ключевых инфраструктурных объектов, созданию новых социально-экономических проектов и реализации инициатив, направленных на обеспечение устойчивого развития Карабаха, а также на его интеграцию в политическую, экономическую, культурную и туристическую жизнь Азербайджана и мира в целом. Среди основных инфраструктурных мероприятий рассматриваются строительство дорог, в частности стратегической «Дороги Победы», создание зоны «Зеленой энергетики», реализация проектов «Умная деревня» и «Умный город». В статье также подробно анализируются проекты международных аэропортов - Физули, Зангелан и Лачин - направленные на расширение транспортной инфраструктуры региона как на национальном, так и на международном уровне. Дополнительно исследуются вопросы управления и административной организации на начальном этапе процесса восстановления и реконструкции на освобожденных территориях.

Ключевые слова: Вторая Карабахская война, “Великое Возвращение”, восстановление и реконструкция, инфраструктурные проекты, «Дорога Победы», «Умная деревня», «Умный город», «Зелёная энергетика».

ALIYA HAJIYEVA

*Doctoral student at the National Museum of History of Azerbaijan,
Lecturer at the University of Azerbaijan*

REGIONAL DEVELOPMENT STRATEGY IN THE POST-CONFLICT PERIOD IN KARABAKH: THE ROADMAP OF THE GREAT RETURN

The article examines the situation in the region following the Second Karabakh War, as well as the reconstruction and rehabilitation measures implemented in the post-conflict period. It addresses the essence of the “Great Return” project and discusses the sequence of reconstruction and rehabilita-

tion initiatives carried out in Karabakh. The study also explores the restoration of essential infrastructure projects in the modern era, the development of new socio-economic infrastructure, and the implementation of initiatives aimed at ensuring the sustainable development of Karabakh, contributing to Azerbaijan's political, economic, cultural, and tourism integration both regionally and globally. Among the key infrastructure efforts, the article analyzes road construction - including the strategic "Victory Road" - the establishment of a "Green Energy" zone, and the implementation of "Smart Village" and "Smart City" projects in the region. A detailed examination is also provided of international airport projects (Fuzuli, Zangilan, and Lachin), which aim to expand the region's transportation infrastructure on both national and international levels. Additionally, the article investigates governance and administrative management issues during the initial phase of the reconstruction and rehabilitation process in the liberated territories.

Keywords: Second Karabakh War, "Great Return", reconstruction and restoration, infrastructure projects, "Victory Road", "Smart Village", "Smart City", "Green Energy".

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.d. Qabil Əliyev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24); UOT 32:93/94

PƏRVİN İBRAHİMOVA

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyasının

“Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət” kafedrasının doktorantı

ORCID 0009-0001-9300-8073

parvin.ibrahim.m@gmail.com

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ-PAKİSTAN ƏMƏKDAŞLIĞININ YENİ MƏRHƏLƏSİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/109-115>

Məqalədə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrə aid, həm Azərbaycan, həm də bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionu üçün əhəmiyyət kəsb edən müqavilələr, əməkdaşlıq layihələri təhlil olunur. 2020-2025-ci illər ərzində Azərbaycan-Türkiyə və Azərbaycan-Pakistan münasibətləri nəzərdən keçirilir, həyata keçirilmiş və gələcəkdə planlaşdırılan ideyaların önəminə diqqət yetirilir. Dünya ölkələrinin əməkdaşlıq təcrübəsi kontekstindən Azərbaycan, Türkiyə və Pakistanın üçtərəfli münasibətlərinin gələcək perspektivləri proqnozlaşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Cümhuriyyəti, Pakistan İslam Respublikası, üçtərəfli əməkdaşlıq, nəqliyyat, ticarət, təhlükəsizlik.

Giriş. İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdiyi gündən etibarən ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi uğrunda apardığı mübarizənin son – təntənəli mərhələsi oldu. Bu müharibəni hibrid müharibə də adlandırmaq olar. Çünki yeni nəsil silahlarla aparılmış, yeni hərbi üsullardan və metodlardan istifadə edilmişdir. II Qarabağ müharibəsi Ermənistanın Azərbaycana qarşı uzun illər apardığı işğal siyasətinə son qoymuş, Azərbaycan ərazisində seperatizmin köklərini iflasa uğratmış, qalib ölkə Azərbaycan üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Azərbaycanın balanslaşdırılmış xarici siyasəti, beynəlxalq aləmdə get-gedə artan nüfuzu müharibədəki qələbə ilə daha da möhkəmlənmişdir. Beş il ərzində çox işlər görüldü: işğaldan azad olunmuş torpaqlara “Böyük Qayıdış” Proqramı uğurla həyata keçirilir. Artıq 60 mindən çox insan işğaldan azad olunmuş rayonlarda yaşayır. Onların layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması üçün təhsil, səhiyyə, nəqliyyat infrastrukturu qurulub və bu proses mərhələli şəkildə davam etdirilir.

2025-ci il 8 noyabr tarixində Zəfərimizin 5 illiyinə hərs olunmuş hərbi paradda bütün dünya Azərbaycanın Türkiyə və Pakistanla dostluq-qardaşlıq əlaqələrinin, davamlı qarşılıqlı dəstəyinin yüksələn xətlə inkişaf etdiyinə şahidi oldu. Bu üç ölkə böhran vəziyyətlərində bir-birinin yanında olmuş, bu dəstəyi həm ikitərəfli münasibətlərdə, həm də beynəlxalq aləmdə hiss etdirmişdir. Üç ölkə başçısı - Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Pakistanın Baş naziri Şahbaz Şərif ötən il (03 iyul 2024-cü il tarixində) Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının Dövlət Başçıları Şurasının 24-cü iclası çərçivəsində Astanada da görüşmüş və birgə bəyanat vermişdilər. Görüş zamanı gündəlikdə olan məsələlər – Qəzza, Kipr, Kəşmir münaqişələri, islamofobiya problemi olmuşdur [12]. Üçtərəfli əməkdaşlıq formatının əsasları, birgə maraqlar və məqsədlər, habelə gələcək perspektivlər barədə aşağıda daha ətraflı toxunmaq istədim.

Əsas hissə. Vətən müharibəsində qazanılan parlaq qələbənin 5 illiyi münasibətilə Bakının Azadlıq meydanında keçirilən hərbi parad dünya mediasında gündəlikdə duran xəbərlərdən oldu. Hava məkanında, dənizdə və quruda Azərbaycan Ordusunun qüdrəti nümayiş etdirildi: Hərbi Dəniz Qüvvələrinin və Dövlət Sərhəd Xidməti Sahil Mühafizəsinin döyüş gəmiləri və katerləri Xəzər dənizinin sahil sularında yüksək döyüş hazırlığı göstərdi; xüsusi təyinatlı avtomobil texnikası və silah sistemləri kolonunun keçidi oldu; Hava Hücumundan Müdafiə silahları sistemləri kolonu da nümayiş etdirildi. Ordu muzun zenit-raket kompleksi, İnsansız Sistem Qoşunları, pilotsuz uçuş aparatları və digər insansız

vasitələri təqdim edildi ki, bu da Azərbaycanın Silahlı Qüvvələrinin tamamilə yeni nəsil texnologiyalarla təchiz edildiyindən və güclü maliyyə bazasının mövcud olduğundan xəbər verir [13].

Zəfər paradı həm də onunla yaddaqalan oldu ki, bütün dünyaya Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan həmrəyliyi göstərdi. Azadlıq Meydanında Türkiyənin və Pakistanın hərbi qüvvələrinin keçidi Azərbaycanın bu iki dövlətlə hərbi əməkdaşlığının bariz göstəricisidir. Nüvə dövləti Pakistan və NATO-da ən böyük orduya malik Türkiyə Cümhuriyyəti ilə hərbi sahədə əməkdaşlıq Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə yeni təcrübə qazandırmaqla yanaşı, beynəlxalq aləmdə dəstəyin faydalarını da gətirir. Azərbaycanın Türkiyə və Pakistanla münasibətləri ən çətin sınaqdan keçmişdir – bu, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyini bərpa etmək uğrunda uzun illər apardığı diplomatik mübarizədə iki dost-qardaş ölkənin qətiyyətli mövqeyi və İkinci Qarabağ müharibəsi davam etdiyi dövrdə Azərbaycanın yanında olması ilə izah edilə bilər. Türkiyənin Xarici İşlər Naziri Mövlud Çavuşoğlunun (2014-2023) 2021-ci il 17 noyabr tarixində keçirilən mətbuat konfransında söylədiyi *“Can Azərbaycan yalnız deyil, yalnız da olmayacaqdır. Azərbaycan Türkiyəni heç vaxt tək buraxmayıb, biz də Azərbaycanı tək qoymayacağıq”* sitatı ikitərəfli münasibətlərin xarakterini qısa, amma dolğun şəkildə ifadə edir. Vətən müharibəsi dövründə Türkiyənin Xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu (01 noyabr 2020-ci il) Bakıya işgüzar səfər etmişdi.

Türkiyə mətbuatı Azərbaycan mətbuatından heç də geri qalmır, münaqişə zonasında gedən xəbərləri və həqiqətləri dünya gündəminə çatdırırdı. Hətta Ermənistanın humanitar atəşkəs dövründə beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərini kobud surətdə pozaraq Gəncədə yaşayış məntəqələrinə *“Toçka-U”* raket hücumu nəticəsində şəhərin və dinc əhalinin ilkin vəziyyətini ilk olaraq Türkiyə jurnalistləri işıqlandıraraq dünyaya çatdırmışdılar. Hadisəyə növbəti sərt reaksiya Pakistandan gəldi - 12 oktyabr 2020-ci il tarixində Pakistanın sabiq Baş naziri İmran Xan (2018-2022): *“Canımızla, silahımızla qardaş Azərbaycanın yanındayıq. Ermənistanı xəritədən silərik”* bəyanatını verdi.

Müharibə dövründə Pakistan Azərbaycanın haqlı mübarizəsini fəal şəkildə dəstəkləyirdi. Vətən müharibəsinin ilk günündə Pakistan Xarici İşlər Nazirliyinin yaydığı bəyanatda deyilirdi: *“Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən sentyabrın 27-də Azərbaycanın Tərtər, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının kəndlərinin mülki əhalisini intensiv atəşə tutmasını qınayırıq və bu, növbəti təxribatdır. Bu, bütün bölgənin sülh və təhlükəsizliyi üçün ciddi təhdiddir. **Pakistan qardaş Azərbaycan xalqının yanındadır və onun ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir.** Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağla bağlı olan qətnamələrinə əsaslanan mövqeyini dəstəkləyirik”* [7]. Oktyabrın 28-də Pakistan Milli Assambleyası Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü və Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın mülki əhalisinə qarşı qəddar hücumlarını qəti şəkildə pisləyən qətnamə qəbul edib.

Ümumiyyətlə, Pakistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətindəki fəaliyyətini beynəlxalq təşkilatlarda daim dəstəkləmişdir. 1993-cü il aprel 30-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycana dair 822 nömrəli qətnaməsinin qəbul edildiyi iclasa Pakistan sədrlik edib. İslam Konfransı Təşkilatının Kəraçi şəhərində (Pakistan) keçirilən İKT Xarici İşlər Nazirlərinin XXI konfransında *“Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə üzrə”* Qətnamə qəbul edilmişdir [3, s.161]. Bu, münaqişədə sadəcə iki – təcavüzkar Ermənistan və işğala məruz qalan Azərbaycan tərəflərinin olduğunu dəqiqliyi ilə təsdiqləyən ilk belə beynəlxalq sənəd idi.

“Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə üzrə” növbəti qətnamə Pakistan İslam Respublikasının İslamabad şəhərində keçirilən fəvqəladə sessiyada qəbul edildi. Həmin qətnamədən bir hissəni qeyd etmək yerinə düşərdi: *“Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzünü bir daha kəskin şəkildə pisləyir. Təcavüz nəticəsində insanların kütləvi qətlə yetirilməsi, girovlara və hərbi əsirlərə işgəncə verilməsi, yaşayış məntəqələrinin bombardman edilməsi, işğal edilmiş şəhər və kəndlərin talan edilməsi, dağıdılması və yandırılmasını insaniyyətə və bəşəriyyətə törədilən cinayət kimi qiymətləndirilir”* [3, s.163]. Təcavüzün mahiyyəti bu bənddə hərtərəfli şəkildə izah edilmişdir.

Türkiyə Cümhuriyyəti və Pakistan İslam Respublikasının dünya siyasi gündəmində Azərbaycana dəstəyini qətiyyətlə ifadə etməsi müharibə dövrünü keçirən ölkəmiz üçün olduqca əhəmiyyətli idi. Uzun illər boyu öz maraqları naminə Ermənistan Respublikasının işğalçılıq siyasətini dəstəkləmiş dövlətlərə qarşı ədalətin və birliyin gücünün göstəricisi oldu. Türkiyə istehsalı olan İHA/SİHA-ların müharibədə səmərəli istifadəsi Azərbaycana bu sahədə böyük üstünlük qazandırdı. R.T.Ərdöğanın Zəfər

paradında (2020, 9 dekabr) iştirak etməsi və Azərbaycan xalqını qələbə münasibətilə təbrik etməsi üçün qardaş ölkələrin həmrəyliyinə postmüharibə dövründə yeni məna qazandığını göstərdi. Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı iqtisadi-siyasi-mədəni münasibətlər tarixi-etnik köklərə və qarşılıqlı strateji tərəfdaşlığa əsaslanır. İkinci Qarabağ müharibəsi iki ölkə arasında möhkəm təməllərə söykənən münasibətləri fərqli müstəviyə qaldırdı. Ona görə də İkinci Qarabağ Müharibəsi Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində mühüm yol ayrıcısıdır və dönüş nöqtəsidir.

Azərbaycanın tarixi zəfəri 2021-ci ilin noyabrın 12-də İstanbulda keçirilən Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə Türk Dünyasının Ali Ordeninin təqdim edilməsi haqqında qərarda - türk birliyinə mühüm töhfə verən və bölgədə davamlı sülh və sabitliyin əldə olunmasına yol açan tarixi qələbə kimi dəyərləndirilmişdir [11].

Çoxşaxəli xarici siyasət kursu həyata keçirən respublikamız islam ölkələri, türkdilli ölkələrlə əlaqələrin gücləndirilməsinə xüsusi diqqət ayırır. Rəsmi Ankara və rəsmi İslamabad Cənubi Qafqazda yerləşən Azərbaycanla tarixi-siyasi bağlar, habelə ortaq din amilinə söykənən əlaqələr qurur. Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan üçtərəfli əməkdaşlıq formatının əsası 2017-ci ildə qoyulub. Belə ki, 2017-ci il noyabrın 30-da Elmar Məmmədyarov, Havaca Məhəmməd Asif və Mövlud Çavuş-oğlunun iştirakı ilə xarici işlər nazirlərinin birinci üçtərəfli görüşü keçirilib. Hər üç ölkə yerləşdiyi regionda özünəməxsus strateji rol oynadığından, görüşdə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsinin əhəmiyyəti vurğulandı. Müzakirə edilən əsas əməkdaşlıq sahələri aşağıdakılardır:

- iqtisadi artım və davamlı inkişaf yolu ilə xalqların rifahını artırmaq məqsədilə üçtərəfli əməkdaşlığın artırılması;

- birgə layihə və proqramlar vasitəsilə enerji, nəqliyyat, gömrük, kənd təsərrüfatı, telekommunikasiya, sənaye, ətraf mühit, təhsil, elm, mədəniyyət, turizm, idman və digər sahələrdə əməkdaşlıq;

- Asiya və Avropa arasında rəqabətə davamlı daşımaları asanlaşdırmaq məqsədilə dəmir yolu, magistral və hava uzlaşdırılmasının inkişaf etdirilməsi;

- müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində fəal əməkdaşlıq. Belə ki, müasir dövrdə bütün dövlətlər üçün əsas təhdid sahələri olan terrorizm, ekstremizm və separatizmin bütün forma və təzahürlərinə, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotik maddələrin qanunsuz istehsalı və dövriyyəsi, qeyri-qanuni silah ticarəti, insan alveri, miqrant qaçaqmalçılığı və qanunsuz miqrasiya, mədəni və tarixi irsə qarşı cinayətlər, çirkli pulların yuyulması, kibercinayətlər və digər transmilli cinayət əməllərinə qarşı birgə əməkdaşlığın daha da gücləndirilməsi qərara alındı;

- mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, gənclərin mübadiləsi, turizm, idman və digər sahələr də daxil olmaqla, sosial və humanitar müstəvidə əməkdaşlığın artırılması [2, s.7].

Qarşıya qoyulan məqsədlərin olduqca geniş və çoxşaxəli olduğunu nəzərə alsaq, münasibətlərdə qarşılıqlı inam və etibarın güclü olması, əməkdaşlığın gələcəyə hesablandığı qənaətinə gələ bilərik. Üçtərəfli görüşün sonunda tərəflər Bakı Bəyannaməsini imzalamışlar.

Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycanın hər yerində Türkiyə və Pakistan bayraqları dövlət bayrağımızla bir yerdə dalğalanırdı. Azərbaycan xalqının minnətdarlıq hissi və bu həmrəyliyə xalqın dəstəyi və məmnuniyyəti müharibədən sonrakı dövrdə strateji tərəfdaşlığın yeni mərhələyə keçməsinə səbəb oldu.

Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan Xarici işlər nazirlərinin ikinci görüşü 2021-ci il yanvarın 13-də İslamabadda baş tutdu. Görüşün yekun sənədi olan İslamabad bəyannaməsində 2017-ci il 30 noyabr tarixli Bakı bəyannaməsində əks olunan əməkdaşlığın dərinləşdiriləcəyi, siyasi, strateji, ticarət, iqtisadi, sülh və təhlükəsizlik, elm və texnologiya və mədəniyyət sahələri də daxil olmaqla, qarşılıqlı maraq doğuran bütün sahələrdə tərəfdaşlığın artırılacağı əks olunurdu. Azərbaycanın işğal-dan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və reabilitasiyası məsələlərinə Türkiyə və Pakistan dəstəyini göstərir. İslamabad Bəyannaməsinə belə bir bənd də salınmışdır: “Dövlətlərin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığını mühafizə etmək və qorumaq naminə güclü və birmənalı dəstək veriləcək” [8, s.4].

Azərbaycan, Türkiyə və Pakistanın üçtərəfli əməkdaşlıq formatında xarici siyasət sahəsindən əlavə, parlament diplomatiyasına da yer ayrılıb. 2022-ci il iyulun 27-də AR Milli Məclisinin Sədri Sahibə Qafarova, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Mustafa Şəntop, PİR Milli Assambleyasının sədri Əsəd Qeysərin üçtərəfli görüşü baş tutdu. Görüş zamanı nümayəndə heyətləri işğaldan azad edil-

miş torpaqlarda oldular, Şuşaya səfər etdilər. Parlament sədrlərinin toplantısının sonunda Bakı Bəyannaməsi imzalandı və bu sənəd regionda sülhün və təhlükəsizliyin davamlılığının təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu sənəddə Türkiyə və Pakistan Ermənistanın Azərbaycan minə xəritələrini verməyi rədd etməsini qınayaraq, azad edilmiş torpaqların yenidən inşası və məcburi köçkünlərin evlərinə qaytarılması söylərində Azərbaycanla tam həmrəy olduqlarını bildiriblər. NATO-nun ən güclü ordusuna sahib Türkiyə və nüvə dövləti olan Pakistanın Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanla əlaqələrinin daha da yaxınlaşması, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dünyaya birgə mesajları Ermənistanda revanşist meyillərin qarşısını almaqda faydalıdır.

İkinci Qarabağ müharibəsindəki qələbədən sonra imzalanmış önəmli sənədlər. Onların içərişində birinci yeri **2021-ci il iyunun 15-də** Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Şuşa şəhərinə səfəri zamanı iki dost, qardaş dövlət arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında **Şuşa Bəyannaməsi** tutur. Müttəfiqlik münasibətləri haqqında Bəyannamənin əvvəlində Azərbaycanın və bütövlükdə Türk dünyasının qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşa şəhərində iki qardaş dövlətin prezidentlərinin görüşünün mühüm əhəmiyyəti vurğulanır, 100 il əvvəl (1921-ci ildə) imzalanmış Qars müqaviləsinə istinad edilir. Həmçinin bu tarixi sənəddə 3 müqavilənin rəhbər tutulduğu göstərilir. Onlar – 9 fevral 1994-cü il tarixində imzalanmış *“Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə Müqavilə”*, *“Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Protokol”* və 16 avqust 2010-cu il tarixli *“Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə”*dir [4, s.59].

Andlaşmanın bəyannamə formasında qəbul edilməsi diplomatik və politoloji baxımdan mühüm məqamdır. Belə ki, bəyannamələr - deklarasiyalar rəsmi dövlət sənədi olmaqla daxili və xarici məsələlərdə dövlətin və ya dövlətlərin əsas fəaliyyət prinsiplərini, mövqeyini ehtiva edir və açıqlayır. İndiki halda deklarantlar Şuşadan bəyan etdilər ki, Azərbaycan və Türkiyə dövlətləri beynəlxalq hüququ əsas tutmaqla öz diplomatik, siyasi, hərbi, iqtisadi və sosial-mədəni münasibətlərini daha da inkişaf etdirəcək, müstəqil dövlətlər olaraq fəaliyyətlərini maksimum uzlaşdıracaqlar [5]. Azərbaycan və Türkiyənin dostluğu və əməkdaşlığı regionda geosiyasi mənzərəni dəyişməyə qadirdir. Bu, uzun illər işğalçı siyasət yürütmüş Ermənistandan və başqa region ölkələrindən gələ biləcək təhdidləri neytrallaşdırmaq və Azərbaycanın hərbi-siyasi meydanda yalnız olmadığını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında Şərgi Zəngəzur ərazisindən keçməklə birbaşa nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin (Zəngəzur dəhlizi) yaranması türk kimliyinin siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni-humanitar sahələrdə möhkəmlənməsinə zəmin yarada bilər [9, s.28-36]. Azərbaycan-Türkiyə həmrəyliyi həm müharibə zamanı, həm də postmünaqişə dövründə Ermənistan cəmiyyətində və hakim dairələrdə o qədər qorxu və təşviş yaratmışdı ki, məğlubiyyətin ardınca “regiondan qovulmaq” hədəsi ilə üz-üzə qaldıqlarını qeyd edirdilər.

Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsində informasiya-psixoloji müharibədə də qalib gəldi. Vətən Müharibəsinə qədər Ermənistan beynəlxalq səhnədə özünü Azərbaycandan daha güclü dövlət kimi göstərmək üçün psixoloji müharibə taktikasıdan istifadə edirdi. Onlar bu məqsədlə radio, televiziya, qəzet və internetdən səmərəli istifadə edirdilər. Lakin Azərbaycan xalqı öz Prezidenti, Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin ətrafında bir yumruq kimi birləşərək, Ermənistanın illərdir formalaşan cəfəngiyyət dolu təbliğat maşınını cəmi 44 günə darmadağın etdi. Çünki Azərbaycanın təkcə hərbi meydanında deyil, həm də bu günün ən aktual məsələlərindən biri olan informasiya-psixoloji müharibə taktikası sahəsində rəqibini üstələdi. Ermənistanla müqayisədə Azərbaycan informasiya-psixoloji müharibə taktikalarından daha yaxşı istifadə etməklə yanaşı, həm də kommunikasiya kanallarına və sosial mediaya daha effektiv nəzarət edir. Bundan əlavə, Azərbaycanın əsas üstünlüklərindən biri odur ki, müharibə zamanı heç vaxt boz və ya qara təbliğatdan istifadə etmədi. Azərbaycan bütün şəraitdə ağ təbliğat taktikasıdan istifadə edərək, Ermənistan üzərində ciddi üstünlük əldə etmişdir [14, s.34-38].

Üçtərəfli əməkdaşlıq hərbi müstəvidə. Bakıda Azərbaycan, Türkiyə və Pakistanın xüsusi təyinatlı qüvvələrinin iştirakı ilə “Üç qardaş-2021” (2021-ci il, sentyabrın 12-dən 20-dək) beynəlxalq təlimi keçirilmişdir. Birgə təlimin keçirilməsi döyüş əməliyyatlarının aparılması zamanı dost və tərəfdaş ölkələrin xüsusi təyinatlı bölmələrinin qarşılıqlı fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, sülh və müharibə

dövründə əməliyyatlara hazırlanması, bilik və təcrübə mübadiləsinin aparılması baxımından əhəmiyyətli idi.

Mütəmadi birgə hərbi təlimlər keçirən Azərbaycan və Türkiyə Silahlı Qüvvələri Vətən müharibəsindəki parlaq qələbədən sonra - 2021-ci ilin fevralın 1-dən 12-dək Qars vilayətində “Qış-2021” birgə hərbi təlimləri keçirdi. Hərbi qulluqçularımızın bir qrupu Qars şəhərindəki təlim mərkəzində çətin relyefli və qarlı ərəzilərdə, digər bir qrupu isə Kayseri şəhərində paraşütçü komandolar hazırlayan mərkəzdə məşqlərə cəlb edilmişdilər. Çətin iqlimi və relyefi ilə fərqlənən ərəzilərdə döyüş əməliyyatlarının aparılması tapşırıqlarını yerinə yetirən heyətlərin ərəzidə məskunlaşma qabiliyyətləri və təchizatları da yoxlanıldı [6, s.8].

2023-cü ildə Azərbaycanın Milli Qurtuluş Günündə Bakıda rəsmi səfərdə olan Pakistanın Baş naziri Məhəmməd Şahbaz Şərif öz bəyanatında ikitərəfli əlaqələrdə qarşılıqlı ticarət və sərmayə yatırımlarının ürəkəcan səviyyədə olmadığını dilə gətirmiş, bu sahədə səylərin artırılmasının vacibliyini belə əsaslandırmışdır ki, Pakistan neft-qaz sərvətlərindən kasad idxal ölkəsi kimi, ötən il enerjiyə 27 milyard ABŞ dolları xərcləyib [10]. Pakistanın Baş naziri Azərbaycanla, eyni zamanda, neft-kimya məhsulları sahəsində əməkdaşlıq etmək istədiyini vurğulayıb. Pakistanın bərpaolunmayan enerji - Günəş enerjisi potensialından istifadə edə bilməsi üçün Azərbaycanı sərmayə qoymağa dəvət edib. Bu yolda şəffaf və sürətli iş aparılması üçün bütün bürokratik maneələri aradan qaldıracağına söz verib. Məhəmməd Şahbaz Şərif çıxışı zamanı Pakistanın Ermənistanla diplomatik münasibətlər qurmamasını ölkəsinin mənəvi öhdəliyi kimi qiymətləndirmişdir. Azərbaycan yalnız Ermənistanla sülh sazişini imzalayandan sonra bu məsələyə yenidən baxıla biləcəyini qeyd etmişdir.

Bu üç ölkəni yaxınlaşdıran əsas amillərdən biri də ortaq dindir. Din amili ölkələr arasındakı münasibətlərdə çox zaman birbaşa, bəzən də dolaylı yolla təsir göstərir.

2024-cü il iyulun 3-də Astanada “Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı plyus” formatında keçirilən görüş çərçivəsində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Pakistanın Baş naziri Məhəmməd Şahbaz Şərif və Türkiyənin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə üçtərəfli görüş baş tutdu. Ölkələrimiz arasındakı siyasi əlaqələrin ruhuna uyğun olaraq üçtərəfli formatda iqtisadi-ticari əlaqələrin, innovasiyalar, energetika, kənd təsərrüfatı, təhsil, humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin perspektivləri ilə bağlı fikir mübadiləsi aparıldı. “Orta Dəhliz”də Pakistanın da iştirakı qeyd edildi və bunun ölkələrimiz arasında iqtisadi-ticari əlaqələrin təşviqinə töhfə verəcəyi bildirildi. Görüşdə müdafiə və müdafiə sənayesi sahələrində əməkdaşlıq məsələlərinə toxunuldu, 2021-ci ildə üç ölkənin xüsusi təyinatlılarının iştirakı ilə “Üç qardaş” şüarı altında keçirilən təlimlərin əhəmiyyəti vurğulandı və üç ölkənin Silahlı Qüvvələri tərəfindən birgə təlimlərin bundan sonra da mütəmadi qaydada keçirilməsi təklif edildi. Təklif məmnunluqla qəbul olundu. Müdafiə sənayesi sahəsində də üç ölkənin birgə istehsalının təşkil edilməsi məsələsi vurğulandı [12].

Üçtərəfli əməkdaşlıq formatında Azərbaycan qovuşdurucu-birləşdirici ölkə rolunu oynayır. Xarici siyasət vasitələri daha əhatəli olan Azərbaycanda beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi təcrübəsi formalaşmışdır. 2025-ci il 28 May tarixində Laçın şəhərində Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan liderlərinin üçtərəfli görüşü baş tutdu. Azərbaycanın müstəqillik günündə ölkəmizdə sayca doqquzuncu, işğaldan azad olunmuş torpaqlarda isə sayca üçüncü olan Laçın Beynəlxalq Hava Limanının açılışı oldu. Bu görüşdə xüsusi diqqətə çatdırılan məsələlərdən biri Türkiyədə PKK terror qruplaşmasının özünü ləğv etməsi və tərksilahı barədə qərar idi. Prezident İlham Əliyev və Pakistanın Baş naziri Məhəmməd Şahbaz Şərif Türkiyə Prezidentini uğurlu antiterror siyasəti münasibətilə təbrik etdilər. Rəcəb Tayyib Ərdoğan öz çıxışında üçtərəfli əməkdaşlıq formatının gələcək perspektivləri ilə bağlı bunları dedi: *“Türkiyə, Azərbaycan və Pakistan olaraq, mütəmadi üçtərəfli Zirvə görüşləri və nazirlər səviyyəsində toplantılar təşkil etməklə əməkdaşlığımızı institusional səviyyəyə çatdıracağıq. Müdafiə sahəsində əməkdaşlığımızı dərinləşdirib terrorla mübarizə və transsərhəd təhdidlərə qarşı ortaq qətiyyətimizi davam etdirəcəyik. Ticarətin asanlaşdırılması, investisiyaların təşviqi və rəqəmsal transformasiya sahələrində müştərək addımlar atmağı hədəfləyirik”*.

Pakistanın Baş naziri Hindistanla olan sonuncu qarşıdurma zamanı Azərbaycan və Türkiyənin göstərdiyi qətiyyətli mövqeyə görə təşəkkürünü bildirdi. Hindistanın su terroru həyata keçirdiyini, su ilə bağlı sazişi pozduğuna görə Pakistanda 240 milyon insanın içməli sudan və kənd təsərrüfatında

istifadə edilən su ehtiyatlarından məhrum edildiyini vurğuladı. Pakistanda terrorun kökünü kəsmək üçün Azərbaycan və Türkiyənin dəstəyini gözlədiyini qeyd edib.

Beləliklə, Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan üçtərəfli tərəfdaşlıq formatı özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olub, qarşılıqlı etimada və üç ölkənin xalqları arasında humanitar dəstəyə və həmrəyliyə əsaslanır. Belə tərəfdaşlıq təcrübəsi qlobal kataklizmlər dövründə bu qədər möhkəm olan yeganə formatdır və gələcək inkişaf vəd edir.

Nəticə. Azərbaycan Cənubi Qafqaz ölkələri arasında öz torpaqlarını işğaldan azad etmiş və ərazisində xarici hərbi bazaya malik olmayan, sabit və müstəqil xarici siyasət yeridən bir ölkədir. Prezident İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi: *“Çoxları Azərbaycanın tarazlaşdırılmış xarici siyasət yürütdüyünü söyləyir, amma Azərbaycanın xarici siyasəti sırf onun milli maraqlarına söykənir”*. Postmünaqişə dövründə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində yeni prioritetlər formalaşdı. Beynəlxalq aləmdə nüfuzunun yüksəlməsi, ərazi bütövlüyünü və suverenliyini bərpa etməsi sayəsində potensialını artırması nəticəsində ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrdə daha sərbəst seçimlər etməyə və müttəfiqlilər qurmağa başladı. Tədqiqatda araşdırılan Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan üçtərəfli əməkdaşlıq formatının əsası 2017-ci ildə qoyulsa da, Qarabağdakı zəfərdən sonra yeni mərhələyə keçid etdi. Həmin fərqlər aşağıdakılardır:

➤ “Orta dəhliz” strateji əməkdaşlıq marşrutu (Şərqdən Qərbə uzanan nəqliyyat arteriyası) Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan üçtərəfli əməkdaşlığını daha da zəruri edir, eyni zamanda onun üçün yeni perspektivlər açır.

➤ Qarabağda münaqişənin ədalətlə və ərazi bütövlüyü prinsipi əsasında həll olunmasından sonra, müttəfiq respublikaların gündəmində olan Kəşmir və Şimali Kipr münaqişələrinin də həll olunması üçün üçtərəfli tərəfdaşlığın fayda verəcəyi gözlənilir.

➤ Müdafiə sahəsində əməkdaşlıq və “Üç qardaş-2021” tipli birgə təlimlər terrorla mübarizədə və transmilli təhdidlərin neytrallaşdırılmasında rol oynayacaqdır.

➤ Üçtərəfli əməkdaşlıq formatı Azərbaycanın həm müsəlman dünyası ölkələri, həm də türkdilli ölkələrlə əlaqələrinin gücləndirilməsi və ortaqlarının həyata keçirildiyi yeni bir platformadır.

➤ Ənənəvi güc mərkəzlərinin böhranlarla üzləşdiyi dövrdə tarixi bağlara və humanitar dəstəyə söykənən Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan əməkdaşlığı yeni, dinamik və böyük potensiala malik güc strukturu kimi formalaşmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası XİN-nin Mətbuat Xidməti. №:282/24, Azərbaycan, Türkiyə və Pakistan üçtərəfli görüşünə dair Birgə Bəyanat. URL: <https://mfa.gov.az/az/news/no28224> [11.10.2025].
2. Bakıda Azərbaycan-Pakistan-Türkiyə xarici işlər nazirlərinin birinci üçtərəfli görüşü olub. Azərbaycan.- 2017.-1 dekabr.- S.7.
3. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: Sənədlər və materiallar. I kitab. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2015. 319 s.
4. Əhmədov E. Şuşa- tarixi-mədəni irs. Bakı: “Zərdabi Nəşr MMC”, 2025, 368 s.
5. Əhmədov V. Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması Azərbaycan Respublikasının müstəqillik tarixində ən önəmli hadisələrdən biridir. 2021, 14 iyul. URL: <https://mod.gov.az/az/pre/36788.html> [08.11.2025].
6. Əliyeva Y. Yeni reallıqlar Azərbaycanla dost, qardaş ölkələrlə əməkdaşlığı gücləndirmək çağırışını edir. İki sahil.- 2021.- 22 sentyabr.- S.8.
7. Hacıyev R. Azərbaycan-Pakistan münasibətləri bu gün özünün ən yüksək inkişaf mərhələsindədir. 2021, 3 mart. URL: - https://azertag.az/xeber/azerbaycan_pakistan_munasibetleri_bu_gun_ozunun_en_yuksek_inkisaf_me_rhelesindedir-1727981 [08.11.2025].
8. Mirzəbəyli İ. Azərbaycan – Türkiyə – Pakistan əməkdaşlığı sülhə və tərəqqiyə yeni töhfələr verəcək. Xalq qəzeti .-2021.-16 mart.-S.4.
9. Nəcəfov Z. Postmüharibə dövründə Azərbaycanın xarici siyasətinin nailiyyətləri. Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun Elmi Əsərlər jurnalı, Cild 21, № 2, 2023 / 28-36.

10. President.az (2023, İyun 15). İlham Əliyevin və Baş nazir Məhəmməd Şahbaz Şərifin mətbuat üçün bəyanatları. <https://president.az/az/articles/view/60313> [10.10.2025].
11. President.az. (2021, Noyabr 12). İlham Əliyevə Türk Dünyasının Ali Ordeni təqdim edilib. URL: <https://president.az/az/articles/view/54185> [10.10.2025].
12. President.az. (2024, iyul 3). Astanada Azərbaycan Prezidenti, Türkiyə Prezidenti və Pakistanın Baş naziri arasında üçtərəfli görüş keçirilib. URL: <https://president.az/az/articles/view/66388> [09.10.2025].
13. President.az. (2025, Noyabr 8). Bakıda Vətən müharibəsində Qələbənin beşinci ildönümünə həsr olunmuş Hərbi parad keçirilib URL: <https://president.az/az/articles/view/70546> [10.10.2025].
14. Talışinski E. Hərbi-siyasi münaqişələrdə medianın rolu və ya ideoloji müharibənin psixoloji təsirləri. Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun Elmi Əsərlər jurnalı, Cild 22, xüsusi nömrə, 2024 s. 34-38.

ПАРВИН ИБРАГИМОВА

Докторант кафедры «Международных отношений и внешней политики»

*Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики*

**НОВЫЙ ЭТАП СОТРУДНИЧЕСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНА, ТУРЦИИ И ПАКИСТАНА
ПОСЛЕ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ**

В статье анализируются соглашения и проекты сотрудничества, относящиеся к поствоенному периоду после Второй Карабахской войны и имеющие важное значение как для Азербайджана, так и для всего региона Южного Кавказа. Рассматриваются отношения Азербайджан–Турция и Азербайджан–Пакистан в 2020–2025 годах, уделяется внимание значимости реализованных инициатив и проектов, а также тех, которые планируются в будущем. В контексте международного опыта сотрудничества прогнозируются перспективы трехсторонних отношений между Азербайджаном, Турцией и Пакистаном.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Турецкая Республика, Исламская Республика Пакистан, трёхстороннее сотрудничество, транспорт, торговля, безопасность.

PARVIN IBRAHIMOVA

*Ph.D. candidate, Department of International Relations and Foreign Affairs,
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan*

**THE NEW STAGE OF AZERBAIJAN–TÜRKİYE–PAKISTAN COOPERATION
AFTER THE SECOND KARABAKH WAR**

The article analyzes the agreements and cooperation projects concluded in the post-Second Karabakh War period, which hold significant importance both for Azerbaijan and for the South Caucasus region as a whole. It reviews Azerbaijan–Türkiye and Azerbaijan–Pakistan relations during 2020–2025, highlighting the importance of the initiatives that have been implemented as well as those planned for the future. Within the context of international cooperation experience, the article forecasts the future prospects of trilateral relations among Azerbaijan, Türkiye and Pakistan.

Keywords: The Republic of Azerbaijan, The Republic of Türkiye, The Islamic Republic of Pakistan, trilateral cooperation, transportation, trade, security.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: s.e.d. Elçin Məmmədov, t.e.d. Qabil Əliyev.

TRANSSƏRHƏD ƏMƏKDAŞLIĞI REGIONLARIN BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRDƏ İŞTİRAKININ BİR FORMASI KİMİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/116-120>

Məqalədə regionaların beynəlxalq münasibətlərdə iştirakı ilə bağlı bəzi nəzəri və praktiki məsələlər araşdırılır. Qeyd olunur ki, belə iştirakın formalarından biri müxtəlif ölkələrin regionları arasında sərhədyanı əməkdaşlıqdır. Məqalədə müəyyən ölkələrin regionları arasındakı münasibətlər təsnifləşdirilir, eyni zamanda, müxtəlif dövlətlərin qonşu regionlarının qarşılıqlı fəaliyyəti kimi nəzərə alınan sərhədyanı əməkdaşlıq, ərazi sərhədini nəzərə almayan ərazi icmaları və orqanları arasındakı əməkdaşlıq kimi qəbul edilən interterritorial əməkdaşlıqdan fərqlənir. Həmçinin sərhədyanı əməkdaşlığın normativ bazasının təhlili əsasında onun inkişafının əsas mərhələləri müəyyən edilir. Məqalədə Gürcüstan-Gürcüstan formullarına həsr olunmuş hissədə bu ölkələrdə sərhədyanı əməkdaşlığın bəzi aspektləri nəzərdən keçirilir. Bu sahədə praktiki fəaliyyətin öyrənilməsi göstərir ki, sözügedən əməkdaşlıq geniş sahələri əhatə edir (kənd təsərrüfatı, turizm, tikinti, qida sənayesi, təhlükəsizlik və s.), qonşu ölkələrin sərhəd regionlarının əhalisinin rifahının artmasını təmin edir, həmçinin ümumilikdə dövlətlərarası münasibətlərin inkişafına töhfə verir.

Açar sözlər: transsərhəd əməkdaşlıq, regionlar, Avropa Çərçivə Konvensiyası və protokolları, Azərbaycan – Gürcüstan sərhədyanı əlaqələri, regional inkişaf.

Giriş. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində regional və yerli səviyyədə qarşılıqlı fəaliyyətin mühüm formalarından biri sərhədyanı (transsərhəd) əməkdaşlıqdır. Beynəlxalq qarşılıqlı fəaliyyətin xüsusi bir forması kimi transsərhəd əməkdaşlıq Avropada, eləcə də ABŞ ştatları ilə Kanada əyalətləri arasında əsasən XX əsrin ikinci yarısından etibarən təşəkkül tapmışdır. Bu əməkdaşlıq modeli sərhədyanı ərazilər səviyyəsində iqtisadi integrasiyanın dərinləşdirilməsinə, mədəni və turizm əlaqələrinin genişləndirilməsinə, habelə beynəlxalq ünsiyyətin digər istiqamətlərinin inkişafına imkan yaradır [13, s.76].

“Transsərhəd əməkdaşlıq” termini beynəlxalq hüquqi sənədlərdə rəsmi olaraq ilk dəfə 1980-ci il 21 may tarixində qəbul edilmiş “Ərazi icmaları və hakimiyyət orqanları arasında transsərhəd əməkdaşlıq haqqında” Avropa Çərçivə Konvensiyasında (Madrid Konvensiyası), həmçinin onun Əlavə protokollarında təsbit edilmişdir. Sözügedən Konvensiyaya əsasən, transsərhəd əməkdaşlıq ərazi icmaları və hakimiyyət orqanları arasında iki və ya daha çox Konvensiya iştirakçısının yurisdiksiyası çərçivəsində səmimi qonşuluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və təşviqinə yönəlmiş birgə fəaliyyəti, eləcə də bu məqsədlə müvafiq müqavilə və sazişlərin bağlanması nəzərdə tutur [9, s.75]. Konvensiyanın müddəaları 1995-ci il 9 noyabr və 1998-ci il 5 may tarixlərində imzalanmış əlavə protokollarla daha da inkişaf etdirilərək transsərhəd əməkdaşlığın institusional və hüquqi əsaslarını gücləndirmişdir.

Əsas. Hər bir ölkənin konstitusional xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla sərhədyanı bölgələrin qarşılıqlı fəaliyyətinə əlverişli şərait yaratmaq öhdəliyini ehtiva edən Konvensiya Avropa Şurasına üzv dövlətlər arasında sərhədyanı əməkdaşlığın institusional əsaslarının formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Bu Konvensiya Avropa məkanında regionların beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, yerli və regional hakimiyyət orqanlarının rolunu gücləndirmişdir. Məsələn, Avstriya Konvensiyanı 1982-ci ildə ratifikasiya etdikdən sonra digər Avropa dövlətləri ilə sərhədyanı əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr bağlamağa başlamışdır ki, bu da regional əməkdaşlığın praktik mexanizmlərinin sürətlə formalaşmasına imkan yaratmışdır [15, s.241].

Bu tip müqavilələrdə əməkdaşlıqda iştirak edə biləcək regionlar, yerli icmalar (bələdiyyələr), eləcə də əməkdaşlığın həyata keçirildiyi sahələr konkret şəkildə müəyyən edilir. Təcrübə göstərir ki,

Avropa dövlətləri arasında regionlar və yerli icmalar səviyyəsində əməkdaşlıq əsasən ekologiya, nəqliyyat, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman, turizm və təhlükəsizlik kimi sahələri əhatə edir. Federativ dövlətlərdə bu sahələr üzrə səlahiyyətlər onları təşkil edən subyektlərin – torpaqların, kantonların və ya bölgələrin ixtiyarına verildiyi halda, unitar dövlətlərdə həmin məsələlər inzibati-ərazi vahidləri səviyyəsində həll edilir. Azərbaycan Respublikasında da məhz unitar dövlətlərə xas olan model tətbiq olunur və ölkəmiz Madrid Konvensiyasını 2004-cü ilin yanvarın 4-də təsdiq etmişdir [5].

Regionlar arasında beynəlxalq əməkdaşlıq ərazilərarası, regionlararası və transsərhəd formalarda həyata keçirilir. Avropa Regionları Assambleyasının Əsasnaməsində regionlararası əməkdaşlıq müxtəlif dövlətlərə mənsub olan regionlar arasında qurulan əlaqələr kimi şərh olunur. Ərazilərarası əməkdaşlıq isə daha geniş anlayış olub, istənilən səviyyədə ərazi orqanlarının digər dövlətlərin müvafiq ərazi orqanları ilə əməkdaşlıq etmək hüququnu ifadə edir. Transsərhəd əməkdaşlıq anlayışı 1998-ci ildə qəbul edilmiş Avropa Çərçivə Konvensiyasına 2 sayılı Protokolda daha da genişləndirilmiş və milli qanunvericilikdən asılı olaraq, təkcə qonşu regionların deyil, aşağı səviyyəli ərazi qurumlarının da beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak edə bilməsi təsbit olunmuşdur [16, s.1–2].

Transsərhəd əməkdaşlıq regionların beynəlxalq münasibətlərdə iştirakının əsas formalarından biri olmaqla, daha çox “kiçik integrasiya” modeli kimi xarakterizə olunur. Bu əməkdaşlıq növünün əsas fərqləndirici xüsusiyyəti əməkdaşlıq edən ərazilər arasında dövlət sərhədinin mövcudluğudur. Hans-Martin Çudi transsərhəd əməkdaşlığı coğrafi baxımdan bitişik ərazilərdə yerli və regional hakimiyyət orqanları arasında ikitərəfli və ya çoxtərəfli əməkdaşlıq kimi xarakterizə edir və onu ərazilərarası və transmilli əməkdaşlıq formalarından fərqləndirir [9, s.78].

Qonşu olmayan dövlətlər arasında transsərhəd əməkdaşlıqdan danışmaq mümkün deyil. Məhz bu əməkdaşlıq forması sərhədyanı regionlarda infrastrukturun inkişafı hesabına iqtisadi və sosial əlaqələrin sadələşdirilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsi və turizm sahəsində iri layihələrin reallaşdırılmasına, kiçik və orta biznes subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin intensivləşdirilməsinə şərait yaradır. Transsərhəd əməkdaşlığın ayrıca tədqiqat obyekti kimi nəzərdən keçirilməsi onun obyektiv problemlərlə – ortaq su ehtiyatları, çirklənmənin ötürülməsi, ekoloji balansın pozulması kimi amillərlə sıx bağlı olması ilə izah olunur.

Transsərhəd əməkdaşlığın fəlsəfəsi sərhədyanı ərazilərin ümumi problemlərin həlli məqsədilə birgə planlaşdırma aparması, inkişaf prioritetlərini razılaşdırması və bu prosesə əhalinin bütün sosial qruplarının cəlb olunması prinsipinə əsaslanır. Bu əməkdaşlıq sərhədlərin mövcudluğu və dövlət mərkəzlərindən uzaqlıq səbəbindən yaranan sosial-iqtisadi geriliyin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Əsas məqsədlər sırasında stereotiplərin və önyarğılıqların aradan qaldırılması, inzibati və siyasi maneələrin azaldılması, iqtisadi və mədəni infrastrukturun birgə formalaşdırılması qeyd olunur [9, s.79].

Avropada ilk transsərhəd əməkdaşlıq layihəsi 1958-ci ildə Almaniya və Hollandiya sərhədində yaradılmış “Qronau” Avroregionu olmuşdur. Sonrakı dövrdə 1980-ci il Avropa Konvensiyasının prinsiplərinə əsaslanan 100-dən artıq transsərhəd əməkdaşlıq layihəsi həyata keçirilmişdir [10, s.48–49]. Bu layihələr sərhədyanı regionların “mərkəz–periferiya” modelindən çıxmasına və regional inkişafın balanslaşdırılmasına xidmət etmişdir.

Avropa İttifaqında transsərhəd əməkdaşlıq regional siyasətin mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu siyasətin əsas məqsədləri sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta biznesin stimullaşdırılması, turizmin və mədəni əlaqələrin inkişafı, təbii ehtiyatların qorunması, nəqliyyat və kommunikasiya şəbəkələrinin genişləndirilməsi, məşğulluğun artırılmasıdır [20]. Aİ-nin regional siyasətində zamanla aparılan struktur islahatları nəticəsində “Avropa ərazi əməkdaşlığı” əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir [12, s.258–261; 17, s.21–22; 19, s.6].

Azərbaycan və Gürcüstan arasında transsərhəd əməkdaşlıq Avropa İttifaqının Şərq Tərəfdaşlığı Ərazi Əməkdaşlığı Proqramı çərçivəsində inkişaf etdirilmişdir. Bu layihələr sərhədyanı regionlarda yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, turizmin inkişafına, ətraf mühitin qorunmasına və sosial integrasiyanın gücləndirilməsinə yönəlmişdir [7; 18, s.16–38]. Eyni zamanda, transsərhəd əməkdaşlıq ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, su ehtiyatlarının birgə idarə edilməsinə və təhlükəsizlik sahəsində qarşılıqlı fəaliyyətin gücləndirilməsinə xidmət edir [1, s.46; 3, s.29–30].

Nəticə. Beləliklə, transsərhəd əməkdaşlıq yalnız xarici siyasi və iqtisadi məqsədlərlə məhdudlaşmayan, sosial, humanitar və mədəni sahələri də əhatə edən çoxşaxəli bir prosesdir. Bu əməkdaşlıq

sərhədyanı regionlarda sosial-iqtisadi problemlərin aradan qaldırılmasına, yerli icmalar arasında qarşılıqlı etimadın formalaşdırılmasına və dayanıqlı regional inkişafın təmin edilməsinə xidmət edir. Onun əsas məqsədi sərhədyanı ərazilərdə əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsidir.

Azərbaycan üçün transsərhəd əməkdaşlıq formaları nisbətən yeni olduğundan, regionların beynəlxalq əməkdaşlıqda daha fəal iştirakını təmin etmək məqsədilə hüquqi və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi və kadr potensialının gücləndirilməsi zəruridir. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar sərhədyanı regionların inkişafına və ölkənin regional əməkdaşlıq sistemində mövqelərinin möhkəmlənməsinə mühüm töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Arıxov, C. Azərbaycan – Gürcüstan dostluq münasibətlərinin inkişaf dinamikası. - Bakı: Qanun, 2008. - 128 s.
2. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında Samur transsərhəd çayının su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi və mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu // <https://e-qanun.az/framework/21179> [16.01.2026].
3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Azərbaycan arasında dayanıqlı inkişaf üzrə əməkdaşlığa dair çərçivə sənədi (2021–2025). - Bakı, 2021. - 95 s.
4. Əlirzayev, Ə.Q., Yusupov, Q.M. Sərhədyanı regionun sosial-iqtisadi inkişafında turizmin rolu // UNEC Elmi Xəbərləri. - 2019. - Cild 7, aprel-iyun. - S.5-17.
5. “Ərazi icmaları və hakimiyyət orqanları arasında transsərhəd əməkdaşlıq haqqında” Avropa Çərçivə Konvensiyasının və onun Əlavə protokollarının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. - 9 yanvar 2004-cü il. - // <https://e-qanun.az/framework/5410> [16.01.2026].
6. Mamedov, S. Şəki-Zaqatala regionu Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan və Rusiya Federasiyası ilə transsərhəd əməkdaşlıq sistemində // Geostrategiya. - 2021. - № 5 (65). - S.27-32.
7. Ordahallı, V. Azərbaycanın qonşularla normal sərhəd əməkdaşlığı Avroittifaqın da diqqətini çəkdi - Gürcüstan istiqaməti... - <https://www.baki-xeber.news/iqtisadiyyat/75305.html> [16.01.2026].
8. Tbilisidə Azərbaycan–Gürcüstan transsərhəd əməkdaşlığı üçün yeni layihə təqdim olunub. - <https://report.az/xarici-siyaset/azerbaycan-gurcistan-transserhed-emekdasligi-ucun-yeni-plan-hazirlanib/> [16.01.2026].
9. Белицкий, М.Е. Трансграничное сотрудничество регионов: методологические основы развития и роль в интеграционных процессах // Беларусь и мировые экономические процессы: сб. науч. статей. - Вып. 5. - 2009. - С.74-91.
10. Кузнецов, А.В. Еврорегионы: полвека «малой» интеграции // Современная Европа. - 2008. - № 2. - С.48-59.
11. Кузнецов, А.В. Перспективы еврорегионов с российским участием с учетом новаций региональной политики ЕС. - М., 2010. - 9 с. - <https://mgimo.ru/upload/iblock/aa5/aa5d5b5b3f28bd13019583eea33f1f4e.pdf> [16.01.2026].
12. Кузнецова, О.В. Экономическое развитие регионов: теоретические и практические аспекты государственного регулирования. - М.: Эдиториал УРСС, 2002. - 306 с.
13. Логвинова, И.В. Приграничное сотрудничество: правовые основы и особенности в условиях российского федерализма // Пробелы в российском законодательстве. - 2017. - № 6. - С.76-79.
14. Насыров, И.Р. Региональная идентичность и международное сотрудничество регионов // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. Политика и право. - 2008. - № 4. - С. 103-111.
15. Пронин, А.В. Международно-правовые основы региональной интеграции в Европейском Союзе: опыт Австрийской Республики // Вестник ВГУ. Серия: Право. - 2015. - № 2. - С.239-251.
16. Протокол № 2 Европейской рамочной конвенции по трансграничному сотрудничеству между территориальными сообществами и властями. - Страсбург, 1998. - 5 с. - <https://rm.coe.int/168007f301> [16.01.2026].

17. Региональная политика стран ЕС. - М.: ИМЭМО РАН, 2009. - 230 с.
18. Усиление трансграничного сотрудничества сообществ в регионе ЦАРЭС: обзор и исследование. - Манила: Азиатский банк развития, 2020. - 66 с.
19. Cohesion Policy 2007–2013. Commentaries and official texts. - Brussels, 2007. - 161 p. - https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/legislation-and-guidance/regulations/2007-2013/guide2007_en.pdf [16.01.2026].
20. European Territorial Co-operation (INTERREG). Regional Policy - Inforegio. - http://ec.europa.eu/regional_policy/cooperation/index_en.htm [16.01.2026].

НЕЗРИН КЕРИМОВА

Азербайджанский Университет Языков

ТРАНСГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАК ОДНА ИЗ ФОРМ УЧАСТИЯ РЕГИОНОВ В МЕЖДУНАРОДНЫХ СВЯЗЯХ

В представленной статье рассматриваются некоторые теоретические и практические вопросы участия регионов в международных связях. Указывается, что одной из существенных форм такого участия является трансграничное сотрудничество регионов разных стран. В статье проводится классификация внешних связей регионов тех или иных стран, при этом трансграничное сотрудничество, представляющее как взаимодействие сопредельных регионов разных государств, отличается от межтерриториального сотрудничества, воспринимаемого как сотрудничество между территориальными сообществами и властями, не имеющими общей границы. Также на основе анализа нормативной базы трансграничного сотрудничества прослеживаются основные вехи его развития. В статье на примере азербайджано-грузинских взаимоотношений рассматриваются некоторые аспекты приграничного сотрудничества регионов указанных стран. Изучение практических действий в этой области позволило заключить, что означенное сотрудничество, охватывая широкий спектр вопросов (сельское хозяйство, туризм, строительство, пищевая промышленность, безопасность и т.д.), способствует как росту благосостояния населения приграничных регионов обеих стран, так и в целом развитию отношений между этими государствами.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, регионы, Европейская рамочная Конвенция и ее протоколы, Азербайджано-грузинские приграничные связи, региональное развитие.

NAZRIN KARIMOVA

Azerbaijan University of Languages

CROSS-BORDER COOPERATION AS A FORM OF PARTICIPATION OF REGIONS IN INTERNATIONAL RELATIONS

The presented article examines some theoretical and practical issues of participation of regions in international relations. It is indicated that one of the participants of the form of such participation is cross-border cooperation of regions of different countries. The article classifies relations between regions of certain countries, while cross-border cooperation, which appears as interaction of adjacent regions of different states, differs from interterritorial cooperation, perceived as cooperation between territorial communities and authorities that do not admit a territorial border. Also, based on the analysis of the regulatory framework of cross-border cooperation, the main milestones of its development are traced. In the article devoted to the consideration of Georgian-Georgian formulations, some aspects of cross-border cooperation in these countries are considered. The study of practical actions in this area

includes that the said cooperation covers a wide range (agriculture, tourism, construction, food industry, security, etc.), ensures the growth of welfare of the population of border regions of neighboring countries, as well as in general issues of development of relations between the states of the Earth.

Keywords: cross-border cooperation, regions, European Framework Convention and its protocols, Azerbaijan-Georgia cross-border relations, regional development.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: s.e.d. Sevdə Əliyeva, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94; UOT 32:93/94

GÜNEL NƏSİBLİ

Bakı Dövlət Universitetinin II kurs doktorantı
gallahyarova1996@gmail.com

DEMOKRATİK TƏSİSATLARIN İNKİŞAF PERSPEKTİVİNDƏ AVROPA İTTİFAQININ ROLU

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/121-124>

Avropa İttifaqı (Aİ) həm üzv ölkələrində, həm də qonşuluq regionlarında demokratik təsisatların inkişafı və möhkəmlənməsində həlledici rol oynayır. Bu məqalədə Aİ-nin demokratik idarəçiliyin təşviqindəki rolu araşdırılır, onun normativ əsasları, mexanizmləri və son dövrdə qarşılaşdığı çağırışlar işıqlandırılır. Tədqiqat problemi Aİ-nin universal demokratiya təşviqi strategiyaları ilə üçüncü ölkələrin kontekstual xüsusiyyətləri arasındakı gərginliyi əhatə edir. Tədqiqatın məqsədi Aİ-nin demokratiyanın dəstəklənməsi sahəsində fəaliyyətinin zamanla necə inkişaf etdiyini (2004–2020) analiz etmək və demokratik təsisatların gücləndirilməsi baxımından effektivliyini qiymətləndirməkdir. Metodoloji olaraq, məqalədə keyfiyyət və kəmiyyət metodlarının kombinasiyasından istifadə olunub, Aİ-nin hesabatlarının məzmun təhlili ilə son ədəbiyyat əsasında statistik qiymətləndirmələr aparılıb. Əsas nəticələr göstərir ki, Aİ demokratiya təşviqi diskursunu lokal kontekstlərə uyğunlaşdırmaq istiqamətində irəliləyiş əldə etsə də, hələ də üzv dövlətlərdə demokratik geriləmə və məhdud icra qabiliyyəti kimi əhəmiyyətli maneələrlə üzləşir. Araşdırma nəticəsinə əsasən, Aİ-nin daxili mexanizmləri (məsələn, hüquq-mühafizə şərtləri, sanksiyalar) gücləndirməsi, eyni zamanda xaricdə məqsədəuyğun demokratik dəstəyi davam etdirməsi tövsiyə olunur. Bu ikitərəfli yanaşma Avropa və onun hüddudlarından kənarda demokratik təsisatların davamlılığını təmin etmək üçün vacibdir.

Açar sözlər: demokratiya təşviqi, Avropa İttifaqı, demokratik təsisat, hüququn aliliyi, demokratik geriləmə.

Giriş. Demokratik geriləmə, populizm və institutların zəifləməsi ilə xarakterizə olunan dövrdə Avropa İttifaqı kimi beynəlxalq aktorların demokratik normaları qorumaq və təşviq etmək rolu misilsiz əhəmiyyət kəsb edir. Aİ demokratiya, hüququn aliliyi və insan hüquqları prinsipləri üzərində qurulub, bu prinsipləri yalnız öz sərhədlərində qorumaqla kifayətlənmir, həm də onları xaricdə təşviq etməyə çalışır. Baxmayaraq ki, Aİ demokratiyaya normativ səviyyədə sadıqdır, onun xaricdə tətbiq etdiyi demokratiya təşviqi strategiyaları tez-tez “bir ölçü hər kəsə uyğundur” yanaşması kimi tənqid olunur və yerli siyasi, sosial və tarixi xüsusiyyətlərə kifayət qədər uyğunlaşdırılmır. Eyni zamanda, üzv ölkələrdə müşahidə olunan demokratik geriləmələr Aİ-nin daxili icra mexanizmlərinin effektivliyinə dair suallar doğurur.

Tədqiqatın əsas məqsədi Aİ-nin demokratik təsisatların inkişafındakı rolunu qiymətləndirməkdir. Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. 2004–2020-ci illər ərzində Aİ-nin demokratiya təşviqi diskursunun inkişafını izləmək;
2. Demokratik təsisatların qorunmasında Aİ-nin daxili mexanizmlərini təhlil etmək;
3. Aİ-nin üçüncü ölkələrdə demokratiya dəstəyinin effektivliyini və məhdudiyyətlərini qiymətləndirmək;
4. Xarici demokratiya dəstəyi və daxili icra mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr irəli sürmək.

Elmi işin yeniliyi ondan ibarətdir ki, Avropa İttifaqının demokratik təsisatların qorunması və təşviqi rolunun öyrənilməsinə yenilikçi töhfə verir, Aİ-nin həm daxili, həm də xarici demokratiya dəstəyi aspektlərini birləşdirir. Bundan əlavə, tədqiqat işi Aİ-nin demokratiya təşviqində kontekstual adaptasiyanın vacibliyini vurğulayır, “bir ölçü hər kəsə uyğundur” yanaşmasının məhdudiyyətlərini ortaya qoyur və yerli siyasi, sosial və tarixi şərtlərə daha çevik cavab verə biləcək mexanizmləri təklif edir. 2004-2020-ci illər dövrünü əhatə edən analiz, həmçinin Aİ-nin diskurs və təcrübədəki dəyişən

tendensiyalarını müəyyən edir və həm Aİ sərhədləri daxilində, həm də xaricində demokratik dayanıqlığın gücləndirilməsi üçün sübuta əsaslanan tövsiyələr təqdim edir.

Aİ-nin demokratiya təşviqinin nəzəri əsasları. Avropa İttifaqının demokratik təsisatları təşviq etmək öhdəliyi normativ, hüquqi və fəlsəfi prinsiplərin birləşməsindən qaynaqlanır və bu prinsiplər onun siyasi identikliyi müəyyən edir. Bu öhdəlik əsasən TEU-nun (Avropa İttifaqı haqqında Müqavilə) 2-ci maddəsində əks olunan demokratiya, hüququn aliliyi və insan hüquqları kimi fundamental dəyərlərə əsaslanır. Beləliklə, Aİ-nin demokratiya təşviqi yalnız siyasət seçimi deyil, eyni zamanda onun əsas identikliyinə ifadəsidir və həm üzv ölkələrdə, həm də qonşu regionlarda ortaq demokratik standartlara riayət edilməsini təmin etməyi hədəfləyir [1, s.12].

Tədqiqatçılar, o cümlədən Merkel (2004) və Grimm, Shyrokykh və Solander (2025) vurğulayırlar ki, Aİ demokratiyanı yalnız azad və ədalətli seçkilər kimi deyil, həm də vətəndaş azadlıqları, müstəqil məhkəmə sistemi və hesabatlı idarəçilik strukturunu əhatə edən geniş bir sistem kimi anlayır. Demokratiyanın xaricdə təşviqi ilə bağlı Aİ-nin yanaşması onu normativ güc kimi təqdim edir və digər ölkələrin siyasi inkişafını Aİ-nin institusional prinsiplərinə uyğun şəkildə istiqamətləndirməyə çalışır [10, s.48]. Bu nəzəri əsas, embedded democracy (daxil edilmiş demokratiya) kimi çərçivələrlə tamamlanır ki, burada davamlı demokratik idarəçilik seçki prosesləri, vətəndaş azadlıqları və effektiv institusional balans arasında tarazlıq tələb edir və bu çərçivə Aİ-nin xarici siyasət strategiyalarına təsir edir.

Aİ-nin xarici demokratiyaya dəstək mexanizmləri. Avropa İttifaqı demokratik təsisatların təşviqini hüquqi, maliyyə və siyasi alətləri birləşdirən çoxşaxəli mexanizmlərlə həyata keçirir. Xarici səviyyədə bu mexanizmlər inkişaf proqramları, seçki müşahidəsi missiyaları, vətəndaş cəmiyyətinin gücləndirilməsi və xüsusi siyasi fondlar vasitəsilə icra olunur. 2020-ci ildə qəbul edilmiş Avropa Demokratiya Fəaliyyət Planı (EDAP) həm daxili, həm də xarici demokratiya dəstəyinə dair ardıcıl rabitəli çərçivə təqdim edir və Aİ-nin müasir çağırışlara qarşı demokratik dayanıqlığı gücləndirmək ambisiyasını əks etdirir [3, s.10].

Son tədqiqatlar göstərir ki, Aİ artıq vahid, universal yanaşmadan uzaqlaşaraq daha kontekstə uyğun modelə keçmişdir ki, bu da müdaxilələri tərəfdaş ölkələrin siyasi, sosial və tarixi realitetlərinə uyğunlaşdırmağa imkan verir [4, s.7]. Bu yanaşma lokal institutların izlənməsini, vətəndaş cəmiyyəti potensialının qiymətləndirilməsini və proqramların spesifik demokratik çatışmazlıqlara uyğunlaşdırılmasını əhatə edir. Aİ maliyyə resurslarından islahatları təşviq etmək üçün istifadə edir, şərtlər və layihə əsaslı qrantlar vasitəsilə institutların modernləşdirilməsinə dəstək verir, həmçinin hüququn aliliyinə və demokratik hesabatlılığa dəstək olmaq üçün texniki ekspertiza və təlim proqramları təqdim edir. Beləliklə, Aİ yalnız normativ ideyaları ixrac etmir, həm də demokratik təcrübələrin lokal siyasət mədəniyyətinə uyğun şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Aİ daxilində çətinliklər: demokratik geriləmə və icra. Demokratiyanın təşviqi sahəsində güclü konseptual çərçivəsinə baxmayaraq, Aİ həm daxilə, həm də xaricə əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşir. Daxildə, xüsusilə Macarıstan və Polşa kimi bəzi üzv ölkələrdə müstəqil məhkəmə sisteminin zəifləməsi, media azadlığının məhdudlaşdırılması və parlament nəzarətinin zəifləməsi ilə müşayiət olunan demokratik geriləmə müşahidə olunur [8, s.12]. Bu vəziyyət mövcud icra mexanizmlərinin, xüsusilə TEU-nun 7-ci maddəsi çərçivəsindəki prosedurların məhdudiyyətlərini açıq şəkildə göstərir. Tədqiqatçılara görə, Aİ-nin üzv dövlətlərin tabe olmama hallarını sanksiyalaşdırmaq və ya onların institusional tələblərə uyğunluğunu təmin etmək bacarığı yalnız institusional quruluşu ilə deyil, həmçinin digər üzv ölkələrin açıq konfrontasiyadan çəkinməsi ilə məhdudlaşır [2, s.10].

Xaricdə isə Aİ demokratiya təşviqi apararkən, avtoritar tendensiyalar, siyasi sabitlik problemləri və sosial müqavimət ilə üzləşir. Həmçinin, Aİ-nin xarici aktor kimi qəbul olunması bəzən onun legitimliyini azaldır və proqramların effektivliyini zəiflədir. Sanksiyalar və şərtləndirmə daxilə demokratik geriləməni azaltmaq üçün vasitə kimi istifadə olunur, lakin onların tətbiqi selektivdir və siyasi qütbləşməni dərinləşdirmədən nəticə verib-verməyəcəyi mövzusunda debatlar davam edir.

Qlobal dinamikalar: beynəlxalq avtoritarlaşma və Aİ-nin rolu. Beynəlxalq avtoritarlaşma tendensiyaları Aİ-nin demokratiya təşviqi söylərini həm məhdudlaşdırır, həm də vacib edir. Son illərdə avtoritar idarəçilik modellərinin yayılması, çoxtərəfli institutların zəifləməsi və populist hərəkətlərin yüksəlməsi Aİ-nin üzləşdiyi çətinlikləri artırmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Aİ demokratiyanın dayanıqlığını təmin etmək söylərində yalnız normativ təsir və texniki dəstək vasitələrindən istifadə etmir,

həm də xarici avtoritar təsirlər və yerli elitaların məskunlaşması kimi sistemli qüvvələrlə mübarizə aparmalı olur [5, s.9].

Həm Aİ daxilində, həm də tərəfdaş ölkələrdə vətəndaş cəmiyyəti aktorlarının rolu son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Onların iştirakı demokratiya təşviqi strategiyalarının quruluşu və tətbiqinə konstruktiv töhfələr verir, boşluqları müəyyənləşdirir və proqramların lokal şəraitə uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Aİ-nin həm normativ standartları müəyyən edən aktor, həm də demokratiyanın praktiki dəstəkləyicisi kimi çıxış etməsi prinsiplərə sadiqliyi qorumaqla yanaşı, mürəkkəb siyasi reallıqlara uyğunlaşdırılmış pragmatik qərarlar qəbul etməsini tələb edir.

Nəticə. Bu tədqiqat göstərir ki, Avropa İttifaqı demokratik təsisatların təşviqi sahəsində həlledici aktordur, lakin onun rolu nə sadə, nə də mübahisəsizdir. Bir tərəfdən, normativ əsasları və siyasət çərçivələri, o cümlədən Avropa Demokratiya Fəaliyyət Planı demokratik dəstək üçün güclü alətlər təqdim edir. Bu alətlər Aİ-nin həm üzv ölkələrdə, həm də qonşu regionlarda demokratik dayanıqlılığını gücləndirməsinə imkan verir.

Digər tərəfdən, Aİ ciddi daxili və xarici çətinliklərlə üzləşir: üzv dövlətlərdə demokratik geriləmə, icra mexanizmlərinin məhdudluğu və xarici müdaxilə kimi faktorlar proqramların effektivliyini məhdudlaşdırır. Bu səbəbdən Aİ-nin effektivliyinin artırılması üçün sanksiyalar, hüquqi şərtləndirmə kimi daxili icra mexanizmlərinin gücləndirilməsi və digər tədbirlər vacibdir. Eyni zamanda, Aİ-nin xarici demokratiya təşviqi söyləri lokal kontekstlərə uyğunlaşdırılmalı və tərəfdaş ölkələrin spesifik ehtiyaclarına əsaslanmalıdır.

Beləliklə, daxili dayanıqlıq və xarici kontekstə uyğunlaşdırılmış dəstəyi birləşdirən ikitərəfli yanaşma Aİ-nin demokratik təsisatları möhkəmləndirmək missiyasının həm legitimliyini, həm də davamlılığını təmin edə bilər. Bu strategiya Avropa daxilində və hədudlarından kənarda demokratik təsisatların qorunması və inkişafı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir və Aİ-nin beynəlxalq normativ nüfuzunu daha da möhkəmləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nihad, Y. (2024). Demokratiya, populizm və Qərb siyasətləri: Tədqiqat avtoreferatı [Doctoral dissertation abstract]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası.
2. Blauburger, M., & Sedelmeier, U. (2024). Sanctioning democratic backsliding in the European Union. London School of Economics. - https://eprints.lse.ac.uk/123427/1/Sedelmeier_sanctioning-democratic-backsliding--published.pdf [20.11.2025].
3. Bouzora, Y. (2023). The value of democracy in EU law and its enforcement: A legal analysis. European Papers. - https://www.europeanpapers.eu/en/system/files/pdf_version/EP_eJ_2023_2_2_Articles_Yasmine_Bouzora_00690.pdf [20.11.2025].
4. Grimm, S., Shyrokykh, K., & Solander, N. (2025). Seeking to embed democracy: Tracing the substantial evolution of the European Union's democracy promotion, 2004–2020. Comparative European Politics. <https://link.springer.com/article/10.1057/s41295-025-00430-x> [20.11.2025].
5. Leininger, J. (2022). International democracy promotion in times of autocratization. IDOS Working Paper. - https://www.idos-research.de/uploads/media/DP__21.2022_01.pdf [20.11.2025].
6. Meyerrose, A.M. (2024). Building strong executives and weak institutions: How European integration may contribute to democratic backsliding. ASU Elsevier Pure. - <https://asu.elsevierpure.com/en/publications/building-strong-executives-and-weak-institutions-how-european-int/> [20.11.2025].
7. European Union. (2020). European Democracy Action Plan. EUR-Lex. - <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52020DC0790> [20.11.2025].
8. Громыко, А.А. (2020). Европейский Союз и вызовы демократического развития: политико-институциональный анализ. Москва: Институт Европы РАН.
9. Кавешников, Н.Ю. (2019). Политическая система Европейского Союза и механизмы обеспечения демократических стандартов. Москва: Высшая школа экономики.
10. Травкин, В.В. (2021). Демократия и правовое государство в политике ЕС: взаимодействие норм и практики. Мировая экономика и международные отношения, 65(3), 45–57.

ГЮНЕЛЬ НАСИБЛИ

Докторант второго курса Бакинского государственного университета

РОЛЬ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА В РАЗВИТИИ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ

Европейский Союз (ЕС) играет ключевую роль в развитии и укреплении демократических институтов как в своих государствах-членах, так и в соседних странах. В данной статье рассматривается роль ЕС в продвижении демократического управления, выделяются его нормативные основы, механизмы и современные вызовы. Проблема исследования заключается в напряжении между универсальными стратегиями ЕС по продвижению демократии и контекстными особенностями третьих стран. Целью исследования является анализ эволюции поддержки демократии ЕС в период с 2004 по 2020 год и оценка ее эффективности в укреплении демократических институтов. Методологически статья использует смешанный подход, сочетая качественный контент-анализ отчетов ЕС с количественными оценками из последних научных исследований. Основные выводы показывают, что, несмотря на адаптацию дискурса продвижения демократии ЕС к локальным условиям, организация сталкивается с серьезными проблемами, такими как откат демократических процессов в государствах-членах и ограниченные возможности принуждения. Статья заключает, что ЕС должен укреплять свои внутренние механизмы (например, условность верховенства закона, санкции), одновременно продолжая целевую поддержку демократии за пределами союза. Такой двойной подход имеет решающее значение для обеспечения устойчивости демократических институтов в Европе и за ее пределами.

Ключевые слова: продвижение демократии, Европейский Союз, демократические институты, верховенство закона, откат демократии.

GUNEL NASIBLI

Second year doctoral student at Baku State University

THE ROLE OF THE EUROPEAN UNION IN THE DEVELOPMENT OF DEMOCRATIC INSTITUTIONS

The European Union (EU) plays a pivotal role in the development and consolidation of democratic institutions both within its member states and in its neighborhood. This article examines the EU's role in promoting democratic governance, highlighting its normative foundations, mechanisms, and recent challenges. The research problem centers on the tension between the EU's universal democracy-promotion strategies and contextual sensitivities of third countries. The study aims to analyze how the EU's democracy support has evolved over time (2004-2020) and assess its effectiveness in strengthening democratic institutions. Methodologically, the paper employs a mixed-methods approach, combining qualitative content analysis of EU progress reports with quantitative assessments from recent literature. Key findings suggest that while the EU has increasingly adapted its democracy-promotion discourse to local contexts, it still faces significant obstacles, such as democratic backsliding in member states and limited enforcement capacity. The article concludes that the EU must reinforce its internal mechanisms (e.g., rule-of-law conditionality, sanctions) while continuing tailored democracy assistance externally. This dual approach is vital to ensure the sustainability of democratic institutions in Europe and beyond.

Keywords: democracy promotion, European Union, democratic institutions, rule of law, democratic backsliding.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 noyabr 2025-ci il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.f.d. Nigar Dünyamaliyeva, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 327

LƏMAN QASIMOVA

Bakı Dövlət Universiteti
lamangasimova@bsu.edu.az

İLKİN ƏSƏDLİ

Bakı Dövlət Universiteti
ilkinsdli14@gmail.com

AVROPA İTTİFAQININ YUMŞAQ GÜC STRATEGİYASININ ANALİZİ ŞƏRQ TƏRƏFDAŞLIĞI KONTEKSTİNDƏ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/125-129>

Məqalədə araşdırılan əsas məsələ Avropa araşdırmalarında nəzəri baxışla yanaşı praktiki baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Söhbət Avropa İttifaqının öz ətraf mühitinə, xüsusilə də şərq qonşularına necə təsir göstərdiyi və bu ölkələri öz maraqları istiqamətində necə formalaşdırdığı məsələsindən gedir. Məqalədə Aİ-nin spesifik xüsusiyyətlərinə toxunulmuşdur. Məqalədə İttifaq yumşaq gücdən istifadə edir və bu güc daha çox onun dəyərlər sistemi, mədəni kimliyi və Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrinə yönəlmiş siyasi təşəbbüsləri ilə əlaqələndirildiyi əks olunub. Şərq Tərəfdaşlığı təşəbbüsü 2009-cu ilin mayında Avropa Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində irəli sürülsə də, əvvəlki siyasətin ən zəif tərəfini tərəfdaş ölkələrə yetərincə stimül və dəstəyin göstərilməməsini təkrarlamışdır. Məqalənin əsas məqsədi Şərq Tərəfdaşlığının mahiyyətini, hədəflərini və fəaliyyət mexanizmlərini təhlil etmək, eyni zamanda bu təşəbbüsü Aİ-nin regiondakı yumşaq gücünün əsas aləti kimi qiymətləndirməkdir. Avropa İttifaqının yumşaq gücünün real təsir imkanları da müzakirə mövzusu olaraq qalır. Lakin post-sovet məkanında Aİ-nin şərq qonşularına yönəlmiş siyasətinin nə dərəcədə təsirli olduğu və onun həqiqətən “yumşaq güc” kimi çıxış edib-etmədiyini sual altındadır.

Açar sözlər: Şərq Tərəfdaşlığı, yumşaq güc, Avropa Qonşuluq Siyasəti, demokratikləşmə.

Giriş. Avropa İttifaqının (Aİ) xarici siyasətində yaxın regionlarla əməkdaşlıq həmişə xüsusi yer tutub. Post-sovet məkanında təsirini artırmaq, demokratik dəyərləri təşviq etmək və sabitliyi möhkəmləndirmək məqsədi ilə Aİ 2009-cu ildə Avropa Qonşuluq Siyasəti əsasında Şərq Tərəfdaşlığı (ŞT) təşəbbüsünü yaradıb. Bu platforma Ermənistan, Azərbaycan, Belarus, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna ilə əməkdaşlığı vahid çərçivədə cəmləşdirən əsas mexanizmə çevrilib. Məqalə Aİ-nin yumşaq güc yanaşmasına istinad edərək Şərq Tərəfdaşlığı vasitəsilə regionda formalaşdırdığı təsir imkanlarını qiymətləndirir. Burada yumşaq güc Aİ-nin sərt məcburetmə üsullarından istifadə etmədən, daha çox dəyərlər, siyasi-mədəni nümunələr və iqtisadi-diplomatik alətlər vasitəsilə təsir göstərmək bacarığı kimi izah olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi Şərq Tərəfdaşlığının əsas ideyalarını, məqsədlərini və tətbiq vasitələrini təhlil etmək, həmçinin Aİ-nin bu modelinin post-sovet regionunda nə dərəcədə effektiv olduğu barədə müzakirə aparmaqdır.

Avropa İttifaqının xarici qonşuluq siyasətində şərq tərəfdaşlığının strateji əhəmiyyəti. Polşa və İsveçin 26 may 2008-ci ildə Avropa İttifaqına təqdim etdikləri Şərq Tərəfdaşlığı təşəbbüsündən artıq on ildən çox zaman ötüb. 2009-cu ildən etibarən bu təşəbbüs rəsmi olaraq Aİ-nin Ermənistan, Azərbaycan, Belarus, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna ilə əməkdaşlığını müəyyənləşdirən əsas siyasi çərçivəyə çevrildi. Şərq Tərəfdaşlığının ortaya çıxması təsadüfi deyildi; bu, Avropa İttifaqının xarici siyasətində yaranmış yeni geosiyasi reallıqların və xüsusən də Aİ-nin ənənəvi inkişaf siyasətində meydana çıxan “yorgunluğun” nəticəsi idi. Belə şərait Aİ-ni mövcud integrasiya modelinin imkanlarından kənara çıxmağa, yeni yanaşmalar və alternativ əməkdaşlıq formatları axtarmağa sövq edirdi. Həmin dövrdə “institutsuz integrasiya”, “üzvlük olmadan yaxınlaşma”, “tam integrasiyadan zəif, adi əməkdaşlıqdan güclü” kimi konsepsiyalar geniş şəkildə müzakirə olunurdu. Başqa sözlə, genişlənmə siyasətinin dayanması fonunda Aİ institutlarını böyütmədən təsir imkanlarını genişləndirməyin yollarını tapmağa çalışırdı [1, s.1-2].

Aİ-nin şərq siyasətinin formalaşmasında Polşa xüsusi rol oynayırdı. Coğrafi yaxınlıq və tarixi bağlar bu ölkəni regionla bağlı məsələlərdə daha aktiv və məqsədyönlü hərəkət etməyə vadar edirdi.

Polşa diplomatiyası həm Aİ-yə üzv olmadan əvvəl, həm də üzvlükdən sonra Şərq istiqamətinin qurulması prosesində ardıcıl və qətiyyətli mövqe nümayiş etdirmişdi. Polşa üçün “şərq ölçüsü” sadəcə regional siyasət deyildi; bu, Şərqi Avropa ölkələrində islahatları təşviq etmək və regionun dəyişimini sürətləndirmək üçün əhəmiyyətli vasitə kimi görülürdü [3, s.311-315]. Polşa diplomatiyasına görə, Aİ zəif və qeyri-sabit ölkələrin modernləşməsinə təsir edən, onları demokratik dəyərlərə doğru yönləndirə bilən çevik və təsirli bir aktora çevrilməlidir. Bu siyasət əsasən “islahat”, “modernləşmə” kimi anlayışlara söykənirdi. Çünki Aİ üçün öz sərhədləri boyunca sabit, davamlı və rifahlı dövlətlərin mövcudluğu strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Şərq Tərəfdaşlığı işə başladıqdan sonra Aİ regiona yumşaq güclə təsir göstərdiyini açıq şəkildə ortaya qoyurdu. Yumşaq güc klassik mənada zor tətbiq etmədən cəlbədicilik vasitəsilə istədiyin məqsədə çatmaq başqa aktorları da eyni nəticəni arzulamağa yönəltmək kimi izah olunur. Bu mənada Şərq Tərəfdaşlığı Aİ üçün təkə siyasi çərçivə yox, həm də dəyərlərin, idarəetmə standartlarının və normativ modellərin şərq ölkələrinə ötürülməsi üçün bir cəlbədicilik platforması idi. Aİ tərəfdaş dövlətlərə siyasi və iqtisadi dəstək göstərsə də Avropa Qonşuluq Siyasətinin nəticələri demokratiya və hüququn aliliyi sahəsində gözlənilən qədər güclü olmadı. Bu tədqiqat bir neçə əsas yanaşmaya əsaslanır. Birinci son illərdə baş verən müxtəlif böhranlara baxmayaraq, Avropa İttifaqı hələ də yumşaq gücə sahib beynəlxalq aktor kimi qalır və bu gücdən istifadə edərək regionda sülhün, sabitliyin və demokratik proseslərin irəliləməsinə töhfə verməyə çalışır. Dəyərlərə söykənən yumşaq güc siyasəti Aİ-nin özünü regional güc kimi təqdim etməsində mühüm rol oynayır. İkinci yanaşma ondan ibarətdir ki, Şərq Tərəfdaşlığının formalaşması Aİ-nin region ölkələrinə təsir göstərmək, onların siyasi düşüncəsinə təsir etmək və demokratik inkişafı təşviq etmək niyyətini əks etdirir. Aİ bu ölkələrə real üzvlük imkanı verə bilmədiyi üçün, daha çox ümumi siyasi mühitin formalaşdırılmasına yönəlir və bunu müxtəlif diplomatik alətlər və yumşaq güc mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirir. Üçüncü yanaşma isə yumşaq gücün Aİ-nin Şərq siyasətində xüsusi yer tutduğunu göstərir. Sərt güc imkanlarının məhdudluğu Aİ-ni regionda daha çox dialoqa əsaslanan, qarşılıqlı anlaşma və könüllü əməkdaşlıq üzərində qurulan təsir metodlarına yönəldir.

Şərq tərəfdaşlığı və Avropa İttifaqının “Yumşaq güc” siyasəti. Yumşaq güc beynəlxalq nizamın formalaşmasında ortaya çıxan yeni meyilləri göstərir. Bu dəyişikliklər nəticəsində xarici siyasətdə sərt gücün tətbiqi məhdudlaşdırıldı, qanunvericilik və beynəlxalq rejimlərin rolu artdı, yəni beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsində yumşaq gücün əhəmiyyəti yüksəldi. Yumşaq güc Qərbin qeyri-hərbi və ya asimmetrik təhdidlərə, məsələn, terrorizm, kiberhücüm, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, millətçilik, iqtisadi böhranlar, iqlim dəyişiklikləri və təşkilatlanmış cinayətkarlığa cavab olaraq ortaya çıxmışdır.

Avropa İttifaqı kontekstində yumşaq güc yanaşması onun global siyasətdəki imkanlarını anlamağa və qiymətləndirməyə şərait yaradır. Məqalədə Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrinə münasibəti araşdırmaq üçün yumşaq güc konseptindən istifadə olunması onun spesifikliyinə və Aİ-nin regiondakı fəaliyyətini düzgün əks etdirməsinə görədir. Bu yanaşma digər nəzəriyyələrə nisbətən daha çevik və geniş tətbiq oluna bilər, həmçinin vətəndaş və normativ güc anlayışlarını da əhatə edir.

Aİ-nin qonşu ölkələrdəki siyasəti və Şərq Tərəfdaşlığı təşəbbüsü xarici münasibətlər sahəsinə aiddir, buna görə də yumşaq güc Aİ-nin təsirini göstərən əsas vasitə hesab edilir. J.S. Nye-yə görə yumşaq güc mədəniyyət, dəyərlər və siyasət vasitəsilə Aİ-nin cəlbədiciliyini və maraqlarını nümayiş etdirməyin bir yoludur. Yumşaq güc hələ regiondakı siyasətin geniş və sistemli təhlili üçün əsas metod kimi geniş istifadə olunmayıb [2].

Yumşaq gücün təhlilində əsas fərziyyələr göstərir ki, subyekt sülhsevər və qeyri-məcburi vasitələrdən istifadə edərək siyasi, diplomatik və mədəni sahələrdə təsir göstərə bilər. Bu onun xarici mühiti formalaşdırmaq qabiliyyəti, ümumi qəbul edilmiş dəyərlərə əsaslanması, demokratik prinsipləri təşviq etməsi, beynəlxalq münasibətlərdə ideoloji təsir yaratması (normativ güc), mədəni cazibə ilə diqqət cəkməsi və effektiv xarici siyasət aparması kimi imkanları əhatə edir.

Avropa İttifaqının post-sovet məkanında tətbiq etdiyi yumşaq güc çoxşaxəlidir və yalnız siyasi təsirlə məhdudlaşmır. Bu həm diplomatik və iqtisadi əməkdaşlığı, həm mədəniyyət və vətəndaş cəmiyyəti sahəsində təşəbbüsləri, həm də regiondakı münaqişələrdə vasitəçilik və vahid mövqe nümayiş etdirməyi əhatə edir. Kontekstdə Aİ-nin siyasəti geniş mənada Avropa standartlarının təşviqini, asso-

siyasiya sazişləri və dərin sərbəst ticarət zonaları vasitəsilə iqtisadi əməkdaşlığı, vizaların liberallaşdırılması planlarını, mədəniyyət və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafını dəstəkləməyi özündə birləşdirir.

Yumşaq güc Aİ üçün yalnız alət deyil, həm də onun beynəlxalq arenadakı digər fəaliyyət mexanizmlərinin təbii və məntiqli davamı kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma Aİ-nin təsir potensialını genişləndirir, onun qonşu regionlarda nüfuzunu artırır və digər beynəlxalq aktorlarla, xüsusilə Rusiya ilə rəqabət qabiliyyətini gücləndirir.

Avropa İttifaqının xarici siyasətindəki özəlliklər onun liberal yanaşmaya əsaslanması ilə bağlıdır və bu, araşdırmalar üçün nəzəri baza rolunu oynayır. Aİ-nin əsas məqsədi qonşu ölkələrin demokratikləşməsinə və sabitləşməsinə təmin etməkdir və bunu yumşaq vasitələr siyasi, diplomatik və iqtisadi alətlər və şərtlilik prinsipləri ilə həyata keçirir. Bu yanaşma Qərbi modelinin, yəni bazar iqtisadiyyatı və liberal demokratiyanın ixracı ilə bağlıdır və beynəlxalq münasibətlərdə liberal nəzəriyyə ilə üst-üstə düşür.

Yumşaq güc Aİ-nin regional siyasətinin vacib elementidir, lakin təşkilatın həyata keçirdiyi təşəbbüslər məsələn, Şərq Tərəfdaşlığı və Avropa Qonşuluq Siyasəti sadəcə yumşaq gücün təzahürü kimi qiymətləndirilə bilməz. Yumşaq güc Aİ-nin qonşu regionlarda nüfuz sahəsi yaratmaq və digər beynəlxalq aktorlarla, xüsusilə Rusiya ilə rəqabət aparmaq üçün istifadə etdiyi bir vasitədir. Bu yanaşma K.J. Holstie tərəfindən formalaşdırılmış beynəlxalq təsir nəzəriyyəsi ilə uyğunluq təşkil edir və realizm prinsiplərini nəzərə alaraq liberal yanaşmadan fərqlənir.

Aİ ənənəvi hərbi güc kimi tanınmasa da, onun fəaliyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə olunur. Təşkilat yalnız sülh təşəbbüslərini (vətəndaş vasitələri ilə) təşviq etməkdən çıxaraq, global səviyyədə nüfuz qazanmaq və rəqabət aparmaq üçün hərəkət edən bir quruma çevrilir. Bu dəyişiklik 2016-cı ilin iyununda qəbul edilmiş Aİ Qlobal Strategiyasında yumşaq gücün sərt güc vasitələri ilə dəstəklənməsinin vacibliyi ilə özünü göstərir. Aİ xarici siyasətini ya “yeni sahələr” üzərində, ya da Avropa Qonşuluq Siyasəti və Şərq Tərəfdaşlığı çərçivəsində həyata keçirir, qonşu ölkələrlə iqtisadi və siyasi əlaqələri gücləndirərək təsir dairəsini genişləndirməyə çalışır. Eyni zamanda, demokratik dəyərləri yaymaqla öz təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışarkən, qonşuların sabitliyini də qorumağa çalışır.

Nəticə. Avropa İttifaqının Şərq Tərəfdaşlığı təşəbbüsü, təşkilatın qonşu regionlarda təsir imkanlarını yumşaq güc vasitəsilə genişləndirmək, demokratik dəyərləri və idarəetmə standartlarını təşviq etmək məqsədini daşıyan strateji alət kimi çıxış edir. Polşanın təşəbbüsünün formalaşmasında oynadığı aktiv rol, coğrafi və tarixi bağlardan irəli gələn regional maraqların ifadəsi kimi, Aİ-nin yumşaq güc siyasətinin effektivliyini artırmışdır. Aİ-nin yumşaq güc siyasətinin təsiri qismən uğurlu olub. Qonşu ölkələrdə həyata keçirilən islahatlar, xüsusən hüquq, sosial ədalət və hesabatlılıq sahəsində müəyyən müsbət dəyişikliklər Aİ-nin normativ və diplomatik təsirinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin bu dəyişikliklər yalnız Aİ-nin müdaxiləsindən deyil, həmçinin yerli daxili islahatların təsirindən də qaynaqlanır. Ukrayna, Gürcüstan və Moldova kimi ölkələr assosiasiya və sərbəst ticarət sazişlərindən sonra qismən müvəffəqiyyət göstərsələr də Aİ-nin qeyri-hərbi və normativ yanaşması bütün gözləntiləri tam olaraq qarşılaya bilmir. Regionda Aİ-nin təsirini Rusiya tərəfindən həm yumşaq, həm də sərt güc vasitələrinin istifadəsi çətinləşdirir və idealist yumşaq güc paradigmalarının məhdudiyyətlərini ortaya qoyur. Aİ yalnız diplomatik və iqtisadi alətlərlə deyil, həm də qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı faydadan ibarət mürəkkəb geosiyasi kontekstdə fəaliyyət göstərir. Şərq Tərəfdaşlığı və Aİ-nin yumşaq güc strategiyası təşkilatın qonşu regionlarda çevik, adaptiv və dəyərlərə əsaslanan təsir mexanizmi kimi fəaliyyət göstərdiyini göstərir. Aİ-nin məqsədi qonşu ölkələrdə demokratikləşməni və sabitliyi təşviq etmək olsa da, bunun uğuru regional aktorların daxili şəraitinə və digər beynəlxalq təsirlərə bağlıdır. Aİ yumşaq güc vasitələrindən istifadə edərək regional nüfuzunu artırır, qarşılıqlı əməkdaşlığı təşviq edir və digər beynəlxalq aktorlarla rəqabət qabiliyyətini gücləndirir, lakin təsir imkanları idealist nəzəri çərçivələrlə tam məhdudlaşmır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kasčiūnas L., Šukytė D., 2013, The future of the EU's Eastern Partnership – challenges and opportunities for Lithuania's foreign policy, Eastern Pulse, Eastern Europe Studies Centre, No.3, Vol.48, p.1-2.
2. Manners I., 2002, Normative Power Europe: a Contradiction in Terms? Journal of Common Market Studies, No.2, Vol.40.

3. Piskorska B., 2017, Soft power w polityce Unii Europejskiej wobec państw Partnerstwa Wschodniego, Lublin 2017
4. Piskorska, B. (2018). The Eastern Partnership – A challenge for the EU's soft power in international relations. In Modelling the New Europe (Issue 26, pp. 78–94). On-line Journal.
5. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy, June 2016, https://europa.eu/globalstrategy/sites/globalstrategy/files/eugs_review_web.pdf [Accessed on: 4.04.2018].

ЛЯМАН ГАСЫМОВА

Бакинский государственный университет

ИЛЬКИН АСАДЛИ

Бакинский государственный университет

АНАЛИЗ СТРАТЕГИИ МЯГКОЙ СИЛЫ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА В КОНТЕКСТЕ ВОСТОЧНОГО ПАРТНЕРСТВА

Основная проблема, рассматриваемая в статье, имеет большое практическое значение для европейских исследований, как в теоретическом, так и в практическом плане. Она касается вопроса о том, как Европейский союз влияет на своё окружение, особенно на восточных соседей, и формирует эти страны в соответствии со своими интересами. Статья затрагивает особенности ЕС. Отмечено, что Союз использует «мягкую силу», которая в большей степени связана с его системой ценностей, культурной идентичностью и политическими инициативами, направленными на страны Восточного партнёрства. Хотя инициатива «Восточного партнёрства» была выдвинута в мае 2009 года в рамках Европейской политики соседства, она повторила наиболее слабую сторону предыдущей политики – отсутствие достаточных стимулов и поддержки для стран-партнёров. Основная цель статьи – проанализировать сущность, цели и механизмы действия «Восточного партнёрства», а также оценить эту инициативу как основной инструмент «мягкой силы» ЕС в регионе. Реальный потенциал воздействия «мягкой силы» Европейского союза также остаётся предметом дискуссий. Однако возникает вопрос, насколько эффективна политика ЕС в отношении своих восточных соседей на постсоветском пространстве и действительно ли она действует как «мягкая сила».

Ключевые слова: Восточное партнерство, мягкая сила, Европейская политика соседства, демократизация.

LAMAN GASIMOVA

Baku State University

ILKIN ASADLI

Baku State University

ANALYSIS OF THE EUROPEAN UNION'S SOFT POWER STRATEGY IN THE CONTEXT OF THE EASTERN PARTNERSHIP

The main issue examined in the article is of great practical importance in European studies, both theoretically and practically. It concerns the question of how the European Union influences its environment, especially its eastern neighbors, and shapes these countries in line with its interests. The article touches upon the specific features of the EU. The article reflects that the Union uses soft power, and this power is more closely linked to its value system, cultural identity, and political initiatives aimed at the Eastern Partnership countries. Although the Eastern Partnership initiative was put forward in May 2009 within the framework of the European Neighborhood Policy, it repeated the weakest point of the previous policy - the lack of sufficient incentives and support for partner countries. The main purpose of the article is to analyze the essence, goals, and mechanisms of action of the Eastern Partner-

ship, and at the same time to evaluate this initiative as the main instrument of the EU's soft power in the region. The real impact potential of the European Union's soft power also remains a subject of debate. However, it is questionable how effective the EU's policy towards its eastern neighbors is in the post-Soviet space and whether it truly acts as a "soft power".

Keywords: Eastern Partnership, soft power, European Neighborhood Policy, democratization.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: s.ü.f.d.Nuran Məmmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT: 327

ELGÜN İBRAHİMZADƏ

Qərbi Kaspi Universitetinin doktorantı

Orcid: 0009-0001-2881-4757

ibrahimovelgun.2000@gmail.com

**AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏDƏ
PREZİDENT SEÇKİLƏRİ MODELİNİN MÜQAYİSƏSİ:
İKİMƏRHƏLƏLİLİK, SƏS ÇOXLUĞU VƏ İŞTİRAK TƏLƏBLƏRİ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/130-138>

Məqalə Azərbaycan və Türkiyədə prezident seçkilərinin hüquqi modelini müqayisəli şəkildə təhlil edir. Araşdırma üç əsas istiqamətə fokuslanır: seçkilərin bir və ya iki turlu quruluşu, prezidentin seçilməsi üçün tələb olunan səs çoxluğu və namizədlik/iştirak tələbləri. Hər iki ölkədə prezident birbaşa ümumxalq səsverməsi, mütləq səs çoxluğu prinsipi və müəyyən müddət üçün seçilir, lakin səlahiyyət müddəti, namizədlərin irəli sürülməsi və seçici iştirakının təşkili sahəsində fərqli hüquqi həllər tətbiq olunur. Məqalə bu oxşar və fərqli cəhətləri ümumiləşdirərək hər iki modelin legitimlik, siyasi sabitlik və seçki rəqabəti baxımından nəticələrini qısa şəkildə qiymətləndirir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, prezident seçkiləri, ikimərhələli seçki sistemi, mütləq səs çoxluğu, namizədlik tələbləri, seçki iştirakçılığı, prezidentlik sistemi.

Giriş. Müasir demokratik sistemlərdə prezident seçkilərinin təşkili – seçki mərhələləri, səs çoxluğu meyarı və iştirak tələbləri – təkcə texniki prosedur deyil, siyasi hakimiyyətin legitimliyini müəyyən edən əsas faktorlardandır. Prezidentin bir və ya iki mərhələli sistemlə seçilməsi, sadə və ya mütləq səs çoxluğu ilə legitim sayılması, həmçinin seçici dairəsinin genişliyi və iştirak səviyyəsi siyasi sabitlik, rəqabət və prezidentə ictimai etimadla birbaşa bağlıdır. Bu səbəbdən prezident seçkilərinin modeli həm hüquqi, həm də siyasi müstəvidə ayrıca öyrənilməli olan mühüm institusional mexanizmdir. Azərbaycan və Türkiyənin prezident seçkiləri modelinin müqayisəsi bir sıra səbəblərə görə əhəmiyyətlidir. Hər iki ölkə respublika idarəetmə formasına, güclü prezident institutuna və eyni siyasi-coğrafi məkana malikdir. Tarixi, mədəni və siyasi əlaqələr, eyni zamanda fərqli partiya sistemləri və konstitusion inkişaf trayektoriyaları bu iki nümunəni müqayisə üçün əlverişli edir; belə müqayisə həm regional səviyyədə prezident seçkiləri modellərinin müxtəlifliyini, həm də ikimərhələlilik, səs çoxluğu və iştirak tələbləri kimi parametrlərin siyasi praktikaya təsirini daha aydın göstərir.

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycan və Türkiyədə prezident seçkiləri modelini üç əsas istiqamət üzrə – seçkilərin ikimərhələli olub-olmaması, prezident seçilmək üçün tələb olunan səs çoxluğu meyarı və namizədlik/iştirak tələbləri – baxımından müqayisə etməkdir. Araşdırmada hər iki ölkənin normativ-hüquqi çərçivəsi və real siyasi praktikası bir-birini tamamlayan komponentlər kimi nəzərdən keçirilir; diqqət təkcə qanunların mətninə deyil, həm də onların faktiki tətbiqinə yönəldilir.

Prezident seçkiləri modelinə ümumi baxış. Prezident seçkilərinin hüquqi modeli - neçə tur keçirilməsi, qalib üçün tələb olunan səs çoxluğu və prezidentin parlament, yoxsa birbaşa xalq səsverməsi ilə seçilməsi - həmin ölkədə icra hakimiyyətinin legitimlik strukturunu müəyyənləşdirir. Müasir dövrlərdə bu model əsasən üç ox üzrə fərqlənir: 1) bir mərhələli və ya ikimərhələli seçki; 2) sadə və ya mütləq səs çoxluğu (50%+1); 3) parlament tərəfindən dolayı, yaxud xalq tərəfindən birbaşa seçki [19].

Bir mərhələli modeldə prezident bir dəfə səsvermə ilə seçilir; bir çox ölkədə ən çox səs toplayan namizəd, səs faizi 50%-dən az olsa belə, qalib hesab olunur. Bu sistem “first-past-the-post” (FPTP) və ya sadə çoxluq sistemi adlanır [19, s.18; 33]. Meksikada prezident altı illik, yenidən seçilməyən müddətə birbaşa ümumi səsvermə yolu ilə və yalnız pluralite (sadə/nisbi çoxluq) əsasında müəyyən edilir [12]; Filippində də prezident seçkiləri əsasən majoritar, bir turlu FPTP prinsipi ilə keçirilir [22]. Bu sistemin üstünlüyü sadəlik və operativlikdir: seçki bir dəfə keçirilir, xərclər az olur, siyasi proses tez başa çatır. Lakin çoxpartiyalı, parçalanmış sistemlərdə prezident cəmi 30-40% səsə, yəni elektoratın məhdud dəstəyi ilə hakimiyyətə gələ bilər. Məsələn, Meksikada 2006-cı il prezident seçkilərində Felipe Kalderon

təxminən 35,9% səsle qalib gəlsə də, nəticə legitimlik müzakirələrinə səbəb olmuşdu [20].

İkinci əsas model ikimərhələli (iki turlu) sistemdir: birinci turda bütün namizədlər iştirak edir, heç kim adətən 50%+1 həddinə çatmadıqda isə ikinci tur ən çox səs toplamış iki namizəd arasında keçirilir. Fransa və Braziliya mütləq çoxluq əsasında iki turlu prezident seçkilərinin klassik nümunələridir: Fransada 1962-ci il konstitusiyaya islahatından bəri prezident xalq tərəfindən birbaşa, iki turlu sistemlə seçilir və birinci turda 50%+1 həddi keçilmədikdə ikinci turda qalib mütləq çoxluqla müəyyən olunur [9]; Braziliyada da prezident seçkiləri oxşar şəkildə təşkil edilir, birinci turda 50%+1 etibarlı səs tələbi ödənmədikdə iki ən çox səs almış namizəd arasında ikinci tur (runoff) keçirilir [32]. Bu model, xüsusilə çoxpartiyalı sistemlərdə prezidentin arxasında geniş elektorat koalisiyası formalaşdırdığı üçün demokratik legitimliyi gücləndirən mexanizm sayılır. Prezidentin seçilməsi üçün tələb olunan səs çoxluğu əsasən iki tipdir: sadə və mütləq çoxluq. Sadə çoxluq (plurality) modelində ən çox səs toplayan namizəd, faizi 50%-dən az olsa belə, qalib olur; bu meyar adətən bir turlu sistemlərdə, o cümlədən Meksika və Cənubi Koreyada tətbiq edilir [35]. Mütləq çoxluq (absolute majority, 50%+1) modelində isə namizəd etibarlı səslərin yarısından çoxunu almalıdır; bu tələbi ya xüsusi qaydalı bir turlu sistemlər (məsələn, Argentinada 45% və ya 40%+10% fərq modifikasiyaları), ya da klassik iki turlu model (Polşa, Fransa, Portuqaliya) təmin edir [35].

Mütləq çoxluq meyarı, nəzəri baxımdan, prezidentin “xalqın yarısından çoxunun” real və ya ən azı ikinci seçim dəstəyinə malik olmasını nəzərdə tutur. Xüsusən Fransa və Braziliya kimi ölkələrdə, geniş səlahiyyətli prezidentlik fonunda seçki sistemi məhz bu cür “güclü mandat” yaratmağa yönəldilir [26].

Sadə çoxluq (plurality) modeli əsasən iki güclü blokun formalaşdığı sistemlərdə daha səmərəli sayılır; məsələn, ABŞ-da ştat səviyyəsində prezident səsvərməsinin FPTP qaydaları bu tip mexanizmə nümunədir. Çoxpartiyalı ölkələrdə isə bu model prezidentin cəmiyyətin böyük hissəsinin dəstəyini almadan seçilməsi riskini artırır və seçkilərdən sonra legitimlik mübahisələrinə zəmin yaradır; Meksika təcrübəsi bu risklərin praktiki nümunəsi kimi göstərilir [26].

Parlament tərəfindən və birbaşa xalq tərəfindən seçki. Prezident seçkilərinin üçüncü əsas oxu prezidentin birbaşa, yoxsa dolayı qaydada seçilməsi ilə bağlı fərqlidir. Birbaşa seçkidə prezident birbaşa xalq səsvərməsi ilə formalaşır; yəni seçicilər müəyyən olunmuş seçki günündə birbaşa konkret namizədə səs verirlər. Fransa, Braziliya, Meksika, Türkiyə və digər bir sıra ölkələrdə prezident məhz bu üsulla seçilir. Belə sistemlərdə prezident “xalqın birbaşa mandatı”-na malik olduğunu vurğulayır və bu, həm siyasi ritorikada, həm də konstitusion praktikada mühüm legitimlik arqumentinə çevrilir [9].

Dolayı (parlament və ya seçki kollegiyası vasitəsilə) seçki modelində isə prezident birbaşa seçicilər tərəfindən deyil, xüsusi seçilmiş nümayəndələr korpusu - parlament və ya geniş tərkibli seçki kollegiyası - tərəfindən seçilir. Məsələn, Almaniyada Federal Prezident Bundestaq üzvləri və ştat parlamentləri tərəfindən seçilmiş eyni sayda nümayəndədən ibarət Federal Konvensiya (Bundesversammlung) vasitəsilə seçilir [14]. Hindistanda prezident parlamentin hər iki palatasının və ştat/ittifaq əraziləri məclislərinin seçilmiş üzvlərindən ibarət seçki kollegiyası tərəfindən dolayı qaydada seçilir [34]. İtaliyada isə prezident parlamentin hər iki palatasının üzvləri və region şuralarının göndərdiyi nümayəndələrdən ibarət geniş seçki kollegiyası tərəfindən seçilir [36]. Bu cür dolayı seçki modeli adətən parlamentli respublikalarda tətbiq olunur və belə sistemlərdə prezident daha çox simvolik və balanslaşdırıcı institusional rol oynayır. Birbaşa seçkidən fərqli olaraq, dolayı seçki şəraitində prezidentin “güclü, plebisitar mandat” iddiaları nisbətən zəif olur; burada əsas legitimlik mənbəyi xalqın birbaşa səsi deyil, parlament çoxluğu və ya seçki kollegiyasındakı siyasi razılaşmadır [13].

Azərbaycan Respublikasında prezident seçkiləri modeli. Azərbaycan Konstitusiyasına görə dövlət hakimiyyətinin mənbəyi xalqdır və bu hakimiyyət xalqın azad iradəsi əsasında, o cümlədən ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında keçirilən gizli səsvərmə ilə ifadə olunur [10]. Prezident respublikanın başçısı və icra hakimiyyətinin daşıyıcısı kimi Konstitusiyanın xüsusi fəsilərində tənzimlənir; müvafiq normalar prezidentin dövlət başçısı statusunu, səlahiyyət müddətini və seçilmə qaydasını müəyyən edir [10].

A.R. Konstitusiyasının 101-ci maddəsində (müvafiq dəyişikliklərlə) Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında, azad, fərdi və gizli səsvərmə yolu ilə seçilməsi təsbit olunur [6]. 2016-cı il referendumundan sonra prezidentin səlahiyyət müddəti 5 ildən 7 ilə uzadılmış, bu dəyişiklik sonrakı seçkilərdə - xüsusilə 2018 və 2024-cü il prezident seçkilərində

tətbiq edilmişdir [21].

Prezident və digər seçkilərin təşkili Qanunvericiliyin xüsusi aktı - "Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsi" ilə tənzimlənir. 2003-cü ildə qəbul edilmiş Məcəllə prezident, parlament və bələdiyyə seçkiləri, eləcə də referendumların keçirilməsinin ümumi prinsiplərini və prosedurlarını müəyyən edir [11]. Seçki Məcəlləsinin ümumi müddəalarında seçkilərin ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında gizli və şəxsi səsvermə ilə keçirildiyi, vətəndaşların seçkilərdə iştirakının azad və könüllü xarakter daşdığı ayrıca vurğulanır [11].

Mövcud konstitusion modelə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 7 illik müddətə, ümumi seçki hüququna malik vətəndaşlar tərəfindən birbaşa səsvermə yolu ilə seçilir. Prezidentin seçilmiş sayılması üçün tələb olunan meyar mütləq səs çoxluğuudur: Konstitusiyada prezidentin "səslərin yarısından çoxunu" toplamaqla seçildiyi qeyd olunur ki, bu da faktiki olaraq 50%+1 prinsipi deməkdir [6]. Normativ model iki turlu sistem elementini də ehtiva edir. Əgər birinci turda heç bir namizəd səslərin yarısından çoxunu toplamırsa, ikinci turun keçirilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycanda prezident seçkilərinin "iki mərhələyə qədər" model kimi təsnif edə bilərik, ikinci turun yalnız tələb olunan mütləq çoxluq əldə olunmadıqda keçirildiyi göstərilir [29]. İkinci tur iki ən çox səs toplamış namizəd arasında və birinci turdan sonrakı ikinci bazar günü keçirilməlidir [11].

Seçkilərdə iştirak tələbləri: Konstitusiyanın 100-cü maddəsinə əsasən, Prezident vəzifəsinə namizəd ola bilmək üçün aşağıdakı əsas şərtlər qoyulur: 1. Ən azı 35 yaşlı olmalı; 2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində 10 ildən artıq müddətdə daimi yaşayan; 3. Seçki hüququna malik; 4. Ağır cinayətə görə məhkum edilməmiş; 5. Başqa dövlətlər qarşısında öhdəlikləri olmayan; 6. Ali təhsilli; 7. İkili vətəndaşlığa malik olmayan və yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmalıdır [5].

Bu tələblər həm vətəndaşın dövlətə bağlılığını və siyasi-hüquqi statusunu (Azərbaycan vətəndaşlığı, daimi yaşayış, digər dövlətlər qarşısında öhdəliklərin olmaması), həm də sosial-siyasi yetkinliyini (yaş həddi, ali təhsil, seçki hüququ) təmin etməyə yönəlir. Seçki Məcəlləsi bu konstitusion çərçivəni namizədliyin irəli sürülməsi, imzaların toplanması, qeydiyyat, seçkiqabağı təşviqat və s. üzrə konkret prosedurlarla tamamlayır və ətraflı tənzimləyir [2].

Seçicilərə dair iştirak tələbləri seçki prosesinə mümkün qədər geniş dairənin cəlbini nəzərdə tutur. Seçki Məcəlləsinə görə seçki hüququ Milli Məclis, prezident və bələdiyyə seçkilərində səsvermə və seçilmə hüququ kimi müəyyən edilir; bu hüquq 18 yaş tamam olmuş, fəaliyyət qabiliyyətli Azərbaycan vətəndaşlarına şamil edilir, yalnız məhkəmə qərarı ilə fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılanlar və ağır cinayətə görə azadlıqdan məhrum edilənlər istisna olunur [2]. Seçici siyahıları dairə və məntəqə seçki komissiyaları tərəfindən tərtib edilir, müvafiq ərazidə yaşayan, seçki hüququna malik bütün vətəndaşlar bu siyahılara daxil edilir və onlara siyahılara düzəliş üçün müraciət etmək imkanı verilir. Qanunvericilik prezident seçkilərinin etibarlı sayılması üçün ayrıca "minimal iştirak həddi" nəzərdə tutmur; mənbələrdə majoritar sistemlə keçirilən seçkilərdə ən çox səs toplayan namizədin seçilmiş hesab edildiyi, seçki həddinin (barajın) isə daha çox referendumlar və əvvəlki proporsional seçkilərlə bağlı müzakirə olunduğu göstərilir [2]. Praktikada son illərin prezident seçkiləri bu normativ modelin necə işlədiyini göstərir. 11 aprel 2018-ci il növbədənkənar prezident seçkilərində seçici siyahılarında 5 293 561 nəfər qeydə alınmış, onlardan 3 962 123-ü səsvermədə iştirak etmiş (fəallıq 74,30%), etibarlı səslərin 3 394 898-i və ya 86,02%-i İlham Əliyevin, qalan hissəsi isə digər namizədlərin payına düşmüşdür [3]. 7 fevral 2024-cü il növbədənkənar prezident seçkilərində seçicilərin ümumi sayı 6 514 222, səsvermədə iştirak edənlərin sayı 4 978 950 olmuş, seçici fəallığı 76,43%, etibarlı səslərin 4 567 458-i və ya 92,12%-i İlham Əliyevin lehinə verilmişdir [4]. Bu rəqəmlər göstərir ki, Azərbaycan modelində prezident seçkiləri faktiki olaraq birinci turda başa çatır, əsas namizəd etibarlı səslərin mütləq çoxluğunu əldə edir və iştirak səviyyəsi Seçki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş ümumi seçki prinsiplərinə uyğun olaraq kifayət qədər yüksək təqdim olunur. Normativ və praktiki müstəvi müqayisə edildikdə, Konstitusiyaya və Seçki Məcəlləsində təsbit olunmuş majoritar, ümumi və bərabər səsvermə modelinin rəsmi statistikada bir turda formalaşan səs çoxluğu ilə reallaşdığı görünür; bu da elmi ədəbiyyatda Azərbaycan prezident seçkiləri modelinin hüquqi baxımdan sabit, prosedur baxımından isə nisbətən standartlaşmış formatda xarakterizə olunması üçün əsas kimi göstərilir.

Türkiyə Cümhuriyyətində prezident seçkiləri modeli. Türkiyədə prezident seçkiləri modeli XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində həyata keçirilən konstitusiyaya islahatları ilə formalaşmışdır. 1982-

ci il Konstitusiyasına görə dövlət başçısı birbaşa xalq tərəfindən deyil, Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) tərəfindən seçilir, 102-ci maddəyə əsasən prezident TBMM üzvlərinin üçdə iki çoxluğu ilə gizli səsvermə nəticəsində, parlament daxilində bir neçə turdan ibarət prosedurla müəyyən olunurdu; xalqın iştirakı isə dolayı şəkildə parlament nümayəndələri vasitəsilə təmin edilirdi [25]. 2007-ci ildə qəbul edilən 5678 sayılı qanunla 101-ci maddə dəyişdirilərək prezidentin birbaşa xalq tərəfindən seçilməsi prinsipi təsbit olunmuş və referendumla təsdiqlənmişdir; bununla prezident institutunun legitimlik bazası parlamentdaxili kompromisdən ümumxalq səsverməsinə keçirilmiş, səlahiyyət müddəti 5 il və eyni şəxsin maksimum iki dəfə seçilə bilməsi qaydaları konstitusion səviyyədə rəsmiləşdirilmişdir [38; 39]. 2017-ci il konstitusiya islahatı (6771 sayılı qanun) isə ölkəni parlament sistemindən prezident respublikasına - Türkiyə praktikasında "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" adlandırılan modelə - keçirmişdir. Konstitusiyanın 104-cü maddəsinin hazırkı redaksiyasında yürütmə səlahiyyətinin birbaşa prezidentə məxsus olduğu, onun həm dövlət başçısı, həm də icra hakimiyyətinin əsas daşıyıcısı kimi çıxış etdiyi göstərilir, 101-ci maddə isə prezident seçkilərinin xalq tərəfindən birbaşa keçirilməsi, namizəd üçün 40 yaş, ali təhsil və millət vəkili seçilmək üçün nəzərdə tutulmuş ümumi şərtlərə uyğunluq, eləcə də iki müddətlik limitin saxlanılması barədə hökmləri qoruyur [28; 39]. Bu ardıcıl dəyişikliklər prezident seçkiləri formasını parlament daxilində dolayı seçkidən birbaşa ümumxalq seçkisinə və güclü prezidentlik sistemə çevirmişdir. Mövcud hüquqi çərçivədə Türkiyədə prezident seçkiləri iki turlu, mütləq çoxluq prinsipi əsasında keçirilir. Konstitusiyanın 101-ci maddəsi və 6271 sayılı "Cumhurbaşkanı Seçimi Kanunu"na görə ümumi səsvermədə etibarlı səslərin 50%+1-ni alan namizəd birbaşa prezident seçilir; bu həddə çatılmadıqda, iki həftə sonra keçirilən ikinci turda yalnız ən çox səs toplamış iki namizəd iştirak edir və bu mərhələdə etibarlı səslərin çoxluğunu alan namizəd qalib olur [24]. 6271 sayılı qanunun 4-cü maddəsi birinci turda mütləq çoxluq əldə olunmadıqda ikinci turun tarixi, iştirak edə bilən namizədlər, namizədin iştirak etməməsi və ya tək namizədlə seçki hallarında tətbiq olunan qaydaları detallı müəyyən edir [24]. Modelin hüquqi məntiqi odur ki, prezident tək cə nisbi çoxluğun deyil, mümkün qədər geniş elektorat dəstəyinin daşıyıcısı olsun və parçalanmış siyasi mənzərədə belə ikinci turda seçicilərin əksəriyyətinin iradəsini əks etdirən namizəd formalaşsın. Seçkilərin ümumi, bərabər, birbaşa və gizli səsvermə prinsipləri əsasında, hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının nəzarəti altında keçirilməsi 298 sayılı "Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun"-da və 6271 sayılı qanunun 2-ci maddəsində vurğulanır [24].

Namizədlik və iştirak tələbləri Türkiyə modelində həm fərdi hüquqi şərtləri, həm də institusional dəstək mexanizmlərini birləşdirir. Konstitusiyanın 101-ci maddəsinə və 6271 sayılı qanunun 6-cı maddəsinə əsasən, prezidentliyə namizəd olmaq üçün şəxs 40 yaşını tamamlamalı, ali təhsilli olmalı və millət vəkili seçilmək üçün nəzərdə tutulmuş ümumi tələblərə cavab verməlidir [39]. 6271 sayılı qanunun 7 və 8-ci maddələrinə görə prezidentliyə namizəd Türkiyə Böyük Millət Məclisində qrupu olan partiyalar, son parlament seçkilərində ümumi səslərin müəyyən faizini toplamış partiyalar və ya ən azı 100 min seçicinin imzası ilə irəli sürülə bilər [24]. Beləliklə, həm parlamentdə təmsil olunan partiyalar namizədlikdə əsas rol oynayır, həm də geniş ictimai dəstək qazana bilən şəxslər birbaşa seçici imzası yolu ilə prezident seçkilərinə qoşula bilirlər. Seçici kimi iştirak üçün əsas şərt Türkiyə vətəndaşlığı və seçki yaşına çatmaqdır; ümumi seçki hüququ, bərabərlik və gizli səsvermə prinsipləri 298 sayılı qanunun 2-ci maddəsində təsbit olunub [37]. Prezident seçkiləri üçün ayrıca minimal iştirak həddi nəzərdə tutulmur, lakin praktiki olaraq seçici fəallığı ənənəvi olaraq yüksəkdir. Son dövrdə keçirilən prezident seçkiləri bu iki turlu, mütləq çoxluq modelinin faktiki işləməsini aydın göstərir. 2007-ci il islahatından sonra prezident ilk dəfə 10 avqust 2014-cü ildə birbaşa xalq səsverməsi ilə seçilmiş, həmin seçkidə namizədlərdən biri birinci turda etibarlı səslərin 50%-dən çoxunu qazanaraq ikinci tura ehtiyac qalmadan prezident olmuşdur. 2017-ci islahatla prezidentlik sistemə keçiddən sonra 24 iyun 2018-ci il seçkilərində də qalib namizəd yenə birinci turda səslərin 50%-dən çoxunu almışdır [40]. 2023-cü il prezident seçkilərində isə birinci turda heç bir namizəd 50%+1 həddini keçmədiyindən seçki 28 may 2023-cü ildə keçirilən ikinci tura qalmış, burada etibarlı səslərin çoxluğunu alan namizəd prezident seçilmişdir [16]. Müxtəlif mənbələrə görə bu dövrdə prezident və parlament seçkilərində iştirak səviyyəsi ümumilikdə 80-90% intervalında dəyişmiş, xüsusən 2018 və 2023 prezident seçkilərində seçici fəallığı çox yüksək qeydə alınmışdır; bu, prezident seçkilərinin Türkiyə siyasi sistemində mərkəzi hadisə kimi qavranıldığını göstərir [15].

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin prezident seçkiləri modelinin müqayisəli təhlili. Azərbaycan və Türkiyə prezident seçkiləri modellərinin müqayisəsi göstərir ki, hər iki ölkədə formal-hüquqi çərçivə bir-birinə olduqca yaxın olsa da, praktiki siyasi dinamika fərqli nəticələr doğurur. Normativ baxımdan həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə prezident birbaşa ümumxalq səsverməsi ilə, mütləq çoxluq əsasında və iki tura qədər model üzrə seçilir: Azərbaycan Konstitusiyasında prezidentin “səslərin yarısından çoxunu” toplamaqla seçildiyi və tələb olunan çoxluq alınmazsa ikinci turun keçirildiyi, yalnız daha çox səs toplamış iki namizədin bu mərhələdə iştirak etdiyi qeyd olunur [6]. Türkiyə Konstitusiyası və müvafiq seçki qanunvericiliyi də prezidentin birbaşa xalq tərəfindən, iki turlu sistemlə və “50%+1” prinsipi ilə seçildiyini, birinci turda bu həddə çatılmadıqda iki ən çox səs alan namizəd arasında ikinci turun keçirildiyini nəzərdə tutur [27]. Yəni “ikimərhələlilik” və “mütləq çoxluq” hər iki modelin baza prinsipləridir.

Faktiki tətbiqə baxdıqda isə ikimərhələli mexanizmin necə işə düşməsi ölkələr üzrə fərqlənir. Azərbaycanda prezident seçkiləri indiyə qədər həmişə birinci turda başa çatıb: 2018-ci ildə keçirilən seçkilərdə İlham Əliyev etibarlı səslərin 86,02%-ni, seçici fəallığı isə təxminən 74,52%-ni təşkil etmişdir; 2024-cü il seçkilərində də rəsmi nəticələrə görə İlham Əliyev səslərin 92,12%-ni almış, iştirak 76% ətrafında olmuşdur [30]. Bu tendensiya göstərir ki, Azərbaycanda normativ olaraq ikinci tur nəzərdə tutulsa da, praktikada mütləq çoxluq elə birinci mərhələdə formalaşır və ikinci tura ehtiyac yaranmır. Türkiyədə isə həm birinci turda nəticə verilən, həm də real ikinci tur ssenarisi mövcuddur: 2018-ci il prezident seçkilərində Rəcəb Tayyib Ərdoğan birinci turda 52,59% səsle prezident seçilmiş, seçici fəallığı 83-86% intervalında qeydə alınmışdır [31]; 2023-cü ildə isə heç bir namizəd 50%+1 həddini keçmədiyi üçün seçki ikinci tura qalmış, ilk turda Erdoğan 49,24%, Kılıçdaroğlu 45,07% səs toplamış və 85%-ə yaxın fəallıqla keçirilən ikinci turda mütləq çoxluqla qalib müəyyənləşdirilmişdir [17]. Beləliklə, kağız üzərində oxşar görünən iki turlu model praktikada Azərbaycanda daha çox “bir tur + potensial ikinci tur”, Türkiyədə isə həqiqətən işləyən “runoff” mexanizmi kimi təzahür edir. Səs çoxluğu meyarı baxımından isə hər iki ölkə sadə çoxluqdan deyil, mütləq çoxluqdan istifadə edir. Azərbaycan Konstitusiyasında prezidentin “səslərin yarısından çoxu” ilə seçilməsi xüsusi vurğulanır [6]; IFES və International IDEA kimi beynəlxalq mənbələr də Azərbaycanın prezident seçkilərini “birbaşa, mütləq çoxluq əsasında, iki tura qədər” model kimi təsnif edir [41]. Türkiyə haqqında məlumat verən mənbələrdə də prezidentin “absolute majority” (Mütləq əksəriyyət) - yəni 50%+1 səsle seçildiyi, bu hədd alınmayanda iki turlu sistemin işə düşdüyü göstərilir. Fərq ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda mütləq çoxluq adətən çox yüksək faizlə (80-90% aralığında) formalaşır və hakim namizəd birinci turdan kənara çıxmadan seçilir, Türkiyədə isə 50%+1 həddi rəqabətli çoxpartiyalı mühitdə koalisiyaların formalaşmasını təşviq edən real siyasi baryer kimi çıxış edir: 2018 və 2023 seçkilərində “Cümhur İttifaqı” və “Millət İttifaqı” kimi blokların yaranması, xüsusən ikinci tur kampaniyasında müxtəlif partiya və namizədlər arasında dəstək razılaşmalarının önə çıxması bu məntiqə uyğundur [17].

Azərbaycan və Türkiyədə namizədlik və iştirak tələbləri müqayisə edildikdə, modellərin vurğuladığı meyarlar fərqli istiqamətləri önə çəkir. Azərbaycanda Konstitusiya namizəd üçün əsasən fərdi-hüquqi şərtlərə - vətəndaşlıq, ölkə ərazisində ən azı 10 il daimi yaşayış, ağır cinayət məhkumluğunun olmaması, ikili vətəndaşlığın qadağan edilməsi, ali təhsil və s. - diqqət yetirir; namizədlik üçün əlavə olaraq Seçki Məcəlləsində müəyyən sayda seçici imzası və respublika üzrə geniş coğrafi dəstək tələbi nəzərdə tutulur [7]. Türkiyədə isə Konstitusiya 40 yaş, ali təhsil və millət vəkili seçilmək üçün tələb olunan ümumi meyarlara uyğunluğu əsas götürməklə yanaşı, 6271 sayılı qanun vasitəsilə namizədliyin parlamentdə qrupu olan partiyalar, müəyyən səs faizi toplamış partiyalar və ya ən azı 100 min seçicinin imzası ilə irəli sürülməsini mümkün edir. Bu baxımdan Azərbaycan modeli daha çox namizədin hüquqi statusu və şəxsi uyğunluğuna, Türkiyə modeli isə həm bu şərtlərə, həm də arxasında dayanan siyasi təşkilatlanma və seçici səfərbərliyi gücünə önəm verir. Hər iki ölkədə aktiv seçki hüququ, əsasən, 18 yaşına çatmış vətəndaşlara şamil olunur; son seçkilərdə həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə seçici fəallığı rəsmən yüksək faizlərlə təqdim olunur [18; 42].

Siyasi nəticələr baxımından hər iki model güclü prezident institutuna yönəlsə də, partiya sistemi və rəqabət strukturu fərqli görüntü yaradır. Azərbaycanda prezident seçkiləri respublika üzrə vahid dairədə, majoritar qaydada keçirilir və açıq mənbələrdə göstərildiyi kimi, 2000-ci illərdən bəri eyni siyasi lider ardıcıl olaraq prezident seçkilərində iştirak və qələbə əldə etmişdir; bunun fonunda iki turlu

mexanizm nəzəri imkan kimi mövcud olsa da, faktiki olaraq birinci turda formalaşan yüksək səs payı siyasi sabitlik və davamlılıq təsəvvürü yaradır. Türkiyədə isə iki turlu sistem, proporsional parlament seçkiləri ilə birlikdə, çoxpartiyalı, lakin prezidentlik mübarizəsində getdikcə “iki bloklu” (hakim və müxalif ittifaqlar) strukturun formalaşmasına gətirib çıxarır; son seçkilərdə prezidentlik uğrunda rəqabət əsasən geniş koalisiyalar əsasında gedir və ikinci tur bu koalisiyaların daha da konsolidasiyasına imkan verir [8]. Nəticə etibarilə, Azərbaycan modeli normativ baxımdan iki turlu və mütləq çoxluq prinsiplərinə əsaslanmış, praktikada isə sabit, bir mərhələdə nəticə verən prezidentlik institutu kimi xarakterizə oluna bilər; Türkiyə modeli isə eyni prinsiplərə söykənsə də, rəqabətli çoxpartiyalı mühitdə ikinci tur mexanizmi vasitəsilə koalisiyaların formalaşdığı və seçilmiş prezidentin arxasında geniş elektorat dəstəyinin təmin edildiyi bir siyasi çərçivə yaradır.

Nəticə. Azərbaycan və Türkiyədə prezident seçkiləri birbaşa, ikimərhələli və mütləq çoxluq prinsiplərinə əsaslanır: hər iki ölkədə prezident xalq tərəfindən seçilir, birinci turda səslərin 50 faizindən çoxu toplanmadıqda ən çox səs almış iki namizəd arasında ikinci tur keçirilir. Prezidentlik müddəti və siyasi mühit fərqlidir: Azərbaycanda prezident 7, Türkiyədə 5 il müddətinə seçilir. Namizədlik tələbləri hər iki ölkədə ali təhsil, müəyyən yaş həddi və seçici dəstəyi (imza toplanması və ya parlament təmsilçiliyi) kimi oxşar prinsiplərə əsaslanır; Azərbaycanda geniş imza tələbi və digər hüquqi filtrlər, Türkiyədə isə parlamentdə təmsil olunma və ya 100 min imza şərti bu çərçivəni formalaşdırır.

Bu modelin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, hər iki halda prezident postu seçicilərin yarısından çoxunun dəstəyi ilə əlaqələndirilir və ikimərhələli quruluş qalibin daha geniş sosial dayağa malik olmasına şərait yaradır. Türkiyə nümunəsində ikinci turun real siyasi alətə çevrilməsi müxtəlif bloklar arasında koalisiyaların yaranmasını və seçicilərin daha aydın seçim etməsini stimullaşdırır; Azərbaycanda isə normativ model prezidentin statusu, səlahiyyət müddəti və seçilmə prosedurunun şəffaf göstərən aydın hüquqi çərçivə və sabitlik təsəvvürü formalaşdırır. Ümumilikdə hər iki sistem legitimlik və sabitliyi qorumaqla yanaşı rəqabət və plüralizmi də nəzərə alan balanslı prezidentlik modeli kimi səciyyələnə bilər.

Bu kontekstdə hər iki ölkə üçün bir sıra ortaq inkişaf istiqamətləri mümkündür: seçki komissiyalarında daha balanslı təmsilçilik və imza-toplama/qeydiyyat prosedurlarının sadələşdirilərək rəqəmsallaşdırılması, nəticələrin şəffaf şəkildə açıqlanması; ədalətli rəqabət üçün dövlət resurslarından istifadənin aydın qaydalarla məhdudlaşdırılması, mediada namizədlərə bərabər çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və kampaniya maliyyə mənbələrinin açıq elan edilməsi; namizədlik şərtlərinin və müşahidə institutunun elə tənzimlənməsi ki, yeni siyasi qüvvələr və vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri prosesə daha asan qoşula bilsinlər. Bu addımlar mövcud prezident seçkiləri modellərinin legitimlik, sabitlik və rəqabət baxımından müsbət potensialını daha da gücləndirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aspen Institute, “Democracy in Two Nations: Comparing Elections in Brazil and the US,” Aspen Institute. [Online]. Available: <https://www.aspeninstitute.org/blog-posts/democracy-two-nations-comparing-elections-brazil-and-us/> [15.12.2025].
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyası, “Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi (PDF),” MSK. [Online]. Available: https://nmsk.gov.az/files/1/MSK/_Az%C9%99rbaycan%20Respublikas%C4%B1n%C4%B1n%20Se%C3%A7ki%20M%C9%99c%C9%99ll%C9%99si.pdf [15.12.2025].
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyası, “Prezident seçkilərinin yekunlarına dair Protokol (2018),” MSK, 2018. [Online]. Available: https://www.msk.gov.az/uploads/Secki-2018/MSK_protokol-2018.pdf [15.12.2025].
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyası, “Prezident seçkilərinin yekunlarına dair Protokol (2024)” MSK, 2024. [Online]. Available: https://www.msk.gov.az/uploads/Prezident2024/MSK_protokol-2024.pdf [15.12.2025].
5. Azərbaycan Respublikası, “Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkiləri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu,” No. 143-XII, iyun 26, 1991. [Online]. Available: <https://e-qanun.az/framework/6608> [15.12.2025].

6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası,” President.az. [Online]. Available: <https://azerbaijan.az/en/site/related-information-three?mainId=703&subId=156> [15.12.2025].
7. Center for Security Studies (CSS), “CAD Analysis: Turkey's Presidential System,” ETH Zurich. [Online]. Available: <https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/CAD-24-2-5.pdf> [15.12.2025].
8. CSIS, “Europe, Russia, and Eurasia Program: 2023 Turkey Elections,” Center for Strategic and International Studies. [Online]. Available: <https://www.csis.org/programs/europe-russia-and-eurasia-program/projects/european-election-watch/2023-elections/turkey> [15.12.2025].
9. Elysee, “Electing Presidents of the French Republic,” Elysee.fr. [Online]. Available: <https://www.elysee.fr/en/french-presidency/electing-presidents-of-the-french-republic> [15.12.2025].
10. E-qanun, “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Maddə 100-103),” E-qanun.az. [Online]. Available: <https://e-qanun.az/framework/897> [15.12.2025].
11. E-qanun, “Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi (Təsdiq edilməsi haqqında),” E-qanun.az. [Online]. Available: <https://e-qanun.az/framework/46953> [15.12.2025].
12. FairVote, “Mexico’s Polarized Plurality Election,” FairVote, Jun. 2024. [Online]. Available: <https://fairvote.org/mexicos-polarized-plurality-election/> [15.12.2025].
13. Federal Ministry of the Interior and Community, “Electoral Law,” BMI Bund. [Online]. Available: <https://www.bmi.bund.de/EN/topics/constitution/electoral-law/electoral-law-node.html> [15.12.2025].
14. German Bundestag, “The Federal Convention,” Bundestag.de. [Online]. Available: https://www.bundestag.de/en/parliament/function/federal_convention [15.12.2025].
15. GZT, “2023 Seçime Katılım Oranı,” GZT. [Online]. Available: <https://www.gzt.com/jurnalist/2023-secime-katilim-orani-yuzde-8892-gecmis-yillarda-kacti-3746440> [15.12.2025].
16. HaberTürk, “Cumhurbaşkanlığı Seçimi 2. Tur Sonuçları,” May 2023. [Online]. Available: <https://www.haberturk.com/secim/secim2023/cumhurbaskanligi-secimi-2-tur> [15.12.2025].
17. IFES Election Guide, “Republic of Azerbaijan: Election Profile,” ElectionGuide.org. [Online]. Available: <https://www.electionguide.org/elections/id/4140/> [15.12.2025].
18. IFES Election Guide, “Republic of Turkey: Election Profile,” ElectionGuide.org. [Online]. Available: <https://www.electionguide.org/countries/id/218/> [15.12.2025].
19. International IDEA, “Electing Presidents in Presidential and Semi Presidential Democracies,” ConstitutionNet, 2019. [Online]. Available: <https://constitutionnet.org/sites/default/files/2019-09/electing-presidents-in-presidential-and-semi-presidential-democracies.pdf> [15.12.2025].
20. L. C. Ugalde, “Why the 2006 Mexican Election Was Clean,” Journal of Democracy, vol. 18, no. 1, pp. 127-133, Jan. 2007. [Online]. Available: <https://muse.jhu.edu/article/208643> [15.12.2025].
21. President of the Republic of Azerbaijan, “Referendum Act of the Republic of Azerbaijan on “Making amendments to the Constitution of the Republic of Azerbaijan”, President.az, July 18, 2016. [Online]. Available: <https://president.az/az/articles/view/20630> [15.12.2025].
22. R.A. Dipu, “Brazil’s Electoral System (1900-2025): A Historical Overview,” Election Analyst. [Online]. Available: <https://electionanalyst.com/brazils-electoral-system-19002025-a-historical-overview-dr-raju-ahmed-dipu> [15.12.2025].
23. R.A. Dipu, “The Electoral System of the Philippines (1900-2025): A Historical Overview,” Election Analyst. [Online]. Available: <https://electionanalyst.com/the-electoral-system-of-the-philippines-19002025-a-historical-overview-of-voting-and-representation-dr-raju-ahmed-dipu> [15.12.2025].
24. T.C. Mevzuat, “6271 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Seçimi Kanunu”. [Online]. Available: <https://www.tcmevzuat.com/normlar/6271-sayili-cumhurbaskani-secimi-kanunu/> [15.12.2025].
25. T.C. Resmi Gazete, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası,” Mevzuat.gov.tr. [Online]. Available: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709-19821018.pdf> [15.12.2025].

26. The Daily Guardian, “France Presidential Elections: A Historical Perspective,” The Daily Guardian. [Online]. Available: <https://latest.thedailyguardian.com/historically-speaking/france-presidential-elections/> [15.12.2025].
27. TRT World, “Azerbaijan Elections,” TRT World. [Online]. Available: <https://www.trtworld.com/article/12798482> [15.12.2025].
28. Türkiye Barolar Birliği, “Anayasa Değişiklikleri ve Cumhurbaşkanlığı Sistemi,” TBB. [Online]. Available: <https://www.tbb.gov.tr/sites/default/files/storage/catalogs/0113887001488358400.pdf> [15.12.2025].
29. TURKPA, “Statement on the Early Presidential Elections in Azerbaijan,” TURKPA, 2024. [Online]. Available: <https://turkpa.org/files/statement%202024%20az%20pre%20en.pdf> [15.12.2025].
30. Wikipedia, “2018 Azerbaijani presidential election”. [Online]. Available: w.wiki/_mTfc [15.12.2025].
31. Wikipedia, “2018 Turkish presidential election”. [Online]. Available: w.wiki/_mTfg [15.12.2025].
32. Wikipedia, “Elections in Brazil”. [Online]. Available: w.wiki/_mTfv [15.12.2025].
33. Wikipedia, “Elections in Mexico”. [Online]. Available: w.wiki/_mTfq [15.12.2025].
34. Wikipedia, “Electoral College (India)”. [Online]. Available: w.wiki/_mTfj [15.12.2025].
35. Wikipedia, “List of electoral systems by country”. [Online]. Available: https://w.wiki/_mTg2 [15.12.2025].
36. Wikipedia, “President of Italy,” Wikipedia. [Online]. Available: w.wiki/_mTg3 [15.12.2025].
37. Yüksek Seçim Kurulu, “24 Haziran 2018 Seçim Takvimi ve Kanunlar,” YSK.gov.tr, 2018. [Online]. Available: <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/2018SecimTakvimi/298-Secim.pdf> [15.12.2025].
38. T.C. Resmi Gazete, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun (Kanun No. 5678),” T.C.R.G., no. 26554, Jun. 16, 2007. [Online]. Available: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/06/20070616-1.htm> [15.12.2025].
39. S.İncekaş, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası,” Avukat Saim İncekaş Hukuk Bürosu. [Online]. Available: <https://av-saimincekas.com/kanunlar/turkiye-cumhuriyeti-anayasasi/> [15.12.2025].
40. Vikipedi, “2014 Türkiye cumhurbaşkanlığı seçimi,”. [Online]. Available: https://w.wiki/_mTg5 [15.12.2025].
41. “Azerbaijani Presidency 2024 General Election,” IFES Election Guide. [Online]. Available: <https://www.electionguide.org/elections/id/4314/> [15.12.2025].
42. “Country Profile: Azerbaijan,” IFES Election Guide. [Online]. Available: <https://www.electionguide.org/countries/id/16/> [15.12.2025].

ЭЛЬГУН ИБРАГИМЗАДЕ

Докторант Западно-Каспийского университета

**СРАВНЕНИЕ МОДЕЛЕЙ ПРЕЗИДЕНТСКИХ ВЫБОРОВ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ТУРЦИИ: ДВУХТУРНОСТЬ, ТРЕБОВАНИЯ
К БОЛЬШИНСТВУ ГОЛОСОВ И УСЛОВИЯ УЧАСТИЯ**

В статье проводится сравнительный анализ правовой модели президентских выборов в Азербайджане и Турции. Исследование сосредоточено на трёх основных измерениях: проведении выборов в один или два тура, объёме необходимого большинства голосов для избрания президента и правилах, регулирующих выдвижение кандидатов и участие избирателей. В обеих странах президент избирается на основе всеобщего прямого голосования и требования абсолютного большинства голосов на определённый срок полномочий, однако применяются различные правовые решения в отношении продолжительности срока, механизмов выдвижения и ор-

ганизации участия избирателей. В статье обобщаются эти сходства и различия и в сжатой форме оценивается их влияние на легитимность, политическую стабильность и конкурентность избирательного процесса в обоих государствах.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, президентские выборы, двухтуровая избирательная система, абсолютное большинство голосов, требования к выдвижению кандидатов, участие в выборах, президентская система.

ELGUN IBRAHIMZADE

PhD Student, Western Caspian University

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PRESIDENTIAL ELECTION MODEL
IN AZERBAIJAN AND TURKEY: TWO-ROUND SYSTEM, MAJORITY REQUIREMENTS
AND PARTICIPATION CRITERIA**

The article provides a comparative analysis of the legal framework of presidential elections in Azerbaijan and Turkey. The study focuses on three main dimensions: whether elections are held in one or two rounds, the majority requirement for the election of the president, and the rules on candidacy and electoral participation. In both countries the president is elected by direct universal suffrage on the basis of an absolute majority requirement and for a fixed term of office, yet different legal arrangements apply regarding the length of the term, nomination mechanisms and the organisation of voter participation. The article summarises these similarities and differences and briefly assesses their implications for the legitimacy, political stability and competitiveness of the electoral process in both cases.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, presidential elections, two-round electoral system, absolute majority of votes, candidacy requirements, electoral participation, presidential system.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədəğa Baxışov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 327

NADİR MİRZƏLİZADƏ

*Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi,
Politologiya və sosiologiya kafedrasının "Siyasi nəzəriyyə" ixtisası üzrə doktorantı
ORCID ID: 0009-0008-5622-2151
nadirmirzalizade@gmail.com*

**GÜCÜN TRANSFORMASIYASI:
ABŞ, ÇİN VƏ RUSİYA KONTEKSTİNDƏ
SİYASİ HAKİMİYYƏTİN MÜQAYİSƏSİ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/139-144>

Bu məqalə müasir dövrdə güc və siyasi hakimiyyət anlayışının transformasiyasını analiz etməklə yanaşı, global sistemin üç əsas aktoru Amerika Birləşmiş Ştatları, Çin Xalq Respublikası və Rusiyanın idarəetmə modellərini müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi 21-ci əsrdə gücün multidimensial xarakterini göstərmək, sərt və yumşaq güc elementlərinin integrasiyası fonunda dövlətlərin strategiyalarının necə dəyişdiyini müəyyənləşdirməkdir. Bu kontekstdə üç böyük gücün tətbiq etdiyi modellərin nəzəri və praktiki xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaqdır. Metodoloji çərçivə müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, normativ-institusional, analiz və sintez əsasında qurulmuşdur. Məqalədə gücün klassik konsepsiyalarının məhdudluğu vurğulanır. İnformasiya cəmiyyətinin yüksəlişi, texnoloji inkişaf, qloballaşma və qeyri-dövlət aktorlarının artan rolu fonunda hakimiyyətin yeni formaları izah edilir.

Tədqiqatın gedişatında göstərilir ki, müasir siyasi sistemlər adaptiv eləcədə çoxölçülü güc modellərinə əsaslanır. Birləşmiş Ştatlar liberal-demokratik institutları və beynəlxalq təşkilatlarda dominant mövqeyi ilə beynəlxalq normativ effekt yaradır. Çin Xalq Respublikası mərkəzləşdirilmiş idarəetmə, "dövlət kapitalizmi" adlanan sistem üzərində qurulan iqtisadi-ekspansionist strategiya ilə yüksəlişini davam etdirir. Rusiya isə hərbi deterensiya, enerji diplomatiyası (qaz, neft) vasitəsilə regional və global təsirini qorumağa çalışır. Müqayisə göstərir ki, bu üç model müasir güc arxitekturasının müxtəlif formalarını təmsil edir. Buda onların hər biri siyasi sistemlərin transformasiyasını anlamaq üçün mühüm analitik baza yaradır.

Tədqiqatda nəticə olaraq bildirilir ki, hakimiyyətin yeni modelləri gələcək tədqiqatlar üçün geniş nəzəri perspektivlər açır eləcədə global siyasətin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Açar sözlər: Geosiyasi rəqabət, global nizam, multidimensial güc, ABŞ-Çin-Rusiya müqayisəsi, global siyasət, güc, hakimiyyət.

Giriş. Müasir dövlətlərin fəaliyyətini müəyyən edən əsas amillər arasında siyasi hakimiyyət və onun strukturları ilk pillədə durur. Hakimiyyət təkcə formal institutlar vasitəsilə yox, həmçinin sosial, iqtisadi və mədəni amillər üzərindən də formalaşır. Bu mənada, siyasi gücün mənbələri və təsir mexanizmləri müxtəlif dövlətlərin tarixi, siyasi, sosial məzmunundan asılı olaraq fərqlənir. Demokratik və qeyri-demokratik idarəetmə sistemləri arasında bu fərqliliklər, siyasi hakimiyyətin necə təşkil olunduğunu və cəmiyyətdə necə qəbul edildiyini göstərir [3, s.63-104].

Yeni politoloji nəzəriyyələr gücü yalnız mərkəzi institutların monopoliyası kimi nəzərdən keçirir. Siyasi nəzəriyyələr onu qeyri-formal şəbəkələr, media, iqtisadi resurslar və ideoloji təsir vasitəsilə ortaya çıxan kompleks sistem kimi izah edir. Belə yanaşma dövlət siyasətində gücün müxtəlif mənbələrinin qarşılıqlı təsirini anlamağa imkan verir. Birləşmiş Ştatlar, Çin və Rusiya bu çoxölçülülüyün fərqli formalarını nümayiş etdirir. Birincisi, Birləşmiş Ştatlar demokratik model çərçivəsində gücü balanslaşdırılmış institusional mexanizmlərlə həyata keçirir. Çin isə gücünü mərkəzləşdirilmiş siyasi və institusional strukturlar üzərində formalaşdırır. Rusiya hibrid model təqdim edir. Burada formal institutlarla qeyri-formal təsirlər bir-birinə qarışaraq hakimiyyətin unikal dinamikasını yaradır. Belə fərqliliklərin hərtərəfli analizi siyasi nəzəriyyələrin praktik tətbiqlərini anlamağa eləcədə gücün müxtəlif formalarda necə işlədiyini və təsir göstərdiyini nümayiş etdirir. Bu yanaşma dövlətlərin müasir siyasi

və sosial reallıqlarını dəqiq dəyərləndirməyə şərait yaradır. Siyasi hakimiyyətin struktur və funksiyalarının təhlili nəzəri və analitik səviyyədə dövlət siyasətini, qlobal idarəetmə modellərini dərinləşdirmək üçün vacibdir.

Müasir dövrdə güc və hakimiyyətin yeni modelləri. Siyasi hakimiyyət və güc anlayışı 21-ci əsrdə köklü surətdə dəyişməkdədir. Ənənəvi siyasi nəzəriyyələrdə güc adətən hərbi və iqtisadi üstünlüklərlə ölçülürdü. Yəni dövlətin beynəlxalq arenadakı mövqeyi isə əsasən sərt güc vasitəsilə qiymətləndirilirdi. Lakin 21-ci əsr, texnoloji inqilab, qloballaşma, informasiya cəmiyyətinin yüksəlişi ilə gücün yalnız sərt (hard power) vasitələrlə ifadə olunmasının kifayət etmədiyini ortaya qoymuşdur. Dövrümüzün siyasi sistemləri çoxölçülü və kompleks xarakter daşıyır. Bu səbəbdən hakimiyyət modelləri sərt güc “hard power” ilə yumşaq güc “soft power” elementlərini birləşdirən multidimensial yanaşmalar əsasında təhlil edilməlidir [8, s.1-32].

Gücün transformasiyası beynəlxalq eləcə də milli səviyyədə müşahidə olunur. Qloballaşma prosesinin sürətlənməsi iqtisadi, texnoloji və mədəni sahələrdə dövlətlərin qarşılıqlı asılılığını artırmışdır. Bu da öz növbəsində gücün yalnız hərbi üstünlüklərlə deyil, iqtisadi, texnoloji, diplomatiya, mədəni təsir vasitəsilə də formalaşmasını vacib qılır [6, s.101]. 21-ci əsr dövlətləri yalnız sərt güc strategiyalarına güvənə bilməzlər çünki bu gün strateji planlamada yumşaq güc vasitələrinin rolu daha çox ön plana çıxır. Buraya bir sıra amillər, məsələn, beynəlxalq imic, mədəni diplomatiya, elmi-texnoloji liderlik və qlobal standartların formalaşdırılması daxildir [8, s.83-108]. Müasir hakimiyyət modelləri çevik həmçinin adaptiv xarakter daşmalıdır. Beynəlxalq və regional hadisələr, iqtisadi böhranlar, texnoloji inqilablar və sosial dəyişikliklər dövlətlərin güc strategiyalarını daim yeniləməsinə ön plana çıxarır. Dövlətlərin güc tətbiqi təkcə daxili siyasi sabilliyi qorumaq üçün tətbiq edilmir. O, beynəlxalq mühitdə rəqabət qabiliyyətini saxlamaq və nüfuzunu artırmaq məqsədilə də həyata keçirilir. Bu üzdən, hakimiyyət modelləri daha çoxölçülü, kompleks, proqnozlaşdırılan strategiyalar əsasında formalaşır [6, s.101-142].

Bugün güc və hakimiyyətin analizində təkcə dövlətlər yox, qeyri-dövlət aktorları da mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, transmilli şirkətlər, beynəlxalq təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları və qlobal informasiya şəbəkələri dövlətlərin gücünü məhdudlaşdırır, eyni zamanda gücləndirə bilər [4, s.45-88]. Məsələn, dövlətlərin strategiyalarını formalaşdıran kritik elementlərdən bir neçəsi kimi beynəlxalq ticarət şəbəkələri, maliyyə bazarları və texnologiya sektorundakı liderlik amillərinin adını çəkə bilərik. Bu vəziyyət dövlətlərin yalnız sərt gücə əsaslanan strategiyaları ilə kifayətlənə bilməyəcəyini göstərir yəni burada adaptiv, integrativ və çevik güc modelləri daha effektiv hesab edilir. Bundan əlavə, güc transformasiyası özünü sosial və mədəni sahələrdə də geniş şəkildə göstərir. Məsələn, IT texnologiyalarının inkişafı ilə dövlətlər üçün nüfuz yaratmaq və beynəlxalq imicini qorumaq daha çox önəm kəsb edir. Sosial media, beynəlxalq mediada iştirak, mədəni diplomatiya vasitəsilə kimi amillərlə dövlətlər həm daxili əhalini idarə edir, həm də xarici auditoriyada öz təsirini artırır. Bu kimi baxışlar gücün yalnız hərbi və iqtisadi ölçülərlə məhdudlaşmadığını, orada ideoloji və mədəni komponentlərin də önəmli olduğunu göstərir.

Hazırkı dünyada gücün transformasiyası çoxmərkəzli dünyaya uyğun strategiyalar tələb edir. Dövlətlər beynəlxalq siyasi sistemdə yalnız təkbaşına aktor kimi deyil, eləcə də müxtəlif beynəlxalq şəbəkələrdə iştirak edən əlaqəli subyektlər kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu da öz növbəsində dövlət hakimiyyətinin strateji planlaşdırma, diplomatik əlaqələr, qlobal layihələr vasitəsilə gücünü nümayiş etdirməsi üçün yeni imkanlar yaradır. Müasir dövrdə siyasi hakimiyyət və güc anlayışı klassik sərt güc modelindən uzaqlaşaraq çoxölçülü, transformativ və adaptiv xarakter almışdır. Dövlətlərin güc strategiyaları yalnız daxili siyasi idarəetməni təmin etməklə kifayətlənmir. O, həm də qlobal arenada rəqabət qabiliyyətini qorumaq və beynəlxalq təsirini artırmaq məqsədini güdür. Bu mənada hakimiyyət modellərinin transformasiyası həm nəzəri, eləcə də praktik tədqiqat sahəsi kimi aktualdır [4, s.221-260].

ABŞ, Çin və Rusiya: Strateji güc və idarəetmə modelləri. Müasir beynəlxalq sistem üç nəhəng güc mərkəzinin (Amerika Birləşmiş Ştatları, Çin və Rusiya) siyasi, iqtisadi və ideoloji xarakterli idarəetmə modelləri əsasında qurulan çoxtərəfli rəqabət mühitinə dönmüşdür [7, s.29-67]. Bu dövlətlərin hər biri beynəlxalq nizamın strukturunda özünəməxsus təsir mexanizmləri formalaşdırmışdır. Onlar regional və qlobal təhlükəsizlik arxitekturasında fərqli strategiyalarla güclü mövqe tutmuşdur. Müasir

siyasi hakimiyyət nəzəriyyələri göstərir ki, bu üç gücün siyasi sistemləri yalnız daxili legitimlik mexanizmləri ilə deyil, həmçinin beynəlxalq aləmdə güc proyeksiyası və normativ nüfuzla birləşən kompleks strukturlara əsaslanır [7, s.337-385].

Birincisi, Birləşmiş Ştatlar siyasi hakimiyyətin legitimliyini liberal-demokratik dəyərlər üzərində qurmuşdur. Bu gün ABŞ idarəetmənin institusional sabitliyini və gücün səmərəli paylanmasını təmin edən konstitusional model tətbiq edir. ABŞ federal sisteminin çoxpilləli hakimiyyət bölgüsü icra, qanunverici və məhkəmə qolları arasında balans yaradır [5, s.21-56]. Bu ölkənin uzunmüddətli siyasi sabitliyinə töhfə verir. Birləşmiş Ştatlar sərt gücünü yüksək texnoloji hərbi qabiliyyətdən alırsa yumşaq gücünü də dünya miqyasında mədəni, iqtisadi, ideoloji təsir alətlərindən alır. Vaşinqtonun beynəlxalq sistemdəki hegemon mövqeyi NATO, Dünya Bankı, BVF və digər təşkilatlar vasitəsilə ölkənin normativ nüfuz yaratmaq imkanlarını genişləndirir [5, s.135-172]. Birləşmiş Ştatlar xarici siyasətdə liberal beynəlxalqçılıq prinsiplərini üstün tutur. O, öz modelini universal dəyərlər kimi təqdim etməklə global idarəetmədə liderlik iddiasını qoruyur.

Çinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, ölkənin idarəetmə modeli mərkəzləşdirilmiş siyasi hakimiyyət-lə dövlət yönümlü iqtisadi modernizasiya strategiyasının sintezinə əsaslanır. Çin Kommunist Partiyası siyasi sistemin ən önəmli qərarverici orqanı kimi çıxış edir. Bu partiya hakimiyyətin davamlılığını ideoloji nəzarət, institusional intizam və genişlənmiş sosial idarəetmə mexanizmləri ilə təmin edir. Pekinin "dövlət kapitalizmi" adlandırılan bu modeli iqtisadiyyatın strateji sektorlarını birbaşa siyasi rəhbərliyin nəzarəti altında saxlayır. "Dövlət kapitalizmi" uzunmüddətli inkişaf konsepsiyaları çərçivəsində resursların səmərəli yönləndirilməsinə imkan yaradır [9, s.1-38]. Çin global hegemoniyasını "Bir kəmə, bir yol" təşəbbüsü, texnoloji ekspansiya, iqtisadi asılılıq münasibətləri və s. vasitəsilə genişləndirir. Bu model Çin Xalq Respublikası üçün həm iqtisadi cazibə yaradır, eləcə də ona beynəlxalq ticarətdə və regional geosiyasətdə artan təsir imkanı verir. Ölkənin siyasi hakimiyyəti sabitlik, iqtisadi davamlılıq, sosial nəzarət üzərində qurulan özünəməxsus legitimlik forması ilə əsaslandırılır [9, s.125-168].

Rusiya digər iki dövlətdən fərqli olaraq siyasi hakimiyyətini mərkəzləşdirilmiş icra strukturlarına, təhlükəsizlik elitalarının roluna və güc konsepsiyasına əsaslanan idarəetmə modeli tətbiq edir. Başqa sözlə desək Kremlin hakimiyyət mexanizmi güclü prezident institutu, vertikal idarəetmə piramidası, strateji resursların dövlət nəzarətində cəmləşməsi əsasında qurulmuşdur [10, s.45-92]. Enerji resurslarının daha dəqiq desək qaz və neft kəmərlərinin geosiyasi alətə çevrilməsi rəsmi Moskvanın xarici siyasətinin əsas alətlərindən biridir. Federasiya hərbi gücə əsaslanan təsir mexanizmləri ilə regional təhlükəsizlik arxitekturasında öz mövqeyini qorumağa çalışır. Rusiya çoxqütblü dünya nizamını siyasi legitimliyinin ideoloji əsaslarından biri kimi təqdim edir [10, s.45-92]. Qeyd edək ki, Moskva digər iki gücdən fərqli olaraq beynəlxalq arenada normativ gücdən daha çox sərt güc vasitələrinə istinad edir.

Üç modelin müqayisəli təhlili. ABŞ legitimliyi demokratiya, hüquq mədəniyyəti, cəmiyyətin iştirak mexanizmləri üzərində yaradır [2, s.55-96]. ÇXR isə ABŞ-dən fərqli olaraq siyasi sabitlik, iqtisadi inkişaf və sosial nəzarət konsepsiyaları ilə idarəetməni əsaslandırır. Rusiyada milli güc, təhlükəsizlik ehtiyacları, dövlətçilik ideologiyasını legitimliyin əsasını təşkil edir. Buradan aydın görünür ki, hər üç dövlətin hakimiyyət strukturları müxtəlif tarixi təcrübələr və siyasi mədəniyyətlərin formalaşdırdığı modellərə əsaslanır.

Birləşmiş Ştatlarda hakimiyyətin bölgüsü yüksək institusional müstəvilərlə tənzimlənir ki, digər iki güc üçün bu belə deyil. Məsələn, Çin partiya-nəzarətli bürokratik aparat vasitəsilə kompleks idarəetmə şəbəkəsi yaradır [9, s.1-38]. Moskva isə güc vertikalının üstünlük təşkil etdiyi daha mərkəzləşdirilmiş siyasi sistem qurur. Birmənalı olaraq bu kimi fərqləri hər bir dövlətin qərar qəbul etmə sürətinə və siyasətin çevikliyinə ciddi təsir edir [10, s.45-92]. Daha dəqiq desək ABŞ-da proseslər nisbi konsensus tələb etdiyi üçün daha çox vaxt tələb edir. əksinə Çin və Rusiyada qərarlar mərkəzdən verildiyinə görə operativ yanaşma üstünlük qazanır.

Bu gün Amerika açıq bazar iqtisadiyyatı və innovasiya yönümlü iqtisadi model vasitəsilə global maliyyə sistemində dominantdır [5, s.135-172]. Çin isə dövlətin ciddi nəzarətində olan və planlaşdırma ilə bazar elementlərini birləşdirən qarışıq iqtisadi model quraraq dünya ticarətində mərkəzi oyunçulardan biri olmağı bacarmışdır. Rusiya isə təbii resurslara arxalanan iqtisadi strukturla enerji bazarları üzərində təsir gücü formalaşdırır. Rusiya resurs yönümlü təsir strategiyası ilə daha məhdud coğrafi

məkanda fəaliyyət göstərdiyi halda, ABŞ və Çin iqtisadi güclərini qlobal şəbəkələr vasitəsilə yayaraq daha qlobal üstünlük əldə edir [1, s.3-41].

21-ci əsrdə Amerika bütün dünyanı əhatə edən hərbi alyans şəbəkəsi və yüksək texnoloji silah sistemləri ilə qlobal təhlükəsizlik sistemini yönləndirir [5, s.21-56]. Eyni zamanda ÇXR hərbi modernizasiya proqramı həmçinin dəniz gücünün genişləndirilməsi ilə regional üstünlükdən qlobal gücə doğru irəliləyir. Rusiya nüvə qüvvələrinə əsaslanaraq hərbi gücünü siyasi alət kimi istifadə edir. Bu üçlükdə ABŞ kollektiv təhlükəsizlik modeli qurur. Çin iqtisadi güclə dəstəklənmiş regional genişlənməni planlayır. Rusiya güc balansını saxlayan hərbi deterensiyaya söykənir. ABŞ beynəlxalq institutlar, hüquqi çərçivələr, mədəni təsir gücü ilə qlobal normalar formalaşdırır. Çin fərqli olaraq iqtisadi asılılıq əlaqələri, texnoloji ekspansiya, infrastruktur layihələri ilə qlobal təsirini günbəgün artırır. Moskva informasiya müharibəsi, hərbi hədəfə yönəlmiş siyasət, enerji siyasəti ilə təsir dairəsini artırır. Bu üç baxış müasir dünya nizamında həm rəqabət, həm də qarşılıqlı asılılıq şəraiti yaradır.

Hər üç dövlət müasir beynəlxalq sistemin əsas güc qütbləri kimi fərqli siyasi idarəetmə modelləri eləcədə strateji güc üsullarına malikdir. ABŞ liberal-demokratik institutlar, qlobal hegemonluq konstruksiyası ilə öz dəyərlərini universal normalar formasında təqdim edir. Çin Xalq Respublikası mərkəzləşdirilmiş siyasi hakimiyyəti dövlət kapitalizmi ilə birləşdirərək iqtisadi yüksəlişə əsaslanan təsir strategiyası yaradır. Rusiya fərqli olaraq güc mərkəzli idarəetmə, enerji resursları, hərbi deterensiya üzərində qurulan model vasitəsilə beynəlxalq mövqeyini qorumağa çalışır. Bu üç güc mərkəzinin müqayisəli təhlili göstərir ki, müasir dünya siyasəti ideoloji, iqtisadi və hərbi-strateji rəqabətin çoxqatlı dinamikası əsasında formalaşır. Bu da dinamika qlobal nizamın gələcək strukturuna həlledici təsir göstərir.

Nəticə. 21-ci əsrdə güc və hakimiyyət anlayışının transformasiyası beynəlxalq siyasi sistemin dərin struktur dəyişiklikləri ilə paralel irəliləyir. Bu dövlətlərin strateji davranışını yenidən müəyyənləşdirir. Müasir dövrdə gücün yalnız hərbi və iqtisadi göstəricilərlə ölçülməsi mümkünsüz hala gəlmişdir. Bu cür proses daha çox İT, diplomatik şəbəkələr, mədəni təsir və texnoloji liderlik kimi yeni komponentlərin inteqrasiyasını tələb etmişdir. Həmin çoxölçülü baxış dövlətlərin siyasi hakimiyyət mexanizmlərini daxili idarəetmə səviyyəsində eləcədə beynəlxalq sistemdə adaptiv, çevik və kompleks çərçivələrə yönləndirmişdir. Qloballaşma və qarşılıqlı asılılıq şəraitində sərt və yumşaq gücün kombinasiyası dövlətlərin effektivlik meyarına çevrilmişdir. Bu yanaşma müasir güc modellərinin nəzəri əsaslarını formalaşdırmışdır.

Bu ümumi transformasiya çərçivəsində Birləşmiş Ştatlar, ÇXR və Rusiya kimi qlobal güc mərkəzlərinin idarəetmə modelləri müasir güc konsepsiyalarının praktiki tətbiqini nümayiş etdirir. ABŞ liberal-demokratik institutlara və qlobal normativ təsirə arxalanaraq öz gücünü beynəlxalq təşkilatlar (BMT, BVF, NATO), təhlükəsizlik alyansları və qlobal maliyyə strukturları vasitəsilə proyeksiya edir. Çin Xalq Respublikası mərkəzləşdirilmiş siyasi nəzarəti dövlət kapitalizmi, texnoloji modernizasiya ilə birləşdirərək həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə iqtisadi şəbəkələr üzərindən təsirini genişləndirir. Moskva isə hərbi deterensiya, enerji diplomatiyası və mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət modeli ilə strateji balans yaratmağa çalışır.

Yuxarıda qeyd olunan hər iki başlığın sintezindən aydın olur ki, gücün transformasiyası ilə qlobal güclərin tətbiq etdiyi siyasi modellər arasında çox sıx üzvi əlaqə mövcuddur. Müasir hakimiyyət strukturları artıq statik deyildir. Onlar dəyişən texnoloji, iqtisadi, geosiyasi proseslərə uyğun davamlı şəkildə yenilənməli olan dinamika tələb edir. Bu üzdən, gücün yenilənmiş nəzəri çərçivələri eləcədə Amerika Birləşmiş Ştatları, Çin Xalq Respublikası və Rusiya kimi aktorların tətbiq etdiyi strateji yanaşmalar qlobal siyasətin gələcək istiqamətini müəyyən edən əsas elementlərə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allison, G. (2017). *Destined for war: Can America and China escape Thucydides's trap?* Houghton Mifflin Harcourt. 384 p.
2. Aydın, M. (2019). *Uluslararası ilişkiler teorileri*. Nobel Yayıncılık. 496 s.
3. Bilgin, P. (2015). *Güvenlik çalışmalarına giriş*. Küre Yayınları. 540 s.
4. Davutoğlu, A. (2012). *Stratejik derinlik*. Küre Yayınları. 600 s.
5. Ikenberry, G. J. (2011). *Liberal leviathan*. Princeton University Press. 392 p.
6. Kardaş, Ş., & Balcı, A. (2018). *Uluslararası ilişkiler*. Siyasal Kitabevi. 752 s.

7. Mearsheimer, J.J. (2014). The tragedy of Great Power politics. W.W. Norton. 592 p.
8. Nye, J.S. (2004). Soft power: The means to success in world politics. PublicAffairs. 191 p.
9. Shambaugh, D. (2013). China goes global: The partial power. Oxford University Press. 432 p.
10. Trenin, D. (2016). Should we fear Russia? Polity Press. 144 p.

НАДИР МИРЗАЛИЗАДЕ

*Бакинский государственный университет,
факультет международных отношений и экономики,
докторант по специальности «Политическая теория» кафедры Политологии и социологии*

ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЛАСТИ: СРАВНЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ В КОНТЕКСТЕ США, КИТАЯ И РОССИИ

В данной статье, помимо анализа трансформации понятия власти и политической власти в современную эпоху, проводится сравнительный анализ моделей управления трех основных субъектов глобальной системы: Соединенных Штатов Америки, Китайской Народной Республики и России. Основная цель исследования - показать многомерный характер власти в XXI веке, определить, как изменились стратегии государств на фоне интеграции элементов жесткой и мягкой силы. В этом контексте ставится задача раскрыть теоретические и практические особенности моделей, применяемых тремя великими державами. Методологическая база основана на сравнительном анализе, системном подходе, нормативно-институциональном анализе и синтезе. В статье подчеркивается ограниченность классических концепций власти. Новые формы власти рассматриваются на фоне развития информационного общества, развития технологий, глобализации и возрастающей роли негосударственных субъектов.

В ходе исследования показано, что современные политические системы основаны как на адаптивных, так и на многомерных моделях власти. Соединенные Штаты создают международный нормативный эффект благодаря своему доминирующему положению в либерально-демократических институтах и международных организациях. Китайская Народная Республика продолжает свой подъем, реализуя экономико-экспансионистскую стратегию, основанную на системе централизованного управления, «государственного капитализма». Россия, в свою очередь, стремится сохранить свое региональное и глобальное влияние посредством военного сдерживания и энергетической дипломатии (газ, нефть). Сравнение показывает, что эти три модели представляют собой различные формы современной архитектуры власти. Таким образом, каждая из них создает важную аналитическую основу для понимания трансформации политических систем. В исследовании сделан вывод о том, что новые модели власти открывают широкие теоретические перспективы для будущих исследований и играют решающую роль в формировании мировой политики.

Ключевые слова: геополитическая конкуренция, мировой порядок, многомерная власть, сравнение США, Китая и России, глобальная политика, власть, авторитет.

NADIR MIRZALIZADE

*Baku State University, Faculty of International Relations and Economics,
PhD student in the specialty "Political theory" of the Department of Political Science and Sociology*

TRANSFORMATION OF POWER: COMPARISON OF POLITICAL POWER IN THE CONTEXT OF THE USA, CHINA AND RUSSIA

This article, in addition to analyzing the transformation of the concept of power and political power in the modern era, provides a comparative analysis of the governance models of the three main actors of the global system, the United States of America, the People's Republic of China and Russia.

The main goal of the study is to show the multidimensional nature of power in the 21st century, to determine how the strategies of states have changed against the background of the integration of hard and soft power elements. In this context, it is to reveal the theoretical and practical features of the models applied by the three great powers. The methodological framework is based on comparative analysis, systematic approach, normative-institutional, analysis and synthesis. The article emphasizes the limitations of classical concepts of power. New forms of power are explained against the background of the rise of the information society, technological development, globalization and the increasing role of non-state actors.

In the course of the study, it is shown that modern political systems are based on adaptive as well as multidimensional power models. The United States creates an international normative effect with its dominant position in liberal-democratic institutions and international organizations. The People's Republic of China continues its rise with an economic-expansionist strategy based on a system called centralized governance, "state capitalism". Russia, on the other hand, is trying to maintain its regional and global influence through military deterrence, energy diplomacy (gas, oil). The comparison shows that these three models represent different forms of modern power architecture. Thus, each of them creates an important analytical basis for understanding the transformation of political systems.

The study concludes that new models of power open up broad theoretical perspectives for future research and play a crucial role in shaping global politics.

Keywords: Geopolitical competition, global order, multidimensional power, US-China-Russia comparison, global politics, power, authority.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 22 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: s.ü.f.d. Xatirə Əfəndiyeva, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 327

ELGÜN TAĞIZADƏ

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

Orcid: 0000-0002-0514-7808

Elgun Taghizadeh@gmail.com

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ RİSK TRANSFORMASIYASI: BİO-SİYASƏTDƏN MATERIAL-SİYASƏTƏ KEÇİD

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/145-153>

Məqalə müasir Qərbi müharibəsində riskin yalnız horizontal (Qərbi əsgərindən başqalarına) deyil, həm də vertikal şəkildə - bioloji daşıyıcıdan material daşıyıcıya ötürüldüyünü əsaslandırır. Martin Şounun “Risk-Transfer Militarizm” nəzəriyyəsi genişləndirilərək, riskin demoqrafik-emosional formadan iqtisadi-texnokratik formaya transformasiyası təhlil edilir. Tədqiqatda PUA və kibersistemlərin itkiləri “maliyyə xərci” kimi kodlaşdıraraq siyasi təzyiqi azaltması mexanizmi öyrənilir. Müəllif mövcud yanaşmaya “bioloji/material substrat” ölçüsünü əlavə edərək yeni 3D analitik model təklif edir və material itkilərin siyasi baxımdan “ucuz” olmasının struktur səbəblərini sistemləşdirir. Nəticədə, “post-heroik” müharibənin etik legitimlik və iqtisadi dayanıqlılıq dilemması dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Risk transferi, Martin Şou, biosiyasət, material-siyasət, bioloji-material transfer, post-heroik müharibə, dron müharibələri, vertikal transfer.

Giriş. Riskin tarixi evolusiyası. Müharibələr tarixən “bioloji toqquşma” kimi yaşanıb və riskin mərkəzində insan bədənini (*yaralanma, ölüm, əsir düşmə və s.*) dayanırdı. Modern texnologiya bu fiziki riskin təbiətini tamamilə dəyişdirməsə də, onun idarəedilmə təbiətini yenidən qurur. Tarixən insan üzərindəki ilkin risklər ən sadə analoq nümunələrlə-nizə və oxlardan başlayaraq-atəşli silahlara ötürülmüşdür. Hər bir texnoloji yenilik döyüş meydanında insan bədəninin məruz qaldığı təhlükəni azaltmağa fokuslanmışdır. Bu risk transferi prosesi sənaye dövründə daha sistemli xarakter almağa başladı:

- Artilleriya və uzaqmənzilli silahlar əsgərlərin birbaşa fiziki təmasdan uzaq durmasına və tərəflərin məsafələnməsinə imkan verdi,

- Tanklar və zirehli texnika döyüş zamanı bədənini qorunmasını-bioloji təhlükəsizliyi-əhəmiyyətli dərəcədə artırdı,

- Aviasiya texnologiyası risk ötürülməsini yeni mərhələyə apardı: pilotlar yerüstü döyüşlərin xaosundan ayrılaraq havanın nisbi təhlükəsizliyinə yüksəldi. Hər bir addımda məqsəd eyni idi: insan bədənini birbaşa təhlükədən maksimum dərəcədə uzaqlaşdırmaq və riski material vasitələrə ötürmək.

Müasir transformasiya: Radikal Mərhələ: Müasir dövrdə bu proses radikal mərhələyə daxil olur və risk daha dəqiq desək texnoloji vasitələrə ötürülür:

- Pilotsuz uçuş aparatları (PUA) operatoru döyüş zonasından tamamilə çıxararaq onu binalar və okeanlararası məsafələrlə təcrid edə bilər,

- Robotlaşdırılmış sistemlər və avtonomlaşma insan bədəninin fiziki iştirakını minimuma endirir, bəzən isə tamamilə aradan qaldırır,

- Kibermüharibə konsepsiyası ilə risk ümumiyyətlə fiziki fəzadan informasiya məkanına köçür və operator ekran arxasında oturaraq kritik infrastrukturunu sıradan çıxara bilər. Bu yeni realılıqda risk artıq insan bədənindən texnologiyaya, texnologiyadan isə rəqəmsal sistemlərə və şəbəkələrə ötürülür. Beləliklə, müharibənin mahiyyəti bioloji toqquşmadan texnoloji dominantlığa doğru fundamental şəkildə dəyişir və insan faktoru getdikcə daha çox qərar qəbul etmə və nəzarət funksiyasına reduksiya olunur.

Əsas argument: “Bioloji-Material Risk Transferi” (Tezisinin mərkəzi ideyası): Müasir Qərbi müharibə tərzində risk yalnız horizontal (kimdən kimə: Qərbi əsgəri → düşmən/yerli müttəfiq / mülki əhali) deyil, həm də vertikal (necə daşınır: bioloji substrat → material substrat) ötürülür. Martin Şounun analitik qiymətləndirməsi “Risk Qərbi əsgərlərindən başqalarına transfer edilir” üzərində qurulur, fəqət biz riskin insan bədənindən (*bioloji vasitə*) texniki-maddi infraqururata (*material vasitə*) transfer

edildiyini vurğulayırıq. Bu transformasiya nəticəsində risk demoqrafik, görünən və emosional olmaqdan çıxaraq; iqtisadi, abstrakt və texnokratik xarakter alır.

Martin Şounun analitik əhatə dairəsi: “Risk Qərb əsgərlərindən başqalarına transfer edilir” üzərində qurulur, fəqət biz qeyd etdiyimiz kimi riskin insan bədənindən (*bioloji vasitə*) texniki-maddi infrastruktura (*material vasitə*) transfer edildiyini vurğulayırıq. Bu iki proses paralel və qarşılıqlı əlaqəli şəkildə baş verir və müharibənin təbiətini köklü dəyişdirir.

Şou göstərir ki, Qərb öz əsgərlərinin riskini azaltmaq üçün başqalarını (*mülki əhali, yerli müttəfiqlər*) risk altına qoyur. Lakin bu, yalnız riskin coğrafi və sosial ötürülməsidir. Biz isə deyirik ki, risk həm də ontoloji ötürülür: Bioloji daşıyıcıdan (*insan bədən, at, qan, sinir sistemi*), *Material daşıyıcıya* (*dron, sensor, server, raket, kapital*). Bu transformasiya nəticəsində: 1. Risk demoqrafik olmaqdan çıxır, iqtisadi olur, 2. Risk görünən (*cəsədlər, qanlar*) olmaqdan çıxır, abstrakt (*xərc hesabatları, büdcə sətrləri*) olur, 3. Risk emosional olmaqdan çıxır, texnokratik olur.

■ **Martin Şounun konseptual çərçivəsi:** Martin Şou və Risk Transferi Militarizmi (RTM): Baxış bucağımızın nəzəri əsaslandırmasında Martin Şounun “Risk Transferi Militarizmi (RTM - Risk-Transfer Militarism)” yanaşması mərkəzi yer tutur. Şou 2002-ci ildə nəşr olunan “Risk-transfer militarism, small massacres and the historic legitimacy of war” (*Risk-transfer militarizmi, kiçik qətlamlar və müharibənin tarixi legitimliyi*) məqaləsində ilkin olaraq risk transferini belə açıqlayır ki, müharibənin riski (*xüsusən əsgərlərin ölümü və daxili siyasi xərc*) “Qərb” hərbcilərindən uzaqlaşdırılıb başqa tərəflərə ötürülür və buna görə bunu “Risk-transfer militarism (RTM)” adlandırmağı təklif edir.

Şou “risk transferi”-ni sadəcə texnologiyanın avtomatik nəticəsi kimi deyil, siyasi seçimlərin məhsulu olan idarəetmə modeli kimi təqdim edir [7]. Onun fikrincə, mülki itkilər çox vaxt “qəza” adlandırılarsa da, bu nadirən tam təsadüfidir: Qərb hərbi gücü strategiya, silahlanma/texnologiya və media idarəçiliyi səviyyələrində elə düzənlənir ki, həm öz qüvvə itkisi, həm də cəmiyyət qarşısında yaranan siyasi xərc minimuma endirilsin [14, s.7]. Bu məntiqin mərkəzində hava gücünə əsaslanan müharibə dayanır. Şou yeni Qərb müharibə tərzini 1920-ci illərdən bəri Anglo-Amerikan hərbi düşüncəsində əhəmiyyətli yer tutan aviasiya/bombardman strategiyasının yenilənmiş forması kimi izah edir [14, s.7]. Yenilik ondadır ki, “dəqiqlik” iddiası böyük miqyaslı kütləvi qırğınları azaltmağa yönəlsə də, eyni zamanda risk müxtəlif kanallarla, xüsusən də münəfiqə zonasındakı mülki əhali üzərinə ötürülür və bu özlüyündə yeni ziddiyyətlər yaradır [14, s.7-8]. Məhz buna görə Şou vurğulayır ki, riskin Qərb hərbcilərindən uzaqlaşdırılması yeni müharibə tərzinin təsadüfi nəticəsi deyil, əsas məqsədlərindən biridir. Bu məqsəd media və ictimai rəyin idarə edilməsi ilə sıx əlaqəli olduğuna görə, müəllif bu forma üçün yalnız “risk-transfer war” (*risk transferi müharibəsi*) deyil, daha geniş mənə daşıyan “Risk-transfer militarism” terminini təklif edir [14, s.8]. Şou RTM-in açıqlanmasını 5 əsas element üzərində qurur və Şounun yanaşmasını tədqiqat baxımından güclü edən cəhət ondadır ki, o, RTM-ni praktik təhlil üçün əməliyyat elementlərinə ayırır və riskin necə bölüşdürüldüyünü beş istiqamətdə sistemləşdirir [14, s.8-10]:

- Düşmən silahlı qüvvələrinə yönəlmiş risk: Öldürülmə riskinin əsasən düşmən silahlı qüvvələrinə yönəlməsi-yəni mülki əhalidən təkrar hərbcilərə doğru risk istiqaməti-legitimlik mübahisələri üçün əhəmiyyətli dəyişən kimi göstərilir [14, s.8]. Bu, XX əsrin degenerasiyaya uğramış müharibələrindən fərqli olaraq, hədəfin yenidən düşmən qoşunu olması deməkdir.

- Yerli müttəfiqlərin üzərinə risk ötürülməsi: Qərb tərəfində quru döyüş riski mümkün qədər yerli müttəfiqlərin üzərinə ötürülür. Qərb hava gücü ilə yerli qüvvələrin qarşılıqlı asılılığı artdıqca, döyüş itkisinin daha böyük hissəsi bu yerli aktorların payına düşür [14, s.8].

- Empirik nümunələr: Xorvatiya və Bosniya orduları (1995): Serb separatçılara qarşı Qərb koalisiyası öz hərbcilərini qorumaq üçün hava hücumlarına üstünlük verərkən, yerdəki əsas ağırlığı müttəfiqləri çəkmiş: 1. Kosovo Azadlıq Ordusu (1999): Serbiya nizami ordusuna qarşı quruda canlı hədəf rolunu oynayaraq düşmənlə birbaşa təmasda olmuş; 2. Şimal İttifaqı (*Əfqanıstanın Xilasını üçün Birləşmiş İslam Cəbhəsi*) (2001): Taliban və Əl-Qaidəyə qarşı əməliyyatlarda yerli qüvvələr itkiləri qəbul etmişdirlər.

- Kiçik təkrarlanan mülki qətlamlar: Üçüncü element RTM-nin ən tənqidi xəttini açır. Şouya görə, “kiçik təkrarlanan mülki qətlamlar” qəsdən planlaşdırılmasa da, faktiki olaraq müharibənin risk

hesablamasına daxil edilir [14, s.9]. Yüksək hündürlükdən bombardman təyyarə heyətini qoruyur, lakin hədəfləmə səhvləri nəticəsində mülki ölümlər gözlənilən nəticəyə çevrilir. Buna görə də mülki əhaliyə risk ötürülməsi “məlum və sistemli” xarakter alır [14, s.9]. Hər kampaniyada bir neçə nəfərdən yüzlərlə nəfərə qədər mülki şəxslərin öldüyü kiçik qətliaamlar baş verir.

• Media idarəçiliyi: Dördüncü element kimi “media idarəçiliyi” ayrıca mexanizm olaraq formullaşdırılır. Birbaşa mülki öldürmələr müəyyən həddi aşdıqda müharibənin media vasitəsilə formalaşan legitimliyini sarsıda bildiyinə görə, hökumətlər həm görüntülərin və rəqəmlərin təsirini azaltmağa, həm də baş verənləri yumşaldan izahlar qurmağa çalışırlar [14, s.9]. Bu istiqamətdə ən böyük qətliaamlar intensiv məlumat manipulyasiyasına tətbiqinə məruz qalır: Əmiriyyə sığınacağıının bombalanması (1991, Körfəz Müharibəsi): ABŞ aviasiyasının Bağdadda mülki sığınacağı komanda mərkəzi zənn edərək vurması [11], Qaçqın karvanının vurulması (1999, Kosovo): NATO təyyarələri serb hərbi karvanı zənn edərək alban qaçqınlarını bombalaması [12].

• Dolayı mülki itkilər: Beşinci element sxemi tamamlayır. Şou göstərir ki, dolayı və daha az görünən mülki itkilər (*məsələn, müharibənin yaratdığı qeyri-sabitlik, yoxsulluq, infrastrukturun məhv edilməsi və s. fonunda artan ölümlər*) siyasi baxımdan daha “idarəolunan” görünür [14, s.10]. Məsuliyyətin kimə aid edilməsini birmənalı göstərmək çətinləşdiyi üçün bu, Qərb liderləri üçün siyasi riski azaldır (*Örnekler: 1. Kürd qaçqın böhranı (1991-ci ilin yazı, Körfəz Müharibəsindən sonra): Səddam Hüseynin qəzəbindən qaçarkən dağlarda donaraq və xəstəlikdən ölənlər, 2. Əfqanıstan açlığı (2001-2002-ci ilin qışı): ABŞ bombardmanlarından qaçaraq dağlara sığınan və humanitar yardımın kəsilməsi səbəbindən həlak olan mülki şəxslər* [14, s.10]).

Şou “Case-study” örnekləri olaraq (*Empirik təhlil*) fikirlərini 3 əsas örnekdə göstərir: Körfəz Müharibəsi (1991): Qərb qüvvələri: 250 hərbi itki / Düşmən tərəfi: 20.000 hərbi öldürülmüş / Mülki itkilər: 3.200 birbaşa ölüm; Kosovo Müharibəsi (1999): Qərb qüvvələri: 0 itki (*NATO-nun “sıfır itki” strategiyası*) / Düşmən tərəfi: 1.000 hərbi öldürülmüş / Mülki itkilər: 500 birbaşa ölüm; Əfqanıstan Müharibəsi (2001-2002, *ilkin mərhələ*): Qərb qüvvələri: 1 itki / Düşmən tərəfi: Minlərlə hərbi məhv edilmiş / Mülki itkilər: 4.500+ (*həm birbaşa, həm dolayı təsirlər*). Bu rəqəmlər Şounun əsas arqumentini təsdiqləyir: Qərb öz itkilərini demək olar ki sıfıra endirərkən, düşmən və mülki əhali üzərinə qeyri-mütənasib risk yüklənir-ötürülür. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Şou 2001-ci il noyabr tarixli qısa mətnində bu ideyanı daha yığcam şəkildə təqdim edir: o, yeni Qərb müharibə tərzinin legitimliyi qorumaq üçün müxtəlif risk ötürmələri üzərində qurulduğunu, mülki riskin “qəza” kimi təsvir edilsə də sistemli şəkildə yüksəldiyini və bu zəncirin qırıldığı halda “risk rebound (*riskin geri qayıdışı*)” - riskin Qərbin özünə geri qayıtması-ehtimalını vurğulayır [15]. Bu əsasda günümüz perspektivini ələ alsaq 2021-ci il sentyabr “Costs of Wars (*Müharibələrin xərcləri*)” hesabatında ABŞ üçün “9/11” sonrasına başlayan müharibələrin ümumi maddi itkisi 8 trilyon ABŞ dollarıdır və əlavə etmək lazımdır ki, veteranlar qarşısında növbəti 30 il üçün 2,2 trilyon ABŞ dollarından artıq öhdəlik mövcuddur [8]. Eyni hesabatda “9/11” sonrasına müharibələrdə (*Əfqanıstan, Pakistan, İraq, Suriya və Yəmən*) qeydə alınan birbaşa insan itkiləri 900,000 nəfəri keçmişdir. Lakin bu itkilərin kateqoriyalar üzrə strukturu riskin qeyri-bərabər paylandığını və asimetriyanı açıq şəkildə ortaya qoyur. Belə ki, bütün müharibə zonaları üzrə ABŞ hərbi personalının itkisi cəmi 7,052 nəfər təşkil edir ki, bu da ümumi ölüm sayının 1%-dən də az hissəsidir. Buna müqabil olaraq, riskin dövlət strukturundan özəl sektora transferi nəticəsində podratçıların (*muzdluların*) itkiləri 8,189 nəfərə çataraq nizami ordu itkilərini üstələmişdir. Riskin coğrafi transferinin ən bariz nümunəsi isə yükün yerli tərəfdaşların üzərinə düşməsidir; ABŞ-ın yerli müttəfiqi olan milli hərbi və polis qüvvələri 177,000-dən çox itki vermişdir. Müharibənin ən ağır bioloji bədəlini isə təxminən 300,000 nəfərlik düşmən döyüşçüsü və birbaşa hərbi əməliyyatlar nəticəsində həyatını itirən 432,000-dən çox mülki əhali ödəmişdir [7].

Nəzəri perspektivimiz: Bioloji-material risk transferi: Şou göstərir ki, Qərb riskin horizontal transferinə üç səbəbdən əl atır: a) Strateji səviyyə: Vyetnam sindromu və nüvə silahı təhdidi müharibəni delegitimləşdirdi və yeni legitimlik axtarışı başladı [14, s.6-7], b) Texnoloji səviyyə: Yüksək dəqiqlikli silahlar kütləvi qırğınların miqyasını azaltmağa imkan versə də, yüksək hündürlükdən endirilən hava zərbələri kiçik miqyaslı qətliaamların sistemli xarakter almasına gətirib çıxarmışdır [14, s.7-8], c) Media-siyasi səviyyə: Televiziya canlı itkiləri siyasi riskə çevirir; ona görə risk transferi həm də

“media idarəçiliyi”dir [14, s.9] Biz isə əlavə edirik: bu üç səbəb yalnız horizontal transfer (*risk Qərb əsgərlərindən başqalarına keçir*) üçün deyil, həm də vertikal transfer (*risk bioloji substratdan material substrata keçir (bioloji bədən və ya texnoloji platforma)*) üçün keçərlidir.

Vertikal transfer: Bioloji-material riskin dinamikası: a) Siyasi-ideoloji müstəvi: Mühəribənin biosiyasəti və “Siyasi bədən”-in transformasiyası: Müasir mühəribədə riskin insan bədənindən texniki sistemlərə - aparatlara ötürülməsi, bio-siyasətin klassik formalarından fərqlənən yeni “material-siyasət” dinamikasını ortaya qoyur. Bu dinamika Mişel Fukonun bio-siyasət anlayışına istinad etmək üçün uyğundur, lakin onun terminologiyasında “material-siyasət” birbaşa mövcud deyil [1]. Fuko biosiyasəti 1975-1976-cı illərdə “*Collège de France*”-dakı müəzirlərində (“*Cəmiyyət müdafiə olunmalıdır*”) təqdim edib. Bu anlayış əhalinin (populyasiyanın) bioloji həyatını (doğum səviyyəsi, sağlamlıq vəziyyəti, ölüm göstəriciləri) idarə edən hakimiyyət texnologiyasıdır. O, suverenin “öldürmək hüququndan” fərqli olaraq, həyatı qorumaq və artırmaq məqsədi güdür [1]. Biosiyasət əhalini fərdi bədənələr (*anatomo (anatomik)-siyasət*) kimi deyil, bioloji populyasiya, yəni yaşayan növlər (*espèce-species*) kimi tənzimləyir. Bu, statistik proseslər (*demoqrafiya, epidemiyalar*) vasitəsilə cəmiyyətin ümumi həyat potensialını idarə etmək deməkdir. Beləliklə, bio-siyasət riskin bədənədən aparatlara ötürülməsini əhatə etmir, çünki bu, “material-siyasət” kimi fərqli bir formadır. Fuko texnologiyayı daha çox intizam (disiplin) və idarəetmə mexanizmləri kontekstində müzakirə edir [2].

Bu transformasiya, tarixi kontekstdə əsgər ölümünə verilən siyasi və ictimai mənanın köklü dəyişimi ilə xarakterizə olunur:

- XIX əsr (*Müqəddəsləşdirmə*): Millətçilik ideologiyası “vətən uğrunda ölümü” ali məqsəd kimi təqdim edərək əsgər itkisini müqəddəsləşdirir və legitimlik mənbəyinə çevirirdi.
- XX əsrin ortaları (*Travma*): İki Dünya Mühəribəsi və nüvə silahının yaratdığı kütləvi qırğınlar, ölümü “qəhrəmanlıq”dan çıxararaq ekzistensial “dəhşət” və statistika səviyyəsinə gətirdi.
- XX əsrin sonu (*Dözümsüzlük*): Vyetnam sindromu, Qərb cəmiyyətlərində canlı qüvvə itkilərini siyasi baxımdan “qəbul edilməz” və ya “həzm edilə bilməyən” xərcə çevirdi.
- XXI əsr (*Post-heroik dövr*): Müasir “post-heroik” (*qəhrəmanlıq sonras*) cəmiyyətlərdə hər bir əsgər itkisi hərbi hadisədən çox, potensial siyasi böhran kimi qavranılır.

Nəticədə Qərbin mövcud demoqrafik modeli (*aşağı doğum səviyyəsi, qocalmaqda olan əhali*) və liberal-fərdi ideologiyanın “insan həyatının toxunulmazlığı” prinsipi mühəribəni bioloji cəhətdən “bahalı” prosesə çevirmişdir. Bu dilemmayı həll etmək üçün risk, bioloji sferadan (*insan bədənindən*) çıxarılaraq, bərpa edilə bilən maddi aktivlərə (*dronlar, raketlər, serverlər*) yüklənir. İqtisadi məntiq siyasi məntiqə əvəz olunur: Məsələn, bir F-35 təyyarəsinin maddi dəyəri 80-110 milyon dollar olsa da, pilotun sağ qalması əməliyyatın siyasi xərcini sıfıra endirir.

b) İqtisadi səviyyə: Kapitalist mühəribənin məntiqi: Marx-sonrası argument: Kapitalizmə əsaslanan mühəribə: a) Bir növ “canlı əməyi” (*əsgər*) “ölü əməklə” (*texnologiya, maşın*) əvəz etməyə meyllidir, b) Risk demoqrafik sərmayədən (insan həyatı) maddi sərmayəyə (*hərbi-sənaye məhsulu*) keçir, c) Bu, kapitalist məntiqin mühəribəyə tətbiqi-yəni, avtomatlaşdırma və əməyin məhsuldarlığının artırılması deməkdir.

Empirik nümunə olaraq Əfqanıstanda ABŞ bir əsgəri itirəndə təxminən 3000-5000 Taliban əsgəri öldürülüb [14, s.11-12] və bu nisbət texnoloji üstünlükdür, amma həm də kapital intensivliyin artması deməkdir. Yəni hər bir əməliyyat üçün: insan əməyi düşməsi, texniki xərcin (*materoloji xərcin*) artması deməkdir. Maraqlıdır ki, material risk transferi mühəribəni bahalı edir (*hər raket, hər dron, hər server maliyyə tələb edir*), lakin davamlıdır (*çünki siyasi xərc aşağıdır*).

c) Epistemoloji səviyyə: Görünən riskdən abstrakt riskə: Şou haqlı olaraq vurğulayır ki, media idarəçiliyi riskin necə qəbul edilməsini formalaşdırır [14, s.9]. Lakin biz əlavə edirik ki, bioloji risk görünəndir (*Cəsədlər televiziya da göstərilir, Tabutlar hava limanlarında qarşılanır, Ailələr yas tutur, etiraz edir, Rəqəmlər demoqrafik və emosionaldır: “100 əsgər öldü”*). Material risk isə abstrakt və göz önündə deyil: Dron itkiləri “təchizat itkisi” hesabat sətrində görünür; “Server hack”-i (*Serverə sızma*) “kibertəhlükəsizlik hadisəsi” adlanır; Milyonlarla dollar xərc “müdafiə büdcəsi” maddəsi kimi təqdim olunur / büdcədə əks olunur; Rəqəmlər maliyyə və texnokratikdir: “50 milyon \$ avadanlıq zərəri”. Bu hissəyə nəticə olaraq deyək ki, material risk dil və təsəvvür səviyyəsində fərqli kodlaşdırılır. Cəmiyyət 10 əsgərin ölümünə etiraz edə bilər, amma 500 milyon dollarlıq texnika itkisi “texniki

məsələ” kimi qəbul edilir və ciddi etirazlara səbəbiyyət vermir. Əgər biz Qərb hərbi doktrinasının məntiqi sonluğunu - yəni “sıfır itki”-li müharibələrin tam normallaşdığı bir gələcəyi təsəvvür etsək, burada “Görünən Risk” anlayışı fundamental metamorfozaya uğrayır. Bu realıqda müharibə bir növ-qan və cəsədlərdən ibarət fiziki toqquşma olmaqdan çıxaraq, sadəcə ekrandakı piksellərin və statistik göstəricilərin idarə edilməsinə çevrilir. İnsan itkisi artıq faciə deyil, “sistem xətası” və ya “statistik kənarlaşma” kimi qəbul edilir. Nəticədə, müharibə realıq hissini itirir və bir növ-cəllad ilə qurban arasındakı qarşılıqlılıq (*reciprocity*) tamamilə yox olur və geriye yalnız neytral rəqəmlər və maliyyə hesabatları qalır.

Müasir texnoloji transformasiya və Risk transferi: Müzakirə olunan aspektdən yanaşdıqda, Martin Şounun “Risk-Transfer Militarizm” nəzəriyyəsi müasir hərbi-texnoloji transformasiyanın məhiyyətini və nəticələrini daha dəqiq anlamağa imkan verən fundamental çərçivə rolunu oynayır. Bu transformasiya prosesi üç əsas istiqamətdə - Pilotsuz Uçuş Aparatları, avtonom sistemlər və kibermüharibə vasitəsilə riskin həm bioloji, həm də coğrafi yerdəyişməsinə həyata keçirir:

- Birincisi, Pilotsuz Uçuş Aparatları (PUA) riskin transferini ən bariz şəkildə nümayiş etdirən vasitələrdir. PUA-ların tətbiqi operatorun fiziki təhlükəsizliyini mütləq şəkildə təmin etməklə, hərbi personalın itki ehtimalını minimuma endirir. Operatorun döyüş zonasından okeanlararası məsafələrlə ayrılması (*distant müharibə - uzaqdan aparılan müharibə*) riskin vertikal transferini - yəni, riskin insan bədənindən texnoloji platformaya ötürülməsini reallaşdırır. Lakin, qərarvermə prosesindəki fiziki uzaqlıq və hədəfləmə xətalrı paradoksal olaraq mülki itkilərin artmasına zəmin yaradır. Bu məqamda Şounun horizontal transfer konsepsiyası (*riskin Qərb əsgərindən yerli mülki əhaliyə keçməsi*) özünü göstərir; operatorun təhlükəsizliyi artdıqca, hədəf bölgəsindəki mülki əhəlinin həssaslığı da adekvat şəkildə yüksəlir.

- İkincisi, avtonom sistemlərin genişlənməsi riskin idarə edilməsində yeni struktur dəyişiklikləri yaradır. Birbaşa quru əməliyyatlarında insan iştirakının azalması, əməliyyat yükünün və bununla bağlı risklərin yerli tərəfdaşlara ötürülməsini daha sistemli hala gətirir. Bu proses Şounun nəzəriyyəsindəki ikinci elementlə - riskin yerli müttəfiqlərin üzərinə ötürülməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Texnologiya bu kontekstdə sadəcə bir alət deyil, riskin yerli aktorlara (*“proxy” qüvvələrə*) ötürülməsini intensivləşdirən və legitimləşdirən bir katalizator kimi çıxış edir.

- Üçüncüsü, kibermüharibə fenomeni riskin təbiətini tamamilə dəyişdirərək onu “qeyri-bioloji” məkana - informasiya fəzasına keçirir. Fiziki qarşıdurmanı istisna etməsinə baxmayaraq, kiberhücumlar kritik infrastrukturunu hədəf alaraq genişmiqyaslı dolayısı zərər yarada bilər. Bu dinamika Şounun beşinci elementi olan “dolaylı mülki itkilər” (*məsələn, elektrik və ya səhiyyə sistemlərinin sıradan çıxması nəticəsində yaranan fəsadlar*) ilə rezonans təşkil edir. Beləliklə, müharibənin kinetik olmayan sahəyə keçməsi riski yox etmir, əksinə, onu daha qeyri-müəyyən və idarəolunmaz bir formaya transformasiya edir.

Hesabat mexanizmləri və Siyasi təzyiqin asimmetriyası: Şou (2002, s.9) göstərir ki, Qərb mülki itkiləri “idarə edilə bilən” hədlərdə saxlayır, çünki böyük qətliaamlar medianın diqqətini çəkir və legitimliyi sarsıdır, “kiçik qətliaamlar” isə daha az siyasi təzyiq yaradır və dolaylı itkilər isə məsuliyyətin dəqiq mənbəsini ilkin periodda bildirmədiyi üçün daha qəbuledilən görünür [14, s.10]. Bioloji-material risk transferi hesabat məntiqini də fundamental şəkildə dəyişir və bu dəyişiklik siyasi təzyiqin asimmetriyasını yaradır. Bioloji itkilərdə hesabat qəti və şəffafdır: hər əsgərin adı açıqlanır, ailələrə bildiriş verilir, media izləyir və hesabat tələb edir, ictimai rəy birbaşa emosional reaksiya verir və nəticədə demoqrafik şəffaflıq yüksək siyasi təzyiq yaradır (*məs. ABŞ-da hər bir itki Konqres qarşısında siyasi hesabatlılıq, yüklü maliyyə kompensasiyası və ictimai rəyə təsir edən rəsmi vida mərasimləri tələb edilir*[5]). Əksinə, material itkilərdə hesabat mürəkkəb və bulanıqdır-aydın deyildir. Belə ki, texnika itkisi (materoloji itki) “müdafiə büdcəsi” içində itir, dron itkisi “əməliyyat xərci” kimi göstərilir, kiberzərər “qeyri-material” hesab edilir, ictimai rəy texnokratik mübahisələrlə maraqlanmır və maliyyə bulanıqlığı aşağı siyasi təzyiq yaradır. ABŞ Əfqanıstanda minlərlə dron itkisi verdi, lakin xalqın çoxluğu tam rəqəmi bilmir və demək olar ki, heç kəs bu haqda da maraqlanmır.

Material risk bioloji riskdən siyasi cəhətdən ucuzdur və bu asimmetriya dörd struktural səbəbdən qaynaqlanır: hesabat şəffaflığı aşağıdır (*büdcə bəndləri və texniki təfərrüatlar ictimaiyyəti maraqlan-*

dürmür), emosional rezonans yoxdur (*maşın ölmür, ailə yas tutmur*), əvəzləmə qabiliyyəti var (*yeni dron istehsal oluna bilər, insan həyatı isə geri qaytarılmazdır*) və dil və diskurs fərqlidir (“*əməliyyat xərci*” yoxsa “*şəhid*”, “*itki*” yoxsa “*qurban*”). Material itkilər milyardlarla dollar ola bilər, amma siyasi böhran yaratmır və bunun səbəbləri strukturaldır. Birincisi, kapitalist iqtisadiyyatda itkilər normalaşdırılır: hər şirkət zərər verir və bu “iş prosesidir”, müdafiə sənayesi üçün texnika itkisi gözlənilən amortizasiyadır və rəqəmlər makroiqtisadi statistika içində itir (*Dünya ÜDM-sinin 3.4%-i müdafiəyə gedir*[16]). İkincisi, material itkilər mütəxəssis dilinə həvalə edilir: “platforma uğursuzluğu”, “sistem xətası”, “texniki nasazlıq” kimi terminlər orta vətəndaşın başa düşmədiyi və maraqlanmadığı, medianın isə sadələşdirməyə maraq göstərmədiyi (*sensasiya olmadığı üçün*) sahəni yaradır. Üçüncüsü, texniki itki çoxlu aktora bölünür və məsuliyyət dispersiyası yaranır: istehsalçı şirkət, operator, komandan, programçı, siyasətçi arasında məsuliyyət dağılır və bioloji itkidə məsuliyyət aydın olduğu halda (*komandan əsgəri döyüşə göndərdi*), material itkidə məsuliyyət sistem uğursuzluğuna reduksiya olunur. Dördüncüsü, müharibə-sənaye kompleksinin marağı material itkiləri qazanc mənbəyinə çevirir: hər itmiş dron yeni sifariş deməkdir, texnika itkisi dövrü yeniləməni tələb edir, müdafiə büdcəsi genişlənir və azalmır və siyasi elita ilə kapital eyni maraq paylaşır.

Nəzəri və praktik nəticələr: Şounun 2D (*D-Dimensional-Ölçülü*) modeli horizontal transfer (*Qərb əsgəri → düşmən/yerli/mülki*) və birbaşa/dolayı risk ölçülərini əhatə edirdi, biz isə bioloji / material substrat ölçüsünü irəli sürərək 3D model təklif edirik: X oxu (*horizontal: nədən nəyə*), Y oxu (*şaquli-1: birbaşa/dolayı*) və Z oxu (*şaquli-2: bioloji/material*). Bu model göstərir ki, müasir müharibədə risk eyni zamanda coğrafi (*məkan*), sosial (*sinif, milli mənsəbiyyət*) və ontoloji (*bədən yoxsa material/texnoloji vasitə*) şəkildə ötürülür və bu üç ölçü qarşılıqlı əlaqəlidir. Bioloji-material transfer paradoks nəticə yaradır: müharibə Qərb üçün daha az qanlı olur, amma daha davamlı olur (siyasi xərc aşağıdır), müharibə daha bahalı olur (*intensiv kapital*), amma daha asan başlanır.

Martin Şou (2002, ss.14-15) hərbi itkilər və mülki zərər arasındakı asimetriyanı sorğulasa da, müasir dron müharibələri məsələni “itkisiz müharibə” və “yüksək texnoloji maliyyə” müstəvisinə keçirir. Əsas etik problem bioloji riskin yoxluğunun yaratdığı mənəvi izolyasiyadır. Operator üçün müharibənin “videooyun” formatına düşməsi və cəmiyyət üçün tabutların gəlməməsi, zorakılığa qarşı təbii ictimai refleksi söndürür. Bu isə müharibənin “texniki əməliyyat” adı altında siyasi məsuliyyətdən kənarlaşdırılmasına (depolitizasiyaya) zəmin yaradır.

Ədəbiyyat icmalı və nəzəri töhfə: Bioloji-material risk transferi ideyası tamamilə yeni olmasa da, mövcud ədəbiyyatda adətən parçalanmış və implisit şəkildə təqdim olunur. Məsələn, Hil (2022) “On Posthuman War (*İnsan-sonrası müharibəyə dair mülahizələr*)” əsərində müharibənin insanın özündən kənara genişlənmə prosesini təhlil edərək [10], “Bullets, beans, and data (*Güllə, ərzaq və məlumat*)” prinsipi çərçivəsində hər şeyin müharibə materialına çevrildiyini vurğulayır. O, riskin “insan bədənindən” başqa substratlara (*məlumat, identifikasiya, idrak*) keçidini qeyd edir, lakin əsasən idrak və məlumat müharibəsinə fokuslanır. Uzaq məsafədən aparılan müharibə ideyasına aid ədəbiyyatlar [10; 13; 4] isə risk transferinin uzaqdan texnologiyalara daxil edilməsi kimi qəsdən həyata keçirilən strategiya olduğunu göstərir, siyasi xərcin azalması məntiqini təsdiqləyir və bioloji riskdən uzaqlaşmanı empirik “Case study”-lər vasitəsilə təsvir edir, lakin bioloji→material ontoloji keçid terminologiyasını sistemli şəkildə istifadə etmir. Uilkoks (2017) dron müharibəsini posthuman feminist nəzəriyyə prizmasından nəzərdən keçirərək, süni intellekt və alqoritmik qərar qəbulətmənin bədən-lənmənin yeni forması kimi çıxış etdiyini əsaslandırır və bədən-texnologiya dialektikasını ön plana çəkir [17]; bununla belə, gender və irq kateqoriyalarını analizlərin mərkəzinə yetərincə yerləşdirmədiyi üçün yanaşma həmin kontekstlərdə məhdud qalır. Koker (2013) “Post-human warfare (*İnsan-sonrası müharibə*)” konsepsiyasını təklif edərək müharibənin getdikcə insan təcrübəsindən uzaqlaşdığını göstərir, lakin daha çox strategiya, etika və insan psixologiyası kontekstində qalır [6]. Bruks (2016) isə ABŞ-ın yarım əsr ərzində “Amerikan ictimaiyyətinin qanını deyil, pulunu sərf etməyə hazır olduğuna” əsaslanan hərbi modelini təsvir edir ki, bu birbaşa bizim “bioloji→material” transferini təsdiqləyir, lakin siyasət tövsiyələri səviyyəsində qalır və nəzəri çərçivəyə malik deyil [3]. Mövcud ədəbiyyat ideyamızın ayrı-ayrı elementlərini təsdiqləyir: riskin bioloji daşıyıcıdan uzaqlaşması, texnologiyanın risk daşıyıcısı olması, siyasi xərcin azalması, material xərcin artması, bədən-texnologiya transformasiyası. Lakin bu arqumentləri vahid, sistemli nəzəri çərçivəyə qoymayıb. Bizim orijinal töhfələrimiz

dörd əsas istiqamətdədir:

1. Ontoloji aydınlıq və terminoloji dəqiqlik: “Bioloji substrat → material substrat” kimi aydın ontoloji dil yaradırıq və risk transferini yalnız horizontal deyil, həm də vertikal olaraq konseptuallaşdırırıq. Eyni zamanda Şounun 2D modelini 3D modelə əvəz edirik.

2. Hesabat mexanizmləri və siyasi asimmetriyanın sistemativ analizi: Dörd struktural səbəb göstəririk (*hesabat bulanıqlığı, emosional boşluq, iqtisadi normalizasiya, sənaye marağı*) və material itkilərin “siyasi cəhətdən ucuz” olmasının epistemoloji və diskursiv mexanizmlərini açıırıq.

3. Şou ilə yaradıcı sintez: Onun risk transfer modelini inkar etmir, əksinə genişləndiririk və göstəririk ki, horizontal transfer effektiv olmaq üçün vertikal transfer tələb edir.

4. İqtisadi-siyasi dinamikanın integrasiyası: Kapitalist müharibənin siyasi iqtisadiyyatını risk transferi ilə birləşdiririk və material riskin kapital akkumulyasiyası və hərbi-sənaye kompleksi ilə əlaqəsini vurğulayırıq, riskin materiallaşdırılmasının struktur maraq yaratdığını (*itkidən qazanc*) təhlil edirik.

Horizontal və vertikal risk transferinin integrasiyası: Bizim nəzəri modelimiz mövcud ədəbiyyatda körpü funksiyası daşıyır və empirik tapıntılarla konseptual müzakirələri əlaqələndirən bir çərçivə təklif edir. Mövcud ədəbiyyat əsasən iki səviyyədə strukturlaşır: (1) empirik-təsviri səviyyə (*Remote Warfare Studies*) konkret kampaniyaları təhlil edir və “nə baş verir?” sualına cavab verir; (2) fəlsəfi-konseptual səviyyə (*Posthuman Theory*) müharibənin fundamental ontoloji transformasiyasını müzakirə edir və “müharibə nədir və insan-texnologiya sərhədi haradadır?” suallarını gündəmə gətirir. Bizim modelimiz isə empirik nümunələri nəzəri çərçivəyə yerləşdirərək “niyə və necə?” suallarına cavab verir və Şounun horizontal transfer modeli ilə bizim vertikal transfer modelimizi integrasiya edir.

Biz üç analitik addım təklif edirik:

• 1. Empirik müşahidə (*Şounun statistik göstəricilərindən və müasir müharibə məlumatlarından istifadə*);

• 2. nəzəri abstraksiya (“*bioloji substrat → material substrat*” keçidini ifadə edən ontoloji dilin qurulması);

• 3. mexanizm izahı (*siyasi təzyiqin asimmetriyasını izah edən dörd struktur səbəbin təqdimatı*).

Bu metodologiya həm empirik olaraq yoxlana bilən, həm də nəzəri baxımdan genişlənə bilən model qurmağa imkan verir və yeni tədqiqat suallarını açır: kibermüharibədə risk transferi necə işləyir və risk tamamilə “qeyri-material” ola bilərmi? Süni intellekt və avtonom silahlar vertikal transferi daha da dərinləşdirirmi? Material riskin hədd nöqtəsi varmı (maliyyə tükənməsi, texnoloji həssaslıq)? Qeyri-Qərb aktorları oxşar model qurduqda nə baş verər? “Risk rebound”-un material formada təzahürü necə ola bilər (kiberhücum, iqtisadi böhran)?

Nəticə. İnsan-sonrası müharibənin ziddiyyətli gələcəyi. Risk transferi dinamikasının tarixi təkamülü göstərir ki, XIX əsrdə əsgər bədəni (*qəhrəmanlıq ideologiyası çərçivəsində*) əsas risk daşıyıcısı idi; millətçilik bu itkini legitimləşdirdiyi üçün siyasi təzyiq nisbətən zəif qalırdı. XX əsrin ortalarında kütləvi ölümün (*total war*) və nüvə təhlükəsinin yaratdığı miqyas səbəbindən siyasi təzyiq orta səviyyəyə yüksəldi. 1960-1990 dövründə isə (*xüsusən Vyetnam kontekstində*) media təsiri və demokratik hesabatlılıq mexanizmləri nəticəsində əsgər bədəni yüksək siyasi təzyiqin əsas mənbəyinə çevrildi. 1990-2020 dövründə mülki əhali və texnologiya, Şounun diaqnozu çərçivəsində, orta səviyyəli siyasi təzyiq yaratdı. 2020-ci ildən sonrakı mərhələdə isə texnologiya və süni intellekt bioloji riski sifra yaxınlaşdırdıqca siyasi təzyiqin azalması ehtimalı güclənir.

Bu trayektoriya riskin bioloji substratdan tədricən çıxarılaraq material substrata daşınmasına işarə edir və bunu postinsan müharibə kimi xarakterizə etmək olar: insan bədəni nə hədəf, nə silah, nə də qurban kimi mərkəzi mövqedə dayanır; müharibə getdikcə “maşın-maşın” qarşıdurmasına çevrilir, siyasi təzyiq minimuma enir və müharibə praktikasının normallaşması sürətlənir. Şou (2001) riskin ötürülməsinin daxili ziddiyyət yaratdığını və müəyyən şərtlərdə riskin geri qayıdışının baş verə biləcəyini qeyd edirdi [15]. Bizim əlavəmiz ondan ibarətdir ki, material riskin ötürülməsi bu ziddiyyəti həm dərinləşdirir, həm də müəyyən mənada ləngidə bilər: bioloji risk azaldıqca geri qayıdış gecikə bilər; lakin material itkilərin yığılması maliyyə resurslarının tükənməsi fonunda iqtisadi böhran yarada bilər. Kibermüharibə şəraitində isə risk gözlənilməz şəkildə Qərbə geri döna bilər; buna səbəb həyatı

əhəmiyyətli infrastrukturun texnoloji həssaslığıdır. Şounun riskin horizontal transferi müharibənin etik legitimliyini sarsıdırsa, bizim vertikal (*bioloji* → *material*) transfer modelimiz müharibənin siyasi dayanıqlığını artırır; lakin eyni zamanda onun iqtisadi və texnoloji davamlılığını sual altına salır. Bu dinamikanın məntiqi sonluğu müharibənin bioloji daşıyıcılardan mümkün qədər azad edilməsidir. Belə bir postinsan müharibə şəraitində insan bədəni nə hədəf, nə silah, nə də qurban kimi görünməyə bilər; lakin məhz bu abstraksiyalaşma müharibəni daha normallaşmış, daha davamlı və potensial olaraq daha təhlükəli edə bilər. Çünki riskin materiallaşdırılması çox vaxt onun görünməzləşdirilməsi ilə müşayiət olunur; görünməyən risk isə daha çətin izlənen və nəticə etibarilə daha çətin idarə olunan riskdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adams, R. Michel Foucault: Biopolitics and Biopower: [Elektron resurs] / R.Adams; Critical Legal Thinking. - 2017. - URL: <https://criticallegalthinking.com/2017/05/10/michel-foucault-biopolitics-biopower/> [30.06.2025].
2. Biopolitics: Foucault, Esposito and Agamben: [Elektron resurs] / Unit for Criticism and Interpretive Theory. - Urbana: University of Illinois, - 2015. - URL: <https://criticism.illinois.edu/blog/biopolitics-foucault-esposito-and-agamben> [30.06.2025].
3. Brooks, R. How Everything Became War and the Military Became Everything / R.Brooks. - New York: Simon & Schuster, - 2016. - 438 p.
4. Bruneau, T.C. Proxy warfare: Rethinking the paradigm / T.C.Bruneau, A.Croissant // - London: Small Wars & Insurgencies, - 2019. Vol. 30, № 4, - p.678-702.
5. Burrelli, D.F. Military Death Benefits: Status and Proposals: [Elektron resurs] / D.F.Burrelli, J.R.Corwell; Congressional Research Service. - Washington: - 2005. - URL: <https://sgp.fas.org/crs/natsec/RL32769.pdf> [30.06.2025].
6. Coker, C. Warrior Ethos and the Post-Human Warrior / C.Coker. - Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, - 2013. - 168 p.
7. Crawford, N.C. Human Cost of Post-9/11 Wars: Direct War Deaths in Major War Zones: [Elektron resurs] / N.C.Crawford; Costs of War, Watson Institute. - 2021. - URL: <https://costsofwar.watson.brown.edu/paper/human-cost-post-911-wars-direct-war-deaths-major-war-zones> [30.06.2025].
8. Crawford, N.C. U.S. Federal Budgetary Costs of the Post-9/11 Wars: [Elektron resurs] / N.C.Crawford; Costs of War, Watson Institute. - 2021. - URL: <https://costsofwar.watson.brown.edu/costs/economic/us-federal-budget> [30.06.2025].
9. Gould, L. Remote warfare and the crisis of legitimacy / L.Gould, N.Stel // - London: Third World Quarterly, - 2023. Vol. 44, № 5, - p.1023-1040.
10. Hill, M. On Posthuman War: Computation and Military Violence / M.Hill. - Minneapolis: University of Minnesota Press, - 2022. - 260 p.
11. Human Rights Watch. Needless Deaths in the Gulf War: Civilian Casualties During the Air Campaign and Violations of the Laws of War: [Elektron resurs] / Human Rights Watch. - New York: - 1991. - URL: <https://www.hrw.org/reports/1991/gulfwar/> [30.06.2025].
12. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia: [Elektron resurs] / ICTY. - The Hague: - 2000. - URL: <https://www.icty.org/en/press/final-report-prosecutor-committee-established-review-nato-bombing-campaign-against-federal> [30.06.2025].
13. Kreps, S.E. Drones: What Everyone Needs to Know / S.E.Kreps. - Oxford: Oxford University Press, - 2016. - 216 p.
14. Shaw, M. Risk-transfer militarism, small massacres and the historic legitimacy of war / M.Shaw // - London: International Relations, - 2002. Vol. 16, № 3, - p.343-359.
15. Shaw, M. Risk-transfer militarism: the new Western way of war: [Elektron resurs] / M.Shaw. - 2001. - URL: <https://martinshaw.org/2009/12/13/risk-transfer-militarism-the-new-western-way-of-war-13-nov-2001/> [30.06.2025].

16. Statista. Countries with the highest military spending: [Elektron resurs] / Statista. - 2024. - URL: <https://www.statista.com/statistics/262742/countries-with-the-highest-military-spending/> [30.06.2025].
17. Wilcox, L. Embodied resistance: Drone warfare and feminist posthumanism / L. Wilcox // - Oslo: Security Dialogue, - 2017. Vol. 48, № 6, - p. 531-549.

ЭЛЬГЮН ТАГИЗАДЕ

Докторант, Бакинский государственный университет

ТРАНСФОРМАЦИЯ РИСКА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ: ПЕРЕХОД ОТ БИОПОЛИТИКИ К МАТЕРИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ

В статье обосновывается, что в современной западной войне риск переносится не только горизонтально (от западного солдата к другим), но и вертикально - от биологического носителя к материальному. Расширяя теорию “Милитаризма переноса риска” Мартина Шоу, анализируется трансформация риска из демографически-эмоциональной формы в экономически-технократическую. В исследовании изучается механизм снижения политического давления путем кодирования потерь БПЛА и киберсистем как “финансовых издержек”. Автор предлагает новую трехмерную (3D) аналитическую модель, добавляя к существующему подходу измерение “биологический/материальный субстрат”, и систематизирует структурные причины того, почему материальные потери считаются политически “дешевыми”. В результате оценивается дилемма этической легитимности и экономической устойчивости “постгероической” войны.

Ключевые слова: Перенос риска, Мартин Шоу, биополитика, материал-политика, биологическо-материальный перенос, постгероическая война, война дронов, вертикальный перенос.

ELGUN TAGHIZADE

PhD student, Baku State University

RISK TRANSFORMATION IN INTERNATIONAL RELATIONS: TRANSITION FROM BIO-POLITICS TO MATERIAL-POLITICS

The article argues that in modern Western warfare, risk is transferred not only horizontally (from the Western soldier to others) but also vertically - from the biological carrier to the material carrier. By expanding Martin Shaw's theory of “Risk-Transfer Militarism,” the transformation of risk from a demographic-emotional form to an economic-technocratic form is analyzed. The study examines the mechanism by which UAVs and cyber systems reduce political pressure by encoding losses as “financial costs.” The author proposes a new 3D analytical model by adding the “biological/material substrate” dimension to the existing approach and systematizes the structural reasons for material losses being politically “cheap.” Consequently, the dilemma regarding the ethical legitimacy and economic sustainability of “post-heroic” warfare is evaluated.

Keywords: Risk transfer, Martin Shaw, bio-politics, material-politics, biological-material transfer, post-heroic warfare, drone warfare, vertical transfer.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 iyun 2025-ci il

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Kərəm Məmmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 327; 339.9

ЛЯМАН СУЛЕЙМАН-ЗАДЕ

Докторант кафедры «Международные отношения»
Бакинского Государственного Университета
lyama13@gmail.com

КУЛЬТУРА В ЦИФРОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/154-160>

На протяжении веков страны устанавливали связи, выходящие за рамки территориальных границ, демонстрируя уникальные национальные культуры, идентичность, обычаи и мораль. Процесс обмена художественными, литературными, музыкальными и визуальными произведениями по сей день остается мощным инструментом, благоприятствующим взаимопониманию и консенсусу между государствами. Областью политики, в которой государства стремятся мобилизовать свои культурные ресурсы в целях достижения внешнеполитических задач, является культурная дипломатия. В статье рассматриваются вопросы адаптации цифровых коммуникационных стратегий к многообразным культурным контекстам, способствующим сотрудничеству со странами мирового сообщества и формированию положительного имиджа государства.

Ключевые слова: культура, культурная дипломатия, цифровые технологии, киберпространство, международные отношения.

Введение. На протяжении веков, народы обменивались уникальным, присущим только им, культурным богатством, влияя друг на друга посредством искусства, литературы, знаний и опыта, в результате чего различные культуры, сталкиваясь и сливаясь, обретали более совершенные формы.

Ученые по-разному определяли и определяют понятие культура. Английский этнолог Эдвард Тейлор, в своем классическом труде «Первобытная культура» (1871), предположил, что культура относится к различным способам знаний, убеждений и этических норм, объединяющих общество. Американский философ Джордж Герберт Мид в монографии «Разум, я и общество» сосредоточился на организации общего поведения людей в обществе, осваивающих мир через символические значения. [11, с.2] Культура как «паутина смыслов» в «Интерпретации культур» американского социолога Клиффорда Гирца, обозначена, как совокупность символов, привычек, правил, артефактов и других социальных возможностей, дающая людям мотивацию [3, с.26].

Сочетание явных и скрытых моделей поведения, усвоенных с течением времени и переданных посредством сложных символов, формирующих отличный от генетического «механизм» наследования – социальную наследственность, благодаря чему цивилизации могут документировать и создавать историю на протяжении поколений, образуют понятие культура. Знания, мысли и творчество индивида, кодируясь в знаковых системах, отрываются от него, обретая независимое существование и становятся носителем информации социальной культуры. Следовательно, культура является важнейшей информационной основой человеческого общества, и решающим условием его существования [4, с.147].

В современном цифровом обществе неотделимая от информации культура играет особую роль. Интернет и цифровые технологии погрузили человечество в новую реальность, существенно отличающуюся от привычной, в которой оно жило тысячелетиями. Сегодня мировоззрение людей зависит не только от непосредственного физического, но и от виртуального пространства. Появление ноутбуков, смартфонов трансформировало представления о пространстве и времени, сильно повлияв на повседневную жизнь человека. Непосредственное взаимодействие и постоянная доступность являются специфическими особенностями культурных изменений, которые человечество переживает в цифровую эпоху.

Наряду с этим, несомненно выдающимся достижением цифровых технологий стала доступность культурного богатства человечества каждому члену общества. Происходит индивидуализация культурного пространства, формирование уникальных личных культурных микромиров, человек получает возможность выбирать контент для учёбы, работы и развлечений, в соответствии со своими склонностями и личными приоритетами, активно поддерживаемую технологиями искусственного интеллекта. В определённом смысле культура, обрела новый пласт в форме интерактивного виртуального пространства.

Еще одной особенностью цифровой эпохи является персонализация в киберпространстве - новое явление, связанное с одним из фундаментальных вопросов человеческой культуры, со времен Сократа и Петрарки «кто я?» «что такое человек?». Появление виртуальной сетевой жизни, как неотъемлемой части реальной имеет важное значение для формирования личности индивида [12, с.295] Человек формирует свою собственную сетевую личность в киберпространстве взаимодействуя с многочисленными пользователями сети и сетевыми сообществами. При этом, «виртуальная личность» человека может быть полной противоположностью его «реальной личности».

Предметом исследования данной статьи является цифровая культурная дипломатия, как одна из составляющих процесса цифровизации международных отношений.

Цель статьи:

1. Определение понятия культуры в цифровом обществе, ее влияния на международные отношения;
2. Анализ цифровой культурной дипломатии во взаимосвязи с процессами глобализации и культурной идентичностью.

Задачей статьи является исследование цифровых механизмов, способных привести инновации в культурные проекты и процессы культурной дипломатии.

Методы исследования, использовавшиеся для определения понятия культуры и анализа цифровой культурной дипломатии, их проекции на международные отношения - это качественные методы, контент-анализ и кейс-стади, обеспечивающие глубокое понимание культурных нюансов. В статье использован также метод сравнения множественных объектов для понимания их особенностей, взаимодействия и отличий.

Теоретическая значимость работы. Литература по вопросам культурной дипломатии представлена большим количеством научных работ и статей, но как показал анализ исследований, посвященных использованию современных тенденций, в частности, цифровых технологий, невелик. Статья стремится восполнить этот пробел, анализируя особенности культуры цифрового общества, его особенностей и проблем.

Культура в цифровой реальности. Определение сущности цифровой реальности основано на фундаментальных трансформациях человеческого опыта в цифровой век. И это прежде всего:

- Размывание границ между реальностью и виртуальностью, изменившее традиционное восприятие физической реальности.
- Стирание различий между человеком, предметным миром и артефактами и его влияние на человеческую культуру в целом, на искусство, литературу и образование в частности. В результате взаимопроникновения мира людей, вещей и природы появляются гибридные сущности - «человек-вещь», «вещь-человек» (нано-робот, чат-бот).
- Переход от дефицита информации к ее избытку. Человек стремится выжить в безбрежном океане информации, меняя представление о том, что такое знание и информация. Изменяется степень доверия к источникам информации, восприятие их достоверности, убежденность в отсутствии манипуляционного и дезинформационного контента. [2, с.44].

Цифровые технологии преобразили структуру культурной индустрии, приведя к существенным изменениям в структуре культурного потребления, культурного производства, культурного рынка и соотношении отечественной и зарубежной культуры. До цифровой эпохи создание и публикация контента строго регламентировались и основывались на принципиаль-

ном различии между автором и его читателями или зрителями. В цифровую эпоху это различие устарело, поскольку автором может быть каждый, т.к. публикация контента в сети предельно проста и не сопряжена с материальными затратами. Характерной чертой сетевого общества является его динамичность и способность людей быть как потребителями, так и производителями контента. Стремление творческих людей к культурному контенту и потребность потребителей в нём будут постоянно порождать выдающиеся культурные произведения с богатым подтекстом и устойчивым влиянием. *Информационная открытость - одна из главных черт культуры цифрового общества* [1, с.197].

Легкость доступа к множеству видов информации (новостям, литературе, музыке, научным знаниям) изменила природу человеческого опыта: возможность любого человека выбирать желаемый контент, открыла новые способы построения мировоззрения, отношений с другими людьми и понимания того, что считается полноценной человеческой сущностью [6, с.410].

Внутреннее противоречие цифровых технологий состоит в их способности предоставить большие возможности человеческой культуре, одновременно с этим привнося в нее деструктивное начало. Немецкий философ Арнольд Гелен в работе «Мораль и гипермораль», предупреждал о грядущем разрыве между прямым соприкосновением человека с физическим миром, опасным отстранением от него через опосредованные и виртуальные формы коммуникации. Французский философ конца XX – начала XXI века, Бернар Стиглер, в трактате «Техника и время» описывает цифровые технологии как фармакон, позаимствовав греческий термин у Платона, который можно понимать и как лекарство, и как яд, предупреждая, что нынешнее состояние общества влечет за собой потерю и тривиализацию интеллектуальных и научных знаний. Интеграция онлайн-пространств в человеческую культуру, по его мнению, привела к тому, что нынешняя цифровая культура, подпитываемая крупными корпорациями, поощряющими потребительство, с помощью сложных алгоритмов искусственного интеллекта и перепределяющими человеческий опыт, приводит к вырождению и разрушению общественной жизни. Идеи Стиглера становятся предупреждением: технологии в руках корпораций индустрии развлечений, манипуляций - яд, технологии, направленные на обучение, просвещение и культуру, безусловно - лекарство.

Безусловно, культура сегодня включает в себя как «высокую» (литературу, искусство, образование), так и массовую культуру, однако стоит заметить, что культурные антропологи расходятся во мнении, является ли массовая культура культурой вообще. Ученые, различающие высокую культуру и низшую культуру, не рассматривают массовую культуру в том же ключе, что и этнические культурные практики или высокую культуру, в то время как политологи теории культурной гегемонии граммшианской философии, считают массовой культурой и культурные институты средством проявления власти правящей элиты. [7, с.2] Идеологические баталии ведутся в цифровом пространстве посредством производства контента для глобальной аудитории, ведь массовая культура, в цифровой реальности стала инструментом беспрецедентного влияния на страны мирового сообщества.

Массовая поп-культура США, как инструмент продвижения американских интересов, является доминирующей в мире. Музыка, кинематограф, танцы и мода широко пропагандируют американские ценности индивидуализма и свободы. Даже в период борьбы с коммунизмом, несмотря на запрет голливудских фильмов в СССР, они распространялись на видео кассетах через чёрный рынок, популяризируя американских актёров и продюсеров. Президент Вудро Вильсон писал, что кино является «высшим средством распространения общественной информации» и что оно «подходит... для представления американских планов и целей». США тонко продвигают свои дипломатические и экономические интересы, активно проникая в различные сообщества по всему миру со своими политически заряженными нарративами об американской мечте, превращая ее в идеал для многих. Американская поп-культура усилилась благодаря растущей тенденции использования социальных сетей. Такие цифровые платформы, как Netflix и Spotify, самый популярный контент которых происходит из США, востребованы по всему миру. Более того, американские социальные сети, включая Facebook, X (Twitter)

ter) и Instagram, стали мощными каналами для экспорта американских культурных тенденций и образа жизни для международной аудитории. К примеру, в Европе американские фильмы ежегодно составляют около 70% европейских кассовых сборов [16, с.7].

Среди стран Восточной Азии Южная Корея сумела сохранить и распространить свою культурную идентичность, несмотря на стремительное распространение западной культуры. С 1990-х годов набирает силу корейская волна (Халлю), глобальная популярность южнокорейской поп-культуры. Охватившие вначале Ближний Восток, Юго-Восточную и Южную Азию, корейские сериалы, фильмы, мода, анимация, видеоигры, технологии и косметика постепенно превратились в глобальный тренд. Разнообразие популярного контента, использование популярных сайтов, таких как YouTube, социальных сетей для общения с фанатами, платформы для видеороликов TikTok для отзывов о косметике, привели к быстрому росту культурного влияния за пределами Азии и Европы. Южная Корея стала крупным экспортёром популярной культуры, уделяя первостепенное внимание не только сохранению своего культурного наследия, но и продвигая его в глобальном масштабе. Учитывая, что большинство зарубежных поклонников - это молодые люди, являющиеся потенциальными влиятельными фигурами в будущем, «мягкая сила» культурной индустрии открывает долгосрочные перспективы. «Халлю», став центром глобального общественного интереса, превратилась в инструмент дипломатии Южной Кореи. Вслед за Кореей, Турция активно продвигает свою историю, национальные традиции, обычаи, идеологию, снимая большое количество сериалов, пользующихся успехом во многих странах мира, и продублированных на многие национальные языки [10, с.22].

Растущее влияние аниме (японская анимация) во всем мире создало «культурный коридор» для японской культурной дипломатии, сделав его одним из символов японской популярной культуры. Япония официально продвигает аниме и мангу (комиксы) в качестве политики культурного привлечения, чтобы усилить свою «культурную мощь» в качестве «мягкой силы». В усилиях Японии по укреплению своего экономического могущества аниме превратилось в многогранный феномен, имеющий экономическое и культурное значение. [15, с.25] Таким образом, подход к управлению экспортными рынками сместился от традиционных методов в сторону поиска инновационных путей экономического роста. На примере стран, успешно продвигающих свои интересы в глобальном масштабе, мы видим, что культура, получившая цифровой пласт обрела новый статус в международных отношениях и процессах культурной дипломатии.

Признано, что культурная дипломатия – одно из самых влиятельных и значимых средств реализации внешнеполитической стратегии любого государства, претендующего на значимую роль в системе современных международных отношений.[8, с.1] Культурная дипломатия объединяет политику государства в отношении конкретных направлений культурной внешнеполитической деятельности, инструментальном использовании культуры и культурных норм во внешнеполитических действиях; способствует использованию инструментов культурного воздействия в дипломатической деятельности государства для достижения межгосударственного взаимопонимания, мира и стабильности.

Термин «культурная дипломатия» был введен в научный оборот в 1930-х годах американским исследователем Ф.Баргхорном. По его мнению, культурная дипломатия – это «манипулирование культурными материалами и кадрами в пропагандистских целях». Как видно идеологизированный подтекст термину приписывался изначально. На круглом столе ЮНЕСКО в Монако в 1967 году в докладе «Культурная политика – предварительные соображения» «совокупность принципов, административных и финансовых мероприятий и процедур, обеспечивающих основу для действий правительства в сфере культуры» получила название культурной политики [13, с.3].

В цифровой век механизмы культурной политики претерпевают существенные изменения.

- распространение и популяризация языка теперь осуществляется при помощи различные онлайн курсов и цифровых платформ для изучения языка (Duolingo, Busuu, Skyeng и т.д.);

- продвижение традиционной и современной культуры не обходится без онлайн формата – к примеру, Лувр, Британский музей и Метрополитен-музей, предоставляют доступ к своим коллекциям, предлагая виртуальные 3D туры и электронные образовательные материалы;

- расширение образовательных контактов; курсы и платформы для обучения содержат большой объем обучающего материала в цифровом формате, доступ к базам данных ведущих мировых библиотек и университетов как на платной, так и на бесплатной основе (Udeme, Coursera, Skillshare и т.д.) [14, с.101].

Современные цифровые платформы позволили музейным коллекциям путешествовать и охватывать более широкую международную аудиторию, открывая новые виртуальные пути для национальной культурной проекции. Благодаря созданию виртуальной и дополненной реальности, использованию мультимедийного пространства, «3D-мэппинга» и др., посетителям современных музеев удастся погрузиться в создаваемый иллюзорный мир [9, с.3]. Так, в Азербайджане культурный центр имени Гейдара Алиева и Корабль-музей «Сураханы», использующие VR, «3D-мэппинг» в своих экспозициях пользуются большой популярностью среди зарубежных и местных визитеров.

Обладая огромным потенциалом в сфере культурной дипломатии, цифровые технологии способны создавать пространства, преодолевающие границы и позволяющие художникам и деятелям искусства взаимодействовать с глобальной аудиторией, радикально расширяя возможности культурных связей. Помимо этого, для многих «цифровых аборигенов» мир национальных границ практически стирается. Молодежь, обходя территориальные границы, фактически формирует новый мир, создавая новые сообщества внутри игровых субкультур, художественных сообществ и т.д.

Заключение. Находящаяся в непрерывной динамике развития культура играет ключевую роль во взаимодействии стран, отражаясь на экономическом сотрудничестве, торговле и безопасности. В современных условиях, когда культурная дипломатия становится полем битвы за умы, сердца и кошельки людей по всему миру, для ведения эффективной культурной дипломатии, необходимо использование новейших инструментов с учетом актуальных мировых тенденций и трендов [5, с.2].

Очевидно, что современное киберпространство является эффективным инструментом доступа к информации и знаниям и средой, существенно влияющей на формирование мировоззрения людей. Такие тенденции, как цифровизация мировой и национальных культур, трансформация культурных пространств, формирование видения и системы ценностей, глокализация (когда глобальные тенденции адаптируются к локальным, а не вытесняют их), коллаборация, взаимодействие отраслей, онлайн-образование, уже продемонстрировали свою актуальность в современных условиях.

Перед Азербайджаном стоит задача поиска новых привлекательных культурных образов и символов, и актуализации старых для создания достойного имиджа страны и привлечения зарубежной аудитории. В 1998 году президентом Гейдаром Алиевым был принят «Закон о культуре», обновленный в 2012 году, основными тезисами которого стали: гуманность, демократичность, равенство, интеграция, качество, преемственность, светскость, талант, баланс и продуктивность. В 2014 году была утверждена «Концепция культуры Азербайджана», включающая решения о сохранении и пропаганде национальных традиций, улучшении материально-технической базы сферы культуры, а также ее популяризации через международные организации. Правительство Азербайджана и Фонд имени Гейдара Алиева уделяют огромное внимание культурным проектам, как на национальном уровне, так и на международном, используют значительный потенциал культуры и искусства для формирования привлекательного государственного имиджа.

Азербайджан адаптирует свой подход к культурной внешней политике в соответствии со своим собственным восприятием многополярного мира, понимая культурную дипломатию как динамичную практику, объединяющую деятелей искусств, политиков, правительства и гражданского общества. Трансформации, вызванные появлением новых технологий, форм ху-

дожественного самовыражения, культурных тенденций и художественных практик, свидетельствует о динамично изменяющихся процессах культурной дипломатии. Чтобы справиться с темпом всех этих новых событий, перед Азербайджаном стоит задача более пристального изучения и применения гибридных моделей и цифровых сред международных культурных коммуникаций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Елькина, Елена Евграфовна. "Цифровая культура: понятие, модели и практики." Информационное общество: образование, наука, культура и технологии будущего 2 (2018): 195-203. - https://web.archive.org/web/20200509013102id_/https://openbooks.itmo.ru/ru/file/8471/8471.pdf [25.11.2025].
2. Казанская, Ирина Витальевна, Сергей Викторович Ямщиков, and Алина Петровна Ромашкина. "Потребление и потребительское поведение в цифровую эпоху". Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки 1 (2022): 43-47. - <https://cyberleninka.ru/article/n/potreblenie-i-potrebitelskoe-povedenie-v-tsifrovuyu-epohu> [25.11.2025].
3. Клиффорд Гирц, «Интерпретации культур», Москва, Роспэн, 2004, 560 с. - https://monoskop.org/images/4/49/Geertz_Clifford_Interpretacija_kultur.pdf [25.11.2025].
4. Марков, Борис Васильевич. "Человек и общество в цифровую эпоху". Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика 20.2 (2020): 143-148. <https://cyberleninka.ru/article/n/chelovek-i-obschestvo-v-tsifrovuyu-epohu> [25.11.2025].
5. Соколова, Наталья Леонидовна. "Цифровая культура или культура в цифровую эпоху?" Международный журнал исследований культуры, 3 (8) (2012): 6-10. - <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-kultura-ili-kultura-v-tsifrovuyu-epohu> [25.11.2025].
6. Фролова, Светлана Михайловна, and Евгения Викторовна Листвина. "Культура в эпоху цифровизации: социально-философское осмысление". Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика 19.4 (2019): 408-412. - <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-v-epohu-tsifrovizatsii-sotsialno-filosofskoe-osmyslenie> [25.11.2025].
7. Addis Assefa. "Navigating the Digital Media: The Role of Media in Public Diplomacy and International Relations". Media and Public Diplomacy for International Connectivity, Paramedia Komunikatama, 2024. - https://kemlu.go.id/files/repositori/80503/1732088725673d93953b48c_7__Media_and_Public_Diplomacy_For_International_Connectivity.pdf [25.11.2025].
8. Alaa Al-Qataneh. "The Role of Culture in International Relations beyond Political Boundaries". International Journal of Social Sciences, 2024. - https://www.sobider.net/FileUpload/ep842424/File/27.the_role_of_culture_in_international_relations_beyond_political_boundaries.pdf [25.11.2025].
9. Ephrem Tefera Gonfa. "Beyond Borders: The Role of Media and Public Diplomacy in Global Engagement". Media and Public Diplomacy for International Connectivity, Paramedia Komunikatama, 2024. - https://kemlu.go.id/files/repositori/80503/1732088725673d93953b48c_7__Media_and_Public_Diplomacy_For_International_Connectivity.pdf [25.11.2025].
10. Ilya Levin, Dan Mamlock. "Culture and Society in the Digital Age". Culture Studies of Digital Society 12(2) 2021. - <https://www.mdpi.com/2078-2489/12/2/68> [25.11.2025].
11. Morris, Charles W. "George Herbert Mead, Mind, Self and Society." (1934). - <https://people.wku.edu/steve.groce/mindselfandsociety.pdf> [25.11.2025].
12. Mizana Khusnu Perdani, Ridwan Afandi, Sofian Lusa, Dana Indra Sensuse, Prasetyo Adi Wibowo Putro, Sofianti Indriasari. "Social Media as an Instrument of Public Diplomacy in the Digital Era: A Systematic Literature Review". Policy&Governance Review, 2024, 284-302. - <https://journal.iapa.or.id/pgr/article/download/976/442/> [25.11.2025].

13. Solieva Dilfuza Nosirjanovna. "History of International Relations and its Development in the Digital Era". Western European Journal of Historical Events and Social Science, Vol.3, Issue 5, 2025. Volume 3, Issue 5, May 2025. - <https://westerneuropenstudies.com/index.php/4> [25.11.2025].
14. Tatyana Gumenyuk, Maryna Frotveit, Ihor Bondar, Yurii Horban, Olena Karakoz. "Cultural Diplomacy in Modern International relations: The Influence of Digitalization". Journal of Theoretical and Applied Information Technology, Vol.99, No.7 2021. - <https://www.jatit.org/volumes/Vol99No7/7Vol99No7.pdf> [25.11.2025].
15. Tylor, Edward Burnett. Primitive culture: the science of culture. Vol. 1. Estes & Lauriat, 1874. - https://books.google.az/books?hl=en&lr=&id=ungPAAAYAAJ&oi=fnd&pg=PA26&dq=Edward+Taylor,+%22Primitive+Culture%22&ots=B1ydvUmk7a&sig=K4S0GLeSNhgsYiCVMXE-wMcgAlQ&redir_esc=y#v=onepage&q=Edward%20Taylor%2C%20%22Primitive%20Culture%22&f=false [25.11.2025].
16. Uddhab Gautam. "The Role of Culture Power: Examining the Influence of Popular Culture in Shaping Global Power Dynamics". Unity Journal, 2024, Vol.5, 41-56. - <https://scispace.com/pdf/the-role-of-culture-power-examining-the-influence-of-popular-4qphn92ny9.pdf> [25.11.2025].

LƏMAN SÜLEYMAN-ZADƏ

*Bakı Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı*

RƏQƏMSAL REALLIQDA MƏDƏNİYYƏT

Əsrlər boyu ölkələr milli sərhədləri aşan, özünəməxsus mədəniyyətlərini, kimliklərini, adət-ənənələrini və əxlaqını nümayiş etdirən əlaqələr qurublar. Ölkələr arasında bədii, ədəbi, musiqi və vizual əsərlərin mübadiləsi xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşımanın gücləndirilməsi üçün bir vasitədir. Mədəni diplomatiya dövlətlərin xarici siyasət məqsədlərinə çatmaq üçün öz mədəni resurslarını səfərbər etməyə çalışdıqları siyasət sahəsidir. Bu məqalə dünya ölkələri ilə əməkdaşlığı asanlaşdırmaq və müsbət milli imic yaratmaq üçün rəqəmsal kommunikasiya strategiyalarının müxtəlif mədəni kontekstlərə uyğunlaşdırılmasını araşdırır.

Açar sözlər: mədəniyyət, mədəni diplomatiya, rəqəmsal texnologiyalar, kiberməkan, beynəlxalq münasibətlər.

LAMAN SULEYMAN-ZADA

*Phd student of the International Relations Department
of Baku State University*

CULTURE IN DIGITAL REALITY

For centuries, countries have established connections that transcend national borders, showcasing their unique cultures, identities, customs, and morals. The exchange of artistic, literary, musical, and visual works between countries is a powerful tool for fostering mutual understanding between nations. Cultural diplomacy is an area of policy in which states seek to mobilize their cultural resources to achieve foreign policy goals. This article examines the adaptation of digital communication strategies to various cultural contexts to facilitate cooperation with countries around the world and foster a positive national image.

Keywords: culture, cultural diplomacy, digital technologies, cyberspace, international relations.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: s.e.f.d. Mehriban Babazadə, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 327

RAHIL DADASHLI

*PhD Candidate in Political Sciences,
Khazar University
rahil.dadashli@khazar.org*

**THE FUTURE OF THE EASTERN PARTNERSHIP IN THE SOUTH CAUCASUS:
SCENARIOS AND IMPLICATIONS FOR AZERBAIJAN, GEORGIA,
ARMENIA, AND THE EU**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/161-168>

The Eastern Partnership (EaP), launched in 2009 to strengthen political association and economic integration between the European Union and its eastern neighbours, has undergone significant transformation amid shifting geopolitical realities in the South Caucasus. This paper examines the evolving trajectory of the EaP and its implications for Armenia, Azerbaijan, and Georgia within the context of declining Russian influence, EU enlargement fatigue, regional conflicts, and emerging multipolar competition. After outlining the historical development and institutional architecture of the EaP, the study evaluates the divergent paths taken by the three South Caucasus states and assesses the program's current effectiveness. It then presents three future scenarios-complete cessation, continuation of the status quo, and comprehensive reform-and analyses their political, economic, and security consequences for the region and the EU. The findings suggest that while the EaP faces structural limitations and geopolitical constraints, a reformed and upgraded framework offers the most viable pathway for strengthening resilience, supporting democratic transformation, and enhancing regional stability. The paper concludes that differentiated engagement, strategic investment, and a renewed vision are essential for sustaining EU relevance and fostering long-term cooperation in the South Caucasus.

Keywords: South Caucasus, European Union, geopolitical competition, regional stability, EU integration.

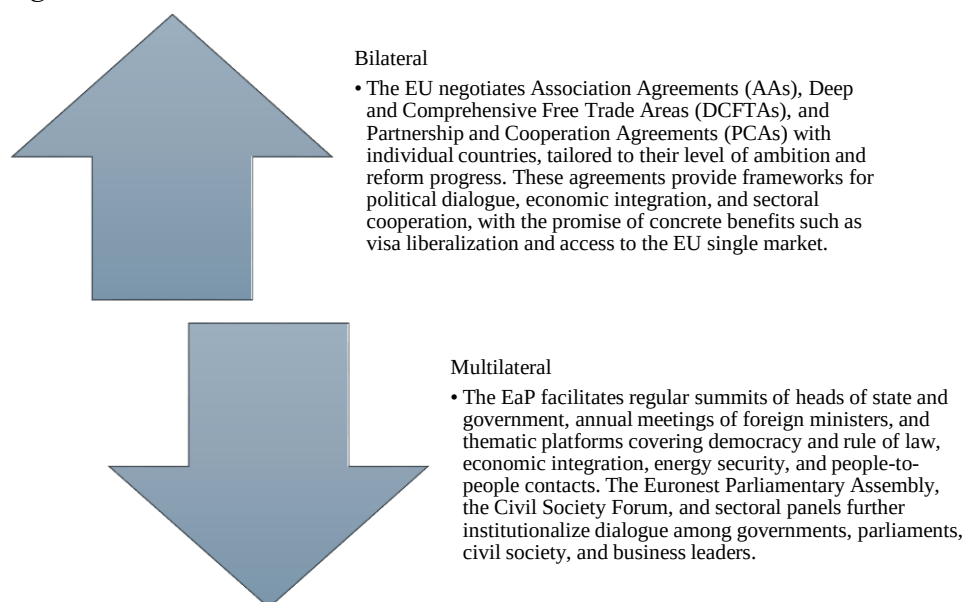
Introduction. The Eastern Partnership (EaP) program, launched in 2009, was conceived as a transformative initiative to bring the European Union (EU) and its eastern neighbours - Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Moldova, and Ukraine - closer together through political association, economic integration, and the promotion of shared values such as democracy, rule of law, and human rights. The South Caucasus, comprising Armenia, Azerbaijan, and Georgia, has been a focal point of the EaP, reflecting both the region's strategic importance and its complex geopolitical realities. Over the past decade and a half, the region has witnessed dramatic shifts: Russia's assertive interventions, the EU's internal divisions and enlargement fatigue, the rise of new external actors, and the eruption and resolution of regional conflicts. These developments have fundamentally altered the context in which the EaP operates, raising pressing questions about its future relevance and effectiveness.

This article provides a comprehensive analysis of the EaP's trajectory in the South Caucasus, beginning with its historical origins and institutional architecture, before assessing the evolving geopolitical landscape and the distinct paths taken by Armenia, Azerbaijan, and Georgia. It then explores three plausible future scenarios for the EaP in the region: (1) complete cessation of the program, (2) continuation in its current, limited form, and (3) a reformed and upgraded EaP with renewed strategic vision. For each scenario, the article analyzes the implications for the three South Caucasus countries and for the EU's broader neighborhood policy, drawing on recent policy shifts, expert analyses, and the latest monitoring data. A comparative table summarizes the projected outcomes, providing a clear reference for policymakers and stakeholders.

Background. After the 2004 enlargement many within the EU started to sound dissatisfaction that further enlargement may jeopardize the future of the union. Though many supported that according to Copenhagen criteria states situated in Europe and meet those requirements can join the union, on

the other hand, various centres defended deepen integration rather than extending its physical border referring to enlargement fatigue. So, the new program European Neighbourhood Policy (ENP) was introduced which aimed to circle the EU with friendly countries. However, The ENP grouped together countries with vastly different political, economic, and social realities - ranging from the Mediterranean to Eastern Europe - and failed to offer a credible path to EU accession, thereby limiting its transformative potential. Thus, to mitigate this shortcoming Polish Prime Minister Donald Tusk, with strong backing from Sweden, proposed a new initiative focused specifically on the EU's eastern neighbours. This proposal, presented in May 2008, aimed to deepen cooperation with Ukraine, Georgia, Armenia, Azerbaijan, and Moldova, while not excluding the possibility of future accession (1). The Eastern Partnership (EaP) Program was officially launched at the Prague Summit in May 2009, with the explicit goal of fostering closer political and economic ties, supporting democratic reforms, and enhancing regional stability. The program was designed to provide a differentiated approach, recognizing the unique aspirations and challenges of each partner country, and to separate the eastern neighbours from the broader "ring of friends" under the ENP. The EaP's institutional architecture is characterized by a dual-track approach: bilateral and multilateral cooperation (see figure 1).

Figure 1. The EaP's institutional architecture.

Source: based on analysis

The EaP's objectives have evolved over time, with the 2021 summit identifying five long-term policy priorities: resilient, sustainable, and integrated economies; accountable institutions and rule of law; environmental and climate resilience; digital transformation; and fair and inclusive societies. The current agenda is supported by a €2.3 billion investment plan, aiming to leverage up to €17 billion in public and private investments across the region (see Table 1).

Table 1.

Eastern Partnership 2025 Targets and Status

Target	2025 Goal	Current Status (as of late 2025/early 2026)
SMEs supported	500,000 SMEs	Ongoing – EU/EIB financing packages (esp. Ukraine) are expanding SME access, but full figures not yet published.
Rule of law	Asset declarations verified for all high-level officials	Partial – reforms underway, but implementation varies by country; Ukraine and Georgia have advanced, others lag.

Connectivity	3,000 km of roads/rail upgraded	Progress – infrastructure projects funded, but war in Ukraine disrupted completion.
Mobility opportunities	70,000 exchanges for students, staff, youth	Achieved/close – Erasmus+ and EaP mobility schemes have been widely implemented.
Cyber resilience	Stronger frameworks against hybrid threats	Strengthened – EU support has built partner capacity, especially in Ukraine’s cyber defence.
Energy efficiency	250,000 households cut energy use by 20%	Partial – energy projects ongoing, but full target not yet confirmed.
Environment & climate	3 million more people with safe water; air quality improved in 300 cities	Mixed – water access expanded, but air quality monitoring uneven.
Health resilience	850,000 health workers vaccinated & supported	Progress – vaccination campaigns and EU health aid delivered, but war zones hinder full coverage.
Civil society & media	2,500 CSOs, 120 media outlets, 2,000 journalists supported	Achieved – EU funding has reached these numbers.
Digital transformation	80% households with affordable high-speed internet	Partial – broadband expansion ongoing, but rural/remote areas still underserved.

Sources: (2) (3), (4).

After launching the program the major milestone for the region was the agreement on Association Agreements (AA) and Deep and Comprehensive Free Trade Areas (DCFTAs) with Georgia (5). These agreements marked a shift from cooperation to integration. With that also Georgia got visa free travel for its citizens. Armenia initially negotiated an AA but withdrew in 2013 under Russian pressure, later signing a Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement (CEPA) in 2017. Yet the major shift happened between 2017-2020 with the adopting “20 Deliverables for 2020” in Brussel Summit in 2017 aiming for further stronger economies, governance, connectivity, and society. Moreover, the program started to consider the needs of each South Caucasus republic rather than treating them as whole. In order to assess the effectiveness of reforms “The Eastern Partnership Index”, produced by the Civil Society Forum with EU support, aimed to provide a comprehensive, data-driven assessment of reform progress and setbacks across the six EaP countries (6).

The EU’s approach to the EaP has been shaped by internal divisions and a growing sense of “enlargement fatigue.” While some member states-particularly the Visegrad Group, the Baltics, and Sweden-have championed deeper engagement with the eastern neighbors, others, led by France and southern EU countries, have prioritized relations with the Mediterranean and expressed ambivalence toward further eastern integration (7). The lack of clear membership prospects, plus other shortcomings like decorative meetings, unkept words symbolic gestures, and a failure to deliver on promises of deeper integration, as seen in the stalled accession processes for Georgia (8).

Russia has consistently viewed the South Caucasus as part of its sphere of influence, employing a range of tools-military intervention, economic leverage, energy dependence, and information operations-to maintain its dominance and deter closer alignment with the West. The 2008 war with Georgia, the annexation of Crimea in 2014, and the full-scale invasion of Ukraine in 2022 have underscored Moscow’s willingness to use force to prevent the erosion of its regional position (9).

In Armenia, Russia’s role as security guarantor has been deeply undermined by its failure to intervene during the 2020 and 2023 Karabakh conflicts, prompting Yerevan to seek alternative partnerships and reduce its dependence on Moscow (10). In Georgia, Russia continues to occupy Abkhazia and South Ossetia, maintains a significant military presence, and exerts hybrid influence through media, NGOs, and economic ties (11). Azerbaijan, while maintaining pragmatic relations with Russia,

has increasingly asserted its autonomy, leveraging its energy resources and strategic partnerships with Turkey and China.

The decline of Russian influence, accelerated by the war in Ukraine and Moscow's preoccupation with its own security challenges, has created new opportunities for the EU, the US, and regional actors, but also risks a destabilizing vacuum and renewed competition among external powers.

Three Scenarios for the EaP. Since the establishment of the EaP it has been both praised and criticized for its role, yet its contribution is undeniable. When it came to 2026 its existence is shadowed by on going geopolitical such as war in Ukraine, Georgia's first candidate status later anti-EU development in Georgia, Armenia's distancing from Russia and Azerbaijan's victory in 2020 war. Hence, a new question is being circulated both in civil society and official circles. What will be the future of EaP? Thus, in order to find an answer, tot his question, we will analyse three scenarios and their implications for the EU and all South Caucasus states.

1. **Complete Cessation of the Program.** The first scenario is revealing around the EU's internal struggles, enlargement fatigue, and geopolitical distractions, the EU could opt to end the EaP, redirecting resources to other priorities and leaving the region to navigate its own path amid competing external influences especially considering the ongoing war in Ukraine which requires immense resources. Then probably, the current financial assistance programs will be shut down, and the Union will engage in the states based on bilateral agreements rather than considering them as a part of Europe's eastern neighbour. For Azerbaijan, situation would be less detrimental in comparison with the rest since its relation is pragmatic and reveals around energy cooperation which is purely commercial. Azerbaijan, already pursuing a non-aligned, pragmatic foreign policy, would likely double down on its strategic partnerships with Turkey, China, and other regional actors. It will also relive pressure coming from the EU for further reforms in various sectors. Baku would have greater freedom to diversify its export markets and align with alternative blocs such as BRICS or the Shanghai Cooperation Organization (12). For Georgia, the cessation of the EaP would be a severe blow to its European aspirations and to the pro-European segments of society. The ruling Georgian Dream party, already moving away from EU integration, could accelerate its pivot toward Russia and other non-Western partners, further undermining democratic institutions and civil society (11). The loss of EU support would weaken Georgia's position as a transit hub for the Middle Corridor and could destabilize the country's internal politics. Armenia in the midst of a historic shift toward the EU, would face a strategic dilemma. The loss of the EaP would deprive Yerevan of a key platform for Europeanization, economic support, and security cooperation, potentially forcing it to reconsider its break with Russia and to seek alternative alliances. The normalization process with Azerbaijan and Turkey could stall, and domestic opposition to the government's pro-Western orientation could intensify, increasing vulnerability to Russian pressure and internal instability (10). For the EU, the termination of the EaP would signal a retreat from the EU's ambitions as a geopolitical actor in its eastern neighborhood, ceding ground to Russia, China, and Turkey. The EU's credibility as a promoter of democracy, rule of law, and regional stability would be severely damaged, and the risk of renewed conflicts and instability in the South Caucasus would rise. The EU would lose valuable leverage over energy security, connectivity, and migration management, with potential spillover effects for the wider region (9).

2. **Continuation in Its Current, Limited Form.** In this scenario, the EU maintains the EaP as a low-profile, routine program, preserving existing frameworks and financial support but without significant upgrades or new strategic commitments. The focus remains on technical cooperation, civil society engagement, and incremental reforms, with limited political ambition or security engagement (13). Azerbaijan would continue to benefit from energy cooperation and selective economic integration with the EU. The status quo would allow Baku to maintain its multi-vector diplomacy, balancing relations with the EU, Russia, Turkey, and China. The absence of deeper engagement would limit the EU's ability to influence governance or human rights, and Azerbaijan's role as a transit and energy hub would remain transactional rather than transformative (14). Georgia would remain in a state of limbo, with the EU accession process formally suspended but the institutional and financial frameworks of the EaP still in place. Civil society and pro-European actors would continue to advocate for reform, but the government's drift toward authoritarianism and Russian alignment could persist or deepen (15).

The EU's limited engagement would provide some stability but would be insufficient to reverse negative trends or to anchor Georgia firmly in the European orbit. Armenia would continue to pursue its European aspirations within the constraints of the existing EaP framework, benefiting from technical assistance, financial support, and the EUMA mission. However, the lack of a clear accession perspective or deeper integration would limit the transformative potential of EU engagement, and Armenia's vulnerability to Russian pressure and internal challenges would persist. And eventually, the continuation of the status quo would preserve the EU's presence and influence in the South Caucasus but would fall short of addressing the region's evolving challenges and opportunities. The EU would risk being perceived as reactive and risk-averse, with limited capacity to shape outcomes or to compete effectively with other external actors. The program's relevance and legitimacy could erode over time, especially if partner countries perceive the EU as disengaged or indifferent to their aspirations.

3. *Reformed and Upgraded EaP with Renewed Strategic Vision.* In this scenario, the EU undertakes a comprehensive reform of the EaP, aligning it with the realities of multipolar competition, differentiated country trajectories, and the need for greater security and resilience. The program is upgraded to provide deeper engagement with willing partners, enhanced support for civil society, and a more proactive role in conflict resolution, connectivity, and regional cooperation (16) (17). A reformed EaP would offer Azerbaijan new opportunities for economic integration, green energy cooperation, and participation in regional connectivity projects, while linking these benefits to progress on governance, rule of law, and human rights (18). The EU could leverage its market access and investment to incentivize reforms and to support Azerbaijan's transition to a more diversified and sustainable economy. Enhanced dialogue on security and conflict resolution could also help to stabilize the region and to facilitate the normalization process with Armenia. For Georgia, a reformed EaP would provide a clear roadmap for renewed integration, linking progress on democratic reforms to tangible benefits in trade, investment, and mobility. Enhanced support for civil society, independent media, and judicial reform could help to reverse democratic backsliding and to restore public trust in the EU. A more strategic engagement with Georgia would also strengthen the EU's position as a security provider and as a key partner in the Middle Corridor and Black Sea connectivity initiatives (19). Armenia would benefit from a tailored integration agenda, including accelerated visa liberalization, increased financial assistance, and deeper sectoral cooperation in areas such as digital transformation, energy, and education. The EU could play a more active role in supporting Armenia's resilience, economic diversification, and security, while facilitating the normalization process with Azerbaijan and Turkey. Enhanced engagement would also empower civil society and democratic actors, reducing Armenia's vulnerability to external pressures. A reformed and upgraded EaP would restore the EU's credibility as a geopolitical actor, enabling it to compete more effectively with Russia, China, and Turkey in the South Caucasus. By aligning its strategic objectives with operational resources and differentiated country trajectories, the EU could foster stability, prosperity, and democratic transformation in its eastern neighborhood. Enhanced regional cooperation, connectivity, and security engagement would also strengthen the EU's resilience and strategic autonomy in a rapidly changing world.

The comparative analysis of the three scenarios underscores the critical importance of the EaP for the future of the South Caucasus and the EU's broader neighborhood policy. The region stands at a crossroads, with the potential for either renewed integration and stability or fragmentation and renewed conflict.

For Azerbaijan, the choice is between continued transactional engagement and the opportunity to leverage EU integration for economic diversification, green energy transition, and improved governance. The EU should link deeper cooperation to concrete progress on reforms, while respecting Azerbaijan's security concerns and strategic autonomy.

For Georgia, the stakes are existential. The EU must support civil society, independent media, and democratic actors, while providing a clear and credible path to renewed integration. Conditionality should be linked to tangible benefits, and the EU should be prepared to increase its security and connectivity engagement to anchor Georgia in the European orbit.

For Armenia, the EU has a historic opportunity to support a democratic partner seeking to break free from Russian dependence. Enhanced financial assistance, accelerated visa liberalization, and

deeper sectoral cooperation should be matched by support for resilience, economic diversification, and conflict resolution. The EU should also play a more active role in facilitating normalization with Azerbaijan and Turkey.

For the EU, the choice is between retreat and renewed ambition. A reformed and upgraded EaP, aligned with the realities of multipolar competition and differentiated country trajectories, offers the best prospect for restoring credibility, fostering stability, and advancing the EU's strategic interests. This will require greater political will, operational resources, and a willingness to take calculated risks in support of democratic transformation and regional integration.

Conclusion. The future of the Eastern Partnership in the South Caucasus is at a critical juncture. The region's evolving geopolitical landscape, the divergent trajectories of Armenia, Azerbaijan, and Georgia, and the EU's own internal challenges demand a bold and adaptive response. The three scenarios outlined in this analysis—cessation, status quo, and reform—offer distinct pathways, each with profound implications for the countries of the South Caucasus and for the EU's role as a geopolitical actor.

The evidence overwhelmingly supports the case for a reformed and upgraded EaP, tailored to the needs and aspirations of each partner country, and aligned with the EU's strategic objectives. Such an approach would not only enhance stability and prosperity in the South Caucasus but also strengthen the EU's resilience and influence in an increasingly contested neighborhood. To realize this vision, the EU must move beyond symbolic gestures and incrementalism, embracing a differentiated, ambitious, and forward-looking agenda. This will require sustained engagement with civil society, strategic investments in connectivity and green energy, and a willingness to confront the challenges of democratic backsliding and external interference.

The stakes could not be higher. The choices made in the coming years will determine whether the South Caucasus becomes a zone of stability, integration, and shared prosperity, or a battleground for competing powers and unresolved conflicts. The EU, together with its partners in Armenia, Azerbaijan, and Georgia, has the opportunity—and the responsibility—to shape a future worthy of the region's potential and its people's aspirations.

REFERENCES

1. *Eastern Partnership: Its Origin, Opportunities and Challenges*. Wojna, Beata and Gniazdowski, Mateusz. 2009, The Polish Institute of International Affairs, pp. 44-45.
2. European Commission. Eastern Partnership. [Online] European Union, 2021. - https://enlargement.ec.europa.eu/european-neighbourhood-policy/eastern-partnership_en. [27.01.2026].
3. The Eastern Partnership Index 2025. [Online] AFEW International, 2025. - https://afew.org/the-eastern-partnership-index-2025/?utm_source. [27.01.2026].
4. EU Neighbours East. Eastern Partnership Index 2025 spotlights progress and challenges in EU's Eastern Neighbourhood. [Online] EU Neighbours East, 2025. - https://euneighbourseast.eu/news/latest-news/eastern-partnership-index-2025-spotlights-progress-and-challenges-in-eus-eastern-neighbourhood/?utm_source=copilot.com. [27.01.2026].
5. *Eastern Partnership 3.0: Principles, Priorities, and Prospects*. Bentzen, Naja and Przetacznik, Jakub. 2020, For EU Parliamentaries.
6. *Eastern Partnership Index 2025. Charting Performance in the Eastern Partnership: Democracy and Good Governance, Policy Convergence and Sustainable Development*. EPI. 2025, Eastern Partnership Civil Society Forum.
7. The European Institute for International Relations. EU Enlargement Fatigue vs. Ukrainian and Balkan Aspirations: A Crisis of Credibility and an Opportunity for Reinvention. Th. *The European Institute for International Relations*. [Online] October 15, 2025. - https://www.eiir.eu/international-relations/europe/eu-enlargement-fatigue-vs-ukrainian-and-balkan-aspirations-a-crisis-of-credibility-and-an-opportunity-for-reinvention/?utm_source=copilot.com. [27.01.2026].

8. European Commission. Georgia. *enlargement.ec*. [Online] 2024. - https://enlargement.ec.europa.eu/countries/georgia_en?utm_source=copilot.com. [27.01.2026].
9. *The Changing Face of the South Caucasus*. Giushvili, Teona. 2025, LSE IDEAS Strategic Update, pp. 1-22.
10. Pilibossian, Anahide and Nersisyan, Leonid. Leaving the 'Post-Soviet' Behind: Redefining Armenia's Deterrence Strategy. *Rusi*. [Online] December 17, 2024. - https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/leaving-post-soviet-behind-redefining-armenias-deterrence-strategy?utm_source. [27.01.2026].
11. Caprile, Anna. *EU-Georgia relations: State of play*. s.l. : European Parliament, 2025.
12. Eurasianet. China expanding economic presence in South Caucasus. *Eurasianet*. [Online] October 17, 2024. - https://eurasianet.org/china-expanding-economic-presence-in-south-caucasus?utm_source=copilot.com. [27.01.2026].
13. Bologna, Christian. The decline of ENP and EAP : rethinking Europe's eastern neighbourhood policy. *Instuto Analisi Realizoni Internazionali*. November 30, 2024.
14. Zabanova, Yana. The EU and Azerbaijan as Energy Partners: Short-Term Benefits, Uncertain Future. *Henrich Böll Stiftung*. November 4, 2024.
15. EaP Civil Society Forum. All eyes on Georgia and its European future. *EaP Civil Society Forum*. [Online] December 4, 2024. - <https://eap-csf.eu/articles/all-eyes-on-georgia-and-its-european-future/>. [27.01.2026].
16. *Rethinking the EU's Eastern Partnership: Three Ways to Upgrade Amid Geopolitical Competition*. Ceresa, Denis. 2025, Geopolitics and Security Studies Centre, pp. 1-16.
17. *100 Ideas for Upgrading the Association Agreements and DCFTAs with Georgia, Moldova and Ukraine*. Emerson, Michael and Blockmans, Steven. 2020, Policy Insights, pp. 1-9.
18. Shahbazov, Parviz. Press statement of Parviz Shahbazov, Minister of Energy of the Republic of Azerbaijan, and Dan Jørgensen, European Commissioner for Energy and Housing, co-chairs of the Ministerial meeting. *Ministry of Energy of Azerbaijan*. [Online] April 4, 2025. - <https://minenergy.gov.az/en/xeberler-arxivi/00502>. [27.01.2026].
19. Karimli, Ilham. Trans-Caspian International Transport Route Sets New Record in 2024. *Caspian News*. [Online] December 19, 2024. - <https://caspiannews.com/news-detail/trans-caspian-international-transport-route-sets-new-record-in-2024-2024-12-18-27/>. [27.01.2026].

RAHİL DADAŞLI

Siyasi elmlər üzrə doktorant, Xəzər Universiteti

**ŞƏRQ TƏRƏFDAŞLIĞIN CƏNUBİ QAFQAZDAKI GƏLƏCƏYİ:
AZƏRBAYCAN, GÜRCÜSTAN, ERMƏNİSTAN VƏ Aİ ÜÇÜN SSENARİLƏR
VƏ NƏTİCƏLƏR**

2009-cu ildə Avropa İttifaqı ilə onun şərq qonşuları arasında siyasi assosiasiyanı və iqtisadi integrasiyanı gücləndirmək məqsədilə yaradılan Şərq Tərəfdaşlıq (ŞT) proqramı Cənubi Qafqazda dəyişən geosiyasi reallıqlar fonunda ciddi transformasiya prosesindən keçmişdir. Bu məqalə ŞT-nin inkişaf trayektoriyasını, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanın müxtəlif istiqamətlərdə formalaşan siyasi kurslarını və proqramın regional effektivliyini təhlil edir. Tədqiqat ŞT-nin mümkün gələcək inkişafı üçün üç ssenari - proqramın tam dayandırılması, mövcud vəziyyətin olduğu kimi davamı və hərtərəfli islahatlarla yenilənmiş model üzrə siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik təsirlərini araşdırır. Analiz göstərir ki, ŞT mövcud məhdudiyyətlərə baxmayaraq, daha çevik, diferensiaslaşdırılmış və strateji yanaşmalar tətbiq olunduğu halda regionda dayanıqlığın gücləndirilməsi və uzunmüddətli əməkdaşlığın inkişafı üçün ən səmərəli platforma olaraq qalır. Məqalə belə qənaətə gəlir ki, proqramın modernləşdirilməsi, strateji investisiya və ölkədən-ölkəyə fərqləndirilmiş qarşılıqlı fəaliyyət Şərq Tərəfdaşlığının Cənubi Qafqazda gələcək fəaliyyəti üçün əsas şərtlərdir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Avropa İttifaqı, geosiyasi rəqabət, regional sabitlik, Aİ integrasiyası.

РАХИЛЬ ДАДАШЛИ

Докторант по политическим наукам, Университет Хазар

**БУДУЩЕЕ ВОСТОЧНОГО ПАРТНЁРСТВА НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ:
СЦЕНАРИИ И ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНА, ГРУЗИИ,
АРМЕНИИ И ЕС**

Программа «Восточное партнёрство» (ВП), созданная в 2009 году для укрепления политической ассоциации и экономической интеграции между Европейским союзом и его восточными соседями, претерпела значительные изменения на фоне трансформирующихся геополитических реалий на Южном Кавказе. В данной работе анализируется развитие ВП, различающиеся политические траектории Армении, Азербайджана и Грузии, а также оценивается эффективность программы в текущих условиях. Исследование рассматривает три возможных сценария будущего ВП - полная остановка программы, сохранение статус-кво и комплексная реформа - и анализирует их политические, экономические и безопасность-ориентированные последствия для региона и ЕС. Полученные результаты показывают, что несмотря на структурные ограничения, обновлённая и реформированная модель партнёрства представляет наиболее устойчивый путь к укреплению региональной стабильности, поддержке демократических преобразований и сохранению стратегической роли ЕС в регионе. Работа подчёркивает, что дифференцированный подход, стратегические инвестиции и обновлённое видение являются ключевыми факторами для будущей эффективности ВП на Южном Кавказе.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Европейский союз, геополитическая конкуренция, региональная стабильность, интеграция с ЕС.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 27 yanvar 2026-cı il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: s.ü.f.d. Orxan Vəliyev, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ SAHƏSİNDƏ MƏSULİYYƏT BÖLGÜSÜ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/169-175>

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq məsuliyyət bölgüsü ekoloji problemlərin trans-sərhəd xarakter daşınması səbəbindən böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada dövlətlər beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanaraq çirklənmənin qarşısını almaq, təbii resurslardan davamlı istifadəni təmin etmək və transsərhəd ərazilərdə baş verən ətraf mühitə vurulan ziyanı görə kompensasiya ödəmək öhdəliyi daşıyırlar. Beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə BMT və Aİ hüquqi və nəzarət mexanizmləri vasitəsilə bu məsuliyyətin icrasını dəstəkləyirlər. QHT-lərin və cəmiyyətin iştirakı isə beynəlxalq ekoloji öhdəliklərin daha effektiv yerinə yetirilməsinə imkan yaradır. Beləliklə, məsuliyyət bölgüsü global təhlükəsizliyin və davamlı inkişafın təmin olunmasında əsas faktorlardan biridir.

Açar sözlər: Ətraf mühit, ekoloji problemlər, beynəlxalq məsuliyyət, beynəlxalq məhkəmə, kompensasiya.

Giriş. Qloballaşma dövründə ekoloji problemlər bütün dünyanı narahat edən prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir. İqlim dəyişikliyi, atmosferin çirklənməsi, meşələrin məhv edilməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi insan həyatına birbaşa təsir göstərir. Məlumdur ki, ətraf mühitin çirklənməsi yerli, regional və global miqyasda baş verə bilər. Təbii və ekoloji proseslərin global məsələləri nə milli nə də inzibati sərhədlərlə məhdudlaşmır. Yer kürəsinin bir yerində ətraf mühit çirklənməsi genişləndikcə regional ekoloji problemlərdən global problemlərə çevrilir [1, s.210].

Atmosferin çirklənməsi və ekoloji böhranların sərhəd tanımaması bu problemin çətinliyini daha da dərinləşdirir. Bütün bunların qarşısını almaq yalnız müəyyən bir dövlətin və ya hər hansısa təşkilatın deyil, bütövlükdə cəmiyyətin üzərinə düşən ortaq məsuliyyətdir. Bu səbəbdən ətraf mühitin mühafizəsində məsuliyyət bölgüsü xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsuliyyət bölgüsü dedikdə burada dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların, ayrı-ayrı fərdlərin və ümumilikdə cəmiyyətin birgə fəaliyyətini özündə birləşdirməyi nəzərdə tutur. Əlbəttə global ekoloji məsuliyyət beynəlxalq aləmin uzun illərdən bəri formalaşan mövcud suverenlik, diplomatiya, qüvvələr balansı kimi əsas institutları ilə müqayisədə nisbətən yeni və zəif bir institutdur. Lakin bununla belə onun əhəmiyyətinin günü gündən artması da inkar edilməzdir. BMT-nin 1972-ci ildə Stokholmda keçirilən Ətraf mühitə dair konfransı bu məsuliyyəti beynəlxalq miqyasda ortaya çıxaran ilk addım hesab oluna bilər [3, s.2].

Ümumi olaraq, ətraf mühitin qorunmasında həmçinin ətraf mühit ilə bağlı məsuliyyətin formalaşmasında beynəlxalq hüququn rolu böyükdür. Çünki müasir dünyada texnologiyanın davamlı inkişafını da nəzərə alaraq ətraf mühit problemlərinin günbəgün artması onun artıq qarşısının alınmaz fəlakətlərə gətirib çıxardığının hər ötən gün daha da artıq şahidi oluruq. Dövlətlərarası problemlərin, müharibələrin nəticəsində təkcə aclıq, səfalət, səhiyyə, təhsil kimi həyati əhəmiyyətli problemlərlə birlikdə əhalinin hətta içməli su ehtiyatları üçün əlçatanlığını itirməsi hər hansısa bir və ya iki dövlətin daxili qərar və strategiyalarına əsasən həll edilməyəcək qədər fəvqəlhadisə olmasının sübutudur ki, bu da mütləq beynəlxalq hüququn müdaxiləsinin vacibliyini özündə ehtiva edir.

Dövlət ətraf mühitin qorunması üçün uyğun qanunvericilik sistemi yaradaraq ekoloji siyasət formalaşdırır və onun icrasına nəzarət edir. Xüsusi olaraq yaşıllıqların artırılması bu sahədə müəyyən layihələrin təşkil edilməsi, qeyri-hökumət təşkilatlarının bu istiqamətdə fəaliyyətinə dövlət tərəfindən dəstək göstərilməsi, tullantıların idarə olunması, sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinə ekoloji nəzarət, xüsusi ilə içməli su hövzələrinin qorunmasına xüsusi nəzarət, yaşıl enerji layihələrinin təşviqi dövlətin bu istiqamətdə əsas vəzifələrindən hesab olunur. Ekoloji postların qurulması nəqliyyat vasitələrinin havanı çirkləndirilməsinin qarşısını almaq üçün görülməli tədbirlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn artıq bir çox ölkələr polietilen məhsulların istifadəsini azaltmaq məqsədi ilə iri market

və bazarlarda kağız torbaların istehlakına təşviq edərək plastik və polietilen məhsullardan imtina edirlər. Nəzərə alsaq ki, plastik və polietilen məhsulların parçalanaraq yox olması üçün torpaqda 800 il, dənizdə isə 400 ilə qədər vaxt keçməsi lazım gəlir. Buna baxmayaraq yarım əsrdən sonra da plastik məhlul torpağa qarışıb onu çirkləndirərək zərər verməyə davam etdiyini nəzərə alan bir çox inkişaf etmiş ölkələr plastik qablaşdırıcılardan istifadənin azaldılması istiqamətində müvafiq qanunvericilik bazası yaratmışdılar. Avropa ölkələrinin artıq bir çoxunda əsas tədbir kimi plastik torbaların ödənişli olması və ya onlara ekoloji vergi tətbiqi kimi üsullardan istifadə edilir.

Azərbaycanda da 2019-cu il fevralın 7-də Prezident İlham Əliyev tərəfindən plastik qablaşdırma tullantılarının ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılmasına dair 2019-2020-ci illər üçün Tədbirlər Planının təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam imzalanmışdır. Tədbirlər Planı 2020-ci ilədək strateji baxışı, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışı, 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün isə hədəf baxışını əhatə edir və ətraf mühitin mühafizəsinə dair genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutur [6].

Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsi üzrə milli qanunvericiliyin əsasını 1999-cu ildə qəbul edilmiş “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanun” təşkil edir. Qanun özündə əsasən aşağıdakı məsələləri əks elətdirir: Dövlətin, vətəndaşların, ictimai birliklərin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquq və vəzifələri; Təbii ehtiyatlardan istifadə; Monitoring, standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma; Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində iqtisadi tənzimləmə; Dövlət Ekoloji Ekspertizası (DEE); İqtisadi fəaliyyətlər üzrə ekoloji tələblər; Təhsil, elmi tədqiqatlar, statistika və informasiya; Fövqəladə ekoloji şərait və ekoloji fəlakət zonaları; Ətraf mühitin mühafizəsinə nəzarət; Ekoloji audit və onun həyata keçirilməsi; Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət; və Beynəlxalq əməkdaşlıq.

Ətraf mühitin mühafizəsinə məsuliyyət bölgüsünü obyektləri qismində dövlətləri, iqtisadi təşkilatları, transmilli korporasiyaları, iri biznes şirkətlərini və şəxsləri yəni ayrılıqda cəmiyyətin hər bir fərdini fərqləndirə bilərik. Dövlətlər həm öz qanunvericiliyinə əsasən həm də digər dövlətlərlə aralarında imzalanmış ətraf mühitlə bağlı hüquqi aktlara əsasən öz məsuliyyətlərini dərk edirlər. Burada iki əsas mərhələ mövcuddur: əvvəla çirklənməyə səbəb olan dövlət zərərin qarşısını almağa çalışır, əgər artıq zərər baş veribsə, həmin ziyanı aradan qaldırmağa və kompensasiya ödəməyə borcudur. Məsələn 1938-41-ci illərdə ABŞ və Kanada arasında baş vermiş Trail Smelter işini transsərhəd çirklənmələri üzrə ən aydın kompensasiya nümunəsi kimi buna misal göstərmək olar. 1920-1930-cu illərdə Kanadanın ərazisində yerləşən Trail şəhərindəki mis əridici zavod tərəfindən havaya kükürd dioksid (SO_2) qazları buraxılması nəticəsində bu qazlar sərhədi keçərək ABŞ-ın Vaşinqton ştatındakı ərazilərdə, xüsusilə kənd təsərrüfatı ərazilərinə və meşələrə ciddi ziyan vurmuşdur. ABŞ hökuməti fermerlərin şikayətini əsas götürərək Kanadaya qarşı məsələni qaldırmasından sonra hər iki dövlət bu mübahisəni beynəlxalq arbitraj tribunalına çıxarmağa razılaşıbmışdılar. Beynəlxalq məhkəmə məsələ ilə bağlı 1938-ci və 1941-ci illərdə iki qərar vermişdir. Belə ki, məhkəmə müəyyən etdi ki, zavodun tullantıları ABŞ ərazisində kənd təsərrüfatına və mülkiyyətə ciddi zərər vurub buna görə də, Kanada hökuməti ABŞ-ın zərərçəkmiş fermerlərinə kompensasiya ödəməli oldu. Məhkəmə ətraf mühit hüququnda əsas prinsip kimi “heç bir dövlətə öz ərazisindən digər dövlətin ərazisinə ciddi ziyan vura biləcək şəkildə fəaliyyətinə icazə verməməlidir” fikrini əsas götürmüşdür ki, bu prinsip sonradan beynəlxalq ekoloji hüququn əsas qaydalarından biri olmuşdur [4, s.39]. Ödənilən kompensasiya ilkin qiymətləndirilmədə (1928-1931-ci illərdə vurulan zərəre görə) 350000 ABŞ dolları təşkil edirdi. 1938-ci ildə verilən qərara əsasən isə (1932-1937-ci illərdə vurulan zərəre görə) 78000 ABŞ dolları ödənilməsi haqqında razılıq əldə edildi [4, s.16]. Bu məhkəmə işi beynəlxalq hüquqda transsərhəd çirklənməsinə görə məsuliyyətin əsas presedenti hesab olunur. Trail Smelter işi ilk dəfə olaraq transsərhəd ətraf mühit çirklənməsinə görə dövlətin məsuliyyətini təsdiq etdi.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində transmilli korporasiyaların beynəlxalq məsuliyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Çünki iqtisadi fəaliyyət bir tərəfdən dövlətlərin inkişafına təkan versə də, digər tərəfdən isə ekoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Burada isə şirkətlər istehsal prosesində daha çox ekoloji standartlara riayət etməli, ekoloji təmiz texnologiyalara üstünlük verməli və sosial layihələr vasitəsilə ətraf mühitin qorunmasına dəstək olmağa çalışmalıdırlar.

Bunları nəzərə alaraq ətraf mühitin qorunması sahəsində subyektlərin məsuliyyətini xüsusi vurğulayan iki əsas hüquqi-etik prinsipi qeyd etmək lazımdır:

1. “Dayanıqlı inkişaf prinsipi” - iqtisadi təşkilatlar yalnız mənfəət əldə etməyi deyil, həm də gələcək nəsillərin ekoloji təhlükəsizliyini nəzərə almaq öhdəliyini öz üzərlərinə götürməlidir. Burada “Korporativ sosial məsuliyyət” (Corporate social responsibility) və “yaşıl iqtisadiyyat” prinsiplərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

2. “Çirkəndirici Ödəyir Prinsipi” - ətraf mühit hüququnda çirkənməyə səbəb olan fərdlərin, müəssisə və təşkilatların ətraf mühitə və cəmiyyətə vurduqları ziyanın qarşısının alınması, ona nəzarət edilməsi və bərpası ilə bağlı xərcləri ödəməli olduğunu bildirir və onların ətraf mühitə vurduqları ziyana görə beynəlxalq və milli qanunvericilik qarşısında məsuliyyət daşmasını özündə əks etdirir və çirkənməni azaldaraq ondan yayınmağa sövq edir.

Məsuliyyət bölgüsü həm ümumi həm də fərqləndirilmiş (Common but Differentiated Responsibility) xarakter daşıya bilir. Belə ki, ətraf mühitin mühafizəsi üçün ümumi olaraq bütün dövlətlərin iştirakı şərtidir, fərqləndirilmiş cəhət isə burda dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə iştirak və təsir gücündən söhbət gedir. Belə ki əslində inkişaf etmiş dövlətlər daha çox iqtisadi artımla öz inkişaflarına təsir göstərsələr də eləcə də daha çox ekoloji problemlərin artmasına səbəb olurlar. Nəticə olaraq, inkişaf etmiş ölkələr tarixən daha çox çirkəndirməyə səbəb olduqları üçün daha böyük öhdəlik daşması tələb olunur. Bundan əlavə inkişaf etmiş ölkələr öz siyasi iradələrinə uyğun olaraq digər dövlətlərlə siyasi toqquşmalara səbəb olduqda və ya hərbi addımlar atdıqda qonşu dövlətlər qarşısında da transsərhəd çirkəndirmələrinə uyğun məsuliyyət daşmalıdır. Transsərhəd çirkəndirilməyə yəni bir dövlətin ərazisində yaranan çirkənmənin başqa dövlətin ərazisinə keçməsi beynəlxalq ətraf mühit hüququnda çox vacib anlayışdır. Əsas xüsusiyyət kimi məkanın aşmasını qeyd edə bilərik ki, çirkənmə bir dövlətin sərhədlərini keçir və başqa dövlətlərin ərazisinə, əhalisinə və təbii resurslarına təsir göstərir. Həmçinin çirkənmə predmeti də müxtəlif ola bilər: hava çirkənməsi - məsələn, sənaye müəssisələrinin tullantıları küləklə qonşu ölkələrə keçə bilər; su çirkənməsi - çayların, göllərin və ya dənizlərin çirkənməsi sərhədləri aşaraq digər dövlətlərə ekoloji təsiri; torpaq və meşə yanğınları - tütü və zərərli maddələr digər ölkələrin atmosferini çirkəndirməsi; radioaktiv çirkənmə - nüvə qəzası zamanı sərhədləri aşan təsirlər; Məsələn, 1986-cı ildə baş verən Çernobıl hadisəsi nəticəsində radioaktiv maddələr yalnız Ukraynada yox, bütün Avropada ciddi ekoloji böhrana səbəb oldu. Düzdür buna görə keçmiş SSRİ dövlətlərə birbaşa kompensasiya ödəmədi, lakin sonrakı dövrdə Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi və digər beynəlxalq mexanizmlər vasitəsilə zərərçəkən ölkələrə yardımlar göstərildi. BMT çərçivəsində 1991-ci ildə “Chernobyl Trust Fund” yaradılaraq zərərçəkən bölgələrdə sosial iqtisadi problemlərin həllində dəstək üçün vəsait toplandı. Belarusiya, Ukrayna və Rusiyada müxtəlif xəstəliklərin artması səbəbindən digər ölkələrdən dərman, tibbi avadanlıq və həkim briqaları göndərilərək humanitar yardım göstərildi. Zərərçəkmiş regionlarda yaşayan milyonlarla insan başqa ərazilərə köçürüldü, onlara dövlət tərəfindən mənzil, sosial müavinət və təqaüd verildi. Çernobıl hadisəsindən sonra dəymiş zərərin qarşılığında kompensasiya ödənilməsi həyata keçirilməsə də, dövlətlər tərəfindən humanitar, sosial-iqtisadi, texniki yardımlar göstərilmişdir. Bu hadisə beynəlxalq miqyasda nüvə təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlığı da inkişaf etdirmişdir.

Ekoloji problemlərin sərhəd tanımaması onların həllində tək-cə milli dövlətlərin deyil, həm də beynəlxalq təşkilatların məsuliyyətini tələb edir. Beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərin fəaliyyətini əlaqələndirir, beynəlxalq hüquqi normalarını hazırlayaraq onların icrasına nəzarət edirlər. Beynəlxalq təşkilatların ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məsuliyyəti çoxşaxəlidir: onlar hüquqi sənədlər hazırlayır, dövlətlərin fəaliyyətini əlaqələndirərək onlara maliyyə dəstəyi göstərir və ekoloji monitoring aparırlar. Əgər dövlətlərin öhdəliyi milli səviyyədə icra edilməsi ilə məhdudlaşarsa, beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti global miqyasda ədalətli və davamlı ekoloji idarəetmənin təmin olunmasını da özündə ehtiva edir. Ətraf mühitlə bağlı əsas beynəlxalq prinsiplər isə 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsi, 1992-ci il Rio Bəyannaməsi və 2015-ci il Paris İqlim Sazişində təsbit olunmuşdur.

Cədvəl 1.

Beynəlxalq təşkilatların ətraf mühit problemlərinin həllində rolu

Təşkilat	Fəaliyyət istiqaməti
BMT Baş Assambleyası	Qlobal ekoloji məsələlərin siyasi gündəliyini müəyyənləşdirilməsi; Dövlətlər üçün bəyannamələr hazırlanması;
BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı (UNEP)	Dövlətlər arasında ekoloji siyasətin əlaqələndirilməsi; Qlobal hesabatlar hazırlanması; Texniki yardım;
İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası (UNFCCC)	Dövlətlərin iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üzrə öhdəliklərinin tənzimlənməsi; Paris Sazişinin icrasına nəzarət;
UNESCO	Təbii irs ərazilərinin qorunması; Ekoloji təhsilin təşviqi;
Avropa İttifaqı (Aİ)	“Yaşıl Saziş” strategiyası Karbon neytrallığa keçid; Bərpa olunan enerji layihələri; Üzv dövlətlərin ekoloji siyasətini koordinasiyası;
Dünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST)	Ətraf mühit və sağlamlıq arasındakı əlaqələri araşdırılması; Hava çirkliliyi, iqlim dəyişikliyi və sağlamlıq riskləri üzrə tövsiyələr;
İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatı (OECD)	Davamlı inkişaf göstəriciləri hazırlanması; Üzv ölkələrin ekoloji siyasətinin qiymətləndirilməsi;
Beynəlxalq Enerji Agentliyi (IEA)	Enerji səmərəliliyi; Təmiz enerji texnologiyaları və karbon emissiyalarının azaldılması;

Cədvəl Beynəlxalq təşkilatların rəsmi sənədləri və fəaliyyəti haqqında internet resurslarından götürülmüş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Avropa İttifaqı isə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ən optimal həll yollarının irəli sürən regional təşkilat kimi dəyərləndirə bilərik. Belə ki, Aİ-nin “Yaşıl Saziş” (European Green Deal) strategiyası iqlim neytrallığına nail olmaq məqsədini qoyur. Bu saziş 2050-ci ilə kimi Avropa İttifaqının iqlimə neytral bölgəyə çevirməyi hədəfləyir. Burada təşkilat üzv dövlətlərə hüquqi öhdəliklər yükləyir və məsuliyyət bölgüsünü təmin edir. “İqlimə neytral” dedikdə, yəni həmin ərazidə atmosfərə buraxılan istixana qazlarının miqdarı ilə, bu qazların atmosfərdən çıxarılması və ya qarşısının alınması tədbirləri nəticəsində onun sıfır səviyyəsinə çatması başa düşülür. Yəni, buraxılan istixana qazları əsasən karbon qazı ya tamamilə qarşısı alınır, ya da başqa yollarla xüsusi ilə, meşələrin salınması, yaşıllıqların artırılması, karbon tutma texnologiyaları ilə və s. kompensasiya olunur. Məsələn, bir şəhər avtomobillərdən, sənayedən və enerji istehsalından karbon qazı buraxırsa, ancaq eyni zamanda bu qazları udan meşələr salınarsa və təmiz enerji mənbələrinə keçirilərsə, bu şəhər “iqlimə neytral” ola bilər. Məqsəd iqlim dəyişikliyinə qarşısını alaraq planetin istiləşməsinə məhdudlaşdırmaqdır.

Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı kimi maliyyə təşkilatları da ekoloji layihələrin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır. Onlar yalnız maliyyə ayırmaqla deyil həmçinin ekoloji standartlara riayət olunmasına da nəzarət edirlər. Məsələn, Dünya Bankının “Ətraf mühit və sosial çərçivə” (Environmental and Social Framework) sənədində ekoloji zərərin azaldılmasını əsas şərtlərdən biri kimi irəli sürülür.

Atmosferin çirklənməsi, iqlim dəyişikliyi, təbii resursların sürətli tükənməsi təkcə dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların deyil, həm də cəmiyyətin və hər bir fərdinin məsuliyyətini tələb edən

problemdir. Ətraf mühitin mühafizəsi yalnız dövlət səviyyəsində qəbul olunan qanunlarla deyil, ictimai şüurun yüksəldilməsi, vətəndaş fəallığının gücləndirilməsi və gündəlik davranışların dəyişdirilməsi ilə mümkün ola bilər. Ətraf mühitin qorunmasında ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması əsas şərtlərdən biridir. İnsanlar təbiətlə harmoniyada yaşamağın yollarını bilməli, təbiətə yalnız istifadə obyekti kimi deyil, gələcək nəsillərə ötürüləcək dəyər kimi yanaşmalıdırlar. Bu məqsədlə ekoloji təhsil məktəbdən başlayaraq bütün təhsil pillələrində, eyni zamanda ictimai maarifləndirmə proqramları vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Ekoloji təhsil təkcə nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmamaqlı, praktik fəaliyyətlərlə məsələn, ağacəkmə aksiyaları, tullantıların çeşidlənməsi, enerji və suya qənaət yönümlü layihələrlə müşayiət olunmalıdır. Belə tədbirlər insanların ekoloji şüurunu artırmaqla yanaşı, məsuliyyətli davranış vərdislərinin formalaşmasına da xidmət edir. Ətraf mühitin qorunmasında hər bir fərdin gündəlik davranışları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik görünən sadə addımlar məsələn, tullantıların çeşidlənməsi, plastikdən mümkün qədər az istifadə, suya və enerjiyə qənaət, təkrar emal proseslərinə qoşulmaq və s. bütün bunlar ümumilikdə böyük nəticələrə səbəb ola bilər. Burada “çirkəndirən ödəyir” prinsipinin yalnız dövlət və şirkətlərə deyil, hər bir insana aid olması vacib şərtlərdəndir. Əgər hər kəs istehlak davranışına diqqətlə yanaşsa, həm resurs israfı azalacaq, həm də ekoloji tarazlıq qorunmuş olacaqdır. Fərdi məsuliyyət həm də başqaları üçün nümunə rolunu oynayaraq cəmiyyətin ümumi ekoloji mədəniyyətinin güclənməsinə təsir göstərir.

Beləliklə, ətraf mühitin mühafizəsi yalnız dövlətlərin öhdəliyi deyil, bütün cəmiyyətin və hər bir fərdin vəzifəsi hesab olunmalıdır. Ekoloji mədəniyyət və təhsilin gücləndirilməsi, ictimai təşkilatların fəal fəaliyyəti və fərdi davranışların dəyişdirilməsi birlikdə davamlı inkişafın təmin olunmasına, gələcək nəsillərə sağlam və təhlükəsiz mühitin ötürülməsinə zəmin yaradır. Ətraf mühitin qorunmasında məsuliyyət bölgüsü yalnız qlobal səviyyədə deyil, gündəlik həyatda hər bir insanın atdığı ən kiçik addımlardan başladığını qeyd etmək lazımdır.

Ətraf mühitin mühafizəsində ictimai təşkilatlar və qeyri-hökumət təşkilatlarının rolunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Greenpeace, WWF (World Wide Fund for Nature), Friends of the Earth kimi beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarını qeyd edə bilərik. 1971-ci ildə Amsterdamda təsis edilən Greenpeace təşkilatı dünyada ətraf mühitin qorunması ilə məşğul olan ən məşhur və ən aktiv QHT-lərdən biri hesab olunur. Onlar xüsusilə, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, meşələrin və okeanların qorunması, nüvə silahlarına və nüvə enerjisinə qarşı mübarizə, plastik tullantıların azaldılması sahələrində fəaliyyət göstərilir. Greenpeace qeyri-zorakı, lakin cəsarətli etiraz aksiyaları ilə tanınır. Məsələn, sənaye obyektlərinin qarşısında canlı etirazlar, gəmilərlə neft buruqlarına yaxınlaşmaq və s. Bir digər qeyri-hökumət təşkilatı isə 1961-ci ildə İsveçdə yaradılan, simvolu panda ilə (simvolik olaraq nəslə tükənməkdə olan heyvanları təmsil edir) tanınan WWF da dünyanın ən iri və nüfuzlu təbiəti qoruma təşkilatlarından biridir. Onların əsas hədəfi təbiətin qorunması, vəhşi heyvanların nəslinin saxlanması, su və torpaq resurslarının davamlı istifadəsi, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədir ki, bunu daha çox elmi tədqiqatlar, hökumətlərlə əməkdaşlıq, ictimai maarifləndirmə və layihələrin maliyyələşdirilməsi vasitəsilə həyata keçirirlər. Belə QHT-lər həm dövlət siyasətinə dəstək verir, həm də onun icrasına ictimai nəzarəti təmin edirlər. QHT-lər ekoloji problemləri ictimaiyyətə çatdırmaq, maarifləndirmə kampaniyaları aparmaq, eyni zamanda ekoloji qanunvericiliyin düzgün icrasına nəzarət etmək kimi mühüm funksiyaları yerinə yetirirlər. Bundan əlavə, belə təşkilatlar beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində müxtəlif layihələr həyata keçirərək yaşıl enerji, tullantıların azaldılması və təkrar emal kimi istiqamətlərdə cəmiyyətin fəallığını artırır və ekoloji problemlərin həllində vətəndaşların birbaşa iştirakını təmin edirlər.

Cədvəl 2.

Məsuliyyətli aktorlar	İcraçılar	Məsuliyyətin növü
Dövlətlər	BMT-yə üzv hər bir dövlət, Xüsusi ilə inkişaf etmiş ölkələr: ABŞ, Aİ ölkələri, Çin, Koreya və s.	Ətraf mühitlə bağlı qanunvericilik sisteminin formalaşdırılması;

Beynəlxalq təşkilatlar	BMT, AI, UNEP, Unesco, IEA və s.	Dövlətlərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi; Beynəlxalq hüquq normalarının icrasına nəzarət
QHT-lər	Greenpeace, WWF, Friends of the Earth və s.	Layihələrin maliyyələşdirilməsi; İctimai maarifləndirmə; Elmi tədqiqatlar; Hökumətlərlə əməkdaşlıq;
Transmilli korporasiyalar	Unilever, İKEA GROUP, Danone, Henkel və s.	Ekoloji standartlara riayət; Ekoloji təmiz texnologiyalara üstünlük verilməsi; Bərpa olunan enerjidən istifadə və s.
Şəxslər	Cəmiyyətin hər bir fərdi	İctimai şüurun formalaşdırılması; Tullantıların çeşidlənməsi; Suya və enerjiyə qənaət; Ağacəkmə aksiyaları; Təbiətin qorunması;

Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəticə. Əgər dövlətlər, transmilli korporasiyalar, iri biznes şirkətləri və fərdlər arasında ətraf mühitin qorunması üçün birgə əməkdaşlıq söyləri olmazsa qlobal ekoloji sabitliyin əldə olunması da bir o qədər mümkün olmayacaqdır. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məsuliyyət bölgüsü bütün tərəflərin - dövlətin, vətəndaşların və beynəlxalq ictimaiyyətin üzərinə düşür ki, beləliklə yalnız əməkdaşlıq və ədalətli məsuliyyət bölgüsü nəticəsində ekoloji təhlükəsizlik təmin oluna və gələcək nəsillərə sağlam bir təbiət miras qoyula bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Telman Xəlilov, "Ekologiya və ətraf mühiti mühafizənin əsasları", Bakı, "MBM-R", 2009, 231 s.
2. Telman Xəlilov, Maya Zeynalova "Qlobal ekoloji problemlər", Bakı, 2014, 212 s.
3. Robert Folkner, "Global Enviromental responsibility in international Society", Cambridge Univercity Press Cambridge, 2020, 27 s.
4. Rebecca M.Bratspies, Russel A.Miller "Transboundry harm in International law", Cambridge Univercity Press, 2006, 373 s.
5. Enviromental Protection Agency, Roles and responsibilities. - <https://www.epa.ie/who-we-are/roles--responsibilities/> [27.01.2026].
6. AZƏRTAC, Plastik tullantılar və onların ətraf mühitə təsiri. - https://azertag.az/xeber/plastik_tullantilar_ve_onlari_etrif_muhite_menfi_tesiri-1253762 [27.01.2026].
7. European Council, European Green Deal. - <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/european-green-deal/> [27.01.2026].

ФИДАН КАФУЛОВА

Докторант Бакинского Государственного Университета, тьютор

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В СФЕРЕ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Распределение международной ответственности в области охраны окружающей среды приобретает особую значимость вследствие трансграничного характера экологических проблем. Государства, руководствуясь нормами и принципами международного права, несут обязательства по предотвращению загрязнения, обеспечению рационального и устойчивого ис-

пользования природных ресурсов, а также по возмещению ущерба, причинённого окружающей среде на трансграничных территориях. В данном процессе международные организации, прежде всего ООН и ЕС, играют важную роль посредством правовых и институциональных механизмов контроля и поддержки. Участие НПО и институтов гражданского общества способствует повышению прозрачности и эффективности реализации международных экологических обязательств. Таким образом, распределение ответственности рассматривается как один из ключевых факторов обеспечения глобальной экологической безопасности и устойчивого развития.

Ключевые слова: Окружающая среда, экологические проблемы, международная ответственность, международный суд, компенсация.

FIDAN GAFULOVA

PhD student, tutor, Baku State University

DIVISION OF RESPONSIBILITY IN ENVIRONMENTAL PROTECTION

The distribution of international responsibility in the sphere of environmental protection is of great importance due to the transboundary nature of environmental problems. In this regard, states, on the basis of international legal norms, are obliged to prevent pollution, ensure the sustainable use of natural resources, and provide compensation for environmental damage caused in transboundary areas. International organizations, particularly the UN and the EU, support the implementation of these responsibilities through legal and monitoring mechanisms. The participation of NGOs and society enables the more effective fulfillment of international environmental obligations. Thus, the distribution of responsibility is one of the key factors in ensuring global security and sustainable development.

Keywords: Environment, ecological problems, international responsibility, international court, compensation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 27 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Afət Güləliyeva, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94; UOT 32:93/94

ФАРМАН АМИРОВ

Диссертант кафедры "Политические науки и
международные отношения" Западно-Каспийского Университета
<https://orcid.org/0000-0001-5470-5995>
farmanamirov@gmail.com

ГИДРОТЕХНИЧЕСКИЕ СООРУЖЕНИЯ СИРИИ: ИСТОРИЯ, ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/176-182>

Цель данной статьи - проанализировать процесс строительства, текущее состояние и общие перспективы гидротехнических сооружений Сирии - плотин, гидроэлектростанций, водохранилищ. Изучение проблемы позволяет сделать вывод, что развитие гидротехнических сооружений в Сирии во второй половине XX века стало одной из ключевых областей национальной стратегии модернизации. Несмотря на неоднозначность деятельности режима партии Баас, под его руководством Сирия пережила настоящий бум в строительстве гидротехнических объектов: строительство более 160 плотин, включая Табку (Евфрат), Тишрин и Баас, позволило значительно увеличить объем орошения, обеспечить электроэнергией сельские и промышленные районы, стабилизировать водоснабжение в засушливых районах. Однако текущая ситуация резко контрастирует с прежним оптимизмом. Мы выделили три фактора, которые значительно повлияли на состояние гидротехнических сооружений страны. Во-первых, вооруженный конфликт, продолжающийся с 2011 года, не только физически разрушил часть водной инфраструктуры, но и подорвал целостность национальной системы водоснабжения. Во-вторых, экологические вызовы, такие как засуха, повышение температуры и учащение экстремальных погодных явлений, усугубляют проблему. И в-третьих, трансграничный фактор-зависимость Сирии от воды, поступающей из Турции, что существенно влияет на доступные водные ресурсы через регулирование сбросов, ставит страну в очень уязвимое положение. Решение проблемы требует комплексного подхода: модернизации и восстановления инфраструктуры для адаптации к климатическим вызовам и, что самое важное, международного правового регулирования использования водных ресурсов на основе принципов справедливости и устойчивого развития.

Ключевые слова: Сирия, гидросооружения, гидроэлектростанции, плотины, водохранилища, гражданская война.

Введение. Цель данной статьи - проанализировать процесс строительства, современное состояние и в общих чертах перспективы гидросооружений Сирии-плотин, гидроэлектростанций, водохранилищ. Обозначенная нами проблема имеет научное значение, поскольку позволяет, во-первых, раскрыть политический фон строительства гидросооружений, который, вне сомнения, связан с деятельностью баасистского режима; во-вторых, указать на роль гражданской войны, поставившей водную инфраструктуру (как и всю государственность Сирии) на грань катастрофы; в-третьих, обозначить, хоть и предположительно, вероятные выходы из сложившейся ситуации.

Гидросооружения играют ключевую роль в экономике и социальной жизни Сирии, учитывая засушливый климат страны и ограниченные водные ресурсы. История гидротехнического строительства в Сирии уходит корнями в глубокую древность, так как территория страны входит в зону Плодородного полумесяца, где зародились первые земледельческие цивилизации. Уже в IV тысячелетии до н.э. в регионе существовали примитивные ирригационные системы, позволявшие использовать воды Евфрата и Тигра для земледелия. В эпоху бронзового века (III–II тысячелетия до н.э.) в городах-государствах, таких как Мари и Эбла, развивались сложные системы каналов и плотин [20].

Средневековая Сирия унаследовала и развила античную гидротехническую инфраструктуру: оросительные каналы, подземные водоводы (кяхриз), норрии (водоподъёмные колёса), городские водопроводы и общественные фонтаны, а также плотины малых водосборов. Техническое развитие опиралось на сложившиеся правовые и институциональные формы - в особенности вакуфы, финансировавшие эксплуатацию и ремонт систем водоснабжения, и городское регулирование распределения воды [11, с.100-101].

После обретения независимости в 1946 году Сирия начала активно развивать свою гидротехническую инфраструктуру. Современный, наиболее значимый этап в этом развитии начался в 1960-х годах, особенно после 1963 года, когда с приходом к власти партия «Баас», при поддержке Советского Союза приступила к осуществлению крупной программы строительства плотин и водохранилищ. В те годы указанная программа органически встраивалась в общую целевую стратегию по социалистической модернизации сирийской экономики и общества, подразумевавшей в числе прочего и коренную перестройку аграрной сферы. Мы согласны с мнением, что партия «Баас» рассматривала аграрный социализм как ключ к мобилизации, контролю и развитию своей сельской базы. В рамках этой стратегии огромные инвестиции направлялись в масштабные инфраструктурные и энергетические проекты, в числе которых строительству плотин на Евфрате придавалось особое значение [5, с.521]. Приступая к возведению гидросооружений, правительство в основном преследовало три задачи: энергетическая независимость; расширение ирригации; борьба с наводнениями.

Еще в 1946 году сирийское правительство поручило британской компании оценить стоимость строительства плотины на Евфрате близ деревни Юсеф Паша на сирийско-турецкой границе. Однако эти намерения долгое время не получали практический ход [7, с.127-128]. В 1958-1959 гг. при активном участии советских специалистов были проведены значительные изыскательские работы на Евфрате и составлен предварительный проект строительства гидротехнических сооружений, одобренный правительством [24, с.17-18]. Уже в 1960 году советские специалисты приступили к проектным работам для воздвижения гидроузла «Табка». Изначально предполагалось, что гидроузел включит в себя плотину с гидроэлектростанцией, а также оросительную систему, для заполнения которой планировалось создание водохранилища. Кстати, именно советскими специалистами для сооружения плотины был выбран створ реки Евфрат у деревни Табка [25, с.228].

После прихода к власти в Сирии партии «Баас» Советский Союз стал оказывать содействие не только в проектировании, но и непосредственно в осуществлении строительства гидроузла. 25 апреля 1966 года был подписан советско-сирийский протокол о сооружении гидроэлектростанции [6, с.346].

Работы при техническом содействии советских специалистов по сооружению гидроэлектростанции были начаты в 1968 году и завершились в 1973 году; в июле того же года состоялось официальное открытие плотины. Первый агрегат был пущен в 1974 году, а полностью ГЭС был сдан на эксплуатацию в 1977 году.

При баасистах ГЭС получил название «Аль-Саура» («Революция»); таким образом, он имел тройное название (Табка, Евфрат, Аль-Саура). Кстати, тогда же в ходе сооружения гидроузла был построен одноименный город (Аль-Саура; ныне – Табка). Воздвижение плотины и электростанции обошлось в 340 млн долларов, из которых 100 млн долларов было предоставлено в форме кредита со стороны Советского Союза. Советский Союз также осуществил техническую экспертизу. На строительство было привлечено до 12 тыс. сирийцев и 900 техников из СССР. При этом СССР оказал поддержку и в подготовке инженерных кадров [23].

Плотина Евфрат в лучшие годы вырабатывала 880 мегаватт в час при работе восьми групп, каждая мощностью около 110 мегаватт. Она считается первой гидроэлектростанцией в Сирии [16]. Плотина «сдерживает» за собой озеро Аль-Асад объёмом от 11,7 до 14 миллиардов кубометров воды и площадью 640 квадратных километров, которое используется в качестве водохранилища. Озеро длиной 80 километров и шириной 5 километров когда-то было одним из важнейших рыбных ресурсов Сирии [6, с.349]. Оно в значительной степени обеспе-

чивает питьевой водой Алеппо. Из-за географического положения и большой площади водохранилища годовые потери от испарения значительны (около 1,5 км³ в год) [12, с.96].

Согласно данным от 2008 года, фактическая емкость озера составляла к этому времени 9,6 кубических километров, а площадь поверхности составляет 447 квадратных километров [13, с.62], что означает серьезное падение в базовых показателях. За последние годы водохранилище из-за повреждений инфраструктуры и сокращения стока Евфрата испытывает серьезные проблемы с поддержанием уровня воды. Согласно новейшим данным, уровень воды в озере Асад за последнее время снизился еще примерно на 6 метров. Имад Обейд, директор Главного управления плотин на севере и востоке Сирии, заявил, что озеро Асад потеряло около 4 миллиардов кубометров воды. Из-за значительного падения уровня воды водозаборные трубы насосов вышли из строя. Автономная администрация Северной и Восточной Сирии, контролирующая гидроузель Табка и озеро Асад, планирует установку новых водяных насосов, техническое обслуживание и замену старых, расширение основных водопроводов и реализацию экстренных мер по решению проблемы резкого снижения уровня воды в озере [9]. Можно констатировать, что озеро Асад переживает серьезный водный и экологический кризис.

У плотины Табка было два назначения: выработка гидроэлектроэнергии и орошение. Ни в одном из этих случаев она не оправдала полностью ожиданий Сирии. Отсутствие надлежащего технического обслуживания в сочетании с меньшим, чем ожидалось, уровнем воды в реке снизило её генерирующую мощность с 880 мегаватт до 150. До 1983 года электростанция работала на 65 процентов своей мощности, вырабатывая 2500 мегаватт в год или около 45 процентов электроэнергии Сирии. В 1986 году электростанция работала только на 30-40 процентов своей мощности из-за низкого уровня воды в озере Асад, вызванный малым количеством осадков и использованием Турцией вод Евфрата для плотин Кебан и Ататюрк [15, с.110; 8, с.132].

Строительство плотины Табка привело к эвакуации, иногда принудительной, 60 000 жителей из деревень, затопленных водохранилищем Аль-Асад. Было построено 15 деревень взамен 43 (по другим данным-59) заброшенных. Согласно постановлению правительства, переселенцы должны были получить 31 231 га орошаемых и 7 495 га богарных земель, утраченных в результате затопления. Но, несмотря на него, некоторые из этих «магмуринов» («затопленных» по-арабски) так и не получили компенсации и остались без перспективы будущей стабильной занятости в сельской местности [14, с.145; 9, с.134].

Расширение распределения и потребления электроэнергии в 1970-х годах, неэффективное управление в отрасли, нехватка запасных частей для электростанций, технические препятствия и снижение уровня воды в озере Асад привели к энергетическому кризису середины 1980-х годов. Стало очевидным, что ошибочно полагаться только на одну плотину Табка. Поэтому правительство приступило к масштабному строительству гидросооружений. С точки зрения гидрорежима «Баас/Свобода» работает как буфер между пиковой ГЭС «Табка» и ниже расположенными участками реки. Она также способствует сельскохозяйственному орошению, сохранению рыбных ресурсов реки и помогает стабилизировать уровень воды в Евфрате.

Одним из мотивов была необходимость компенсировать недовыработку Табки в условиях снижения притоков Евфрата на входе в Сирию и обеспечить дополнительную маневренную мощность [3, с.215]. Данная гидроэлектростанция снабжает электроэнергией провинции Ракка и Алеппо.

Кстати, как и с плотиной Табка, в ходе строительства «Тишрин» тысяча людей, проживающие в том районе, были вынуждены мигрировать в окрестности Дамаска и все еще жили там в палатках в Эль-Хаммурии десять лет спустя. Именно подобные ущемленные в своих правах граждане и стали в первые ряды антиправительственных выступлений в 2011 году, переросших в итоге в гражданскую войну.

Политический конфликт в Сирии, стремительно переросший в гражданскую войну, положил путь к новой роли для новых и конкурирующих негосударственных субъектов, таких как прокурдской Партии Демократического Единения (ПДЕ; на курдском PYD) и ИГИЛ.

Международная коалиция под руководством США и России против ИГИЛ узаконила применение насилия военным крылом ПДЕ – так называемыми отрядами народной самообороны (ОНС; на курдском YPG) в рамках спонсируемой Америкой и находящейся под контролем ПДЕ Сирийских демократических сил (СДС) на севере Сирии. В период с 2015 года и до вывода американских войск в 2019 году ПДЕ стала главной опорой военной стратегии США против ИГИЛ [8, с.1352].

В ноябре 2013 года ПДЕ установила эффективный военный и административный контроль над тремя приграничными районами (Африн, Кобани и Джазира) на северо-востоке Сирии, а в марте 2013 года объявила об автономии Западного Курдистана (Рожавы). Этот односторонний шаг отразил ускоренную территориальную и политическую фрагментацию страны на различные географические образования, контролируемые различными вооруженными группировками, что внесло значительный вклад в трансформацию границ Сирии после 2011 года [18, с.809-810].

В ходе конфронтации противоборствующие стороны – ИГИЛ, сирийское правительство и СДС в разное время использовали воду в качестве военной цели, уничтожая элементы систем водоснабжения. В 2013 и 2014 годах в результате ожесточенных сражений между силами режима и оппозиционными группировками были повреждены водопроводные станции и канализационные трубопроводы в Алеппо, Дейр-эз-Зоре, Хомсе, Хаме, Идлибе и Ракке. К июлю 2014 года примерно 35% сирийских водоочистных сооружений перестали функционировать; подача воды прекратилась в Алеппо и сократилась на 90 процентов в Дейр-эз-Зоре [19, с.V].

В ходе боевых действий сирийские плотины и ГЭС также превратились в объекты ожесточенной борьбы в виду их стратегического значения. 26 ноября 2012 года бойцы оппозиции захватили плотину у сирийских правительственных войск во время битвы в ходе гражданской войны в Сирии. Захват плотины отрезал важную линию снабжения правительства в Ракку и из нее. Захват плотины также отрезал одну из последних линий снабжения правительства в Алеппо. В сентябре 2014 года ИГИЛ захватило плотину у повстанческих сил. В декабре 2015 года Сирийские демократические силы отвоевали плотину у ИГИЛ [17]. Плотина не пострадала напрямую в результате конфликта. Однако из-за ожесточенных боевых действий и авиаударов в районе плотины предполагалось, что толчки от взрывов затронули фундамент и нарушили целостность плотины [4, с.44].

В рамках операции «Рассвет свободы» поддерживаемая Турцией Сирийская национальная армия начала наступление с целью взять плотину 8 декабря 2024 года. 13 декабря несколько связанных с Турцией новостных сайтов заявили, что плотина была захвачена, но курдские новостные источники опровергли это, заявив, что по-прежнему контролируют плотину. Автономная администрация Северной и Восточной Сирии (фактически правительство курдской автономии) рассматривает плотину Тишрин как жизненно важный источник воды и электроэнергии для региона. Поэтому полна решимости её защищать и не собирается уступать новым властям Сирии [10].

Табка до мая 2017 года находилась под контролем ИГИЛ. В марте того же года объединенные силы СДС и спецназа США начали совместную операцию в провинции против Исламского Государства. В разгар боевых действий 26-го марта плотина подверглась бомбардировке американскими ВВС. На плотину было сброшено 3 противобункерных 2000 фунтовых (907 килограммовых) бомб. По словам очевидцев, одна бомба обрушила пять этажей. Вспыхнул пожар, и критически важное оборудование вышло из строя. Лишь по счастливой случайности бомбы поразили только опоры, примыкающие к плотине, а одна из бомб, упавшая на диспетчерскую вышку, не взорвалась. Если бы она взорвалась, по словам экспертов, вся плотина могла бы рухнуть. Инженеры, работавшие на плотине, в дальнейшем заявляли, что только благодаря оперативной работе, зачастую под дулами автоматов на глазах у противника, удалось спасти плотину и людей, живущих ниже по течению [1]. Электростанция Табка установленной мощностью 200 МВт, которая не была подключена к сирийской национальной системе распределения электроэнергии с 2013 года, начала подавать электроэнергию в национальную энергосистему по соглашению, заключенному в 2019 году. В заявлении Министерства энерге-

тики говорится, что на участке протяженностью 185 километров было установлено 345 новых опор линии электропередачи. 165 опор обрушились в 2013 году [21].

Следует отметить, что с 2021 года на Ближнем Востоке, и в Сирии частности, наблюдается очередная засуха. Приток Евфрата в Сирию устойчиво снижается из-за сочетания маловодья/жары и сокращённых сбросов из Турции. Это привело к резкому падению уровня водохранилищ Табки (оз. Асад), Тишрин и Баас, частым остановкам/ограничениям работы гидроагрегатов и к сокращению отпуска электроэнергии в Северо-Восточной Сирии и центральные регионы страны. Согласно отчетам, функционирование на крайне низкой мощности указанных плотин привело к снижению производства электроэнергии почти на 70% [22].

В 2023-2025 гг. ситуация осталась напряжённой: зафиксированы рекордные просадки уровня оз. Асад – около 5,5 миллиардов м³, а летом 2025 г. Местные власти предупреждали о потере 7 м напора и риске полной остановки Табки при сохранении текущего режима притока. При этом из-за кризиса и повреждений, полученных в результате войны, в настоящее время работают только четыре энергоблока плотины Табка, которые по идее должны вырабатывать около 440 мегаватт в день. Однако из-за низкого уровня воды выработка резко упала до всего 120 мегаватт, а в последнее время приближается к 60-65 мегаваттам, что приводит к остановкам работы насосных станций [2]. Итак, развитие гидросооружений в Сирии на протяжении второй половины XX века стало одним из ключевых направлений национальной стратегии модернизации. При сей неоднозначности деятельности режима партии «Баас», под ее руководством Сирия пережила бум гидротехнического строительства: возведение более 160 плотин, включая таких как Табка (Евфрат), Тишрин и Баас, позволило стране значительно увеличить объёмы ирригации, обеспечить электроэнергией сельские и промышленные районы, стабилизировать водоснабжение в условиях засушливого климата. Эти объекты стали не только инженерными достижениями, но и символами независимости и технологического прогресса Сирии.

Заключение. Решение проблемы требует целостного подхода: модернизации и восстановления инфраструктуры (что требует многомиллиардные инвестиции), адаптации к климатическим вызовам и, главное, международно-правового урегулирования водопользования на базе принципов справедливости и устойчивого развития. Без достижения такого баланса невозможно ни восстановление энергетической стабильности Сирии, ни обеспечение её водной безопасности, ни снижение рисков новых гуманитарных кризисов в регионе.

ЛИТЕРАТУРА

1. A Dam in Syria Was on a 'No-Strike' List. The U.S. Bombed It Anyway, Jan. 20, 2022. - <https://www.nytimes.com/2022/01/20/us/airstrike-us-isis-dam.html> [01.12.2025].
2. AANES issues stark warning about Euphrates water levels dramatic drop, Jul 3, 2025 // <https://npasyria.com/en/126956/> [01.12.2025].
3. Adeel, Z., Mainguet, M. Summary Report of the Workshop // New Approaches to Water Management in Central Asia. Tokyo: United Nations University/ICARDA, 2001, pp. 208-222.
4. Al Jamal, A. Northeast Syria's Water Infrastructure in Conflict: Assessing Damage and Understanding Implications. Submitted to Central European University Department of Environmental Sciences and Policy. In partial fulfillment for the degree of Master of Science. Vienna, 2023, 139 p.
5. Barnes, J. Managing the Waters of Ba'ath Country: The Politics of Water Scarcity in Syria // Geopolitics, 2009, Volume 30, Issue 4, pp. 510-530.
6. Bourgey, A. Le barrage de Tabqa et l'aménagement du bassin de l'Euphrate en Syrie // Revue de géographie de Lyon, 1974, Volume 49, №4, pp. 343-354.
7. Daoudy, M. The Origins of the Syrian Conflict: Climate Change and Human Security. Cambridge: Cambridge University Press, 2020, XIV, 250 p.
8. Daoudy, M. Water Weaponization in the Syrian Conflict: Strategies of Domination and Cooperation // International Affairs, 2020, 96(5), pp. 1347-1366.
9. Emergency Water Projects Launched Amid Euphrates Crisis, 9 May, 2025. - <https://www.hawarnews.com/en/emergency-water-projects-launched-amid-euphrates-crisis> [01.12.2025].

10. Frantzman, S. The strategic Tishrin Dam has become a flashpoint in post-Assad Syria, January 26, 2025. - <https://www.longwarjournal.org/archives/2025/01/the-strategic-tishrin-dam-has-become-a-flashpoint-in-post-assad-syria.php> [01.12.2025].
11. Hill, D. Mechanical Engineering in the Medieval Near East // Scientific American, 1991, Vol. 264, №5, pp. 100-105.
12. Impacts of the southeastern Anatolia Project in Turkey on the performance of the Tabqa dam and hydropower plant in Syria // Changes in Water Resources Systems: Methodologies to Maintain Water Security and Ensure Integrated Management. Perugia: IAHS Publ. 315, 2007, pp. 92-99.
13. Jones, C., Sultan, M., Yan, E., Milewski, A. and etc. Hydrologic impacts of engineering projects on the Tigris-Euphrates system and its marshlands // Journal of Hydrology, 2008 may, №353, pp.59-75.
14. Kolars, J.F., Mitchell, W.A. The Euphrates River and the Southeast Anatolia Development Project. Carbondale: Published by Southern Illinois University Press, 1991, 324 p.
15. Shapland, G. Rivers of discord: international water disputes in the Middle East. New York: Palgrave Macmillan, 1997, 183 p.
16. The Euphrates Dam: Collapse threatens one-third of Syria's territory (in Arabic), March27, 2017. - <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2017/3/27/%d8%b3%d8%af-%d8%a7%d9%84%d9%81%d8%b1%d8%a7%d8%aa-%d8%a7%d9%86%d9%87%d9%8a%d8%a7%d8%b1-%d9%8a%d9%87%d8%af%d8%af-%d8%ab%d9%84%d8%ab-%d9%85%d8%b3%d8%a7%d8%ad%d8%a9-%d8%b3%d9%88%d8%b1%d9%8a%d8%a7> [01.12.2025].
17. Sümer, V. War over Tishreen Dam: Growing Significance of Hydraulic structures in the Middle East, 12.01.2016. - <https://orsam.org.tr/en/yayinlar/war-over-tishreen-dam-growing-significance-of-hydraulic-structures-in-the-middle-east/> [01.12.2025].
18. Vignal, L. The Changing Borders and Borderlands of Syria in a Time of Conflict // International Affairs, 2017, 93(4), pp. 809-827.
19. Water and violence: Crisis of Survival in the Middle East / Strategic Foresight Group. Mumbai: 2014, VI, 37 p.
20. Water Engineering in Ancient Civilizations. 5,000 Years of History. - <https://boulderlibrary.net/water-engineering-in-ancient-civilizations-5-000-years-of-history/page/13> [01.12.2025].
21. Yıldız, D. Who Controls Syria's Dams on the Euphrates River: An Overview, 20 December 2024. - https://www.hpacenter.org/tr/article/1944/who_controls_%C2%A0syria%E2%80%99s_dams_on_the_euphrates_river:_an_overview#:~:text=The%20Tabqa%20Dam%2C%20also%20known,about%2011.7%20billion%20cubic%20meters [01.12.2025].
22. Youssef, B. Thirst and Geopolitics: How Conflict Actors Threaten Syria's Water Security, 11-07-2025. - <https://aljumhuriya.net/en/2025/07/11/thirst-and-geopolitics/> [01.12.2025].
23. ГЭС в Сирии, построенная Советским Союзом. Часть 1. Создание проекта и финансирование при поддержке СССР, 13 октября 2023. - <https://dzen.ru/a/ZSfY1tFB1gJAyYzw> [01.12.2025].
24. Прошин, Н.И. Сирия. М.: Мысль, 1979, 86 с.
25. Собисевич, А.В. Участие советских специалистов в строительстве гидроузла «Табка» в Сирии // Материалы II Международной конференции Российского национального комитета по истории и философии науки и техники РАН, посвященной 300-летию Российской академии наук. М.: ИИЕТ РАН 2024, с. 228-230.

FƏRMAN ƏMİROV

Qərbi Kaspi Universitetinin

“Siyasi elmlər və beynəlxalq münasibətlər” kafedrasının dissertantı

SURYANIN HİDROTEKNİKİ OBYEKTİLERİ: TARİXİ, MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Bu məqalənin məqsədi, Suriya Respublikasının hidrotexniki obyektlərinin- su anbarlarının, hidroelektrik stansiyalarının, su anbarlarının tikintisi, mövcud vəziyyəti və ümumi perspektivlərini təhlil etməkdir. Problemin öyrənilməsi nəticəsində, XX əsrin ikinci yarısında Suriya ərazisindəki hid-

rotextniki obyektlərinin inkişafının milli müasirləşmə strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri halına gəldiyi nəticəsinə gəlmək mümkündür. BƏƏS Partiyası rejiminin fəaliyyəti mübahisəli olsa da, bu dövr ərzində Suriya hidrotexniki mühəndislik sahəsində həqiqətən böyük bir sıçrayış yaşadı: Tabqa (Fərat), Tisrin və BƏƏS daxil olmaqla 160-dan çox su anbarı inşa edilməsi, ölkəyə əkin sahələrinin suvarılmasında əhəmiyyətli artım təmin etməyə, kənd və sənaye bölgələrinə elektrik enerjisi verməyə və quraq iqlim şəraitində su təchizatını sabitləşdirməyə imkan yaratdı. Lakin hazırkı vəziyyət keçmişdəki optimizm ilə kəskin fərqlənir. Biz, ölkənin hidrotexniki obyektlərinin vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən üç əsas faktoru müəyyən etmişik. Birincisi, 2011-ci ildən davam edən silahlı münaqişə yalnız su infrastrukturunun bir hissəsini fiziki olaraq dağıtmaqla kifayətlənməmiş, həm də milli su təchizatı sisteminin bütövlüyünü zədələmişdir. İkincisi, quraqlıq, temperaturun artması və ekstremal hava şəraitlərinin yaranması kimi ekoloji çağırışlar problemin daha da dərinləşməsinə səbəb olur. Üçüncüsü, transsərhəd faktoru - Suriyanın Türkiyədən gələn suya asılılığı, su axınlarının tənzimlənməsi ilə mövcud su resurslarını əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir və ölkəni çox həssas vəziyyətə salır. Bu problemin həlli, infrastrukturunu iqlim dəyişikliyinə uyğun olaraq modernləşdirmək və bərpa etmək, ən əsası isə ədalət və davamlı inkişaf prinsipləri əsasında beynəlxalq hüquqi su istifadə tənzimlənməsini tələb edir.

Açar sözlər: Suriya, hidrotexniki obyektlər, hidroelektrik stansiyalar, su anbarları, su bəndləri, vətəndaş müharibəsi.

FARMAN AMIROV

*Dissertation candidate of the Department of
“Political Science and International Relations” of the Western Caspian University*

HYDRAULIC STRUCTURES OF SYRIA: HISTORY, CURRENT STATE AND PROSPECTS

The purpose of this article is to analyze the construction process, current state and general prospects of hydraulic structures of Syria – dams, hydroelectric power plants, reservoirs. The study of the problem allows us to state that the development of hydraulic structures in Syria during the second half of the 20th century became one of the key areas of the national modernization strategy. Despite the ambiguity of the activities of the Baath Party regime, under its leadership Syria experienced a boom in hydraulic engineering construction: the construction of more than 160 dams, including Tabqa (Euphrates), Tishreen and Baath, allowed the country to significantly increase the volume of irrigation, provide electricity to rural and industrial areas, stabilize water supply in arid climates. However, the current situation reflects a sharp contrast with past optimism. We have identified three factors that have significantly influenced the state of the country's hydraulic structures. Firstly, the armed conflict that has been going on since 2011 has not only physically destroyed part of the water infrastructure, but has also undermined the integrity of the national water management system. Secondly, environmental challenges such as drought, rising temperatures and more frequent extreme weather events are exacerbating the problem. And thirdly, the transboundary factor - Syria's dependence on water from Turkey, which significantly affects available water resources by regulating discharges, puts the country in a very vulnerable position. Solving the problem requires a holistic approach: modernising and restoring the infrastructure for adaptation to climate challenges and, most importantly, international legal regulation of water use based on the principles of justice and sustainable development.

Keywords: Syria, hydraulic structures, hydroelectric power stations, dams, reservoirs, civil war.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.d. Nərgiz Axundova, t.e.d. Sani Hacıyev.

UOT 94(479.24)

RAZİYƏ HACIYEVA

NDU-nun Azərbaycan tarixi kafedrasının II kurs magistrantı
raziyehaciyeva@icloud.com

İNGİLİSLƏRİN NAXÇIVANDA GENERAL-QUBERNATORLUQ YARATMAQ CƏHDLƏRİ VƏ NƏTİCƏSİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/183-187>

Bu məqalədə Birinci Dünya müharibəsindən sonrakı siyasi vəziyyət fonunda İngiltərənin Naxçıvan bölgəsində general-qubernatorluq yaratmaq cəhdləri elmi şəkildə araşdırılır. Tədqiqatda ingilis hərbi-siyasi missiyasının bölgədə nüfuz qazanmaq və idarəetməni nəzarətə gətirmək niyyətinə xidmət edən addımları təhlil edilir. Məqalədə həmin təşəbbüsün yerli azərbaycanlı əhali, regional siyasi qüvvələr və beynəlxalq dairələr tərəfindən necə qiymətləndirildiyi, göstərilən müqavimət və diplomatik maneələr səbəbilə uğursuzluğa düçar olduğu göstərilir. Araşdırmanın nəticəsi olaraq müəyyən edilir ki, İngiltərənin Naxçıvan üzərində general-qubernatorluq qurmaq planı bölgənin real siyasi-milli mənzərəsinə uyğun gəlmədiyi üçün həyata keçirilməmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, İngilislər, general-qubernatorluq, Cənubi Qafqaz, geostrateji maraqlar.

Giriş. Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışan ABŞ və İngiltərə yaranmış siyasi şəraitdən istifadə edərək Naxçıvan və Zəngəzurda öz təsirlərini artırmağa cəhd edirdilər. ABŞ və İngiltərənin bu siyasi məqsədi həmin vaxt Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları olan Ermənistanla onları bir-birinə yaxınlaşdırdı. 1918-ci il oktyabrın 30-da Antanta və Osmanlı arasında imzalanmış Mudros sülh müqaviləsinə əsasən, Osmanlı qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxması, böyük dövlətlərin bölgəni, o cümlədən Azərbaycanı zəbt etməsi üçün böyük fürsət oldu. Azərbaycanın işğalı Antanta dövlətləri adından Böyük Britaniyaya tapşırıldı. İngilis qoşunları general Tomsonun rəhbərliyi ilə Bakıya yürüşə başladı. Tomson Bakının general-qubernatoru elan edilir, ölkənin qalan əraziləri isə Azərbaycan hökumətinin nəzarətində saxlanılırdı. İngilis qoşunları noyabrın 17-də Bakıya daxil olur, qoşunun qalan hissələri isə Gəncə, Şuşa və Naxçıvanda yerləşdirildi. 1919-cu ilin yanvar ayında Böyük Britaniya ordusunun mayoru Hibbonun başçılığı ilə ingilis hərbi qüvvələrinin bir hissəsi Naxçıvana gəldi. Hibbonun Naxçıvana gəlməkdə məqsədi bölgənin iqtisadi və siyasi vəziyyətilə tanış olub, Araz-Türk Respublikası silahlı qüvvələrinin vəziyyətini və bu dövlətin siyasətinə türklərin təsir dərəcəsini öyrənmək olmuşdur (9, s.56).

Hibbonun ardınca həmin ilin fevralında digər ingilis nümayəndə heyəti kapitan Lautenin başçılığı ilə Naxçıvana gəlmişdi (6). Lauten ingilis qoşun hissələrini Naxçıvan, Culfa və Şahtaxtıda yerləşdirmiş və həmin ərazilərin artıq ingilislərin nəzarətində olduğunu elan etmişdir. Naxçıvan rəhbərləri ingilislərin bu təklifi ilə yalnız yerli muxtariyyəti saxlamaq şərti ilə razılaşıqlarını bildirmişlər (7).

Lakin ingilislərin təşəbbüsləri bölgədə sabitlik yaratmağa kifayət etmədi. Lauten bölgədə vəziyyəti öyrənmək üçün Tiflis-İngilis hərbi komandanlığından göstəriş alaraq Naxçıvana gəlmiş, orada yerli əhəlinin çoxluğunun müsəlmanlardan ibarət olduğunu bildirmişdir. 1919-cu ilin fevralın 1-də Azərbaycan stansiyasından ingilis ordusu Naxçıvana daxil oldu. Lauten buradakı hakimiyyətə nəzarəti öz üzərinə götürdüyünü bildirmiş və erməni dəstələrinin başçıları Primova və Qarakeşişova bölgənin britaniyalıların nəzarətində olduğunu çatdırmışdır.

Nəticə etibarilə, Naxçıvanda idarəçiliyi öz əllərinə alan ingilislər həm Araz-Türk Cümhuriyyətinin, həm də Araz-Türk Cümhuriyyətindən sonra idarəetmənin həvalə olunduğu Naxçıvan Milli Komitəsinə buraxmışdılar. Beləliklə də ingilislərin Naxçıvanda İngilis general-qubernatorluğunu elan etməsi ilə onların Naxçıvan bölgəsində yerləşmələrinin birinci mərhələsi yekunlaşdı. İngilis zabiti Lautenin general-qubernatorluğu şəraitində yaşayan bölgə əhalisi üçün bu dövr (1918-ci il fevralın 8-indən mayın 9-na qədər) İngilislərin Naxçıvanda möhkəmlənməsinin 2-ci dövrü hesab olunur. Əhali ingilis zabitlərinin təsiri altında yaşasa da, idarəetməni öz əllərində saxlamaq üçün çalışırdı.

1919-cu ilin əvvəllərində Naxçıvanda ictimai-siyasi durum həm ingilisərin bölgədəki siyasətindən, həm də ADR hökumətinin mövqeyindən asılı olmuşdur. Nəticədə M.Mirbağirov bölgədə siyasi sabitliyin təmin olunması üçün general-qubernatorluq idarə üsulunun yaradılmasının zəruriliyini vurğulamışdır.

Bununla da 1919-cu il fevralın 28-də Azərbaycan hökuməti tərəfindən Naxçıvan general-qubernatorluğu təsis edilmiş və onun tərkibinə Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz və Vedibasar bölgələri daxil edilmişdir. Qurumun rəhbəri Bəhram xan Naxçıvanski, hərbi işlər üzrə isə Hacı Mehdi bəy Bağırov məsuliyyət daşıyırdı.

1919-cu ilin martından Andranikin silahlı dəstələrinin Naxçıvan sərhədlərində törətdiyi faciələr daha da artdı. Bu vaxt baş verən qırğınlar barədə ingilis polkovniki Temperley Londona raport göndərərək bildirmişdi ki, əgər Britaniya hərbi komandanlığı bu məsələyə müdaxilə etməsə, bölgədə ciddi qarşıdurmalar baş verəcək. 1919-cu ilin 3 aprel tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndəsi Fətəli xan Xoyski general Tomsona məktub ünvanlamışdı. Məktubda O, İrəvan quberniyasında qarşıdurmalar nəticəsində zərər çəkmiş azərbaycanlıların vəziyyətindən danışır və yardım tələb edirdi. Bunun üçün İngilis hakim dairələrinin kömək göstərməsi və müvafiq təminatların verilməsi xüsusi yer tuturdu. Britaniya hərbi komandanlığının Bakıya göndərdiyi cavab məktubunda qeyd olunurdu ki, 1.Sözügedən rayonlar hazırda Britaniya qubernatorunun tabeliyində olduğundan, təklif edilən nümayəndə heyətinin bölgəyə ezamı real nəticə verməyəcəkdir. 2.Qaçqınların Naxçıvan və digər ərazilərə geri qayıdışı planlaşdırılır və bu proses Britaniya komandanlığının nəzarəti altında, etnik və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq həyata keçiriləcəkdir. 3. Qaçqınların yerləşdirilməsi tam başa çatdıqdan sonra Naxçıvan və digər bölgələrin idarə olunması Qarabağda Sultanovun general-qubernator statusu əsasında fəaliyyətə bənzər şərtlərlə Ermənistan hökumətinin təmsilçilərinə tapşırılaqdır. 4.Qaçqınların yerləşdirilməsinə kömək etmək arzusunda olan şəxslərin İrəvanda general Devi ilə əlaqə saxlaya biləcəkləri bildirildi. 5. Dəmiryol fəaliyyətindəki çətinliklər səbəbindən nəzərdə tutulan nümayəndə heyətlərinə dəstək göstərmək mümkün olmayacaqdır (4, s.151).

Azərbaycan hökuməti bu qərarlardan narazılıq bildirmiş və qeyd etmişdi ki, qaçqınların yerinə qaytarılmaması, əslində ermənilərin mövqelərini gücləndirmək deməkdir. 1919-cu ilin aprelindən etibarən Naxçıvanda vəziyyət daha da gərginləşdi. Ermənistan bölgəni özünə tamamilə tabe etdirmək üçün yeni tədbirlər həyata keçirməyə başladı.

1919-cu ilin mayında Ermənistanın hərbi nümayəndələri Devi və İrəvandan olan digər qüvvələr Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi barədə danışıqlar apararaq saziş imzaladılar (8, s.74). İngilis nümayəndəsi Tomson bölgədə vəziyyəti müşahidə edərək Naxçıvanın Ermənistanın müvəqqəti nəzarətinə verilməsi ideyasını dəstəklədi. Xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski və M.Cəfərov Azərbaycan xalqının hüquqlarının pozulduğunu bildirərək Böyük Britaniya qoşunlarına rəsmi etiraz göndərdi (5). Azərbaycanın əzəli torpağı olan Naxçıvanda erməni idarəçiliyinin yaradılmasına qarşı AXC hər yolla mübarizə aparırdı.

1919-cu il mayın 14-də ingilis general-qubernatorluğunun təklifi ilə Naxçıvan stansiyasında general Devi və Ermənistanın baş naziri Q.Xatisyanla Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının sədri arasında görüş keçirildi (3, s.65). Görüşün sonunda Q.Xatisyan əhaliyə Naxçıvanın ingilislərin idarəsi ilə müvəqqəti olaraq Ermənistanın idarəçiliyinə verildiyi bildirdi. Lakin bölgədə müsəlman əhalinin çoxluq təşkil etməsi və onların açıq etirazları bu planın həyata keçirilməsini çətinləşdirdi. Əhali nümayəndələri bildirir ki, Naxçıvanın ermənilərə verilməsi bölgədə zorakılıqlara səbəb olacaq və beynəlxalq səviyyədə müsəlman dünyasının diqqətini cəlb edəcək. Azərbaycanın bu mövqeyi beynəlxalq güclərə, xüsusilə də Britaniya komandanlığına çatdırılmışdı. Britaniya hökumətinin mövqeyi isə ondan ibarət idi ki, ermənilərin idarəçiliyi yalnız müvəqqəti xarakter daşıyır. İngilislər əhalidə müəyyən qədər toxtaxlıq yaratmaq üçün bölgənin idarəsini Kəlbali xana təklif edib, idarəçilikdə ona köməklik göstərəcəklərini vəd etdilər.Təbii ki,bu vədlər reallıqla heç cürə uzlaşmırdı.

Azərbaycan əhalisi ermənilərin bölgədə möhkəmlənməsinin qarşısını almaq və yaranmış problemləri beynəlxalq müstəvidə gündəmə gətirmək üçün səy göstərirdi. Naxçıvan bölgəsinin əhalisi ingilislərin başçılığı altında yaradılan erməni idarəçiliyinə qarşı kütləvi müqavimət göstərirdi. Bundan başqa, ADR Xarici İşlər Nazirliyi iyunun 22-də Təkinskiyə Naxçıvan və Ordubad əhalisinin müda-

fəsi üçün əlavə tapşırıqlar vermiş, bu istiqamətdə diplomatik fəaliyyətin daha da gücləndirilməsini zəruri hesab etmişdir.

Azərbaycan rəhbərliyi problemin həllini yalnız iki dövlət arasında münasibətlərin normallaşdırılmasında deyil, həm də beynəlxalq nəzarətin təmin edilməsində görürdü. Bu dövrdə Azərbaycan hökuməti “Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlərə dair istintaq komissiyasının yaradılması haqqında qanun layihəsi” hazırladı (2).

1919-cu ilin iyun-iyul aylarında Naxçıvan bölgəsində siyasi vəziyyət daha da kəskinləşmiş, Ermənistan hökumətinin zorakı tədbirləri nəticəsində bölgə əhalisi arasında ciddi narahatlıq yaranmışdı. Ermənistanın yaxın zamanda Naxçıvana hücum edəcəyi barədə xəbərlər gərginliyi artırmışdı. ADR Xarici İşlər Nazirliyi diplomatik kanalları vasitəsilə beynəlxalq nümayəndələri məlumatlandıraraq hadisələrin obyektiv qiymətləndirilməsini tələb etmişdi.

İngilis polkovniki Plauton və Amerika missiyası da vəziyyəti müşahidə edərək müsəlman əhəlinin müdafiəsinin təmin olunmasının zəruriliyini qeyd etmişdir. 1919-cu ilin ortalarında ingilis hərbi dairələrinin bölgədən çıxacağı barədə yayılan xəbərlər erməniləri təşvişə salmışdı. Bu vaxt ingilislərin Cənub Qafqazdan getməsi barədə yayılan məlumatlar erməni silahlı dəstələrinin daha da fəallaşmasına şərait yaradırdı. Bu isə bölgədə yaşayan azərbaycanlı əhəli üçün ciddi təhlükə idi.

Beləliklə həmin dövrdə Naxçıvanda baş verən hadisələr göstərir ki, erməni hərbi dairələrinin əsas məqsədi bölgəni zorakı yolla ələ keçirmək və əhəlini deportasiya etməklə Ermənistan dövlətinin sərhədlərini genişləndirmək idi. Azərbaycan tərəfi isə həm diplomatik, həm də hərbi müstəvidə bu planların qarşısını almağa çalışırdı.

Naxçıvan bölgəsində ermənilərə qarşı təşkil olunmuş silahlı müqavimət müəyyən uğurlarla nəticələndi. 1919-cu il iyulun sonlarında və avqustun əvvəllərində baş verən döyüşlər zamanı yerli əhəli ciddi fədakarlıq göstərərək erməni qüvvələrinə ağır zərbələr endirdi. Əlverişli mövqelərdən istifadə edən azərbaycanlı qüvvələr iyulun 25-də Şahtaxtı, Nəraşen və digər strateji əhəmiyyətli mövqelərdə erməniləri məğlub edərək geri çəkilməyə məcbur etdilər. Bu döyüşlər nəticəsində çoxlu sayda hərbi sursat, o cümlədən pulemyot, top və zirehli qatar ələ keçirilmişdi. Bununla belə ingilislərin Naxçıvanı tərk etməsi və erməni idarəçiliyinin tamamilə iflası uğraması reallaşdı. 1919-cu il avqustun 18-də ADR hökumətinin baş naziri N.Yusifbəyli parlamentdə çıxış edərək birdirmişdi ki, İrəvan quberniyasının bütün ərazilərində, o cümlədən Naxçıvanda yerli əhəli öz qüvvələri ilə işğalçıları geri oturdaraq Azərbaycanla birləşmək iradəsini nümayiş etdirmişdir (1).

Lakin erməni qüvvələri geri çəkilməklə kifayətlənməyərək müəyyən istiqamətdə yenidən hücum keçdilər. Xüsusilə Vədi bölgəsində gedən ağır döyüşlərdə azərbaycanlı qüvvələr böyük qəhrəmanlıq göstərmələrinə baxmayaraq, çoxlu itki verdilər. Ermənilərin təxribatçı fəaliyyəti, bölgədə zorakılıq və mülki əhəliyə qarşı həyata keçirilən repressiyalar siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Bu hadisələrdən sonra beynəlxalq nümayəndəliklərin məsələyə diqqəti artdı. Böyük Britaniya və digər dövlətlərin regiondakı nümayəndələri vəziyyəti nəzarətdə saxlamağa çalışırdılar. 1919-cu ilin yayında Naxçıvan bölgəsində vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Ermənilərin idarəçilik təşəbbüsləri yerli əhəli tərəfindən ciddi müqavimətlə qarşılandığından bu təşəbbüs uzunmüddətli sabitlik yarada bilmədi. Əksinə, bölgə əhalisinin öz müqəddəratını təyin etmək istiqamətində atdığı addımlar nəticəsində Naxçıvan sürətlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə yaxınlaşmağa başladı. Arxiv materialları göstərir ki, həmin dövrdə Azərbaycan hökumətinin bölgədəki diplomatik nümayəndələri, həmçinin Qarabağ general-qubernatorluğu Naxçıvanın idarəçiliyində mühüm rol oynayırdılar. 1919-cu ilin sentyabrında Qarabağ general-qubernatoru tərəfindən hökumətə göndərilən məktubda Naxçıvanın Azərbaycan hakimiyyətini qəbul etməsi və erməni silahlı dəstələrinin təzyiqlərinə qarşı müqavimət göstərməsi barədə məlumat verilirdi (4, s.182). Bu fakt bir daha sübut edir ki, bölgə əhalisi erməni idarəçiliyini qəbul etmir, siyasi taleyini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlamağa çalışırdı.

Eyni zamanda, Daxili İşlər Nazirliyinin hesabatlarında qeyd olunur ki, Naxçıvan general-qubernatorluğu yalnız siyasi yox, həm də inzibati idarə etməni öz əlində cəmləşdirməli idi. Həmin dövrdə Naxçıvan bölgəsində Azərbaycan hökumətini təmsil edən Səməd bəy Cəmillinski general-qubernatorun xüsusi tapşırıqları üzrə səlahiyyətlərlə təmin olunaraq fəaliyyətə başladı. Müvəqqəti olaraq iqamətgahı Ordubadda yerləşsə də, sonradan Naxçıvana köçürüldü. Naxçıvan general-qubernatorluğunun fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz bölgələrində yerli özünüidarə

strukturları möhkəmləndirildi, zəruri dövlət idarələri açıldı. Xəlil bəy diyar qoşunlarının baş komandanı, III Kəlbəli xan isə həm onun köməkçisi, həm də Naxçıvan qoşun dəstəsinin komandiri vəzifəsini icra edirdi. Bundan əlavə, Qarabağ general-qubernatorluğu tərəfindən bölgədə hərbi qüvvələrin və yerli hakimiyyətin fəaliyyətinin gücləndirilməsi üçün xeyli vəsait ayrılmışdı.

Ümumilikdə, 1918-ci ilin noyabrından 1919-cu ilin avqustuna qədər Naxçıvanın siyasi həyatı mühüm proseslərlə müşayiət olunmuş, xüsusilə ingilislərin bölgədə möhkəmlənmək siyasəti fonunda Azərbaycan hökumətinin idarəçilik təşəbbüsləri diqqət mərkəzində dayanmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu dövr Naxçıvanda ingilislərin təşəbbüsü ilə qurulmağa səy göstərilən erməni idarəçiliyinin iflası uğraması, Azərbaycan hakimiyyətinin isə möhkəmlənməsi ilə səciyyələnmişdir.

Nəticə. Birinci Dünya müharibəsindən və Cənubi Qafqazda imperiya idarəçiliyinin süqutundan sonra bölgədə yaranan siyasi boşluq beynəlxalq qüvvələrin, xüsusilə də İngiltərənin maraqlarını cəmləşdirdi. 1918-1919-cu illərdə İngilislər regionda öz strateji mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədilə Naxçıvanda general-qubernatorluq yaratmaq cəhdinə girişdilər. Bu təşəbbüs, bir tərəfdən, bölgənin geosiyasi və hərbi əhəmiyyətindən, digər tərəfdən isə Bakı neftinə və Cənubi Qafqaz dəmir yolu xəttinə nəzarət etmək istəyindən qaynaqlanırdı. İngilislərin Naxçıvanda dayanıqlı idarə forması qurmaq niyyəti nəticəsiz qaldı və 1919-cu ilin sonlarına doğru regionda onların təsiri azalmağa başladı. Nəticədə, Naxçıvanın siyasi taleyinin müəyyənləşməsi yerli və milli qüvvələrin fəallığı, həmçinin beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən dəyişikliklər fonunda baş verdi. Bu hadisə Cənubi Qafqazda xarici müdaxilələrin uğursuzluğunu və Azərbaycan dövlət iradəsinin gücünü nümayiş etdirən mühüm tarixi epizod kimi qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Азербайджан» qəzeti 10 sentyabr 1919-cu il.
2. ARMDA, f.970, siy.1, iş 83, v.17.
3. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk Respublikasının tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 119 s.
4. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı. 1998, 385 s.
5. Naxçıvan tarixi. III cildə. II cild. Naxçıvan, “Əcəmi”, 2014, 528 s.
6. NMRDA, f.314, siy.5, iş 67, v.24.
7. NMRDA, f.314, siy.5, iş 67, v.26.
8. Zamanov E. Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət və Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920-ci illər). Bakı, Elm və təhsil, 2011, 176 s.
9. Мадатов Г. Победа Советской власти и Нахичеванской АССР. Баку, 1968, с.56.

РАЗІЯ ГАДЖІЕВА

Магістрант ІІ курсу кафедры истории Азербайджана НДУ

ПОПЫТКИ АНГЛИЧАН СОЗДАТЬ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО В НАХЧЫВАНЕ И ИХ РЕЗУЛЬТАТ

В статье рассматриваются попытки Великобритании создать генерал-губернаторство в Нахчыване и геополитическое значение региона. Британская инициатива преследовала цель расширить сферу влияния в Южном Кавказе и предотвратить усиление большевистского влияния. Однако сопротивление местного мусульманского населения и притязания армянских вооружённых групп значительно затруднили осуществление британских планов. Из-за невозможности обеспечить стабильность управления в короткие сроки британская администрация начала терять контроль над регионом. В результате проект генерал-губернаторства завершился полным провалом, и дальнейшая политическая судьба Нахчывана оказалась в руках местных сил.

Ключевые слова: Нахчыван, Англичане, генерал-губернаторство, Южный Кавказ, геостратегические интересы.

RAZIYA HAJIYEVA

Second-year master's student of the Department of Azerbaijani History at NDU

**THE BRITISH ATTEMPTS TO ESTABLISH A GENERAL-GOVERNORSHIP
IN NAKHCHIVAN AND THEIR OUTCOME**

The article examines Britain's attempts to establish a general-governorship in Nakhchivan and the geopolitical significance of the region. The British initiative aimed to expand the empire's sphere of influence in the South Caucasus and prevent the spread of Bolshevik power. However, resistance from the local Muslim population and the territorial claims of Armenian armed groups greatly hindered the implementation of British plans. The inability to establish administrative stability in a short period led the British authorities to gradually lose control over the region. As a result, the general-governorship project ended in complete failure, and the subsequent political destiny of Nakhchivan came under the influence of local forces.

Keywords: Nakhchivan, the British, general-governorship, South Caucasus, geostrategic interests.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.d. Xəzər Hüseynov, t.e.d. Qabil Əliyev.

AZƏRBAYCANIN ANTROPOMORF QABLARI HAQQINDA

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/188-191>

Antik dövrdə Azərbaycan ərazisində yaşamış tayfaların dini dünyagörüşlərinin inkişafında Qarabağın eneolit və tunc dövrü tayfalarının dini-ideoloji ənənəsi özünü göstərir. Elə həmin səbəbdən də antik dövrün maddi mədəniyyət nümunələrində yaranışla bağlı kultların izlərinə çox rast gəlinir. Mövcud cəmiyyətdə əkinçi və maldar tayfaların yaşadığı çağ, müxtəlif təsərrüfat sahələrinin, o cümlədən sənətkarlıq və incəsənətin çiçəkləndiyi dövr sayılır. Məlumdur ki, incəsənət hər zaman insanların yaradıcılığı ilə bağlı olmaqla yanaşı, həm də insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ərazisində yaşamış tayfaların çoxçeşidli incəsənət və sənətkarlıq kolleksiyası toplanmışdır. Həmin kolleksiyalar içərisində dövrün tayfalarının dini-ideoloji düşüncələrinin təsirindən doğan, qadın obrazlı artefaktları nadir sənət nümunələri hesab etmək olar.

Açar sözlər: din, ideologiya, qadın, məhsuldarlıq, sənətkarlıq.

Giriş. Azərbaycan ərazisində yaşamış qəbilələ və tayfaların dini dünyagörüşlərində ən geniş yayılmış kultlardan biri məhsuldarlıqla bağlı olmuşdur. Ərazidən əldə olunmuş qadın obrazlı artefaktlar belə özündə yer kultu və torpaqla bağlı olan məhsuldarlıq kultlarını, o cümlədən nəsilartımı ideyasını təmsil edir. Arxeoloji abidələrdə həmin kultların daşıyıcıları antropomorf fiqurlar və özündə antropomorf formalar daşıyan küpə tipli qablardır.

Azərbaycanda antropomorf formalı terrakotlara, əsasən ocaqların yanlarında, dini ayin keçirilən ibadətqahlarda və qəbir abidələrində rast gəlinir [1, s.171-174].

Antik dövrün dekorativ-tətbiqi sənət nümunəsi olan antropomorf obrazlı qabların bir neçəsi Xınıslıdan əldə olunmuşdur. Qablar e.ə. III-I minilliyə aid olunur. Xınıslıdan aşkar olunmuş həmin qablar Milli Azərbaycan Tarix Muzeyində saxlanılır.

Tarix Muzeyində AF 21554 inventar nömrəsi altında saxlanılan küpə tipli qab [2; 3, s.123] sarı gildən qadın obrazında sxematik şəkildə hazırlanmışdır. Qabın üzərinə qırmızı boya (anqob) tətbiq olunmuşdur. Bu üsulla qabların üzərinin boyanması hələ eneolit dövrü sənətkarlarına məlum idi. Həmin dövrdə gil qabların hazırlanmasında tətbiq olunan üsullardan biri də onların üzərinin anqobla örtülməsi idi.

Məlum olduğu kimi eneolit dövründən başlayaraq qabların üzərinin boyanması və ya bəzədilməsi dekorativ-tətbiqi sənətin özəyini təşkil edirdi. Təbii ki, küpə tipli qab dulus çarxında formalaşdıqdan sonra, onun boğazının yuxarı hissəsinə önə çıxmış qadın başı yapma üsulu ilə tətbiq olunmuşdu. Maraqlıdır ki, küpənin iki qulpu qadının yuxarı-başına doğru qalxmış qollarını özündə əks etdirir (sanki saçlarına düzən verir). Qolların üzərinə və küpənin boğazının arxa hissəsinə çıxıntılı (baralyef) formada tökülmüş saçları lent şəklində salınmış gildən hazırlanaraq üfüqi və şaquli istiqamətlərdə düz və hörük formasında çox orjinal şəkildə verilmişdir. Saçların arxasında bəzək rolunu oynayan dairəvi şəkildə burulmuş formalar nəzərə çarpır. Qadının qaşları görünməz dərəcədə çox incəliklə aypara formasında olub, gözləri böyük olub, içəriyə doğru batıqdır. Qulağının üzərində spiral şəkilli yapma sırgıları diqqət çəkir. Məğrur duruşuna görə burnu yuxarıya doğru dik dayanmışdır. Ağzı kəsik xətlə açıq vəziyyətdə verilmişdir. Boğazı uzundur. Sinə bəzəyi kimi uzunsov və fərqli yapma formalı lent şəkilli asmalardan istifadə olunmuş, döşlər də sanki asma bəzək rolunu oynamışdır. Ümumilikdə qabın gövdəsi özündə qadının bədənini simvolik şəkildə xarakterizə edir (şəkil 1).

Xınıslıdan aşkar olunmuş digər qab Milli Azərbaycan Tarix Muzeyində AF 21555 inventar nömrəsi altında saxlanılır [2; 4, s. 41, şəkl.27]. Küpə tipli bu qab qırmızı gildən hazırlanmışdır, oturacağı dabanlıdır. Bu qab da digər qab kimi özündə qadın obrazını əks etdirir. Qaşları qısa, gözləri dairəvi

lent şəklinə salınmış gillə işləmişdir, burnu çıxıntılı və dikdir. Saçları qulaqların üzərini hörük şəkildə örtür. Boynunun arxasında isə saçlar hörülərək yarım dairə şəklində verilmişdir. Boynunda burma üsulu ilə işlənmiş tunc dövrünün qadın bəzəkləri üçün xarakterik olan qrivin vardır [5, s.12-14, şəkl.9-10]. Boyun bəzəyindən aşağıda ehtimal ki, lent şəkilli gildən burularaq üst geyiminin yaxası, ondan altda isə üzərində naxış elementlərini xatırladan çıxıntılı döşləri nəzərə çarpır. Qadının kürək hissəsində küpənin ilgəkvəri tək qulpu verilmişdir. Ümumilikdə qabın gövdəsi özündə qadının bədənini simvolik şəkildə xarakterizə edir (şəkil 2).

Xınıslıdan aşkar olunmuş digər qab Milli Azərbaycan Tarix Muzeyində AF 21462 inventar nömrəsi altında saxlanılır [2; 3, s.123]. Küpə tipli bu qab boz rəngli gildən hazırlanmışdır. Qabın boğazının bir hissəsi sınıılmışdır. Sxematik qabın obrazını özündə ehtiva edən bu qabın boğazında yapma üsulu ilə işlənmiş qalın boyun bəzəyi kəsmə xıtlarla verilmiş, orta hissədə ovalvari asma ilə tamamlanmışdır. Yuxarıdakılardan fərqli olaraq bu qabda qadının əlləri realizm üslubunda sinə altında verilmişdir. Sağ qolunda beş, sol qolunda üç biləzik diqqət çəkir. Qabın gövdə hissəsi özündə qadının bədənini simvolik şəkildə xarakterizə edir (şəkil 3).

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, antik dövr tayfalarına məxsus maddi-mədəniyyət nümunələri estetik funksiyalar daşımaqla yanaşı, əsasən dövrünün insanların ibtidai dini təsəvvürləri ilə bağlı yaranmışdır.

Ümumiyyətlə, ibtidai insanların dini dünyagörüşlərinin nə üçün və nə zaman yarandığı haqda dəqiq fikir söyləmək çox çətindir. Sadəcə olaraq onu deyə bilərik ki, qədim insanların dini dünyagörüşləri minilliklər boyu inkişaf edib, əsasən qeyri incəsənətdən yaranmış, insanların özü ilə birgə inkişaf edərək formalaşmışdır. Azərbaycan ərazisində fəlsəfi-dini təfəkkürün inkişafı əsasən VIII minillikdən başlamış və bizim eranın VIII əsrinədək davam etmişdir.

Qədim dövrlərdən Azərbaycan tayfaları arasında ən geniş yayılmış kultlardan biri də Yer kultu olmuşdur. Yer kultu məhsuldarlıq inancı ilə bağlı yaranmış və bu kult torpağın əkib-becərilməsi, gücü və artım ideyası ilə bağlı olmuşdur. Həmin kultla bağlı inancların inkişafı nəticəsində qadına inam və pərəstiş daha da artmış, elə həmin səbəbdən də məhsuldarlıq və nəsilartımı ilə bağlı kultlar daha çox qadın obrazı şəklində maddi mədəniyyətdə yer almışdır.

Qədim dini görüşlərdə Günəş kişi başlanğıcı ilə bağlansa da, qadın yer-torpaq kultu ilə, məhsuldarlıq və nəsil artımı ilə bağlanmışdır.

Nəticə. Beləliklə, antik dövr abidələrində tədqiq olunan artefaktlar sübut edir ki, dövrün dulusçuları hələ eneolit, tunc, dəmir dövrlərində əldə etdikləri texniki inkişaf səviyyəsinə görə bədii dulusçuluq sənəti sahəsində ən yüksək nailiyyətlərə imza atmış və öz təcrübələrini nəsildən-nəslə ötürərək sonrakı dövrlərin tarixi mərhələlərində də qoruyub saxlaya bilmişlər.

Tədqiqatlardan göründüyü kimi, qədim dövr sənətkarlarının müxtəlif üslublarda yaratdıqları bədii keramika nümunələri özündə etnikliyi yaşatmaqla yanaşı, fəlsəfi fikirlərə, ətrafda baş verən hadisələrə fərqli mövqelərdən yanaşan insanların yaradıcılıq dünyasının məhsuludur. Həmin maddi mədəniyyət nümunələri bir-birindən fərqliliyi, orijinallığı, üslub rəngarəngliyi ilə diqqətimizi cəlb edir, eyni zamanda bir çox mifoloji elementləri özündə qoruyub saxlayır. Əldə olunan bu sənət əsərlərinin ayrı-ayrılıqda hər birinin öz əhəmiyyəti və öz tarixi vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Османов Ф.Л. Терракотные статуэтки Азербайджана // – Tarix və onun problemləri, № 1, – Bakı: – Adiloğlu – 1998, – s.166-175.
2. Azərbaycanın Antropomorf terrakotları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Kataloq / – Bakı, – Ziya-Nurlan, – 2010.
3. Халилов, Д.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV до н.е.- III в. н.е.) / Д.А. Халилов. – Баку: Элм, – 1984, – 236 с.
4. Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании IV до н.е.- VII в. н.е. / Н.И. Рзаев. – Баку: Элм, – 1976, – 255 с.
5. Avşarova, İ.N. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı (e.ə. XIV-VII əsrlər) / İ.N. Avşarova. – Bakı: Nurlan, – 2007, – 190 s.

Şəkil 1. Xinislidan əldə olunmuş Antropomorf qab

Şəkil 2. Xinislidan əldə
olunmuş Antropomorf qab

Şəkil 3. Xinislidan əldə
olunmuş Antropomorf qab

ИРАДА АВШАРОВА

*Исторический факультет Бакинского Государственного Университета,
Кафедра Археологии и этнографии, доктор философии по истории, доцент*

ОБ АНТРОПОМОРФНЫХ СОСУДАХ ДРЕВНЕГО ПЕРИОДА АЗЕРБАЙДЖАНА

Религиозно-идеологическая традиция племён неолита, энеолита и бронзового века нашла отражение в развитии религиозных мировоззрений племён, проживавших на территории Азербайджана в древности. По этой же причине следы культов, связанных с творением, часто встречаются в образцах материальной культуры античного периода.

В современном обществе эпоха земледельческих и скотоводческих племён считается периодом расцвета различных отраслей экономики, включая ремёсла и искусство. Известно, что

искусство всегда было связано с человеческим творчеством, а также служило средством общения между людьми.

В ходе археологических раскопок была собрана разнообразная коллекция искусства и ремесла племён, проживавших на этой территории. Среди этих коллекций артефакты с женскими образами, возникшие под влиянием религиозно-идеологических воззрений племён того периода, можно считать редкими образцами искусства.

Ключевые слова: религия, идеология, женщины, продуктивность, мастерство.

IRADA AVSHAROVA

*Baku State University History Faculty,
Department of Archaeology and Ethnography
PhD, Associate Professor*

ABOUT ANTHROPOMORPHIC VESSELS OF THE ANCIENT PERIOD OF AZERBAIJAN

The religious and ideological tradition of the Neolithic, Eneolithic and Bronze Age tribes is reflected in the development of religious worldviews of the tribes that lived in the territory of Azerbaijan in Ancient times. For the same reason, traces of cults related to creation are often found in the material culture examples of the Ancient Period.

In the existed society, the era of agricultural and cattle-breeding tribes is considered to be the period when various economic sectors, including crafts and art, flourished. It is known that art has always been associated with human creativity, as well as a means of communication between people.

During the archaeological excavations, a diverse collection of arts and crafts of the tribes that lived in the territory was collected. Among these collections, artifacts with woman images, arising from the influence of the religious and ideological thoughts of the tribes of the period, can be considered rare examples of art.

Keywords: religion, ideology, woman, productivity, craftsmanship.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Hicran Mahmudova, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

ORTA VƏ SON TUNC DÖVRÜNDƏ QƏDİM YAŞAYIŞ YERLƏRİ VƏ DƏFN ABİDƏLƏRİNİN TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/192-197>

Bu məqalədə Orta və Son Tunc dövrlərində Qafqaz, xüsusilə Azərbaycan ərazisində formalaşmış yaşayış məskənlərinin və dəfn abidələrinin tipoloji xüsusiyyətləri araşdırılır, arxeoloji materiallar əsasında məskunlaşma formalarının sosial-iqtisadi və ideoloji aspektləri təhlil olunur. Müəyyən edilmişdir ki, açıq tipli yaşayış yerləri əsasən əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan icmalar üçün xarakterik olmuş, qala tipli məskənlər isə müdafiə və inzibati funksiyalar daşımışdır. Dəfn abidələri – kurqanlar, torpaq qəbirləri və daş qutu qəbirləri – cəmiyyətin sosial təbəqələşməsinə, dini inanclarını və dünyagörüşünü əks etdirir. Araşdırma göstərir ki, yaşayış məskənləri ilə dəfn ənənələri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur və bu əlaqə Orta və Son Tunc dövrü cəmiyyətlərinin strukturunu anlamaqda mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Orta Tunc dövrü, Son Tunc dövrü, yaşayış məskənləri, dəfn abidələri, arxeologiya, sosial struktur.

Giriş. Orta və Son Tunc dövrləri bəşər tarixində sosial-iqtisadi münasibətlərin formalaşması və mədəni inkişafın sürətlənməsi baxımından mühüm mərhələ hesab olunur. Bu dövr xüsusilə Qafqaz ərazisində cəmiyyətin istehsal fəaliyyəti, məskunlaşma formaları və sosial strukturunda baş verən əsaslı dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Metallurgiyanın, xüsusilə tunc istehsalının geniş yayılması əmək alətlərinin təkmilləşməsinə, təsərrüfat fəaliyyətinin intensivləşməsinə və yeni sosial münasibətlərin formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Orta və Son Tunc dövrlərində yaşayış məskənlərinin planlaşdırılması, yerləşmə arealı və tikinti xüsusiyyətləri əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti, təbii-coğrafi şərait və sosial təşkilatlanma səviyyəsi ilə sıx bağlı olmuşdur [4]. Bu dövrdə açıq tipli yaşayış yerləri, qala tipli məskənlər və mövsümi məskənlər kimi müxtəlif yaşayış formaları meydana çıxmışdır.

Dəfn abidələri cəmiyyətin sosial strukturu, dini inancları və ideoloji baxışları haqqında mühüm məlumatlar verir. Kurqanlar, torpaq qəbirləri və daş qutu tipli dəfnlər sosial fərqlərin, ritual ənənələrin və dünyagörüşünün maddi ifadəsi kimi çıxış edir. Bu baxımdan, Orta və Son Tunc dövrü yaşayış məskənləri və dəfn abidələrinin öyrənilməsi qədim cəmiyyətlərin sosial-mədəni inkişafının dərin təhlili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [2].

Əsas hissə. Qafqaz ərazisində, o cümlədən Azərbaycanda Orta Tunc dövrü e.ə. II minilliyin əvvəllərindən ortalarına qədər olan mərhələni əhatə edir. Bu dövrdə metallurgiyanın, xüsusilə tunc istehsalının inkişafı iqtisadi münasibətlərin əsasını təşkil etmiş, əkinçilik və maldarlığın paralel inkişafı isə icma həyatının strukturlaşmasına səbəb olmuşdur [11, s.12]. Arxeoloji materiallar göstərir ki, həmin mərhələdə istehsal alətlərinin təkmilləşməsi yaşayış məskənlərinin planlaşdırılmasına və məskunlaşma sıxlığının artmasına birbaşa təsir etmişdir [12].

Bu dövrdə tayfa birliklərinin güclənməsi, sosial təbəqələşmənin dərinləşməsi və mülkiyyət münasibətlərinin formalaşması müşahidə olunur. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan zəngin dəfn inventarları - silahlar, bəzək əşyaları və məişət predmetləri - sosial status fərqlərinin mövcudluğunu aydın şəkildə göstərir. Orta və Son Tunc dövrlərində yaşayış məskənlərinin yerləşməsi təbii-coğrafi mühitlə sıx bağlı olmuşdur. Dağətəyi və dağlıq ərazilərdə müdafiə xarakterli, möhkəmləndirilmiş yaşayış yerləri üstünlük təşkil etdiyi halda, düzənlik ərazilərdə açıq tipli məskənlər yayılmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar aşağıdakı əsas tipoloji qrupları ayırmağa imkan verir: Açıq tipli yaşayış məskənləri; Qala tipli yaşayış yerləri; Mövsümi məskənlər.

Qala tipli yaşayış yerləri isə əsasən dağlıq və dağətəyi zonalarda, strateji mövqelərdə salınmışdır. Bu məskənlər müdafiə məqsədi daşıyan qalın divarlarla, bəzən də təbii relyefdən istifadə edilərək qurulmuşdur. Arxeoloji materiallar göstərir ki, bu tip yaşayış yerləri sosial təbəqələşmənin güclənməsi, tayfa birlikləri arasında rəqabətin artması və təhlükəsizlik ehtiyaclarının yüksəlməsi ilə birbaşa bağlı olmuşdur [12]. Qala tipli məskənlərdə aşkar edilən silah nümunələri və möhkəm tikinti qalıqları həmin ərazilərin strateji əhəmiyyətini təsdiqləyir.

Cədvəl 1.

Yaşayış məskənləri tipləri üzrə “keyfiyyət statistikası” (müqayisəli)

Göstərici	Açıq tipli məskən	Qala tipli məskən	Mövsümi məskən
Coğrafi yayılma ehtimalı	Yüksək (düzənlik/çay vadisi)	Orta (strateji yüksəkliklər)	Orta–Yüksək (yaylaq–qışlaq zonaları)
Daimi məskunlaşma səviyyəsi	Yüksək	Yüksək	Aşağı
Müdafiə infrastrukturu	Aşağı	Yüksək	Aşağı
Təsərrüfat intensivliyi	Yüksək (əkinçilik + maldarlıq)	Orta (nəzarət + ehtiyat bazası)	Orta (maldarlıq)
Sosial iyerarxiyanın izləri	Orta	Yüksək	Aşağı–Orta
Plan quruluşunun mürəkkəbliyi	Orta	Yüksək	Aşağı
Maddi mədəniyyət bolluğu	Yüksək	Orta–Yüksək	Aşağı–Orta
Tədqiqatda aşkar olunma ehtimalı	Yüksək	Orta	Aşağı (müvəqqəti izlər)

Mənbə: Kushnareva, K. Kh. *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium BC.* University of Pennsylvania Museum, 1997; Narimanov, İ. G. *Drevnyaya kultura Azerbaidzhana.* Bakı: Elm, 1987; müəllif tərəfindən arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların ümumiləşdirilməsi əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-də Orta və Son Tunc dövrlərində mövcud olmuş yaşayış məskənlərinin əsas tipoloji xüsusiyyətləri sistemli şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Açıq tipli yaşayış məskənləri əsasən əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan icmalar üçün xarakterik olmuş, qala tipli məskənlər isə müdafiə və idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Mövsümi məskənlər isə yarımköçəri təsərrüfat modelinin mövcudluğunu əks etdirərək iqtisadi fəaliyyətin çevikliyini nümayiş etdirir.

Orta və Son Tunc dövrü dəfn abidələri ictimai stratifikasiyanın, dini inancların və dünya görüşünün öyrənilməsi baxımından mühüm mənbədir [1].

Orta və Son Tunc dövrlərinə aid dəfn abidələri qədim cəmiyyətlərin sosial quruluşu, dini dünya görüşü və ideoloji təsəvvürlərinin öyrənilməsi baxımından mühüm mənbə hesab olunur. Arxeoloji materiallar göstərir ki, bu dövrdə dəfn mərasimləri sadə basdırılma aktı olmaqdan çıxaraq müəyyən rituallar, simvolik anlamlar və sosial göstəricilər daşıyan kompleks mərasim xarakteri almışdır. Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar dəfn abidələrinin əsasən üç əsas tip üzrə formalaşdığını göstərir: kurqan tipli qəbirlər, torpaq qəbirləri və daş qutu (kromlex) tipli qəbirlər [14].

Kurqan tipli qəbirlər Orta və Son Tunc dövrlərinin ən xarakterik dəfn abidələrindən hesab olunur. Bu tip qəbirlər adətən torpaq və ya daş yığintısından ibarət olub, mərkəzində bir və ya bir neçə dəfn kamerası yerləşir. Kurqanlar əsasən cəmiyyətin nüfuzlu üzvlərinə – tayfa başçılarına, hərbi liderlərə və ya sosial baxımdan seçilən şəxslərə məxsus olmuşdur. Qəbirlərin daxilində silahlar, bəzək əşyaları, məişət əşyaları və heyvan qurbanlarının qalıqları aşkar edilmişdir ki, bu da ölünün axirət həyatına inamın və sosial status fərqlərinin mövcudluğunu göstərir. Kurqanların ölçüləri və zənginliyi onların sahiblərinin ictimai mövqeyi ilə birbaşa əlaqəli olmuşdur [2].

Daş qutu (kromlex) tipli qəbirlər isə daha mürəkkəb konstruksiyası ilə seçilir. Bu tip qəbirlər daş plitələrin düzbucaqlı formada düzülməsi ilə yaradılır və bəzi hallarda dairəvi daş düzümü – kromlexlə əhatə olunur. Daş qutu qəbirləri əsasən rituallarla bağlı olmuş və ölünün xüsusi statusunu əks etdirmişdir. Belə qəbirlərdə tapılan dəfn inventarı - bəzək əşyaları, silah nümunələri və keramika məmulatları - dəfn mərasiminin simvolik xarakter daşdığını və dini inancların inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Kromlexlərin mövcudluğu günəş kultu və kosmik təsəvvürlərlə əlaqələndirilir və bu, Orta və Son Tunc dövrlərində ideoloji düşüncənin mürəkkəbləşdiyini göstərir [3].

Cədvəl 2.

Orta və Son Tunc dövründə dəfn abidələrinin statistik paylanması

Dəfn növü	Aşkarlanma tezliyi (%)	Əsas yayılma arealı	Sosial təbəqə göstəricisi
Kurqan tipli qəbirlər	30–35 %	Dağlıq və dağətəyi ərazilər	Yüksək sosial status, tayfa başçıları
Torpaq qəbirləri	45–55 %	Düzənlik və yarımdağlıq zonalar	Orta və aşağı sosial təbəqələr
Daş qutu (kromlex) qəbirləri	15–20 %	Dağlıq ərazilər, kult mərkəzləri	Ritual və dini xarakterli dəfnlər

Mənbə: Kushnareva, K.Kh. *The Southern Caucasus in Prehistory*. Cambridge University Press, 1997: Narimanov, İ.G. *Drevnyaya kultura Azerbaidzhana*. Bakı: Elm, 1987: Абдуллаев, Г.М. *Археологические памятники Азербайджана эпохи бронзы*. Bakı, 2002: Махмудов, Ф.Р. *Древние племена Азербайджана*. Bakı, 2008.

Cədvəl 2-dəki statistik bölgü Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların ümumiləşdirilmiş nəticələrinə əsaslanır. Kurqan tipli qəbirlərin nisbətən azlıq təşkil etməsi onların əsasən sosial elitanın nümayəndələrinə məxsus olduğunu göstərir. Torpaq qəbirlərinin say üstünlüyü isə əhalinin əsas kütləsinin sadə təsərrüfat strukturu ilə yaşadığını sübut edir. Daş qutu tipli qəbirlərin mövcudluğu isə dini-ideoloji baxışların inkişaf səviyyəsini və mərasimlərin simvolik xarakter daşdığını göstərir. Bu statistik bölgü Qafqaz arxeologiyası üzrə aparılmış sahə tədqiqatlarının ümumiləşdirilmiş nəticələrinə əsaslanır və konkret abidələr üzrə aparılan qazıntı materialları ilə uyğunluq təşkil edir.

Dəfnlərdə tapılan maddi mədəniyyət nümunələri dövrün ideoloji və sosial strukturu haqqında mühüm məlumat verir: Tunc silahlar (xəncər, nizə ucluqları, ox ucluqları); Bəzək əşyaları (tunc bilərziklər, muncuqlar, üzük və s.); Keramika nümunələri (ornamentli və cilalı qablar); Qurbanlıq heyvan qalıqları (ritual inancların sübutu) [6].

Tunc silahlar - xəncərlər, nizə və ox ucluqları - əsasən kişi qəbirlərində aşkar olunur və hərbi təbəqənin mövcudluğunu göstərir. Bu silahlar yalnız müdafiə və ov məqsədi daşımamış, eyni zamanda sosial statusun göstəricisi kimi çıxış etmişdir [13]. Xüsusilə zəngin işlənmiş və texniki cəhətdən inkişaf etmiş silah nümunələri həmin şəxsin icma daxilində nüfuzlu mövqeyə malik olduğunu göstərir. Silahların dəfnə daxil edilməsi ölünün axirət dünyasında da bu statusu davam etdirəcəyinə dair inanclarla əlaqələndirilir. Bəzək əşyaları - tunc bilərziklər, boyunbağlar, muncuqlar və üzük formalı əşyalar - dəfn komplekslərində geniş yayılmışdır. Bu əşyalar həm estetik, həm də simvolik məna daşımışdır.

Keramika məmulatları dəfn abidələrinin mühüm komponentlərindən biri olmuşdur [8]. Qabların forması, ornamentasiyası və yerləşdirilmə tərzini dini inanclar və gündəlik həyatla bağlı mühüm məlumatlar verir. Keramika qabların qida və içki ilə əlaqəli olması ölünün axirət dünyasında da maddi təminatla ehtiyacı olduğu inancını əks etdirir. Ornamentlərin simvolik xarakteri isə kosmik və mifoloji təsəvvürlərlə bağlı olmuşdur [15].

Qurbanlıq heyvan qalıqları dəfn mərasimlərinin mühüm elementlərindən biri hesab olunur. Bu qalıqlar adətən iri və xırdabuynuzlu heyvanlara məxsus olub, qurbanvermə ənənəsinin geniş yayıldığını göstərir. Heyvan qurbanları ölünün ruhunun qorunması, axirət dünyasında rifahının təmin edilməsi və ilahi qüvvələrlə əlaqənin qurulması məqsədi daşıyırdı. Bu cür tapıntılar dini inancların inkişaf səviyyəsini və icma daxilində ritual davranışların formalaşdığını aydın şəkildə nümayiş etdirir [7].

Cədvəl 3.

Orta və son tunc dövründə dəfn inventarının tərkibi və funksional xüsusiyyətləri

<i>İnventar növü</i>	<i>Tapıntı nümunələri</i>	<i>Funksional və ideoloji mənası</i>
Tunc silahlar	Xəncərlər, nizə ucluqları, ox ucluqları	Hərbi gücün və sosial statusun göstəricisi; ölünün döyüşçü kimliyini və icmadakı mövqeyini əks etdirir
Bəzək əşyaları	Tunc bilərziklər, muncuqlar, üzük və sırğalar	Estetik zövq, sosial fərqlənmə və status göstəricisi; bəzi hallarda rituallarla əlaqələndirilir
Keramika məmulatları	Ornamentli və cilalı qablar, saxsı küplər	Məişət və rituallar üçün istifadə olunmuşdur; axirət həyatına inamın ifadəsidir
Qurbanlıq heyvan qalıqları	İri və xırdabuynuzlu heyvan sümükləri	Dini ayinlərin və qurbanvermə ənənələrinin mövcudluğunu göstərir

Mənbə: Kushnareva, 1997; Narimanov, 1987; Abdullayev, 2002.

Cədvəl 3-də dəfn inventarına dair məlumatlar Orta və Son Tunc dövrlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə əsaslanır və bu dövrdə cəmiyyətin sosial quruluşu, dini inancları və iqtisadi münasibətləri haqqında mühüm bilgilər verir. Qazıntılar zamanı aşkar edilmiş tunc silahlar (xəncər, nizə və ox ucluqları) əsasən hərbi funksiyanı və sosial statusu əks etdirir, bəzək əşyaları isə (bilərzik, muncuq, üzük) estetik zövqlə yanaşı, sosial fərqlənmənin göstəricisi kimi çıxış edir. Keramika məmulatları gündəlik məişət və ritual məqsədlər üçün istifadə olunmuş, qurbanlıq heyvan qalıqları isə dini ayinlərin və axirət inancının mövcudluğunu sübut etmişdir [9].

Orta və Son Tunc dövrlərinə aid dəfn abidələrində aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri həmin dövr cəmiyyətlərinin sosial quruluşu, ideoloji baxışları və dini inancları haqqında mühüm elmi məlumatlar təqdim edir [10]. Arxeoloji materialların təhlili göstərir ki, dəfn mərasimi sadəcə fiziki basdırılma aktı deyil, eyni zamanda simvolik və ideoloji məna daşıyan kompleks ritual sisteminin tərkib hissəsi olmuşdur.

Nəticə. Arxeoloji materialların təhlili göstərir ki, bu dövrlərdə məskunlaşma formaları və dəfn ənənələri təsadüfi deyil, əksinə, mövcud ictimai münasibətlərin və iqtisadi fəaliyyətin bilavasitə nəticəsi olmuşdur. Dəfn abidələrinin tipoloji təhlili göstərir ki, Orta və Son Tunc dövrlərində sosial təbəqələşmə artıq formalaşmış, bu isə kurqan tipli qəbirlərin meydana çıxması, zəngin dəfn inventarının mövcudluğu və ritual elementlərin mürəkkəbləşməsi ilə özünü göstərmişdir. Torpaq və daş qutu tipli qəbirlər isə cəmiyyətin geniş təbəqələrinin həyat tərzini və inanclar sistemini əks etdirən əsas arxeoloji mənbələr kimi çıxış edir. Dəfn inventarında müşahidə olunan silahlar, bəzək əşyaları və keramika məmulatları həmin dövrdə sosial statusun, iqtisadi imkanların və ideoloji baxışların formalaşma səviyyəsini aydın şəkildə əks etdirir. Orta və Son Tunc dövrü Azərbaycan ərazisində sosial-iqtisadi strukturun mürəkkəbləşməsi, icma münasibətlərinin diferensiasiyası və dini dünyagörüşün sistemləşməsi baxımından həlledici mərhələ olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Nicola, L. (2025). Ganja Region Kurgan Archaeological Project 2018–2024. Azerbaijan Journal of Archaeology and Anthropology.
2. Eminli, J., Knauß, F. S., & Gütte, M. (2025). Garajamirli and Beyond: Azerbaijan–German Project. Preliminary Report on the Excavations at Gurban Tepe and the Survey in Seyidlar 2023–2024. Azerbaijan Journal of Archaeology and Anthropology.
3. Agalarzade, A.M. (2022). Grave Monuments in South-Eastern End of the South Caucasus: Late Bronze – Early Iron Age Kurgans. Povolzhskaya Arkheologiya, 1(39).

4. Passerini, A. (2022). Thirty years in the making: A critical overview of the Kura-Araxes periodization from a radiocarbon perspective. *ARAMAZD: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, 16(1-2), 323-349. DOI: 10.32028/ajnes.v16i1-2.1836.
5. Losaberidze, L., Kirkitadze, G., Akhalaia, M., Lobjanidze, M., Zimmerman, M., & Elashvili, M. (2024). New insights into complex social organization in the southern Caucasus – Late Bronze Age–Early Iron Age settlement patterns in the Shiraki Plain (southeast Georgia). *E&G Quaternary Science Journal*, 73, 145-158. DOI: 10.5194/egqsj-73-145-2024
6. Narimanishvili, D. (2019). Late Bronze–Iron Age fortification complexes of the historical Javakheti region, Georgia. *Antiquity* (Cambridge).
7. Karimikiya, A. (2020). An introduction to the culture of Khojaly–Gadabay in the South Caucasus and NW Iran...
8. Blocher, F., Bukhrashvili, P., & Davitashvili, S. (2025). Excavations at Nazarlebi (East Georgia) 2021–2022: A Late Bronze/Early Iron Age Sanctuary. In *Proceedings of the 13th ICAANE* (Copenhagen 2023), Vol.2, 31-42. DOI: 10.13173/9783447123761.031
9. Khalilov, T. (2023). Pottery in the Bronze Age of Nakhchivan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(6), 2048–2072.
10. Khalilov, T., Mirzaei, M., & Alizadeh, N. N. (2017). An Environmental Study of Azerbaijan in the Late Bronze–Early Iron Age Based on Archaeological Data. *Arts and Social Sciences Journal*, 8(1). DOI: 10.4172/2151-6200.1000244
11. Kushnareva, K. Kh. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socio-economic Development from the Eighth to the Second Millennium BC*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.
12. Narimanov, İ. G. (1987). *Drevnyaya kultura Azerbaidzhana*. Bakı: Elm.
13. Абдуллаев, Г. М. (2002). *Археологические памятники Азербайджана эпохи бронзы*. Баку: Элм.
14. Kohl, P. L. (2007). *The Making of Bronze Age Eurasia*. Cambridge: Cambridge University Press.
15. Smith, A. T. (2003). *The Political Landscape: Constellations of Authority in Early Complex Polities*. Berkeley: University of California Press.

НАРГИЗ АХУНДОВА

НАН Азербайджана Институт Археологии и Антропологии

**ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНИХ ПОСЕЛЕНИЙ
И ПОГРЕБАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ СРЕДНЕГО
И ПОЗДНЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА**

В статье рассматриваются типологические особенности поселений и погребальных памятников эпохи Среднего и Позднего бронзового века на территории Кавказа, в частности Азербайджана. На основе археологических данных анализируются формы расселения, структура поселений и особенности погребальных обрядов. Установлено, что открытые поселения были характерны для земледельческого населения, тогда как укрепленные поселения выполняли оборонительные и административные функции. Погребальные памятники – курганы, грунтовые и каменные гробницы – свидетельствуют о социальной стратификации, религиозных представлениях и идеологии древних обществ. Полученные данные позволяют глубже понять социально-экономическую структуру и мировоззрение населения эпохи бронзы.

Ключевые слова: Средний бронзовый век, Поздний бронзовый век, поселения, погребальные памятники, социальная структура, археология.

NARGIZ AKHUNDOVA

ANAS Institute of Archaeology and Antropology

**TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ANCIENT SETTLEMENTS
AND BURIAL MONUMENTS OF THE MIDDLE AND LATE BRONZE AGE**

This article examines the typological characteristics of settlements and burial monuments of the Middle and Late Bronze Age in the territory of the South Caucasus, particularly Azerbaijan. Based on archaeological evidence, the study analyzes settlement patterns, economic activities, and burial practices. Open-type settlements were primarily associated with agricultural communities, while fortified settlements fulfilled defensive and administrative functions. Burial monuments, including kurgans, pit graves, and stone cists, provide valuable information on social hierarchy, religious beliefs, and ideological concepts of ancient communities. The analysis demonstrates that settlement structures and burial traditions were closely interconnected and played a significant role in shaping the social organization of Bronze Age societies.

Keywords: Middle Bronze Age, Late Bronze Age, settlements, burial monuments, archaeology, social structure.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Samirə Məmmədova, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 94(479.24); UOT 902

PAŞA HƏSƏNLİ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, elmi işçi
Pasha.hesenli@gmail.com

NAXÇIVANIN QƏDİM ATÇILIQ TARİXİNƏ DAİR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/198-204>

Məqalədə Azərbaycanın ən qədim bölgələrindən biri olan Naxçıvan ərazisində atçılıq mədəniyyətinin formalaşması və inkişaf mərhələləri araşdırılır. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, Naxçıvan yalnız Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Yaxın Şərqi atçılıq tarixinin öyrənilməsində mühüm və əvəzsiz mövqeyə malik olmuşdur. Qeyd edilir ki, Naxçıvan ərazisi qədim dünyanın cins atçılıq ənənələri-nə sahib olan və ilk süvari qoşun növlərini formalaşdırmış dövlətlərin yerləşdiyi, eləcə də onların siyasi-mədəni təsir dairələrinin kəsişdiyi strateji məkanda mövcud olmuşdur.

Bununla yanaşı, İkiçayarası və Ön Asiya sivilizasiyalarına atçılıq ənənələrinin daxil olduğu əsas yolların bilavasitə Azərbaycan, xüsusilə də Naxçıvan ərazisindən keçməsi xüsusi vurğulanır. Bu amillərə əsaslanaraq müəllif, dünyanın ən qədim atçılıq mədəniyyətinin təşəkkülündə Naxçıvanın rolunu etibarlı yazılı və arxeoloji mənbələr əsasında əsaslandırır. Eyni zamanda göstərilir ki, Avrasiya çöllərində formalaşmış atçılıq ənənələri və hərbi-taktiki süvari mədəniyyəti Naxçıvan vasitəsilə Ön Asiya və Yaxın Şərqi qədim dövlətlərinə və cəmiyyətlərinə ötürülmüş, bu təsir prosesi orta əsrlər boyunca davam etmiş və bölgədə özünəməxsus inkişaf mərhələsinə yüksəlmişdir.

Açar sözlər: Yaxın Şərq, Naxçıvan, atçılıq, II Sarqon, Urartu, Manna, iskitlər, Atabəylər dövləti, Səfəvi- Qacar atçılığı.

Giriş. Təkcə Azərbaycanın deyil, eləcə də bütövlükdə Yaxın Şərqi atçılıq tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz yeri və əhəmiyyəti olan bölgələrdən biri də şübhəsiz Naxçıvan və ətraf əraziləridir. Hətta bəlkə də arxeoloji, osteoloji və eləcə də yazılı mənbələrin tədqiqi, bütövlükdə qədim atçılığın təşəkkülü və inkişafı, keçdiyi mərhələlər və hətta cinsyaranma prosesinin izlənməsi baxımından Naxçıvan və ətraf ərazilər əhəmiyyətinə görə birinci kateqoriyaya aiddir. Bunun ən sadə göstəricisi Naxçıvanın yerləşdiyi ərazi, strateji mövqeyi ilə bağlıdır. Belə ki, Naxçıvan bölgəsi qədim dünyanın əsas atçı dövlətlərinin, ilk suvari ordularını yaradıb hərbi meydanına çıxartmış, bu səbəbdən də dövrünün ən qüdrətli siyasi birlikləri olmuş Manna, Mada, Urartu, Albaniya dövlətlərinin tərkibində, müəyyən mənada Aşşur dövlətinin isə orbitində olmuşdur. Bu baxımdan adı çəkilən dövlətlərə aid atçılıq ənənələri və xüsusiyyətləri heç şübhəsiz ki, Naxçıvana da aid oluna bilər və bu bölgədə atçılığın tarixi, inkişafı, xüsusiyyətləri barədə çoxcildli əsərlər yazmaq da mümkündür. Hətta Vəli Əliyevin fikrincə “atın ön Asiyaya yayılması Naxçıvan vasitəsi ilə olmuşdur” [3, s.53-54]. Bu məqalədə biz Naxçıvanın tarixi abidələrinin yalnız kiçik bir hissəsinin əhəmiyyətinə işıq salmaq fikrindəyik.

Dünya atçılıq tarixinin ilkin mərhələsində Naxçıvan. Azərbaycanın son tunc dövrü üçün Xocalı-Gədəbəy, Naxçıvan və Muğan arxeoloji mədəniyyətləri səciyyəvidir.

Azərbaycanın qərb bölgəsində e.ə. II minillikdə yaşamış güclü tayfa ittifaqları əkinçilik, maldarlıq təsərrüfatının intensiv inkişaf etdirməklə yanaşı metallurgiya və metalışləmə sənəti sahəsində də mühüm nailiyyətlər əldə etmişlər. Bu tayfaların mədəni irsi arxeoloji ədəbiyyatda məşhur Xocalı - Gədəbəy mədəniyyəti ilə tanınır.

XIX-XX əsrlərdə Kür çayının sol sahillərindən başlayıb Araz çayına kimi böyük bir ərazidə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin izlərinə Azərbaycanın bütün ərazilərində - Mingəçevir, Gədəbəy, Göygöl [Xanlar], Xaçbulaq, Xocalı, Çovdar, Daşkəsən, Qazax və digər ərazilərdə, o cümlədən İran Azərbaycanında da rast gəlinir. Bu mədəniyyəti daşıyan tayfalar əsasən Azərbaycanın qərbində - dağətəyi ərazilərdə sıx məskunlaşmış əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olmuşlar [1, s.94].

Bunlardan böyük maraq kəsb edən abidə kompleksi e.ə.IV- I minilliklərə aid dövrü əhatə edən Gəmiqaya rəsmləridir [3, s.53-54]. Bu rəsmlərin arasında at təsvirləri xüsusi maraq doğurur. Bir neçə qaya üzərində tək və adamlarla birlikdə at təsvirləri var.

Eyni zamanda minik atlarının üzərində və qarşısında adam təsvirləri də var. At rəsmlərindən biri qaçan vəziyyətdədir, üstündə uzun hörüklü adam oturub.

Daha bir qaya üzərində at və qarşısında adam təsviri var. Adam əlini atın başına tərəf uzadıb.

Qeyd edək ki, oxşar əhəmiyyətə malik və daha zəngin materiala sahib daha bir Azərbaycan abidəsi əlbəttə ki, Qobustan rəsmləridir. Burada e.ə. IV-I minilliklərə aid çoxsaylı at təsvirləri var. Həm də ən qədim təsvirlər daha dəqiq və yüksək ustalıqla işlənmiş təsvirlərdir [8, s.25-50].

Gəmiqaya at təsvirləri qədim Naxçıvanda atçılığın erkən inkişaf tapdığını subut edir [3, s.53-54].

Naxçıvan abidələri içində ən maraqlılarından biri kimi, ötən əsrin 30-cu illərində Ə.K.Ələkbərovun aşkarlayıb tədqiq etdiyi Şahtaxtı nekropolunun 1 saylı qəbrini misal çəkmək olar. Bu qəbir Osman Həbibullayev tərəfindən e.ə.II minilliyin axırlarına, konkret desək, e.ə. XII-XI əsrlərinə aid edilir. Bu abidənin unikalığı qəbrin təntənəli, xüsusi ustalıqla və kult elementləri [rəngli və ağ-qara saxsı qablar - H.P.] ilə zəngin olmasına baxmayaraq, içində insan deyil, yalnız sol böyrü üstə uzanmış at skeletinin olmasıdır [4, s.88-89].

Daha bir maraqlı abidə Şərurda, Maxta kəndi yaxınlığında, Qarabulaq deyilən yerdə tapılmış kurqan qəbirlər kompleksidir. Bu kurqanlardan 7-si salamat qalmış və 1989-1999 illər arası araşdırılmışdır. Bizim üçün maraqlı olan 1 saylı qəbirdir. Bu qəbirdə də insan skeleti yoxdur, ayaqları qarnına sıxılmış, başı bədənindən ayrılmış, böyrü üstə uzadılmış at dəfn olunmuşdur. Burada da at skeletindən əlavə xeyli sayda qablar qoyulmuşdur. Qabların içində biri - qonur rəngli küpə, həm də tərtibatı ilə maraqlıdır, üzərində sxematik şəkildə atlı döyüşçü təsvir olunmuşdur. Bu qəbir e.ə.VIII əsrə aid edilir [4, s.89-90].

Yuxarıda göstərilən hər iki qəbrin oxşar cəhətləri xüsusi hazırlanmasına baxmayaraq, insan deyil, ata, həm də tək bir ata məxsus olmasında, eyni zamanda qəbrə qab-qacaq qoyulmasıdır. Qeyd edək ki, insan qəbirlərinə qab qoyulma ənənəsi dünya arxeologiyasında geniş yayılmış ənənədir və dini görüşlər, ölümdən sonrakı həyat haqqında təsəvvürlərlə bağlıdır. Nümunə kimi göstərdiyimiz qəbirlərdə eyni ənənə atlarla bağlı tədbiq olunur və heç şübhəsiz ki, son tunc - erkən dəmir dövrü Naxçıvan sakinlərinin dini təsəvvürləri və dünya görüşlərində atların nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstəricisidir.

Nəzərə çatdırdığımız abidələrin tədqiqi, əhəmiyyətinin təyin olunması sözügedən dövrdə ətraf ərazilərə də nəzər salınmasını tələb edir. Belə ki, bu dövr qədim dünya tarixi baxımdan olduqca əhəmiyyətli bir dövrə təsadüf edir. Bu dövrdə Naxçıvan və ətrafları Manna və Urartu arasında münaqişə mənbəyinə çevrilmişdir. Naxçıvandan Urmiya gölünə qədər olan ərazi Manna torpaqları olsa da, Urartu tərəfindən işğal olunmuşdu. Urartulular bu əraziləri "Mannalılar ölkəsi" adlandırırdılar.

Ümumiyyətlə urartulular minik atçılığını assurlardan əvvəl mənimsəmişdilər. Onlar atları qonşuluqdakı ərazilərdən alırdılar. I Arqıştinin [e.ə.786-724] hakimiyyəti dövründə, 13 il ərzində Apuni, Artarmu, Barişa, Bixadzuni, Diauxi, Kada, Manna, Marmuna, Uiterixu, Urme adlanan şəhər və vilayətlərdən Urartu qoşunları 200 000-dən artıq əsir və 10717-dən artıq atı qənimət olaraq ələ keçirmişdilər. I Arqıştinin 785-ci il Diauxi yürüşü zamanı qızıl, gümüş və misdən əlavə, hər il 300 baş ödəmək şərti ilə, birdəfəlik həm də 1000 baş at xərac təyin etmişdi. İşpuini və Menuanın cənub səfərlərində 106 atlı araba, 9174 suvari və 2704 piyada iştirak edirdi. Urartuda Uşkaya vilayəti atçılıqda xüsusi şöhrətli idi [Van gölünün şimal-şərqində]. Bu barədə mənbə xəbər verir ki, Uşkayada yaşayan insanların süvari üçün at yetişdirməkdə təyib-bərabəri yoxdur. Bu ölkədə yetişmiş daylaqlar müəyyən bir yaşa çatdıqda Urartuluların "Mannalılar ölkəsi" adlandırdığı Subi vilayətinə [yuxarıda göstərilən ərazilər kimi, bu vilayət də Naxçıvan və ətrafına aiddir - H.P.] gətirilir, orada hərtərəfli yoxlamadan keçirilir, eksteryeri, inkişafı yaxşı olan daylaqlar burada miniyə öyrədilir və hərtərəfli təlim görüb, orduya hazırlaşdırılır. Məndən belə çıxır ki, Uşkayada daylaqlara heç bir təlim keçirilmir, yalnız yetişdirilir [10, s.94-96].

Manna da öz növbəsində təbii ki, işğal olunmuş əraziləri geri qaytarmağa çalışırdı. Lakin o dövrdə Urartu daha güclü orduya sahib olduğundan, müttəfiqi Assuriyadan kömək istəmək məcburiyyətində idi [9, s.205-218]. Bu dövrdə Aşşur hökmdarı II Sarqonun Mannaya yardım etmək, Manna torpaqlarını Urartu istilasından xilas etmək məqsədilə regiona e.ə.714-cü il yürüşü olduqca maraqlıdır. Urmiya gölündən şimalda, Araza yaxın ərazilərdə II Sarqon atçılığın mərkəzi olan əraziləri təsvir edir, burada çoxsaylı ilxıların olduğunu, əhalinin atçılıqda xüsusilə mahir olduğunu və Urartu hökm-

darlarının öz orduları üçün atların yetişdirilməsini və təlimini buranın əhalisinə etibar etdiyini qeyd edir. Burada yerləşən, ətrafı yaşıllıq çəmənlərdən, üzümlük sahələrindən, meyvə bağlarından ibarət əsas şəhərin də adı assur transkripsiyasında ULXU-dur [9, s.216-217]. Belə məlum olur ki, artıq o zamanlar uyğun gələn, yaxşı şəraiti olan, eyni zamanda təcrübəsi və ənənəsi olan ərəzilərdə atçılıq zavodları salınırdı. Atlar saxlanan Ulxu vilayətində yeni suvarma sistemi qurulmuşdu, yaxşı bağlar salınmışdı, bol zəmilər göyərirdi. Bu barədə II Sarqon yazırdı ki, II Rusa boş çölləri yaşıllıq vadilərə çevirmişdi, yay-qış otlaqlar yaşıllıq idi, gözəl bağlar saldırmışdı. Xüsusi qeyd edir ki, bu sahələri Rusa öz ilxıları və sürüləri üçün otlaqlara çevirmişdi [10, s.96]. Maraqlıdır ki, əslində sözügedən ərəzilər Manna ərəziləridir, Urartu tərəfindən işğal olunub, Urartu torpaqları olmadığı da bəllidir, urartulular özləri buraları "Mannalılar ölkəsi" adlandırırlar, Manna daim buraları geri qaytarmağa çalışır, yəni olduqca mübahisəli və problemləli ərəzilərdir. Lakin buna baxmayaraq, Urartu dövləti özü və öz təhlükəsizliyi üçün fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edən süvari ordu birləşmələrini təmin edən atçılıq təsərrüfatlarını məhz bu ərəzilərdə saxlayır, bu əhaliyə etibar edirdi. İlk baxışdan məntiqi görünməyə bilər. Axı dövlətin ən strateji sahəsi mübahisəli ərəzilərdə yerləşirdi. Bunun yalnız bir izahı ola bilərdi. Bu ərəzilərdə atçılıq ənənələri əvəzolunmaz səviyyədə idi, əhali ən qədim zamanlardan atçılıqla, at yetişdirmək və təlimlə məşğul idi. Görünür ərazinin relyefi, bitki örtüyü və s. də atçılıq üçün Urartunun daxili, öz torpaqlarından müqayisə olunmaz dərəcədə fərqli və məhsuldar idi. II Sarqonun salnaməsindəki məlumatları Şahtaxtı və Qarabulaq kurqanları ilə əlaqələndirdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, Naxçıvan da daxil olmaqla, ətraf ərəzilərin atçılıq ənənələri olduqca yüksək idi, zamanın iki ən qüdrətli, çoxəsrlik hərbi tarixinə malik olan dövlətlərin - Urartu və Assuriyanın hətta çata bilmədiyi bir yüksəklikdə idi.

Bu dövr Naxçıvandan şimalda olan ərəzilərə də nəzər salmağa çalışsaq, Kür çayına qədər olan ərazidə olduqca zəngin atçılıq ənənələrinə malik bir regionu müşahidə edə bilərik.

Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə atçılıq ənənələrinin vətəni Avrasiya çölləri olmaqla, ikiçayarası və Ön Asiyaya şimaldan, Qafqaz vasitəsilə gətirilmişdir [11, s.187; 6, s.29-33].

Hətta Qorelikovun bir sıra başqa tədqiqatçıları kimi, fikrincə at arabalarının istehsalı belə Qafqazla bağlıdır və bu iddiasını Şərqi Avropada aşkarlanmış e.ə. III-II minilliklərə aid at arabalarının Qafqazda bitən ağaclardan düzəldilməsi faktı ilə əsaslandırır [10, s.191-192]. Eyni zamanda konkret Yaxın Şərqə də at arabalarının Qafqazdan yayılması və ümumiyyətlə arabaların vətəninə Qafqaz olması fikri də tədqiqatçıları arasında geniş yayılmışdır [11, s.176-177].

Ümumiyyətlə, atların və atçılığın qədim Yaxın Şərqə və Ön Asiyaya, oradan da Qədim Misirə Azərbaycan ərəzilərindən, o cümlədən bilavasitə Naxçıvandan daxil olması şübhə doğurmur. Qorelikovun sözlərilə desək "bu heyvanlar yaxın şərqə Kiçik Asiyadan, ora isə şimaldan, Avrasiya çöllərindən gəlmişdi və buraya e.ə.III minilliyin axırı, II minilliyin əvvəllərində artıq mədəniləşmiş at cinsləri gətirilirdi. Suriya və Mesopotamiya sakinləri atları əhliləşdirmək üçün əmək sərf etməmişdilər, bu bir yandan istifadə olunan onaqırların, eşşəklərin və digər ekvidlərin onların tələblərinə lazımi qədər cavab verməsi, digər yandan atların kütləvi əhilləşdirilməsinin bu heyvanların spesifik psixoloji xüsusiyyətlərindən və xarakterindən doğan çətinliklərlə bağlıdır. Lakin e.ə.II minilliyin əvvəllərindən etibarən, buralarda çox güman ki, şimaldan gətirilmiş əhilləşmiş atlar hesabına at nəqliyyatı geniş yayılmağa başladı" [6, s.187].

Bu qısa məlumatlar Naxçıvanın və onun ətraf ərəzilərinin qədim dövrlərdən atçılıq üçün strateji, mədəni və texnoloji mərkəz olduğunu göstərir. Burada atçılıq ənənələrinin yüksək səviyyədə inkişaf etməsi, bölgənin təbii şəraiti, əhalinin peşəkarlığı və uzunmüddətli mədəni yaddaşa sıx bağlıdır. Ərazinin relyefi, bitki örtüyü, geniş çəmənlikləri və su mənbələri atların yetişdirilməsi və təlimi üçün əlverişli şərait yaratmış, bu da həm mülki, həm də hərbi məqsədlər üçün atların intensiv istifadəsinə imkan vermişdir. Qədim Naxçıvan yalnız Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Yaxın Şərqin atçılıq mərkəzlərindən biri olmuş, burada formalaşmış atçılıq ənənələri siyasi, hərbi və dini həyatda mühüm rol oynamışdır. Şahtaxtı və Qarabulaq kimi abidələr isə bu ənənələrin material və rituallarla necə ifadə edildiyini açıq şəkildə nümayiş etdirir, eyni zamanda bölgənin qədim süvari mədəniyyətinin və hərbi tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbələr təqdim edir. İlk atçılıq ənənələrinin formalaşması dövründən sonrakı mərhələlərdə də, sözü gedən ərəzilərin əhəmiyyəti nəinki zəifləmədi, hətta daha da böyük, əhəmiyyətli və strateji rola malik olmağa davam etdi.

E.ə.IX–VII əsrlərdə Avrasiya çöllərindən Ön Asiya istiqamətində baş verən İskit axınları sadəcə tayfa miqrasiyası kimi deyil, tam formalaşmış hərbi-mədəni sistemin yeni coğrafiyalara daxil olması kimi qiymətləndirilməlidir. İskitlər artıq bu dövrdə klassik köçəri icma mərhələsini geridə qoymuş, atçılıq üzərində qurulmuş mükəmməl süvari modeli yaratmışdılar. Bu model yüksək manevr qabiliyyətinə malik yüngül süvari dəstələrinə, uzaq məsafədən oxatma texnikasına və döyüş meydanında çevik taktiki davranışa əsaslanırdı [12, s.38-39].

İskit atçılıq ənənəsinin əsas mahiyyəti atın yalnız hərəkət vasitəsi kimi deyil, döyüş strategiyasının mərkəzi elementi kimi istifadə edilməsində idi. Süvari oxçuların fasiləsiz hərəkət halında ox atması, saxta geriçəkilmə yolu ilə düşməni nizamsızlığa sürükləməsi və daha sonra çevik əks-hücumla nəticəni həll etməsi bu sistemin əsas taktiki xüsusiyyətlərini təşkil edirdi. Bu taktika Yaxın Şərqi ağır silahlı, nizamlı piyada və araba birliklərinə əsaslanan orduları üçün ciddi hərbi-psixoloji zərbələr vurmuşdu [5, s.177].

Naxçıvan və ona bitişik ərazilər bu prosesdə xüsusi yer tuturdu. Coğrafi baxımdan Cənubi Qafqazla Ön Asiyayı birləşdirən təbii keçid zonasında yerləşən Naxçıvan İskit çöl atçılıq mədəniyyətinin Urartu, Midiya və Assuriya hərbi ənənələri ilə birbaşa təmasda olduğu məkan idi. Arxeoloji materiallar - at skeletləri ilə müşayiət olunan kurqanlar, metal yəhər və üzəngiyə aid detallar, eləcə də “heyvan üslubu”na məxsus bədii təsvirlər - bu bölgədə İskit süvari mədəniyyətinin dərin və davamlı izlər buraxdığını göstərir [12, s.38].

Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, İskitlər Naxçıvan ərazisində yalnız hərbi güc nümayiş etdirməmiş, eyni zamanda yerli mədəni mühitlə qarşılıqlı təsirə girmişlər. Bu qarşılıqlı təsir nəticəsində klassik çöl atçılıq ənənələri tədricən Yaxın Şərq dövlətçilik modellərinə uyğunlaşdırılmış, at dövlət təsərrüfatının, diplomatik münasibətlərin və sosial status sisteminin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Beləliklə, İskit modeli bu bölgədə ilkin köçəri formadan çıxaraq regional kütləvi atçılıq mədəniyyətinin əsasını qoymuşdur.

Bu mənada Naxçıvan İskit dövründə sadəcə tranzit məkan deyil, çöl atçılıq mədəniyyətinin transformasiya olunduğu və yeni keyfiyyət qazandığı əsas regional mərkəzlərdən biri kimi çıxış etmişdir. Məhz burada İskit süvari sistemi Ön Asiya mədəni mühitinə uyğunlaşdırılmış və sonrakı dövrlərdə bölgədə formalaşan atçılıq ənənələrinin ideoloji və texniki bazasına çevrilmişdir.

Orta əsr Azərbaycan atçılıq tarixində Naxçıvan. İskit dövründən sonra Avrasiya çöl atçılıq mədəniyyətinin Yaxın Şərqi ikinci böyük və sistemli daxilolma mərhələsi Hun və Göytürk siyasi-hərbi ənənələri ilə bağlıdır. Bu mərhələdə artıq təkə taktiki üstünlük deyil, dövlət səviyyəsində təşkil olunmuş süvari sistemləri formalaşmışdı. Hun və Göytürk atçılıq modeli mərkəzləşdirilmiş komanda strukturu, onluq-hərbi bölgü sistemi və sürətli strateji hərəkət imkanları ilə fərqlənirdi [15, s.78-85].

Hun və Göytürk süvari ənənələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri tam atlı ordu konsepsiyası idi. Ordunun əsas döyüş yükünü piyada deyil, süvari hissələr daşıyırdı. Atlı oxçuların yanında nizəli ağır süvarilər də formalaşmışdı ki, bu da hücum və təqib mərhələlərində həlledici rol oynayırdı. Bu model klassik çöl taktikasının daha inkişaf etmiş, dövlət ordularına uyğunlaşdırılmış forması idi və sonradan Səlcuqlu hərbi sisteminin bünövrəsini təşkil etmişdir [7, s.138-139].

Naxçıvan bu prosesdə yenidən strateji mərkəz kimi çıxış etmişdir. Böyük Səlcuqlu imperiyasının tərkibində Azərbaycan Atabəylər dövləti faktiki olaraq Naxçıvanı əsas siyasi və hərbi mərkəzinə çevirmişdi [2, s.171-173]. Bu dövrdə Hun-Göytürk mənşəli çöl atçılıq ənənələri İslam dünyasının hərbi təşkilatları ilə sintez olunaraq yeni keyfiyyət qazanmışdır. Səlcuqlu süvariləri həm klassik çöl manevr taktikasını, həm də Yaxın Şərq mühasirə və nizami döyüş üsullarını eyni anda tətbiq edə bilirdilər [13, s.133-138].

Məhz bu sintez Naxçıvan və ətraf ərazilərdə formalaşan atçılıq mədəniyyətini regional çərçivədən çıxararaq Avropa və Bizans hərbi sistemlərinə təsir göstərə bilən bir modelə çevirmişdir. Bizans mənbələrində Səlcuqlu süvarilərinin çevikliyi, at üzərində oxatma bacarığı və döyüş meydanında sürətli mövqe dəyişməsi xüsusi vurğulanır. Bu xüsusiyyətlər birbaşa Hun-Göytürk atçılıq ənənələrinin davamı kimi qiymətləndirilə bilər.

Beləliklə, Naxçıvan Səlcuqlu-Atabəylər dövründə İskit mərhələsindən sonra ikinci dəfə kütləvi çöl atçılıq mədəniyyətinin Yaxın Şərqi və Avropaya ötürüldüyü əsas mərkəzlərdən biri olmuşdur. Bu

dövrə at artıq təkə döyüş vasitəsi deyil, dövlət gücünün, siyasi legitimliyin və hərbi üstünlüyün simvoluna çevrilmişdi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövrlərində atçılıq ənənəsi öz zirvəsinə çatmışdı. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları yüzillərdir davam edən türk süvarilik ənənəsinə söykənərək, Naxçıvan ərazisində böyük sürülər saxlayırdılar. Atlar həm hərbi, həm də siyasi gücün əsası idi. 1406-cı ildə baş vermiş Qara Yusif - Miranşah döyüşündə, Qara Yusifin mürəkkəb süvari manevrləri Miranşah ordusunun məğlubiyyətində həlledici rol oynadı. Mənbələr göstərir ki, Qara Yusif qoşunlarının özəyini Naxçıvan yaylaq bölgələrində yetişdirilmiş yüngül süvarilər təşkil edirdi [18, s.63-70]. Bu süvarilər sürətli hücum, çevik geriçəkilmə, at üstündə oxatma, yan cinah zərbələri ilə döyüşün taleyini həll etmişdi.

Sonralar, Səfəvi və Qacar dövrlərində Naxçıvan və ətraf ərazilər atçılıq baxımından əvvəlki çöl ənənələrinin davam etdiyi, eyni zamanda saray və dövlət təsərrüfatı ilə inteqrasiya olunduğu mühüm regional mərkəzlərdən biri kimi çıxış etməkdə davam etmişdir. Bu mərhələdə artıq atçılıq mədəniyyəti köçəri döyüş modeli çərçivəsindən çıxaraq institusionallaşmış dövlət sistemi daxilində fəaliyyət göstərirdi [16, s.67-73].

Səfəvi dövründə süvari qoşunları, xüsusilə Qızılbaş atlıları dövlətin hərbi dayaqını təşkil edirdi. Bu atlı birliklərin əsas xüsusiyyəti onların həm çöl mənşəli hərbi ənənələri qoruması, həm də klassik Azərbaycan və ətraf ərazilərin dövlətçilik modeli ilə uyğunlaşdırılması idi. Naxçıvan bu prosesdə həm at yetişdirilməsi, həm də hərbi-logistik təminat baxımından mühüm rol oynamışdır. Mənbələrdə bölgədən toplanan atların saray süvari birliklərinə göndərilməsi xüsusi qeyd olunur [17, s.112-118].

Sözü gedən ərazilərdə yetişdirilən atların keyfiyyət göstəricilərindən biri həm də atların diplomatik və iqtisadi rolunun yüksək olması ilə nəticələnirdi. Səfəvi sarayında Naxçıvan və Qarabağ mənşəli atlar Osmanlı sultanlarına, Hindistan Böyük Moğol imperatorlarına, Krım xanına hədiyyə edilirdi [16, s.114].

Qacar dövründə isə atçılıq daha çox inzibati və iqtisadi çərçivədə təşkil olunmuşdur. Dövlət üçün at tədarükü müəyyən bölgələr üzrə sistemləşdirilmiş, Naxçıvan bu siyahıda önəmli mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Bu dövrdə at həm hərbi məqsədlər, həm də diplomatik hədiyyə mübadiləsi üçün istifadə olunurdu ki, bu da onun sosial və siyasi əhəmiyyətini daha da artırırdı [14, s.189-195]. Qacar dövləti Naxçıvanda yetişən atları xüsusi reyestrə salaraq dövlət tədarükü sisteminə daxil etmişdi. XIX əsr rus mənbələri Naxçıvan atlarının sürəti, əzələli quruluşu, sərt dağ iqliminə uyğunluğu ilə seçildiyini bildirir.

Beləliklə, Səfəvi-Qacar mərhələsində Naxçıvanın atçılıq ənənələri əvvəlki İskit və Hun-Göytürk mirasını qoruyaraq onu dövlət səviyyəsində davam etdirən regional mərkəz funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bu dövrdə atçılıq artıq yalnız hərbi bacarıq deyil, həm də siyasi idarəetmə və iqtisadi resurs kimi qiymətləndirilirdi.

Nəticə. Beləliklə, nəticə etibarilə, aparılan təhlil göstərir ki, Naxçıvan və ətraf ərazilər ən qədim dövrlərdən etibarən, ilkin atçılıq mədəniyyətinin təşəkkül tapdığı ərazilərdən olmaqla, ön Asiya-nın qədim sivilizasiyalarına və dövlətlərinə atçılıqla bilavasitə bağlı olan həyat tərz, mədəni, iqtisadi, siyasi və ən əsası hərbi ənənələrin yayılmasında ən əhəmiyyətli coğrafiyalardan olmuşdur. Eyni zamanda, Avrasiya çöl atçılıq mədəniyyətinin Yaxın Şərq və Avropa istiqamətində yayılmasında mühüm rol oynamışdır. İskit dövründə çöl süvari modelinin ilkin transformasiyası, Hun-Göytürk və Səlcuqlu mərhələsində bu modelin dövlət səviyyəsində inkişafı və nəhayət Səfəvi-Qacar dövründə institusionallaşması bu bölgənin atçılıq tarixində fasiləsiz mərkəz rolunu təsdiqləyir.

Naxçıvan bu proseslərdə sadəcə keçid məkanı deyil, atçılıq mədəniyyətinin formalaşdığı, yəni qurulduğu və regional sistemlərə inteqrasiya olunduğu əsas tarix-mədəni məkandır. Bu baxımdan Naxçıvanın rolu təkə lokal deyil, Avroasiya kontekstində qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Avşarova, İ.N.; Pirquliyeva, Q.Ə. Qafqaz arxeologiyası. Dərslik. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2010, 248 s.
2. Bünyadov Ziya, Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, 2006, 248 s.
3. Əliyev, V. Gəmiqaya. Bakı, 2005, 148 s.
4. Quliyev, F. Azərbaycanın kurqan qəbirlərində at dəfni. Bakı, 2008, 294 s.

5. Гасанов, Заур. Царские скифы (этноязыковая идентификация «царских скифов» и древних огузов). Нью-Йорк, 2002, 486 с.
6. Гореликов, М.В. Боевые колесницы Переднего Востока III–II тыс. до н.э. В кн.: Древняя Анатолия. Москва, Наука, 1985, 255 с. (с.183-202).
7. Гусейн-заде, Рауф. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012, 186 с.
8. Джафарзаде, И.М. Гобустан - наскальные изображения. Баку, Изд-во «Эльм», 1973, 348 с.
9. Дьяконов, И.М. История Мидии (от древнейших времен до конца IV века до н.э.). Москва-Ленинград, Издательство Академии наук СССР, 1956, 485 с.
10. Ковалевская, В.Б. Конь и всадник (пути и судьбы). Послесловие Н.Я.Мерперта. Москва, Наука, 1977, 152 с.
11. Кожин, П.М. К проблеме происхождения колесного транспорта. В кн.: Древняя Анатолия. Москва, Наука, 1985, 255 с. (с.169-182).
12. Мамедов, С.Г. История войн и военного искусства Азербайджана. Баку, 1997, 385 с.
13. Cahen, Claude. Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c.1071-1330. New York, Taplinger Publishing, 1968, 459 p.
14. Floor, Willem M. Safavid Government Institutions. Costa Mesa: Mazda Publishers, 2001, 352 p.
15. Golden, Peter B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1992, 494 p.
16. Matthee, Rudi. The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 290 p.
17. Savory, Roger. Iran under the Safavids. Cambridge, Cambridge University Press, 1980, 266 p.
18. Woods, J. The Aqquyunlu. Clan, Confederation, Empire. The Utah University Press, 1999, 343 p.

ПАША ГАСАНЛИ

Институт истории имени А.А.Бакиханова, АНАН, научный сотрудник

К ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ КОНЕВОДСТВА НАХИЧЕВАНИ

В статье рассматриваются процессы формирования и развития культуры коневодства на территории Нахичевани - одного из древнейших регионов Азербайджана. В результате исследования установлено, что Нахчыван занимает важное и уникальное место не только в истории коневодства Азербайджана, но и в общем контексте развития коневодческих традиций Ближнего Востока. Отмечается, что территория Нахчывана находилась в зоне пересечения государств и цивилизаций древнего мира, обладавших развитыми традициями породного коневодства и создавших одни из первых кавалерийских соединений.

Особо подчеркивается, что основные пути проникновения традиций коневодства в Месопотамию и Переднюю Азию проходили непосредственно через территорию Азербайджана, прежде всего Нахчывана. На основе этих обстоятельств автор обосновывает роль Нахчывана в формировании одной из древнейших коневодческих культур мира, опираясь на достоверные письменные и археологические источники.

В статье также показано, что коневодческие традиции и военно-тактическая культура конницы, сформировавшиеся в евразийских степях, через Нахчыван оказывали влияние на древние государства и общества Передней Азии и Ближнего Востока. Данный процесс продолжался на протяжении всего средневековья и достиг в регионе особого уровня развития.

Ключевые слова: Ближний Восток, Нахичевань, коневодство, Саргон II, Урарту, Манна, скифы, государство Атабеков, сефевидско-каджарское коневодство.

PASHA HASANLI

Institute of History named after A.A.Bakikhanov, ANAS, Researcher

ON THE ANCIENT HISTORY OF HORSE BREEDING IN NAKHCHIVAN

The article examines the formation and development of horse-breeding traditions in Nakhchivan, one of the most ancient regions of Azerbaijan. The study demonstrates that Nakhchivan occu-

pies a unique and significant position not only in the history of Azerbaijani horse breeding, but also in the broader context of horse-breeding traditions of the Near East. It is noted that the territory of Nakhchivan was located at the intersection of ancient states and civilizations that possessed advanced traditions of purebred horse breeding and were among the first to establish cavalry forces.

In addition, special emphasis is placed on the fact that the main routes through which horse-breeding traditions entered Mesopotamia and Western Asia passed directly through the territory of Azerbaijan, particularly Nakhchivan. Based on these factors, the author substantiates the role of Nakhchivan in the formation of one of the world's earliest horse-breeding cultures using reliable written and archaeological sources.

The article also highlights that the horse-breeding traditions and military-tactical cavalry culture formed in the Eurasian steppes were transmitted to the ancient states and societies of Western Asia and the Near East via Nakhchivan. This process continued throughout the Middle Ages and reached a distinct stage of development within the region.

Keywords: Near East, Nakhchivan, horse breeding, Sargon II, Urartu, Manna, Scythians, Atabegs State, Safavid-Qajar horse breeding.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 21 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.d. Xeyərbəy Qasımlı, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 902

AYTƏN ƏSƏDOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Tarix və coğrafiya fakültəsinin baş müəllimi
Orcid-0000-0002-5067-1393
asadova_ayten@bk.ru

TƏBRİZ ŞƏHƏRİNİN AĞQOYUNLU DÖVRÜNƏ AİD TARİXİ ABİDƏLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/205-209>

Bu mövzuda Oğuz boylarından olan Bayandurlular-Ağqoyunlular dövrünə aid (XV-əsr) tarixi, memarlıq abidələri haqqında danışılır. Ağqoyunlu dövlətinin Türklərin və ən əsası Azərbaycanın dövlətçilik tarixində xüsusi yeri var. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, tarixdə böyük iz buraxan Ağqoyunlu dövlətinin tarixi tarixçilərin, səyyahların, coğrafiyaşünasların, tarixçi və arxeoloqların daim marağına səbəb olmuşdur. Araşdırdığımız mövzuda Ağqoyunlu dövlətinin tarixinin öyrənilməsi üçün əsas mənbə olan abidələr haqqında bəhs edilir. Ağqoyunlu dövrünə aid abidələrə Şərqi Anadoluda (Türkiyə), Təbrizdə (Cənubi Azərbaycan - hal-hazırda İran), Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan-tarixi Azərbaycan torpaqları) və Azərbaycan ərazisində də rast gəlinir. Bu mövzuda isə əsasən Ağqoyunlu dövlətinin paytaxt şəhəri olan Təbriz şəhərinin tarixi abidələri haqqında bəhs edilir. Bu abidələrin hamısında Türk-İslam mədəniyyətinin izlərini görmək mümkündür. Abidələr içində qəbir üstü qoç və at heykəllərinin daha çox üstünlük təşkil etməsinin səbəbi isə (Türklərin qədim dövrdən ənənəsi) türk mədəniyyətinin nişanəsidir.

Açar sözlər: Ağqoyunlu dövləti, Təbriz, şəhər, abidə, məscid, mədrəsə, saray.

Giriş. Ağqoyunlu tarixinin öyrənilməsi üçün həm yazılı mənbələr, həm də tarixi-memarlıq abidələrini böyük əhəmiyyəti var. Bu dövrün öyrənilməsi üçün ən qiymətli mənbələrə İstanbulda yerləşən Topqapı Sarayı Arxivlərində rast gəlinir. Ağqoyunlu Osmanlı diplomatik əlaqələrinin öyrənilməsində bu arxivdə olan məktublar üstünlük təşkil edir. Ağqoyunluların tarixini bu günümüzdə daşıyan qiymətli muzey eksponatları da var. Bu eksponatlar Azərbaycanın Tarix Muzeyində, Türkiyənin Harbiyə muzeyində və dünyanın bir çox ölkələrində muzeyləri bəzəyir. Müasir İranın şimalında yerləşən Təbriz şəhərində olan Azərbaycan Muzeyində də Ağqoyunlular dövrünə aid olan qoç, qoyun başlı məzar daşları sərgilənməkdədir. Bu məzar daşları İranın şimal-qərbindən 1957-ci ildə toplanaraq muzeydə sərgilənir. Sərgilənən məzar daşları Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular dövrünə aid edilir (XV-əsr). Bu məzar daşları üzərlərində olan epigrafiq yazı, təsvirlər, damğalar, bəzəmələrlə Türk toplumuna aid olduğunu təsdiq edir.

Ağqoyunlu dövlətinin qurucuları XIV-XV əsrlərdə Anadolunun qərbində yaşayan türklər idilər. Hakim olduğu bütün ərazilərdə Ağqoyunlu memarlıq, mədəniyyət abidələrini, tarixi əsərləri izləyirik. Ağqoyunlular Oğuz türklərinin Bayandur boyuna mənsub olub Kiçik Asiyanın şərqində məskunlaşan Qaraqoyunlulardan qərbdə yaşayırdılar. İlk vaxtlarda mərkəzi Diyarbəkir olan Ağqoyunlu dövlətinin ərazisi Mardinin şərqindən, Urfanın qərbina qədər, şimaldan Ərzurum və Sivasın şimalına qədər uzanırdı. Şimalda Bayburtdan, Dəclə çayının müxtəlif qollara ayrıldığı ərazilərdə qışlaq və yaylaq həyat tərzini keçirirdilər. 1467-ci ildə Həsən Padşah (Uzun Həsən-1453-1478-ci illər) Qaraqoyunlu hökmdarını məğlub etdikdən sonra, həmin dövlətin ərazilərini öz dövlətinə birləşdirdi. Paytaxt Diyarbəkirdən Təbriz şəhərinə köçürüldü. 1461-ci ildən sonra on iki il ərzində Həsən Padşah dövlətinin ərazisini genişləndirmiş, İrak, Azərbaycan, İran ərazilərində Böyük Ağqoyunlu imperatorluğunun əsasını qoymuşdu [14, s.95]. Beləcə böyük dövlət quran Həsən Padşah tarixə yalnız hökmdar kimi yox, həm də gələcəyə mədəni irs qoyan şəxsiyyət kimi də düşmüşdü. Ağqoyunluların hakim olduğu ərazilərdə çoxlu mədəniyyət, memarlıq abidələri, məscidlər, mədrəsələr, kitabxanalar və sair inşa edilmişdir. Bu abidələr Ağqoyunluların irsini, tarixini günümüzdə daşıyan əsas mənbələrdir. Hətta bir sıra mənbələr Təbrizdə Həsən Padşahın iri saray kompleksi tikdirdiyinidə bildirirdilər. Mənbələrin verdiyi məlumata

görə sarayda 20 min otaq var idi [1, s.175]. Araşdırdığımız mövzuda Ağqoyunluların hakim olduğu ərazilərdə tarixinin öyrənilməsi üçün əsas mənbə olan abidələr haqqında bəhs edilir.

Əsas mətn. Təbriz şəhəri başda olmaqla Ağqoyunlu dövlətinin mədəni irsini tarixən hakim olduğu bütün ərazilərdə abidələr üzərindən izləyirik. Memarlıq abidələrini araşdırdıqda məlum olur ki, dövlətdə bu işlər məhz mərkəzin nəzarətində idi və memar, ustalar belə xüsusi yetişdirilirdi. Bütün memarlıq abidələrinin üslubunda Səlcuklardan qalma üslubu, Türk-İslam mədəniyyətini izləmiş olur. Tarixi-memarlıq abidələri içində Ağqoyunlu dövründə inşa edilən imarətləridə qeyd edə bilərik. İmarətlərin sahəsi geniş olub, çoxlu otaqlar, anbarlar, mətbəx, soba və əlavə tikililərdən ibarət idi. Hətta İmarət daxili işləri aparmaq üçün xüsusi şəxslər təyin edilirdi. Çünki imarətlər çox böyük idi. Bu imarətlər sırasında Bayburtda olan Fərahşah imarətini, Mardində Həsən Padşahın qardaşı Cahangir Bəy tərəfindən inşa etdirilən Cahangir imarətini göstərə bilərik. Fərahşah imarəti çox möhtəşəm olub məscid yaxınlığında tikilmişdir. Cahangir Bəy imarəti yaxınlığında isə həm xəstəxana, həm də qonaq evləri inşa edilmişdir. Bu abidələr haqqında xüsusi ilə də Cahangir məscidi haqqında yazılı mənbələrdən məlumat alırıq (inşası 1468-ci il) [10, s.391; 9]. Çünki abidə günümüze gəlib tam çatmamışdır. Məlumatə görə 1474-cü ildə Kıpırdan Təbrizə getməli olan və Mardindən keçən Barbaro adlı səyyah imarətin yaxınlığında olan qonaq evində qalmışdı. Həmin səyyah qonaq evində qalmış və imarətxanada yemək yediyini qeyd etmişdi [11, s.10].

Təbriz memarlıq abidələrində kufi yazı nümunələri ilə bəzətmələr Ağqoyunlu abidələrində də xüsusi üslub-tərz idi. Çöl memarlığında istifadə edilən naxışlar həm Qaraqoyunlularda, həm də Ağqoyunlularda eyni idi, hər iki dövlətə aid abidələrin memarlıq üslublarında ciddi bir fərq yoxdur. Ağqoyunluların hakimiyyəti dövrü bənzərsiz Azərbaycan memarlığının daha da inkişaf dövrüdür. X.Qasımovun fikrincə bu dövr klassik yetkinlik çağıdır. Bu dövr Azərbaycan memarlığı sabitliyi və bitkinliyi ilə seçilir [12, s.465]. Həm Qaraqoyunlu dövlətinin dövründə (1410-1468-ci illər), həm də Ağqoyunlu dövlətinin dövründə (1468-1501-ci illər) daha çox dini tikililərin inşasında irəliləyiş nəzərə çarpır. Qaraqoyunlu mirası Ağqoyunluların əlinə keçdikdən sonrada Ağqoyunluların mərkəzi Diyarbəkirə Təbrizə köçürüldü. Həsən Padşah (hicri-871-883, miladi-1466-1478-ci illər) Təbrizdə möhtəşəm kitabxana tikdirmişdir. Təbriz Qaraqoyunlular dövründə olduğu kimi Həsən Padşahın dövründə də möhtəşəm memarlıq tikililəri ilə öndə idi. Lakin bu dövrdə yaradılan memarlıq abidələrinin çox az bir hissəsi günümüze gəlib çatmışdı. Ağqoyunlu-Türkmən saray üslubu Həsən Padşah və oğulları Sultan Xəlil (1478-ci il) və Sultan Yaqubun (1478-1490-cı illər) hakimiyyəti illərində Şiraz, Təbriz memarlığında qorunub saxlanılmışdır [12, s.350; 7]. Qaraqoyunluların dini memarlıq abidələri içində günümüze gəlib çatan ən önəmli abidələrdən biri Təbriz Göy Məscididir. Tikintisinə Qaraqoyunlu Cahan Şah (1436-1467-ci illər) dönəmində başlanılmış, lakin Ağqoyunlular dövründə (Sultan Yaqubun-1478-1490-cı illər) başa çatmışdır. Abidə üzərində yazılı kitabə məhz bunu təstiq edir.

Qəbirüstü xatirə tikililərinə, türbələrə çox rast gəlinəndə dini tikililərdə inkişaf daha çox idi. Təbrizdə olan R.Klavixon öz müşahidələrindən bəhs edərək bildirirdi ki, “Bu şəhərdə heyvət doğuracaq oymalar və şəbəkələrlə bəzədilmiş, gözəl şüşələrlə bəzədilmiş çox böyük məscid və binalar var” [2, s.320]. Təbriz şəhərinin paytaxt olması onun inkişafına dahada təkan verirdi. Tikililər Həsən Padşahın özünün nəzarəti ilə yaşılıqlara, bitki örtüyünə uyğunlaşdırılırdı. Təbriz şəhərində çünki böyük bağlar var idi. Bu dövrün ən nadir və böyük tikililərindən olan Bağ-nəsryyə məhz Həsən Padşah tərəfindən tikdirilmişdir. Şəhərsalma mədəniyyətinin ən nadir incilərindən biri də Sultan Yaqubun (1478-1490-cı illər) tikdirdiyi Şimal bağı idi. Həsən Padşahın dövründə Təbrizdə tikilən üstüörtülü bazarlardan ən böyüyü Qeysəriyyə bazarı idi. Bu bazar şərq ölkələrinin ən məşhur bazarı kimi şöhrət tapmışdı. Bazarın üstü kümbəz və tağla örtülmüşdür. H.İnalçıq bildirirdi ki, Təbriz şəhəri ən önəmli ticarət mərkəzi idi, həm Ağqoyunlulardan əvvəl, həm də Ağqoyunlular dövründə. Təbriz şəhərinə ən çox İtaliya tacirləri gəlirdi. Həmin dövrdə elçi olan Ambrosi Kontarini də Təbrizin ticarəti haqqında geniş məlumat verir. Şəhərdə alkaseriyə bənzər böyük evlərin və dükanların olduğunu bildirir. Alkasar isə İspaniyada mavritan üslubunda tikilən qəsər və ya qalalara deyilirdi. İosafat Barbaron öz Səyahətnaməsində İsfahanda və Təbrizdə tacirlər üçün çox otaqlı karvansarayların olduğunu da bildirir.

Təbrizin ən gözəl memarlıq abidələrindən biri də Təbriz Cümə məscididir. Bu möhtəşəm memarlıq abidəsində Həsən Padşah (1453-1478) tərəfindən inşa etdirilmişdir. Bu haqda daha geniş məlumatı

səyahətşunas Övliya Çələbi verir. Məlumatlara görə Həsən Padşah vəfat etdikdən sonra məhz bu məscidin həyatında dəfn edilmişdir. Hər tərəfi naxışlarla, qiymətli qaşlarla bəzədilən məscid bir sənət əsəri idi. Məscidin dörd bir tərəfində olan pəncərələrdə “dəmirçilik sənətinə” və usta əməyinə başqa heç bir məsciddə rast gəlinmir [5, s.93]. Tikilinin cənub qapısı gözəl xətlərlə yazılmış kitabələr, yonma naxışlar, şəbəkələr, Rum üslubunda naxışlarla bəzədilmişdir. Bütün qapı və pəncərələr üzərində kitabələr var idi [11, s.469]. Bu yazıların hamısı Yaqut Müstəsimin xəttilə yazılmışdır. Mehrabın hər iki tərəfində iki gözəl daş parçası var idi, onların kəhrəba olduğu bildirilir. Dünyanın heç bir yerində bu sütunların tayı bərabəri yox idi [4, s.92; 8]. Məscidin içində dörd tərəfdə pəncərələrdə olan “dəmirçilik sənəti” və ustalıqla hazırlanmış şüşələrə, bütün qapı və pəncərələr üzərində olan kitabələrə başqa heç bir məsciddə rast gəlinmir. Orta əsr səyahətçisi Evliya Çələbi Təbrizdə olduğu dövrdə bu məscid haqqında Səyahətnaməsində qeyd etmişdir [12].

Bu dövrdə Ağqoyunlu saraylarında İslam miniaturu və xəttatlıq sənəti də inkişaf etmişdi. S.Ərşarının fikrinə görə, Xacə Tac Səlməni tərəfindən inkişaf etdirilən təliq xətti Ağqoyunlu sarayında Xacə Əbülhəy tərəfindən bir sənət səviyyəsinə çatdırılmışdır. Ağqoyunlu saraylarında bəzədilməsində bu sənətdən istifadə edilmişdir. Bu sənət ustalarından Əbdülrahim və Əbdülkərim qardaşlarının adını çəke bilərik. Əbdülrahim Sultan Xəlil Şiraz valisi olarkən Ağqoyunlu Yaqubun sarayında çalışmışdır.

Ağqoyunlular dövründə inşa etdirilən daha bir memarlıq abidəsi Təbrizin Sahibabad meydanında inşa etdirilən saray kompleksi idi. Bu sarayı Təbrizin mərkəzindən bir dərə ayırırdı. Sarayın fərqliliyi isə onda idi ki, bu saray bir bağın, meşənin içində salınmışdır. Saray “Həştbehişt” (Səkkiz cənnət) adlanırdı. Bu saray dörd böyük salon və çoxlu otaqlardan ibarət idi. Sarayın tikintisinə 1478-ci ildə başlanılmışdır. Sultan Yaqubun dövründə isə başa çatdırılmışdır. Fəzlullah ibn Ruzbihan Xuncinin verdiyi məlumata görə Sahibabad bağının mərkəzində səkkizbucaqlı formada olan füzəyi rəngli bu saray 1486-cı ildə tikilib başa çatdırılmışdır. Sarayın iti uclu qüllələri var idi [13, s.245]. Həştbehişt saray kompleksi haqqında ən mühüm məlumatları 1506-cı ildə Təbrizə səyahət edən Venesiyalı tacir öz səyahətnaməsində məlumat verir. Venesiyalı tacirdə sarayın Həsən Padşah tərəfindən tikilməyə başladığını bildirir [3, s.26]. Venesiyalı tacir eyni zamanda sarayın şəhər yaxınlığında yerləşdiyini və burada divarlarla əhatə edilən cümə məscidinin olduğunu bildirir [11, s.470]. Bu məscid çox böyük və çoxlu otaqlardan ibarət idi. Məscidin divarları qızıl suyu ilə bəzədilmişdir. Sarayda bütün qapılar qızıl, lacivərdlə bəzədilmişdir. Dəhlizdə isə mərmər sütunlar var idi. Sarayın daxili divarları döyüş səhnələri və Həsən Padşahın qəbul etdiyi elçilər səhnəli rəsmlərlə bəzədilmişdir. XVI-əsr Venesiyalı tacirin verdiyi məlumata görə rəsmlərdə elçilərə verilən cavablar (Həsən Padşahın elçiləri qəbul etdiyi zaman) rəsmlərdə fars əlifbası ilə yazılmışdır. Sarayın daxilində tavan qızıl suyu ilə gözəl çəkildə bəzədilmişdir. Sarayın yaxınlığında eyni zamanda şəfa evidə tikilmişdir. Həsən Padşahın və Sultan Yaqubun dövründə burada mindən çox xəstənin müalicə olunduğu bildirilir [13; 6, s.228-229].

Nəticə. Araşdırdığımız abidələr üzərindən məlum olur ki, Ağqoyunlu dövrünə aid abidələrdə həm memarlıq, həm qəbir abidələrində özünə məxsusluq var idi. Bu dövrə aid abidələrdə, xüsusi ilə də tikililərin kompleks-külliyyat şəklində olduğunu görürük. Tikilən məscidlərin minarələri naxışlarla bəzədilmiş, qəbirüstü xatirə türbələri üstünlük təşkil edirdi. Ağqoyunlu abidələrinə daha çox Diyarbəkir, Mardin, Bingöl, Ərzincan, Urfa, Təbriz ərazilərində izləyirik. Abidələrdə bu dövrə aid dini görüşləri, mərasimlərin məzmununu da görürük.

Bu gün Ağqoyunlu abidələri Təbriz şəhəri başda olmaqla Azərbaycanın hazırkı sərhədlərindən kənarda da olmaqdadır. Bütün abidələrdə (Ağqoyunlu əraziləri olan türüt-ogüz yurdunda) Türk-İslam mədəniyyətinin və bu dövlətlərin özlərinə məxsus izlərini görürük. Araşdırdığımız mövzu Ağqoyunlu dövlətinin tarixinin öyrənilməsi, ən əsası Azərbaycan-Türk-İslam mədəniyyəti baxımından çox önəmlidir. Abidələrin memarlıq üslubunda XIV-XV-ci əsrlərdə kökləri Orta Asiyaya dayanan, Anadoluda, Azərbaycanda hakim olan türk mədəniyyətini daha əvvəlki əsrlərdən, Osmanlı, Səfəvi dövrlərinə ötürərək körpü rolunu oynamış olur. Yalnız bir məqalədə Təbrizin Ağqoyunlular dövrünə aid abidələri haqqında geniş məlumat vermək mümkünsüzdür. Bu gün əksəriyyəti tamamilə, bəziləri qismən dağılan Təbrizin Ağqoyunlular dövrünə aid abidələri özündə orta əsr Azərbaycan memarlığını əks etdirir. Bir çox müəlliflərin əsərlərində orta əsr (XV-XVIII əsr) Təbriz abidələri İran abidələri (müasir dövrdə İranın ərazisi olan-Cənubi Azərbaycan) kimi qeyd edildiyi bir vaxtda, bu abidələrin yenidən, hər tərəfli

tədqiqi vacibdir. Bu səbəbdən Təbriz şəhərinin abidələrin öyrənilməsi aktual məsələ olub, daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. (2007). 7-cildə. III-cild. (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm, 592+56 s.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. (1989). Red: S.Əliyərli. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 328 s.
3. Bayramov R. (2013). XI-XVII əsrlər Azərbaycan memarlıq abidələrinin tipoloji təsnifatı. Bakı, Şərq-Qərb, 136 s.
4. Çələbi, E. (1997). Səyahətnamə. Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi S. Onullahi. Bakı, ADN, 976 s. Çelebi, E. (1984). Evliya Çelebinin Seyahatnamesi, cild-I. İstanbul, Üçdal Neşriyat, s.57.
5. Dilber, U. (2021). Orta çağda Tebriz. Araşdırma məqalesi. Uluslararası Uygur Araşdırmaları Dergisi, C.18, s.82-106.
6. Erşahin, S. (2002). Akkoyunlular. Siyasi, kültürel, ekonomik vəsosyal tarix. Ankara, 317 s.
7. Хунджи, Ф.Р. Тарих-и алам-арай-и амини. (1987). Перевод с английского на русский. Т.А. Минорской. ред.З.М.Бунятов, О.А.Эфендиев. Баку, Элм, 172 с.
8. Jamila, H. (2016). History of the East in Tabriz miniatures. İRS-ART, 3 (26), Autumn, p.36-42.
9. John, E.Woods. (1993). 300 yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular. İngiliscədən Türkçeye çeviren- Sibel Özbudin, EK Yazılar ve Açıklamalar- Necdet Sakaoğlu. İstanbul, Milliyyet yayınları, s.42.
10. Keleş, H. (2021). Anadolu'da Akkoyunlu kültür mirası: tarihi eserler. Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi. Orta öğretim sosyal alanlar eğitimi bölümü. Tarih Eğitimi nabilim Dalı, s.1-12.
11. Nəcəfli, T.H. (2012). Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri (müasir Türkiyə tarixşünaslığında). Bakı, Çarşıoğlu, 604 s.
12. Okay, A. XV yüzyılda İran ve çevresinde gelişen minyatür üslupları ve sorunları üzerinde bir etüt. Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyyat Fakültesi, Sanat tarihi bölümü. Ankara, s.347-364.
13. Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar. (2007). Giovanni Maria Angiolello-Venedikli bir tüccar ve Vincenzo Aleksandrinin seyahetnameleri. Çeviri ve notlar: Tufan Gündüz. İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 248 s.
14. Uzunçarşılı, H.İ. (2019). Osmanlı tarihi. II-cilt. Türk Tarih Kurumu. 12 baskı. Ankara, 755 s.

АЙТАН АСАДОВА

*Старший преподаватель факультета истории и географии
Сумгайытского государственного университета*

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ПЕРИОДА АГКОЮНЛУ ГОРОДА ТЕБРИЗ

В данном исследовании рассматриваются исторические и архитектурные памятники периода государства Аккойунлу, принадлежащего к племени Байандур Огузов (XV век). Государство Аккойунлу занимает особое место в истории турков и, прежде всего, в истории государственности Азербайджана. Следует также отметить, что история государства Аккойунлу, оставившего значительный след в истории, всегда привлекала внимание историков, путешественников, географов и археологов. В исследуемом вопросе особое внимание уделено памятникам, которые являются основными источниками для изучения истории государства Аккойунлу. Эти памятники можно встретить не только на территории Азербайджана, но и в Восточной Анатолии (Турция), Тебризе (Южный Азербайджан, ныне Иран), Западном Азербайджане (ныне Армения, историческая территория Азербайджана) и других регионах. Все эти памятники отражают следы турецко-исламской культуры. Среди этих памятников часто встречаются надгробные скульптуры овец и лошадей, что является символом турецкой культуры, поскольку эта традиция существовала с древних времен.

Ключевые слова: Государство Аккойунлу, Тебриз, город, памятник, мечеть, медресе, дворец.

AYTAN ASADOVA

*Senior Lecturer at the Faculty of History and Geography
of Sumgayit State University*

HISTORICAL MONUMENTS OF THE AGGOYUNLU PERIOD OF TABRIZ CITY

This topic discusses the historical and architectural monuments from the era of the Aggoyunlu state, belonging to the Bayandur clan of the Oghuz tribes (15th century). The Aggoyunlu state has a special place in the history of the Turks and, most importantly, in the statehood history of Azerbaijan. It should also be noted that the history of the Aggoyunlu state, which left a significant mark on history, has always attracted the attention of historians, travelers, geographers, and archaeologists. The topic primarily focuses on the architectural monuments, which are the main sources for studying the history of the Aq Qoyunlu state. These monuments can be found not only in the territory of Azerbaijan but also in Eastern Anatolia (Turkiye), Tabriz (Southern Azerbaijan, currently Iran), Western Azerbaijan (now Armenia, historically part of Azerbaijan), and other regions. All of these monuments reflect the traces of Turkish-Islamic culture. Among these monuments, tombstone sculptures of rams and horses are more commonly found, which is a symbol of Turkish culture, as it has been a tradition since ancient times.

Keywords: Aggoyunlu State, Tabriz, city, monument, mosque, madrasa, palace.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 mart 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Sona Məhərrəmovə, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 94(479.24); UOT 902

GÜLŞƏN HÜSEYNOVA

*Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyində şöbə rəisi,
t.ü.f.d.
yupiter57@mail.ru*

AZƏRBAYCANDA SİLAH İSTEHSALININ TARİXİNƏ DAİR BƏZİ MƏLUMATLAR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/210-217>

Məqalədə qədim dövrdən XIX əsrin əvvəllərinədək Azərbaycanda metalışləmə sənətkarlığının geniş yayılmış sahələrindən olan silahsızlıq və dəmirçilik sənəti, silah istehsalının tarixi, silahsızlığın növləri, soyuq və odlu silahların hazırlanma texnikası, tanınmış silahsız ustaları mötəbər mənbə və ədəbiyyatlar əsasında tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan tarixinin və onun tərkib hissəsi olan hərbi tariximizin öyrənilməsində qədim dövrdən XIX əsrin əvvəllərinədək döyüşlərdə tətbiq edilmiş silah nümunələrinin araşdırılması olduqca mühüm sahələrdən biridir. Azərbaycanda silahsızlıq sənəti yalnız peşəkarlıq, estetik incəlik və texnoloji inkişaf deyil, həm də milli-identiteti, hərbi tariximizi və gənc nəsllə ötürülən vətənpərvərlik ruhunu da özündə əks etdirir. Qədim silahlarımız Azərbaycan döyüşçüsünün peşəkarlığını, hərbi bacarığını nümayiş etdirməklə yanaşı, ölkəmizdə metalışləmənin mühüm istiqamətlərindən olan silahsızlıq sənətinin nə qədər qədim olduğunu, bu sənətin zamanla keçdiyi mürəkkəb inkişaf yolunu izləməyə imkan verir. Həmçinin silahların tədqiqi Azərbaycanda metalışləmənin ayrı-ayrı sahələrində tətbiq olunan texnika və texnologiyaları müəyyənləşdirməyə, sənətkarlığın inkişaf dinamikası, sənətdaxili ixtisaslaşmanın səviyyəsi haqqında fikir söyləmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, metalışləmə sənətkarlığı, silahsızlıq, dəmirçilik, müdafiə silahları, soyuq silahlar, odlu silahlar.

Giriş. Hər bir xalqın milli mənlilik şüurunun və hərbi ənənələrinin formalaşmasında onun hərbi tarixinin, keçdiyi döyüş yolunun xüsusi rolu vardır. Qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan xalqının mübarizə tarixində hərbi sənəti mühüm yer tutur. Tədqiqatlar göstərir ki, ümumdünya hərbi tarixinin inkişafında hərbi tariximizin, onu yaradanların, görkəmli sərkərdələrimizin, tanınmış silahsızlarımızın böyük rolu olmuşdur.

Məlumdur ki, sivilizasiya mərkəzlərindən olan Azərbaycan əsrlər boyu mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrin baş verdiyi bölgələrdən olmuşdur. Əlverişli coğrafi mövqeyə malik, təbii yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə tanınan Azərbaycan daima qüdrətli imperiyaların beynəlxalq rəqabət meydanına çevrilmiş, bu qədim diyarı öz əsarəti altına salmağa can atmışdılar. Ona görə də, ərazi bütövlüyü və müstəqilliyi uğrunda mücadələ aparan xalqımız ata-babalarımızdan bizə miras qalan hərbi ruh, məğrurluq, qətiyyət və dözümlülük kimi yüksək keyfiyyətləri sayəsində çoxlu sayda qanlı döyüşlərdə öz tarixi hərbi ənənə və vərdişlərini qoruyub saxlamış, qəhrəmanlıqları ilə adlarını hərbi tariximizin səhifələrinə qızıl hərflərlə yazdırmağı bacarmışdır.

Savaş meydanlarında düşmənlə üz-üzə gələn mərd igidlər əliyalın deyil, kəsərli, təkmil yaraqlarla silahlanmış, zirehli əsləhələrlə təchiz olunmuşdurlar. Beləliklə, zamanla ölkəmizdə müdafiə və hücum silahlarının müxtəlif növləri yaranmışdır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim daş dövründən son orta əsrlərədək silah nümunələrinin müxtəlif növləri aşkar olunmuşdur [18, s.40].

Azərbaycan tarixinin və onun tərkib hissəsi olan hərbi tariximizin öyrənilməsində qədim dövrdən XIX əsrin əvvəllərinədək döyüşlərdə tətbiq edilmiş silah nümunələrinin araşdırılması olduqca mühüm sahələrdən biridir. Silahlar xalqımızın maddi mədəniyyət abidələri kimi tarixi, mədəni və rəmzi dəyərə malik olmaqla həm də onun milli mədəni dəyərlərini, soykökünü təsdiqləyən vacib elementlərdəndir. Qədim dövrdən bugünədək silahlar dövrün elmi-texniki nəəliyyətlərinin fonunda daim inkişaf etmişdir. Silahlar hazırlandığı tarixi dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, mədəniyyətini, hərbi tarixini əks et-

dirməklə yanaşı, xalq tətbiqi sənətinin inkişafını, dövrün silahsızlarının yüksək peşəkarlığını da özündə təcəssüm etdirir.

Bütün digər sənətkarlıq növləri içərisində silahsızlıq hər zaman xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Çünki bir ölkənin azadlığı, müstəqilliyi və suverenliyi həmin dövlətin silah baxımından hansı səviyyədə təchiz olunmasından çox asılıdır. Ona görə də silahın hazırlanması üçün cəmiyyətin bütün istehsal qüvvələri və ən peşəkar ustalar bu işə cəlb olunurdu.

Hələ daş dövründə insanlar dəyənək, toppuz, toxmaq, koğa, çomaq, yaba, sapand, sapand daşı, yay-ox və s. kimi bəsit zərbə, sancma və atma silah növləri düzəltmiş ilk kəsici-deşici silah növlərinin hazırlanması texnikasına da yiyələnə bilmişdirlər. Azərbaycanın daş dövrü abidələrindən aşkar olunmuş çoxsaylı ibtidai silah növləri qədim insanların silah istehsalı sahəsindəki ilk əməli təcrübəsindən soraq verir [18, s.40].

Hamıya məlumdur ki, Azərbaycan özünün təbii sərvətləri və faydalı qazıntıları ilə hələ qədim zamanlardan zəngin bir ölkə kimi tanınmışdır. Orta əsr mənbələrində bu ərazilərdə qızıl, gümüş, mis, dəmir, neft, qurğuşun və s. sərvətlərin istehsal olunması haqqında məlumatlar yer almaqdadır. Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan qədim metallurgiya ocaqlarından biri hesab olunurdu. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanda metal yataqları və metalışləmə ilə bağlı olan bir sıra toponomik adlar hələ də qalmaqdadır [1, s.115; 21, s.3]. Tədqiqatlardan məlum olur ki, Azərbaycan ərazisində hələ e.ə. IV minilliyin sonu, III minilliyin əvvəllərindən etibarən metaldan istifadə edilməyə başlanmışdır. Qədim Azərbaycan əhalisinin istifadə etdiyi ilk metal mis olmuşdur [15, s.6]. İlk vaxtlar əmək alətləri və silahlar müxtəlif formalarda saf misi soyuq döymə üsulu ilə hazırlanırdı. E.ə. IV minillikdə insanlar tərəfindən misin başqa bir xassəsi – qızdırıldıqda istənilən formaya salına bilməsi, soyuduqda isə bu formanı saxlaması icad edildi. Bununla da metalışləmə sənətinin meydana gəlməsinin əsası qoyuldu [15, s.7].

Azərbaycan ərazisindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılan külli miqdarda tunc əşyalar sübut edir ki, ölkəmizdə hələ e.ə. II minillikdə tunc mədəniyyəti mövcud olmuşdur. S.M. Qaziyev, M.M. Əliyev, M.Ə. Qaşqay kimi tanınmış Azərbaycan alimləri isə Mingəçevirdə 10 m dərinlikdə tapılmış mis baltaya, döymə izləri olan nizəyə əsaslanaraq Azərbaycanda tunc dövrünün mövcud olmasını bir qədər də qədim dövrə - e.ə. III minilliyə aid edirlər. Həmin dövrdə Azərbaycanda metal istehsalı yüksək səviyyədə inkişaf etmiş və bu ərazidə yaşayan tayfalar arasında müxtəlif peşə sahələri üzrə ixtisaslaşmış peşəkar metal emalı ustaları fəaliyyət göstərmişlər [15, s.8].

E.ə. I minillikdə Azərbaycanda tunc dövründən dəmir dövrünə keçid başlamış, Qarabağda, Gəncə qəzasının Bayan kəndi yaxınlığında böyük dəmir yataqları mövcud olmuşdur. Gəncə yaxınlığında dəmir və mis filizi mədənlərinin mövcud olması haqqında Həmdullah Qəzvini məlumat vermişdir [5, s.27; 7, s.450].

Azərbaycan ərazisində aparılmış qazıntılar nəticəsində məlum olur ki, hələ e.ə. IV minillikdən Alban ustaları metaldan məharətlə bir sıra silahlar, əmək alətləri və bəzək əşyaları hazırlamışdılar [15, s.9; 2, s.24].

XI-XII əsrlərdə metalışləmə sənəti, xüsusən də onun başlıca sahəsi olan dəmir emalı əvvəlki dövrlə müqayisədə daha yüksək səviyyəyə qalxmışdı. Bu sahənin inkişafı hər şeydən əvvəl müxtəlif kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq alətlərinə, eləcə də soyuq silahlara olan böyük tələbatdan irəli gəlirdi. Bu dövrdə ustalar silah istehsalını bir qədər də təkmilləşdirərək istidöymə üsulu ilə özlərinəməxsus qaydada əritmə və qaynaq əməliyyatları apararaq toppuz, kürz, şeşpər, əmud, mancanaq, qumbara və s. də hazırlayırdılar [7, s.450; 18, s.41]. Həmin dövrdə Gəncə, Bakı, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şamaxı, Şabran, Naxçıvan, Lahıc, Təbriz, Ərdəbil kimi şəhərlər sənətkarlıq mərkəzləri kimi məşhur idi [21, s.4]. Orta əsr hərbi sənətində barıtın tətbiqi isə yeni silah növlərinin yaranmasında xüsusi rol oynamışdır [18, s.41].

XVI əsrdə Təbrizdə odlu və soyuq silah hazırlama sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Burada silahsızlıq sənətinin daxili ixtisaslaşması mövcu idi. Şəhərdə “Qılıncqayıranlar” və “Bıçaqqayıranlar” adlı bazarlar fəaliyyət göstərirdi. Təbriz yaxınlığında Beşkuy adlı yerdə böyük bir sahədə silahsız ustaları yaşayırdı və elə orada da silah istehsalı ilə məşğul olurdular [1, s.375].

Soyuq silahlar həmçinin Bakı şəhərində də hazırlanırdı. XVII əsrdə ingilis səyyahı Streys bir müddət Bakıda dəmirçi yanında qul kimi işləmiş bir avropalının sözlərinə əsasən Bakı bazarlarında bıçaq və qılınc hazırlayan dəmirçixanaların fəaliyyət göstərdiyi haqqında məlumat vermişdir [15, s.12]. XVII əsrdə Bakı ilə yanaşı Gəncədə, Ordubadda da müxtəlif soyuq silah növləri hazırlanırdı [15, s.12].

Lakin XVIII əsrin əvvəllərində I Pyotrun 1717-ci il və 1719-cu illərdə imzaladığı fərmanlarla Qafqazın dağlıq hissəsini silah hazırlamaqdan məhrum etmək məqsədilə Rusiyadan Xəzər dənizi sahil-lərinə dəmir gətirilməsi qadağan edilmişdir. Bu fərman XVIII əsrin ortalarına kimi qüvvədə qalmışdır. Bu səbəbdən həmin dövrdə dəmir, mis və digər metallara böyük ehtiyac yarandığı üçün həmin metallar baha qiymətə satılırdı. Tarixçi S.Bronevskinin məlumatına əsasən Quba xanlığının əhalisi dəmiri Rusi-yadan, Osmanlıdan və Mazandaran vilayətindən, qurğusunu isə Axtı mahalının Quruş kəndindən alır-dılar [15, s.13]. Cənubi Qafqazda dəmir mədənlərinə nisbətən mis mədənləri daha çox olduğu üçün mis əldə etmək daha asan idi [15, s.13].

Azərbaycanda metalışləmə sənətkarlığı misgərlik, dəmirçilik, silahsızlıq və zərgərlik olmaqla 4 qrupa bölünürdü. Ən qədim peşələrdən olan silahsızlıq sənəti qədim tarixə malik idi. Azərbaycanda silah istehsalı əsasən iki qrupa bölünür: müdafiə silahları və hücum silahları. Hücum silahları da özlü-yündə soyuq silahlar və odlu (isti) silahlar olmaqla 2 növdə hazırlanırdı [13, s.19].

Soyuq silahlar öz növbəsində hücum (həmlə) və müdafiə (mühafizə) yaraqları olmaqla iki qismə ayrılırdı [18, s.43].

Döyüşçülərin şəxsi müdafiə silahları dəbilqə, zirehli əsləhə və əlavə müdafiə elementləri sayılan sinəbənd, qalxan, qolçaq və ayaqlıqlardan ibarətdir [22, s.12]. Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntı-lar zamanı digər silah növləri ilə yanaşı müdafiə silahlarına aid qalıqlar da tapılmışdır.

Ölkəmizin ərazisində ən qədim zamanlardan istifadə olunan müdafiə silahları arasında döyüş baş örtükləri xüsusi yer tuturdu. İlk döyüş başlıqları göndən hazırlanırdı. Metal başlıqlar Azərbaycan hərbi sənətində artıq e.ə.I minilliyin əvvəllərində tətbiq olunmuşdur [21, s.4]. Azərbaycan konusvari dəbil-qələri qədim Avropa dəbilqələrindən fərqlənirdi: belə dəbilqə başı nəinki kəsici silahlardan (qılınc, palaş), həm də zərbə silahından (döyüş baltası, şeşpər və s.) yaxşı qoruyurdu. Silah konusvari dəbilqə-nin üzərindən sürüşür və hündür ucluq düz zərbə endirməyə imkan vermirdi. Dəbilqələrin aşağı hissə-lərinə metal halqalı toxunma torlar bərkidilirdi. Bu torlar çiyinə düşərək və çənənin altında bağlanaraq, boğazı, qulaqları və üzün bir hissəsini, çiyində olan zaman isə həm də çiyinləri qoruyurdu. Tədqiqat-lardan məlum olur ki, ümumilikdə ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda 3 dəbilqə növündən sferik dəbilqə-lərin iki növü (yarım kürəvi və yumurtavari) və konusvari dəbilqələrdən istifadə edilmişdir. XVII və XVIII əsrlərdə istifadə edilən dəbilqələrin formaları dövrə aid Azərbaycan miniatürələrinin təsvirləri və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında öyrənilir. Muzeyin fondunda Şamaxı, Təbriz və Azərbaycanın digər şəhərlərində istehsal edilən 35 ədəd dəbilqə mühfizə olunur. Bu dəbilqələrdən doqquzu XVIII –XIX əsrin əvvəllərinə aid edilir [22, s.12].

Müdafiə silahı kimi zirehli əsləhə kiçik dəmir təbəqələrdən hazırlanır, döyüşçünü hücum silahla-rının zərbəsindən qorunmaq üçün geyinilirdi. Məftil vasitəsi ilə bir-birinə bağlanmış təbəqələr sıx to-xunurdu. Əsləhə bədəni qoruyan əsas hissədən və əlavə hissələrdən (döşü, qarın nahiyəsini və əl-ayaqları qorumaq üçün) ibarət idi. Azərbaycan ustaları zərbəyə davamlı, lakin nazik və yüngül, hərə-kətə mane olmayan əsləhələr yaratmaqda mahir idilər [22, s.13]. Rasim Əfəndi özünün “Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətləri” adlı kitabında 1580-ci ildə Bakını səyahət edən ingilis səyyahının təəssü-ratlarından bəhs edərək onun yerli əsgərlərin əynində polad və gümüşlə bəzədilmiş zirehli paltarlara valeh olduğunu yazırdı [10, s.65].

Orta əsrlərdə zirehli əsləhələr 3 növdə hazırlanırdı: yumşaq, bütöv dəmir və halqalı. [22, s.13].

Halqalı əsləhələr Azərbaycan ərazisində e.ə I əsrə aid arxeoloji qazıntılar zamanı Quba rayonu-nun ərazisindən tapılmışdır. Halqalı əsləhə metal halqalardan ibarət köynək quruluşlu hərbi geyim olub 15 mindən çox halqadan toxunurdu. Belə müdafiə silahları əvvəllər qalın göndən tikilir, sonralar üstü-nə metal lövhələr də bənd edilirdi. Daha qədim əsləhələr 12-16 kq, son dövr əsləhələri isə 5-9 kq olurdu. Halqalı əsləhələrin istehsal texnologiyasında qaynaq-pərçim texnikasından istifadə edilirdi. Piyadalar uzun, süvarilər isə qısa və aşağı hissələrində, eləcə də ön və arxa tərəflərində kəsikləri olan zirehlər geyirdilər. Halqalı zirehlər Gəncə, Şamaxı, Təbriz, Dərbənd şəhərlərində daha çox istehsal olunurdu [21, s.4].

Halqalı əsləhələr hava keçirir, elastik olur (çantada daşımaq mümkün olurdu) və çəkisi insan bədəninə bərabər olurdu. Bütün bu keyfiyyətləri halqalı zirehin Azərbaycanda geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Halqalı əsləhələrin bütün növlərinə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində rast gəlmək olar [11, s.129].

Döyüşçünün müdafiəsini daha da möhkəmlətmək məqsədi ilə zirehlərin üstündən əlavə olaraq digər müdafiə vasitələri də tətbiq olundu. Belin və sinənin müdafiəsi sinəbəndlərin hesabına təmin edilirdi. Sinəbəndlər kəmərlərlə sinədən asılan polad lövhələrdən ibarət idi. Onların üstü qızılı, gümüşü işləmələrlə, nəbati naxışlarla və quran ayələri ilə bəzədilirdi. [21, s.4].

Əlavə müdafiə elementlərindən olan qolçaqlar isə əlin biləkdən dirsəyə qədər olan hissəsini örtürdü. Qolçaqlar əsas və əlavə hissədən ibarət idi. Bazunun iç tərəfini qorumaq üçün qolçaqlara tor halqalar birləşdirilirdi [21, s.5].

Qədim dövr Azərbaycan döyüşçüsünün ən vacib müdafiə elementlərindən biri də qalxan idi. İlk zamanlar iri, düzbucaqlı formada qalxanlardan istifadə edilirdi. Bu növ qalxanlar döyüş zamanı torpağa sancılır, möhkəm sipər kimi piyadaları qoruyurdu. Belə qalxanlar əsasən ağacdən və dəridən düzəldilirdi. Ağac qalxanların səthi metallə örtülürdü, mərkəzdə gözəl bəzədilmiş umbon yerləşdirilirdi. Kiçik dairəvi, dəri qalxanların dəriyə, böyük ölçülü qalxanların isə lamt, tərş kimi növləri var idi. Polad qalxanlar qabarıq şəkildə olurdu. Qalınlığının azalmaması üçün polad qalxanlar kiçik ölçüdə və ağır çəkiddə hazırlanırdı. Qalxanlardan həm süvari, həm də piyada dəstələrində istifadə olunurdu. Hərbi yürüş zamanı qalxanları aşırma qayıqlarda arxada, döyüş vaxtı isə ya sol əldə, ya da sinədə daşıyırdılar [21, s.5].

Azərbaycan ərazisində istifadə edilən ən qədim silah nümunələri hücum silahlarının bir qolu olan soyuq silah qrupuna aiddir. Bunlara Mingəçevir, Şamaxı, Nüdi, Qırlar, Uzunboylar adlı yaşayış yerlərindən, habelə Qəbələ, Quba, Şəmkir, Lənkəran, Lerik və digər Azərbaycan rayonlarındakı nekropolardan tapılmış qılınc, xəncər, yay-ox, nizə, mızraq (cida), cəng yabası, sapand daşları, «dubaş» adlanan ikipərli nizə ucluqları, kəməndsəlan, kəməndqaytaranları misal göstərə bilərik [19, s.168].

Soyuq silahlar tipoloji xüsusiyyətinə görə sancma (cəng yabası, cida), kəsmə (təbərzin, qılınc, xəncər), atma (kəmənd, yay-ox, sapand, nizə, «dubaş» adlanan haça nizə), vurma (toppuz, gürz, əmud, şeşpər) və s. kimi də təsnif olunur [18, s.41,43].

Bu silah növünə aid olan ox-yay hələ ibtidai icma dövründən geniş yayılmışdır. Bəlli olduğu kimi, qədimdə ovçuluqda istifadə olunan bu silah sonralar əsl döyüş alətinə çevrilmişdir. F.Engels ox və kamanın ixtirasını yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “İnsan cəmiyyətinin texnoloji və mədəni inkişafını mərhələlərə ayırsan barbarlıq üçün dəmir qılınc, mədəniyyət üçün odlu silah nədirsə, vəhşilik dövrü üçün də ox və kaman eyni şey idi” [16, 181].

Ox ucları formalarına və ölçülərinə görə müxtəlif hazırlanırdı. Onların bir qrupunun ucluğu yarpaqvari, digərinin ki isə rombvari olurdu. Bu ox ucluqları arasında yarpaqvari ox ucluqları daha çox hazırlanırdı. Yarpaq və rombvari ox uclarının ən kiçiyi 4, 5, ən böyüyü isə 9 sm uzunluğundadır [12, s.54]. Bakıdan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan ox ucluqları öz quruluşlarına görə əvvəlkilərdən fərqlənirlər. Bu növ ox uclarının sulquncu uzundur. İçərisində sulquncu tilli olanlar da vardır ki, bu da müasir tufəng süngüsünün formasını xatırladır. Belə ox uclarının mənşəyi qədimdir [14, s.13].

Orta əsrlərdə geniş yayılmış silah növlərindən biri də nizədir. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində xeyli, həm də müxtəlif formalı nizə ucluqları əldə edilmişdir. Məsələn, Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Bakıdan tapılmış nizə ucluğunun uzunluğu 4.5sm, ağaca keçirilən hissəsinin diametri isə 1.7sm-dir. Bəhs etdiyimiz nizənin eyni oxşarı Beyləqanda aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir. IX-XIII əsrlərə aid belə konusvari nizə ucluqları ancaq ölçüsünə görə bir-birindən fərqlənirdi. Beyləqandan tapılan nizə ucluğunun uzunluğu 11 sm idi. Nizə ucluqları konusvari və yarpaqvari formadadır. Nizə ucluqlarının dəstəyi ağacdən olduğu üçün uzun müddət torpaqda qaldığından ağac çürümüş və qazıntı zamanı yalnız metal ucluqlar tapılmışdır [13, s.91].

Ənənəvi döyüş silahlarından olan qılınc və xəncər qədimdə olduğu kimi orta əsrlərdə də əlbəyaxa döyüş silahı kimi geniş istifadə edilmişdir. Bu dövrün anlamına görə əgər döyüşçü bütün silahlarla silahlanıb ancaq qılıncı yox idisə onun silahlanması qaneedici hesab olunmurdu. Qədim və orta əsrlərdə digər silahlardan fərqli olaraq bütün qoşun növləri qılınc ilə silahlanırdı [1, s.117]. 1967-ci ildə Bakıda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim mədəni təbəqənin 4.3m dərinliyindən bir ədəd sulgucunun ucu qırılmış, qalmış uzunluğu isə 22 sm olan xəncər tiyəsi tapılmışdır [3].

Xəncərin Azərbaycan ərazisində geniş yayılmasının bir göstəricisi də arxeoloji qazıntılar nəticəsində Bakıda aşkar edilmiş XIV – XVII əsrlərə aid məzar daşlarının üzərində ox, kaman, qalxan və s. silahlarla yanaşı, qılınc və xəncər rəsmlərinin təsvirləridir [13, s.22]. Döyüşçülərin dəfn olunduğu bu

baş daşlarındakı silahlar içərisində qılınc və xəncərin olması faktı həmin dövrdə ordu heyətində bu növ silahlardan kütləvi şəkildə istifadə edilməsi tarixi mənbələrin məlumatını təsdiq edir.

Soyuq silah növlərindən olan xəncər feodal sinfinin kişi geyiminin vacib elementlərindən biri hesab edilirdi. Xəncərlər tiyəsinin formasına görə 2 növə bölünürdü: Tiyəsinin hər iki tərəfi iti, enli və düz olub uca doğru daralaraq sivriləşən xəncər növlərinə Bakıda aparılan arxeoloji qazıntılarda rast gəlinmişdir. Digər növ xəncər isə bir ağızlı olması ilə fərqlənirdi [1, s.117].

Universal bir alət olan bıçaqlardan da soyuq silah kimi döyüşlərdə geniş istifadə olunurdu. Bakıdan tapılan bıçaqların bir qrupu xəncəri xatırladır, təsərrüfat və məişət bıçaqlarından fərqlənirdi. Bıçaqların bir tərəfi iti, digəri isə nisbətən qalın olurdu. Bıçaqların sapı ağac və ya sümükdən hazırlanırdı [13, s.24].

Tədqiqatlar göstərir ki, xəncər tipli hərbi bıçaqların mənşəyi çox qədimdir. Mingəçevirdən bu növ xeyli bıçaq tapılmışdır. Bəzi mənbələrdə həmin bıçaqların xəncər rolu oynadığı qeyd edilərək xəncərin belə bıçaqların sonrakı inkişafı ilə əlaqədar yarandığı fikri də irəli sürülür [13, s.25].

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar onu deməyə əsas verir ki, döyüşlərdə toppuzdan da geniş istifadə olunmuşdur. Belə ki, 1964-cü ildə Bakıda Qız qalası yaxınlığında baş daşılardan toppuz rəsmləri aşkar edilmişdir. Abşeron əhəng daşından hazırlanmış məzar daşları XIV-XVII əsrlərə aid edilir. Məzar daşlarından birinin üzərində yəhərli at, qılınc, xəncər və toppuz, digərində isə ox, kaman, qılınc və qalxan təsvir edilmişdir. Üzərində at və çoxlu silah şəkli olan bu qəbrlərdə dəfn edilən döyüşçülərdən biri atlı, digəri isə piyada döyüşçüyə aiddir. Silahların içərisində toppuzun olması isə orta əsrlərdə Bakıda bu silah növündən də istifadə edildiyini aydın göstərir. Toppuzun yalnız atlı döyüşçüyə aid olan baş daşında təsviri isə onun yalnız süvari və ya başçıların gözdirə biləcəyinə işarədir [13, s.25].

Respublikamızın ərazisində geniş yayılmış sahələrdən biri də odlu silah istehsalı idi. Azərbaycanın ənənəvi odlu silahları atəş saçma üsuluna görə “çaxmaqlı” və “pistonlu” olmaqla iki növdə hazırlanırdı [18, s.43].

Odlu silah nümunələrinə tüfənglər, müxtəlif tipli tapançalar, kiçik topların istehsalı daxil idi. Odlu silah istehsalının özü də lülə, çaxmaq, qundaq istehsalı kimi sahələrə ayrılırdı.

Odlu silah istehsalı işində təzə dəmirdən daha artıq köhnə dəmirdən, xüsusilə naldan istifadə edilirdi. Gəncə və Lahıc silahsazları köhnə dəmir ilə polad qarışığından istifadə etməyə üstünlük verirdilər [15, s.86].

Azərbaycanda odlu silah istehsalı Avropadan fərqli olaraq bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. Məs., tüfənglərin lülələri nisbətən uzun və cövhərli, xaricdən əksər hallarda tilli (tin-tin), daxilədən xırsız (yivsiz) olurdu. Yivli silahlara nadir hallarda təsadüf edilirdi. Tüfənglərin qundaqları oval formada olub, daha çox İran silahlarının qundağına oxşayırdı [15, s.85].

Tədqiqatlardan məlum olur ki, Qafqazda hazırlanan odlu silahlar texniki cəhətdən Türkiyə silahları səviyyəsində idi. Onların əsas fərqi milli naxışların müxtəlifliyindən ibarət idi [15, s.84].

Yazılı mənbələrin məlumatına əsasən, XIX əsrin əvvəllərində odlu silah istehsalı Gəncə, Nuxa, Cəbrayıl qəzalarında, Şamaxı, Göyçay və Qubada da nisbətən geniş inkişaf etmişdi [15, s.87].

Lahıc ustalarının hazırladıqları silahlar bütün Şirvan, Nuxa, Quba, Qarabağ və Bakı əyalətlərinə, Dağıstan və İranın bəzi yerlərinə göndərilirdi. Lahıc ustaları bütün işi əl ilə görürdülər. Ona görə də iş çətin olur, çox gec yerinə yetirilirdi [15, s.85]. Bəzi ustalar odlu silah hazırlanması sahəsində böyük şöhrət qazanmışdılar. Belə ustalardan biri Əbdülrəhim bir ay ərzində bir tüfəng və iki tapançadan artıq hazırlaya bilmirdi. Lakin onun hazırladığı lülələr alıcılar tərəfindən sevilir, qundağı və başqa ləvazimatı olmadan belə böyük həvəslə alınır. Əbdülrəhimin hazırladığı silah bazarda 5 -10 çervon arası satılırdı.

Başqa ustaların hazırladıqları lülələr isə 3- 8 çervon arası qiymətə satılırdı.

Tədqiqatlara əsasən Şamaxı qəzasına silah istehsalı sahəsində şöhrət qazandıran da məhz Lahıc və onun ətrafında yerləşən kəndlər olmuşdur. Bu Şamaxı şəhərinin gerbində də öz əksini tapmışdır. Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin fondunda qorunan bu gerbin üzərində başqa təsvirlərlə yanaşı çarpazlaşdırılmış iki tüfəng şəkli də verilmişdir [15, s.87].

XIX əsrin əvvəllərinə Lahıc ustaları silah istehsalı məqsədi ilə dəmiri Bakı qalasından alırdılar. Bakıdan Lahıca aparmaq üçün 10 pud dəmirə 3 manat gümüş pul ödənilirdi. Dəmiri lazımı yerinə bakılılar özləri gətirib çıxartdıqda isə puduna 2 manat gümüş pul alırdılar [15, s.87].

Mənbələrdə XIX əsrdə Azərbaycanda mövcud olan silahsız emalatxanalarının və burada çalışan ustaların sayı haqqında qismən də olsa məlumatlar vardır. Məsələn, XIX əsrin 30-cu illərində Şamaxıda 26 nəfər silahsızın (onlardan 5 -i təbərzin, 9-u nəfəri xəncər, 12-u qundaq, 1-i isə silah qundağına qızıldan naxış salan usta idi) fəaliyyət göstərdiyi haqqında məlumat verilmişdir. Əsrin ortalarına doğru isə Şamaxı şəhərində silah ustalarının sayı 66 nəfərə çatmışdır [8].

Yadelli işğalına məruz qalmasına baxmayaraq, Azərbaycanın digər şəhərlərində də silahsızlıq sənəti davam etdirilirdi. Məsələn, 1848-ci ildə təkcə Şəkidə 13 nəfər usta [9], Şuşa, Naxçıvan, Ordubad şəhərlərinin hər birində 2-3 silah ustası, 7 dəmirçi dükanı, Lahıca 8 silah dükanı, Buduq mahalının (indiki Quba rayonu) Yərfi və başqa kəndlərində isə tüfəng, tapança, qılınc və başqa silahlar hazırlayan dükanlar fəaliyyət göstərirdilər [15, s.15].

1865-ci illərdə isə Gəncədə 35 dəmirçi, 23 tüfəngsaz, Naxçıvanda 198 dəmirçi, 8 tüfəngsaz, Ordubadda isə 28 dəmirçi və 3 tüfəngsaz ustaları fəaliyyət göstərirdilər [15, s.16].

Tədqiqatlardan məlum olur ki, XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda silah istehsalı kəskin sürətdə azalmışdır. Belə ki, həmin əsrin 80-ci illərində Şamaxıda 2 nəfər, Bakıda 3-4 nəfər, Lənkəranda 2 nəfər, Gəncədə 8 nəfər, Şuşada 1 nəfər, Şəkidə 11 nəfər, 1885- 1886-cı illərdə Ərəş qəzasının Ağdaş kəndində isə 3-4 nəfər silah istehsalı ilə məşğul olurdu [18, s.43].

XIX əsrin sonlarında Qafqazda istehsal olunan silahların qiyməti fərqli bölgələrdə müxtəlif idi. Xəncər 1 rubldan 5 rubladək, qılınc 5 rubldan 20 rubladək, tüfəng isə 5 rubldan 10 rubladək qiymətə satılırdı. Silahsız çilingərin orta illik əmək haqqı isə 100-225 rubl arası hesab olunurdu. [17, s.145].

Lakin, mövcud statistik materiallar XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda odlu silah istehsalının tənəzzülə uğradığını və XIX əsrdə Avropa silahsızlarının əldə etdikləri müvəffəqiyyətlərdən geri qaldıqlarını göstərir. Bəzi tədqiqatçılar bunun əsas səbəblərindən biri kimi yerli ustaların öz texnoloji sirlərini məxvi saxladıklarını qeyd edirlər [15, s.85]. Bunun digər əsas səbəblərindən biri isə Tula və Belçikadan daha ucuz başa gələn silahların idxalı və Qafqaz müharibəsindən sonra burada odlu silah istehsalının qadağan edilməsi idi [17, s.155].

Nəticə. Beləliklə, Azərbaycanda silahsızlıq sənəti yalnız peşəkarlıq, estetik incəlik və texnoloji inkişafı deyil, həm də milli-identiteti, hərbi tariximizi və gənc nəsllə ötürülən vətənpərvərlik ruhunu da özündə əks etdirir. Yuxarıda Azərbaycan ərazisində qədim dövrdən XIX əsrin sonlarına qədər döyüşlərdə istifadə olunan silah nümunələri Azərbaycan döyüşçüsünün peşəkarlığını, hərbi bacarığını nümayiş etdirməklə yanaşı, ölkəmizdə metalışləmənin mühüm istiqamətlərindən olan silahsızlıq sənətinin nə qədər qədim olduğunu, bu sənətin zamanla keçdiyi mürəkkəb inkişaf yolunu izləmək imkanı verir. Həmçinin silahların tədqiqi Azərbaycanda metalışləmənin ayrı-ayrı sahələrində tətbiq olunan texnika və texnologiyaları müəyyənləşdirməyə, sənətkarlığın inkişaf dinamikasını, silahsızlıq sənətində daxili ixtisaslaşmanın səviyyəsi haqqında fikir söyləmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Haqqında məlumat verilən bu silah nümunələri bizə təkcə tarixi deyil, həm də kimliyimiz barədə danışır. Onların naxışları, forma və funksiyaları bu sənətin nə qədər dərin və zəngin olduğunu göstərir. Babalarımızdan bizə miras qalan bu maddi mədəniyyət abidələri hərbi tariximizin şücaət dolu səhifələrinin gənc nəsllə çatdırılması və onların milli-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında xüsusi rola malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası. VI cild. VI cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
2. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. V cild. I cild. Bakı, 1964, 185 s.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi. İsmizadə Ö.Ş., Qədirov F.V. 1967-ci ildə Bakıda aparılan arxeoloji qazıntının hesabatı. 0-09; № 18; 0-09/2; №19.
4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi. İbrahimov F.Ə. IX-XII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində metalışləmə sənəti. f.1, siy.15, iş 6600, s. 91.
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (tərcümə edən İ.P.Petruşevski), inv. 533, s.27.

6. Azərbaycanın qədim və orta əsr silahları (MATM Arxeologiya fondunun materialları əsasında). Kitab-albom, Bakı, 2018, 32 s.
7. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild. (III-XIII əsrin I rübü). Bakı, Elm, 2007, 608 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi. f.10, siy.1, iş 14, v.1-90l.
9. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi. f.37, siy.1, iş.25, v. 1- 439.
10. Əfəndi Rasim. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. Bakı, İşıq, 1976, 190 s.
11. Əhmədov Səbuhi. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Müdafiə geyimləri. Bakı, Elm, 210 s.
12. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı, Elm, 1979, 197 s.
13. İbrahimov F. Bakıda metalışləmə tarixi (IX-XVII əsrlər). Bakı, Elm, 1995, 88 s.
14. Qazıyev S.M. Mingəçevirdən tapılmış bəzi silahlardan. Bakı, Elm, 1951, 135 s.
15. Quliyev Həsən, Tağızadə Namiq. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1968, 106 s.
16. Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, Azərnəşr, 1953, 545 s.
17. Mazanova N. XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şəki şəhərində metalışləmə sənətkarlığı haqqında. // İpək yolu, № 4, 2020-ci il, s.139-149.
18. Mustafayev A. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2009, 420 s.
19. Osmanov F. Azərbaycanın antik dövr hərbi tarixindən // Tarix və onun problemləri, №1, 1997, s.167-171.
20. Vahabova S. Azərbaycanın soyuq və odlu silahları. Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016-cı il, 119s.
21. Vahabova S. Azərbaycanın müdafiə silahları (MATM kolleksiyasından). Bakı, 2012, 79 s.
22. Vahabova S. Azərbaycanın son orta əsr silahlarının öyrənilməsində muzey materiallarının rolu. Avtoreferat. Bakı, 2011, 26 s.

ГЮЛЬШАН ГУСЕЙНОВА

*Начальник отдела Военной истории
Военно-Исторического Музея Азербайджана, к.и.н.*

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ ИЗ ИСТОРИИ ПРОИЗВОДСТВА ОРУЖИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье рассматривается оружейное и кузнечное дело, являющиеся распространёнными отраслями металло-обработки в Азербайджане с древнейших истории Азербайджана времён до начала XIX века. На основе достоверных источников и литературы рассматриваются история оружейного дела, виды оружейного дела, техника изготовления холодного и огнестрельного оружия, а также мастерство известных оружейников.

Изучение военной истории Азербайджана, являющейся неотъемлемой частью истории Азербайджана, изучение образцов оружия, использовавшегося в сражениях с древнейших времён до начала XIX века, является одним из важнейших направлений.

Оружейное искусство в Азербайджане отражает не только профессионализм, эстетическую изысканность и технологическое развитие, но и национальную идентичность, его военную историю и дух патриотизма, передаваемый молодому поколению. Старинное оружие, помимо демонстрации профессионализма и военного мастерства азербайджанского воина, даёт возможность проследить древность истории оружейного искусства, являющегося одним из важных направлений металло-обработки в нашей стране и сложный путь развития, этого искусства за этот период. Изучение истории оружия, также имеет большое значение для определения методов и технологий, в различных областях металло-обработки применяющихся в Азербайджане, с целью получения представления о динамике развития и уровня специализации данного ремесла.

Ключевые слова: Азербайджан, металлообрабатывающее ремесло, оружейное дело, кузнечное дело, оборонительное оружие, холодное оружие, огнестрельное оружие.

GULSHAN HUSEYNOVA

*Head of the Military History Department
Military History Museum of Azerbaijan, c.h.s.*

SOME INFORMATION FROM THE HISTORY OF WEAPONS PRODUCTION IN AZERBAIJAN

The article discusses weapons and blacksmithing, which are common branches of metalworking in Azerbaijan from the most ancient times in the history of Azerbaijan to the beginning of the 19th century. Based on reliable sources and literature, the history of weapons, types of weapons, manufacturing techniques of cold and firearms, as well as the skills of famous gunsmiths are considered.

Studying the military history of Azerbaijan, which is an integral part of the history of Azerbaijan, studying the samples of weapons used in battles from ancient times to the beginning of the 19th century, is one of the most important areas.

Weaponry in Azerbaijan reflects not only professionalism, aesthetic sophistication and technological development, but also national identity, its military history and the spirit of patriotism passed on to the younger generation. Ancient weapons, in addition to demonstrating the professionalism and military skill of the Azerbaijani warrior, make it possible to trace the antiquity of the history of weapons, which is one of the important areas of metalworking in our country and the complex path of development of this art during this period. The study of the history of weapons is also of great importance for determining the methods and technologies used in various areas of metalworking in Azerbaijan, in order to gain an idea of the dynamics of development and the level of specialization of this craft.

Keywords: Azerbaijan, metalworking, weapons, blacksmithing, defensive weapons, bladed weapons, firearms.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Hacı Həsənov, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

AİLƏNİN ƏSASLARI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/218-221>

Xalqın əsasını ailələr təşkil edir. Hər bir dövlət də ailələrin üzərində dayanır. Ailələr tez-tez qurulur və bunun nəticəsində yeni kollektivlər yaranır və böyüyür. Bu subyektlər öz özlüyündə həm də kiçik dövlətlərdir. Bu dövlətlər həlqəvi formada bir birinə daxildirlər. Yəni ailə, qəbilə və tayfa ailəsinə, o isə öz-özlüyündə xalqın tərkib hissələrini təşkil edir. Xalq isə daha böyük ailə millət və dövlət ailəsinə daxil olur.

Açar sözlər: Ailə, qəbilə və tayfa, xalq, millət, dövlət.

Giriş. Ailə kiçik qrupdur. Ailələr qan qohumluğuna və nigaha əsasən təşkil olunur. Müasir ailə tərkibi 4-5 nəfərdən təşkil olunur ki, bu da həm kənd əhalisi üçün, həm də şəhər əhalisi üçün doğru seçim deyildir. 1990-cı ilə qədər Azərbaycan ailələrində 5 uşaq olduğu halda, bundan sonrakı dövrdə uşaqların sayı ikiyə enmişdir. Bu da öz növbəsində kəndlərin boşalmasına, məktəblərin bağlanması, bununla yanaşı şəhər əhalisinin də çoxalmamasına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində infrastruktur əlaqələri sıradan çıxmışdır.

Ailənin əsasları. “Семья и ее история” adlı məqalədə bildirilir ki, ailənin necə və nə vaxt yaranması məsələsi, tarixçilər, arxeoloqlar, paleoantropoloqlar, genetiklər və primatoloqlar kimi geniş sahələrdən olan alimlərin birgə həll etməyə çalışdıqları əsas elmi problemdir. Onların işi sayəsində indi bilirik ki, ailə çox qədim bir sosial institutdur. O, dindən, dövlətdən, ordudan, təhsildən və bazardan çox əvvəl yaranmışdır. Ailə ibtidai icma sistemi kontekstində yaranmış və nikah və qohumluq əlaqələrinin inkişafı ilə tədricən dəyişmişdir. Ailə münasibətlərinin ən erkən prototipləri artıq ən erkən insanların əcdadları olan fosil primatlarda mövcud idi (1). Ailələrin yaranması və inkişafı sonrakı dövrlərdə dövlətlərin də yaranmasına səbəb oldu. Məhz dövlət ailələri qorumaq üçün lazım idi. Çünki xarici yad elçilər ailələri qarət etmək üçün hücumlar edirdilər. Bunun nəticəsində ailələr birləşdi və dövlət yaratdılar.

İsraıl Əmirli “Formasiyalararası fərq” kitabında yazır, tayfa və qəbilələr ailə icması xarakterində fəaliyyət göstərirdilər. Planetin müxtəlif istiqamətlərində bu formada fəaliyyət göstərən tayfa, qəbilə icmasının böyük təsərrüfatı, həm də ayrı-ayrı ailələrin xırda təsərrüfatı şəklində bölünürdü. Ancaq daha böyük qəbilə və tayfalarda yaşamağın üstünlüyü qəbilə və tayfa ittifaqlarının yaranmasına şərait yaratdı. Eyni soydan olan qəbilə və tayfa ittifaqlarının birləşməsi nəticəsində xalq, fərqli qəbilə və tayfa ittifaqlarının birləşməsi nəticəsində millət yaranırdı (2, s.25).

Ailə kollektiv birlik forması nümunələrindən biridir. Ailə birgə yaşam formasıdır. Selvinaz Çinar Parlak öz məqaləsində yazır ki, Ailə bir-birinə qan, hüquqi və emosional bağlarla bağlı olan insanlardan ibarət ən kiçik sosial vahiddir. O, yazır ki, müasir cəmiyyətlərdə ailələr nikah yolu ilə qurulur.(3) Lakin burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, insanların anadan olduğu birlik ailədir. İnsanın daxil olduğu qəbilə və tayfa da ailənin növlərindən hesab olunmalıdır. Nigaha daxil olduğu ailənin üzvləri də ailə hesab olunmalıdır.

Bir amili qeyd etmək lazımdır ki, oğlan övladı və qız övladının nigahla daxil olduğu ailələr də bu zaman birləşirlər. Bunun nəticəsində üç ailə qohum olurlar. Məqalədə göstərilir ki, ailə, uşaq sahibi olmağa və bu uşaqları böyütməyə əsaslanan bir qrup olaraq təyin olunur (4). Həmçinin qeyd edilir ki, ailə həm də uşağın ilk müəllimidir. Uşaq ailədə ən əsas dəyərləri və fəzilətləri öyrənir. Uşaq nəinki akademik təməlini ailədə başlayır, həm də mənəvi tərbiyəsini alır. Ailə ilk növbədə hörmət, xeyirxahlıq, dürüstlük anlayışlarını öyrədir. Ailədə uşaqlar bilir ki, valideynləri onun əsas qayğıkeşləridir (5).

Ailədə hər kəsin öz statusu var. Ailə üzvləri baba, nənə, ata, ana, oğlan övladları və qız övladlarından ibarətdir. Ailədə hər kəsin vəzifəsi var. Ailəni qoruyan ata və anadır. Onlar ailə başçılarıdır.

Başqa şəkildə qeyd etsək ailənin xoşbəxtliyi ata və ananın əlindədir. Onlar öz ailələlərindən xoşbəxt və bədbəxt ailə forması yarada bilirlər. Ata və ananın vəzifələri işləmək birgə fəaliyyət göstərməkdən ibarətdir. Qadının ailədə statusu öz övladlarına yemək bişirmək, onların səliqəsinə nəzarət etmək, övladlarının qayğısını çəkməkdən ibarətdir.

Ailənin statusuna birdə ailə daxili yaş qrupları daxildir. Ailədə yaş qruplarının dövrəşməsi 1-5 yaş körpəlik, 5-12 yaş uşaqlıq, 12-17 yaş yeniyetməlik, 17-29 yaş gənclik, 30-70 yaş cavanlıq, 70-80 yaş qocalıq, 80-100 yaş və daha sonrası ahıllıq hesab oluna bilər. Körpəlik, uşaqlıq, yeniyetməlik dövründə övladlar tamamilə ata və ananın himayəsində olmalıdırlar. Onların vəzifələri bu dövrdə oxumaq və öyrənməkdir. Onlar ibtidai və sonrakı dövrdə məktəblərdə universal təhsil almalıdırlar.

Vəzifə statusuna görə insanların ən çətin dövrü gənclik dövrüdür. Gənclik dövründə övladlar sənət qazanmalı universitetlərdə təhsil almalı, əlavə dil öyrənməli, ailə qurmalı, ev sahibi olmalı, iş sahibi olmalıdırlar. Sonrakı yaş dövrlərində də insanlar bunları edə bilirlər. Ancaq uğurlu seçim gənclik dövrüdür. 18 yaşında ailə quran gənclər 36 yaşında baba və nənə ola bilirlər.

Bəzən ailələlərdə uşaqlar kiçik yaşlarından təhsillə bərabər sənət də qazanırlar ki, bu da daha uğurlu formadır. Bütün bu dövrdə ata və ananın vəzifəsi övladlarına dəstək olmaqdan ibarətdir.

Ailə həm də digər mənada daha böyük məfhumdur. Hər bir ailə başçıları (kişi və qadın) öz ailəsi ilə birlikdə, həm də digər ailələrin üzvlədirlər. Onların da ata və anası, baba və nənələri, qardaş və bacıları vardır. Bu şəxslər əmilər, dayılar, xalalar, bibilərdirlər ki, onlar da ailənin üzvləridir. Buradan bu nəticəni çıxarmaq olar ki, qəbilə və tayfalarla aid olan şəxslər də ailənin üzvləridirlər.

Qəbilə və tayfalar eyni soyadı daşıyırlar. Qəbilə kiçik, tayfa isə böyük ailə formasıdır. Qəbilə və tayfalar evliliklər nəticəsində daha da yaxınlaşırlar. Qəbilə və tayfaların bölünməsindən və ya birləşməsindən yeni qəbilə və tayfalar yaranır. Lakin bu ailələr də daimi deyildir. Kəndlərdə və ya şəhərlərdə yaşayan ailə üzvləri evliliklər nəticəsində bölünür və müxtəlif istiqamətlərdə yaşayırlar. Ailənin zamanla bölünməsi nəvə, nəticə, kötürkə, yadıryca şəkildə baş verir. Buna səbəb olan amil kəndlər və şəhərlərdir. Səlcuqlu, Hülakü, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi və s kimi ailələrin yox olmasına kəndlər və şəhərlər səbəb olmuşdur.

İsrail Əmirli öz məqaləsində yazıb, XX əsrdə dünya ölkələrində pasportlaşma prosesi baş tutduqdan sonra, qəbilə və tayfaların mövcudluğu daha bariz surətdə meydana çıxdı. Ancaq burada bir amil qaçılmaz hal oldu ki, obalarda qəbilə və tayfaların mövcudluğu qorunsada kəndlərdə və şəhərlərdə qəbilə və tayfalar dağılmağa məruz qalırlar. Buna səbəb olan amillər içərisində qəbilə və tayfa nümayəndələrinin müxtəlif ərazilərdə yerləşməsi, o cümlədən nəsilərin dəyişməsi şərait yaradır. Buradan çıxarış edərək bir amili xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, həm kəndlərdə, həm də şəhərlərdə bu gün mövcud olan qəbilə və tayfa münasibətləri daimi deyil bir neçə nəsilə əhatə etməkdədir. Qəbilə və tayfaların dağılmasına səbəb olan digər bir amil isə miqrasiya problemlərinin mövcud olmasıdır. Kütləvi miqrasiyalar nəticəsində müxtəlif regionlara dağılan qəbilə və tayfa üzvləri zaman keçdikcə aralı düşmüş bunun nəticəsində qəbilə və tayfaların kompakt şəkildə mövcud olmaması onların süqutuna səbəb olmuşdur.

Hazırda da kəndlərdə və şəhərlərdə, qəbilə və tayfaların birgə yaşamaməsi bu ailə institutunun dağılmasına, bununla bərabər yeni qəbilə və tayfaların da yaranmasına səbəb olmaqdadır. Buradan çıxarış edərək bir amili xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, həm kəndlərdə, həm də şəhərlərdə bu gün mövcud olan qəbilə və tayfa münasibətləri daimi deyil bir neçə nəsilə əhatə etməkdədir. Ancaq kəndlərdə qəbilə və tayfalar kompakt yaşadıqda dağılmağa məruz qalmırlar. Oturaq, köçəri və yarımköçəri tayfalarda bu amil icma və feodalizm dövründə, hətta sonrakı dövrlərdə də bu şəkildə mövcud olmuşdur (6).

Xalqda geniş mənada bir ailədir. Hər bir ailə bölünərək xalqa qarışır. Belə ki, övladlar ailə qurduqdan sonra, müxtəlif istiqamətlərdə yaşayırlar. Onlardan zamanla yeni nəsilər yaranır. Bu nəsilər bölünürlər və dağılırlar. Bu proses son nəticədə xalqın bir ailəyə çevrilməsinə səbəb olur. Buna antropoloji insan quruluşları-baş, bədən quruluşları, qandakı hemoqlobinin miqdarı ilə bir daha sübut etmək olar. Geniş mənada dövlət və millət də bir ailə hesab oluna bilər.

Millət də ailə hesab oluna bilər. Millət eyni dövlətdə yaşayan bir neçə xalqın birlik formasıdır. İsrail Əmirli məqaləsində yazır ki, Vətəndaş ifadəsi etimoloji baxımdan vətəni-adaş olan mənasını əks etdirir (7). Yəni eyni vətənin övladları adlandırılırlar. Onlar eyni dövlət ailəsində yaşayırlar. Dövlət insanlığın əldə etdiyi nailiyyətlər içərisində ən mühüm yerə malikdir. İlk dövlətlərin qurulması e.ə.IV min-

illiyə təsadüf edir. Sonrakı dövrlərdə dövlət formalarının müxtəlif növləri meydana çıxmışdır. Bu dövlət formalarının içərisində xalq hakimiyyətini təcəssüm etdirən respublika quruluşlu dövlətlər üstünlük təşkil etməkdədir.

Dövlətlərin yaranması insanların dini, milli, siyasi ehtiyacların doğurduğu səbəblər ucbatından meydana gəlmişdir. İnsanlar dövlətlərin tərkibində daha təhlükəsiz yaşamış, inkişaf etmiş, siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlərə cəlb olunmuşlar.

Dövlət ölkə vətəndaşlarına müxtəlif sosial hüquqlarının qorunmasına təminat verir. Bunların sırasına mülkiyyət hüququ, azadlıq hüququ, təhlükəsiz yaşamaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, mənzil toxunulmazlığı hüququ, nigah hüququ, əmək hüququ, istirahət hüququ, sosial təminat hüququ, təhsil hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ, fikir və söz azadlığı hüququ, vətəndaşlıq hüququ, seçki hüququ, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı hüququ və s aiddir (7).

Ailənin hüquqları da ailə əsasları məsələsində mühüm yer tutur. Ailədə valideynlərin hüquqları təbii ki övladlara nisbətdə daha öndə dayanır. Çünki ailə həmdə övladların tərbiyə aldığı kollektivdir. Bu tərbiyə sistemində babanın, nənənin, valideynlərin hər birinin hüquqları vardır. Bu hüquqlar dövlətlər tərəfindən qorunmaqla yanaşı ailə başçıları tərəfindən də qorunmalıdır. Yəni ailədə hər bir şəxsin hüquqları digər şəxslərin hüquqlarının qurtardığı yerdən başlayır. Bu çərçivə sistemində tərbiyə və təlim daha öndə dayanır.

Məqalədə göstərilir ki, müasir dünyada maksimum diqqət ailənin sosiallaşma funksiyasına yönəldilir, valideynlər uşaqlarının sosiallaşma funksiyasına daha çox diqqət yetirirlər. Ailə uşağa normativ davranışı öyrədir və onu sosial normalar, adət-ənənələr və adətlərlə tanış edir. Uşaq cəmiyyətdəki digər insanlarla necə davranacağını öyrənir. Hansı münasibətlərin sosial cəhətdən uyğun olduğunu və cəmiyyət tərəfindən bəyənildiyini müəyyən edir (5).

Nəticə. Məqalədə ailə və onun tərkibi, qəbilə-tayfa ailəsi, xalq ailəsi, millət və dövlət ailələri göstərildi. Ailənin statusu, vəzifələri, hüquqları araşdırıldı və məqalədə ök əksini tapdı. Ailələrin dağılmasının bir neçə forması haqqında bəhs edildi. Son nəticədə xalqın, millətin və dövlətin də bir ailə olması vurğulandı. Ailələrin statusu, ailənin hüquqları, ailə tərkibində yaş qruplarının yeni forması öz əksini tapdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Семья и ее история / «Виртуальная школа Тульской области»: [Elektron resurs]. - <https://eclass.ipk-tula.ru/mod/book/tool/index.php?id=18395> [08.01.2026].
2. İsrail Əmirli. Formasiyalararası fərq. Bakı, Poliqraf, 2022.
3. Selvinaz Çınar Parlak. Aile Nedir / Aileler Üniversitede: [Elektron resurs]. - <https://uskudaraileuniversitesi.com/aile-nedir> [08.01.2026].
4. Aile kurumu, 9 s. [Elektron resurs]. - <https://adpuquba.edu.az/wp-content/uploads/2020/12/Aile-kurumu.pdf> [08.01.2026].
5. Ailə haqqında inşa. - <https://insalar.com/aile> [08.01.2026].
6. Əmirov İ.C. Şəhərlər və kəndlər qəbilə və tayfaların dağılmasına səbəb olur, 3 s.: [Elektron resurs]. - <http://static.bsu.az/w16/K%C9%99ntl%C9%99r%C9%99%20v%C9%99%20%C5%9E%C9%99h%C9%99l%C9%99r.pdf> [08.01.2026].
7. Əmirov İ.C. Vətəndaş- yoxsa vətəni-adaş: [Elektron resurs]. - http://static.bsu.az/w16/V%C9%99t%C9%99nda%C5%9F_1.PDF [08.01.2026].

ИСРАИЛ АМИРЛИ

*Преподаватель кафедры стран Азии и Африки
Бакинского государственного университета*

ОСНОВЫ СЕМЬИ

Семья – это основа народа. Каждое государство основано на семьях. Часто образуются семьи, в результате чего формируются и растут новые коллективы. Эти образования также яв-

ляются самостоятельными малыми государствами. Эти состояния взаимосвязаны в кольцеобразной форме. То есть семья - это семья рода и племени, которые в свою очередь являются составными частями народа. С другой стороны, народ становится частью большой семьи – нации и государства.

Ключевые слова: Семья, племя и народ, нация, государство.

ISRAEL AMIRLI

*Lecturer at the Department of Asian and African Countries
of Baku State University*

FAMILY BASICS

The basis of the people is formed by families. Every state is based on families. Families are often formed, and as a result, new collectives are created and grow. These subjects are also small states in themselves. These states are included in each other in a circular form. That is, the family is included in the family of the clan and tribe, which in turn are components of the people. And the people are included in the larger family of the nation and the family of the state.

Keywords: Family, tribe and clan, people, nation, state.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Atamoğlu Məmmədli, t.e.d. Əmrəh Dadaşov.

UOT 902; UOT 572.9; UOT 32:34

РОЗА ИСМАИЛОВА

Магистрант Бакинского Государственного Университета
roza.ismaylova.hikmatovna06@gmail.com

ОТ АРХЕОЛОГИИ К СУДЕБНОЙ АНТРОПОЛОГИИ: АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/222-227>

Цель исследования - изучить археологическое наследие Азербайджана как многослойное хранилище, отражающее физическую и культурную историю народа на протяжении тысячелетий. Это наследие выходит за рамки изучения древних захоронений и скелетных останков, предоставляя ценные сведения о биологических, генетических и этнических особенностях человека. В современную эпоху антропологические исследования, основанные на археологических находках, способствуют не только пониманию исторического развития, но и напрямую влияют на развитие судебной медицины и криминалистики. Исследования древних человеческих останков в Азербайджане позволили получить важные научные данные о физическом типе населения, заболеваниях, условиях жизни и биологической эволюции. Эти сведения сегодня служат важной основой для судебной антропологии. Умение «читать» антропологические следы древности находит практическое применение в раскрытии преступлений, идентификации личности и восстановлении исторической справедливости. Таким образом, научная линия, простирающаяся от археологии до судебной антропологии, открывает новый взгляд как на историческую науку, так и на современную правовую систему.

Ключевые слова: археологическое наследие, антропологические исследования, судебная антропология, физическая антропология, анализ человеческих останков, историко-генетические исследования.

Введение. Азербайджан обладает богатым антропологическим наследием, уходящим корнями в глубокую древность. Археологические открытия на территории страны не только раскрывают облик и быт древних обитателей Кавказа, но и служат основой для развития современной науки - от классической физической антропологии до новых направлений, таких как судебная антропология. В последние десятилетия внимание исследователей все больше привлекает вопрос о том, как знания, полученные при изучении древних человеческих останков, могут быть применены для решения современных задач: идентификации неизвестных останков, раскрытия преступлений и восстановления исторической справедливости. Данная статья рассматривает ключевые антропологические памятники Азербайджана, историю развития антропологических исследований в стране, а также переход от археологических исследований к судебно-антропологической практике в контексте гуманитарной миссии и правосудия.

Древнейшие антропологические находки и памятники. Одним из наиболее значимых памятников является пещера Азых на Карабахском хребте - древнейшая стоянка первобытного человека, открытая в 1960 году экспедицией археолога Мамедали Гусейнова [3]. В слоях Азыха обнаружены орудия эпохи ашель и фрагмент нижней челюсти ископаемого человека (Азыхантропа), датируемый примерно 350-400 тысяч лет назад [4]. Эта находка стала первым в СССР свидетельством присутствия ранних гоминидов на Кавказе (*Homo heidelbergensis*, переходного к неандертальцам) и получила широкую известность в мире. Азыхская челюсть молодой женщины, обладавшая массивными признаками при небольших размерах, стала предметом подробных палеоантропологических исследований. Не менее важным памятником мирового значения является заповедник Гобустан. Этот объект, включенный в список всемирного наследия ЮНЕСКО, известен своими петроглифами - высеченными на скалах изображениями, отражающими культуру охотников и собирателей на протяжении 40 тысяч лет истории [7]. Однако Гобустан важен

не только рисунками: на его территории выявлены останки поселений, пещерных стоянок и погребений людей, свидетельствующие об интенсивном заселении региона с эпохи верхнего палеолита до средневековья [6]. Антропологический анализ скелетных останков из могильников Гобустана и сопредельных районов позволяет реконструировать облик и образ жизни древнего населения прикаспийских степей. В числе других ярких памятников можно отметить культуры энеолита и бронзы - например, поселение Лейлатепе (IV тыс. до н.э.) и связанные с ним погребальные памятники. На поселениях культуры Лейлатепе (Галаери, Пойлу, Беюк Кесик и др.) азербайджанскими археологами были найдены уникальные детские погребения в керамических сосудах, характерные для обряда позднего халколита [5]. Современные биоархеологические исследования этих находок показали, что у детей, скончавшихся ~5800 лет назад, наблюдались патологические изменения костей из-за авитаминоза С и D - раннее свидетельство проблем питания в древних земледельческих обществах региона [10]. Эти результаты, опубликованные в международных изданиях, привлекли большой интерес специалистов и позволили сделать выводы о тяжелых условиях жизни и высокой детской смертности в древнем Азербайджане. Ещё один примечательный археологический комплекс - могильники Ходжалинско-Гядабегской культуры (конец II - начало I тыс. до н.э.) в Карабахе. Раскопки курганов у селения Ходжалы в начале XX века и позднее выявили многочисленные скелеты, погребенные с богатым инвентарем. Их антропологический анализ показал смешанные черты, сближавшие древнее население Карабаха с другими народами Кавказа [9]. Таким образом, археологические памятники Азербайджана предоставляют обширный материал для физической антропологии - от останков палеолитических людей до костяков эпохи бронзы и раннего железа - позволяя проследить эволюцию населения региона.

Становление антропологической науки в Азербайджане. Систематическое изучение остатков древнего человека на Кавказе началось в советский период, и азербайджанские ученые сыграли в этом важную роль. Открытие Азыхской пещеры в 1960 г. и последующие находки Мамедали Гусейнова фактически положили начало палеоантропологии в Азербайджане [3]. В дальнейшем в 1960-80-е годы проводились антропологические исследования средневековых и античных погребений: изучались черепа из курганов, средневековых могильников Шемахи, Габалы и др., что позволило реконструировать антропологический тип древних народов Кавказской Албании [4]. В 1980-х вышли фундаментальные обобщающие труды, такие как монография Р.М.Касимовой «Первая находка древнейшего пещерного человека в Азербайджане» (1986), где были подведены итоги исследований Азыхантропа и сравнение его морфологии с европейскими палеоантропами. После обретения независимости (1991) в стране произошел новый этап развития антропологической науки. На базе Института археологии и этнографии НАНА был создан Центр антропологии, и исследования приобрели междисциплинарный характер [1]. Азербайджанские антропологи начали сотрудничать с зарубежными коллегами, внедряя методы генетики, изотопного анализа и криминалистики. Примером является упомянутое выше совместное исследование детских скелетов культуры Лейлатепе с участием российских специалистов, результатом которого стали новые выводы о здоровье и миграциях древнего населения [5]. Расширение методической базы способствовало тому, что антропологические работы в Азербайджане начали публиковаться в международных рецензируемых журналах, а сами находки - вызывать интерес мирового научного сообщества [10]. К началу 2020-х годов антропология в стране превратилась в самостоятельное направление: это отразилось даже институционально - Институт археологии НАНА официально был переименован в Институт археологии и антропологии. Подобное изменение подчеркивает признание важности физической антропологии и биоархеологии наряду с археологией. В университетах (например, Бакинский гос. университет) читаются курсы по антропологии, а при Национальной академии наук сформировалась школа молодых антропологов, продолжающих дело пионеров - Гусейнова, Касимовой и др. Становление и развитие этой науки создали прочную базу знаний о биологической истории населения Азербайджана, которая оказалась востребованной и за пределами академии - в практической сфере.

От археологических находок к судебной антропологии. Богатый опыт исследования древних костных останков послужил основой для развития в Азербайджане нового прикладного направления - судебной (форензической) антропологии. Особенно актуальным это стало в связи с трагическими событиями новейшей истории. Вооруженные конфликты конца XX – начала XXI века (в частности, Карабахский конфликт) привели к появлению большого числа неопознанных останков погибших, пропавших без вести людей и массовых захоронений. Перед обществом встала гуманитарная задача - установить судьбы пропавших, идентифицировать найденные останки и предать их земле с соблюдением всех обрядов. Решение этой задачи потребовало применения методов антропологии, которыми владели прежде всего археологи-антропологи, привыкшие работать с человеческими останками. На освобожденных территориях Карабаха развернулись масштабные поисково-эксгумационные работы с участием как правоохранительных органов, так и ученых. С февраля 2021 года на вновь контролируемых землях было обнаружено 18 массовых захоронений, из которых эксгумированы останки по меньшей мере 169 человек [2]. На основе судебно-медицинских и антропологических анализов личности 149 из них уже установлены, многие опознаны как азербайджанцы, пропавшие без вести в ходе Первой Карабахской войны [2]. В одном из захоронений (село Эдилли Ходжавендского района) в 2022 году были обнаружены скелеты 12 человек со следами насильственной смерти – экспертиза, проведенная совместно антропологами Института археологии и антропологии НАНА и судебно-медицинскими экспертами, подтвердила, что это азербайджанские военнослужащие, погибшие около 30 лет назад [1]. Параллельно исследуются одиночные могилы: так, экспедиция института в селе Эдилли дополнительно выявила останки еще нескольких человек, а в тюрьме города Шуша археологи обнаружили захоронения узников, датируемые временем первой войны [9]. Эти примеры демонстрируют прямую преемственность между археологией и судебной антропологией. Методы, разработанные для раскопок курганов и анализа древних скелетов, оказались эффективны при эксгумации современных массовых захоронений и идентификации жертв конфликта. Антропологи умеют бережно извлекать кости из земли, восстанавливать по ним облик человека, определять пол, возраст, признаки травм - все это крайне важно для следственных действий и увековечения памяти погибших.

Институциональное развитие судебно-антропологической экспертизы. Осознавая значимость этой работы, государство поддерживает развитие судебной антропологии на институциональном уровне. В 2023 году в Баку была проведена первая международная научная конференция «Судебная археология и судебная антропология: гуманитарные приложения», организованная Институтом археологии и антропологии НАНА совместно с Государственной комиссией по делам пленных и пропавших без вести и Международным комитетом Красного Креста [1]. На конференции, собравшей более 200 специалистов из десятков стран, официально была обозначена цель - объединить усилия зарубежных и азербайджанских экспертов для формирования и развития в Азербайджане сферы судебной археологии и антропологии на основе международных стандартов [1]. Президент НАНА академик Иса Габиббейли подчеркнул, что установление личностей погибших и расследование преступлений прошлых лет - неотъемлемая часть научной и гуманитарной миссии государства [1]. Секретарь Государственной комиссии Исмаил Ахундов отметил, что сотрудники Института археологии и антропологии НАНА с первых дней освобождения территорий активно участвуют в раскопках и экспертизах, работая бок о бок со следователями и судебными медиками [2]. В системе Министерства здравоохранения Азербайджана усилено подразделение судебно-медицинской экспертизы и патологической анатомии, где создаются лаборатории для генетической идентификации останков [8]. При Службе государственной безопасности создан Центр генетических исследований, который формирует банк ДНК для сравнения профилей родственников, пропавших без вести с образцами эксгумированных останков [1]. Таким образом, сложилась межведомственная координация: археологи-антропологи, судебные медики, военная прокуратура, МВД и Госкомиссия работают совместно, обмениваясь опытом. Институционально судебная антропология еще формируется, однако уже сейчас можно говорить о зарождении новой научно-практической отрасли. Возможно, в бли-

жайшем будущем в Азербайджане появятся специализированные учебные программы или отделы, готовящие судебных антропологов. Но и на нынешнем этапе очевидно, что накопленное за десятилетия археологами знание о человеческих останках оказалось востребовано и трансформировано под нужды судебно-следственной практики.

Значение для гуманитарной миссии и правосудия. Переход от чисто академического изучения древних костных останков к их практическому применению на благо общества делает антропологическое наследие Азербайджана по-настоящему ценным для современной науки и гуманитарной сферы. Во-первых, антропологические исследования помогают восстановить историческую справедливость: идентификация жертв военных преступлений (например, мирных жителей Ходжалы, погибших в 1992 г.) не только возвращает имена безымянным останкам, но и служит доказательством произошедших злодеяний, увековечивает память о невинно погибших. Во-вторых, судебная антропология несет важную гуманитарную миссию - утолить боль тысяч семей, долгие годы не имевших сведений о судьбе пропавших близких. Найти и опознать человека спустя десятилетия - значит дать родственникам возможность достойно похоронить его и обрести душевное спокойствие. Это является актом милосердия и одновременно укрепляет доверие общества к науке и государству. В-третьих, антропологические знания используются для раскрытия преступлений и отправления правосудия. Анализ костей может установить факт насильственной смерти, тип полученных травм, даже орудия убийства. Так, экспертиза черепов из обнаруженных массовых могил фиксирует пулевые отверстия и рубленые раны, что подтверждает факты казней [4]. Подобные научные доказательства имеют юридическое значение при расследовании военных преступлений и геноцида. Наконец, значение антропологического наследия выходит и за рамки сугубо криминалистических задач. Материалы, собранные азербайджанскими учеными, пополняют мировую копилку знаний об эволюции человека, его биологии и культуре. Например, находки из Азыха проливают свет на миграции древнейших гоминид, а исследования ДНК из средневековых погребений дают сведения о генетической преемственности народов Кавказа. Современные технологии - от 3Dмоделирования до анализа изотопов - позволяют извлечь новую информацию даже из давно изученных музейных коллекций костей. В перспективе комплексное исследование антропологического наследия Азербайджана может внести вклад в мировую палеогенетику, историю болезней и адаптаций человека.

Современные технологии в антропологических исследованиях Азербайджана. В последние годы в антропологических исследованиях Азербайджана наблюдается активное внедрение цифровых и молекулярных методов, что значительно расширяет научные возможности изучения человеческих останков. В Институте археологии и антропологии НАН Азербайджана осуществляется переход от традиционных археологических раскопок к применению лабораторных и биоинформационных технологий. В лабораториях института используются методы трёхмерного лазерного сканирования, компьютерной томографии и цифровой морфометрии, что позволяет реконструировать анатомические особенности древнего человека и создавать электронные модели черепов для сравнительного анализа [11]. Эти технологии не только обеспечивают сохранность оригинальных находок, но и дают возможность изучать морфологические детали без разрушения материала.

Особое значение имеют молекулярно-генетические исследования, начатые в сотрудничестве с зарубежными центрами. Совместно с российскими и турецкими специалистами азербайджанские антропологи проводят ДНК-анализ останков, найденных в Азыхской пещере и на поселениях эпохи бронзы. В результате были получены данные о генетических связях древних популяций Азербайджана с населением Передней Азии и Кавказа [10]. Применение изотопного анализа позволило определить особенности питания и происхождения древнего населения, а также выявить миграционные процессы, происходившие в пределах региона.

Использование современных технологий превращает антропологию Азербайджана в междисциплинарную науку, объединяющую археологию, биологию и судебную экспертизу. Эти методы не только способствуют изучению исторического наследия, но и находят практическое применение в судебной антропологии при идентификации останков и восстановлении исторической справедливости. Благодаря цифровым и генетическим исследованиям создаётся база

данных, которая станет важным инструментом сохранения антропологического наследия и передачи его будущим поколениям.

Заключение. Таким образом, путь «от археологии к судебной антропологии» в Азербайджане иллюстрирует, как фундаментальная наука служит основой для решения актуальных социальных и гуманитарных проблем. Древние черепа и кости, найденные в Азыхе, Гобустане, Ходжалы и других местах, уже не воспринимаются лишь как музейные экспонаты - они стали ключом к установлению истины и справедливости в наше время. Развитие физической и биологической антропологии в стране подготовило поколение специалистов, способных профессионально работать как на раскопках древнего кургана, так и на месте современного массового захоронения. Опыт Азербайджана показывает, что бережное отношение к своему антропологическому наследию и инвестиции в науку окупаются сторицей, когда наступает момент истины. Сегодня антропологическое наследие служит людям - помогает вернуть имена погибшим, учит ценить мир и человеческую жизнь, соединяет прошлое с настоящим на благо будущего.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu (2023). Birinci beynəlxalq elmi konfrans "Məhkəmə arxeologiyası və antropologiya: humanitar tətbiqlər" (mətbuat buraxılışı). Bakı. - <https://science.gov.az/az/news/open/25102> [05.11.2025].
2. Azərbaycan Respublikası Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər üzrə Dövlət Komissiyası (2024). İtkin düşmüş şəxslərin axtarış nəticələri haqqında məlumat (01.08.2024 tarixinə). Bakı. - <http://human.gov.az/az/munaqise/vetenmuharibesi/statistik-melumatlar.html> [05.11.2025].
3. Hacıyev D.V., Hüseynov M.M. (1970). SSRİ-də ilk Aşel insanının tapıntısı (Azərbaycan, Azıx mağarası). Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun Elmi Əsərləri, c.31. Bakı.
4. Qasıмова R.M. (1986). SSRİ ərazisində ən qədim mağara insanının ilk tapıntısı (Azərbaycan SSR, Azıx). Bakı: Elm.
5. Museibli N., Mednikova M.B., Korenevskiy S.N. (2018). Detskie pogrebeniya leyatepinskoy kul'tury epokhi khalkolita na poselenii Galaeri v Azerbaydzhane: opyt bioarkheologicheskogo issledovaniya. Stratum Plus, №2, 229-244.
6. Musaibli N. (2015). Azərbaycanın erkən əkinçilik dövrlərində maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm və Təhsil.
7. UNESCO (2020). Rock Art of Gobustan. Paris: UNESCO Publishing. - <https://whc.unesco.org/en/list/1076/> [05.11.2025].
8. Халилов Э. (2022). Судебная экспертиза и право в Азербайджане. Баку: Юрис.
9. Кириченко Д.А. (2022). Антропологические материалы из Хошбулага (Азербайджанская Республика). Археология Казахстана, №4, 133-149. - <https://www.archeokz.com/index.php/archeokz/article/view/288/253> [05.11.2025].
10. Медникова М.Б. (2019). Биоархеология детства в контексте раннеземледельческих культур Балкан, Кавказа и Ближнего Востока. Москва: ТАУС. - <http://bulletin.antropos.msu.ru/article.php?id=709> [05.11.2025].
11. Мусаиблы, Н. (2020). Инновационные методы биоархеологии на Южном Кавказе. Антропологический вестник, №2, 54-63.

ROZA İSMAYILOVA

Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

ARXEOLÖGİYADAN MƏHKƏMƏ ANTROPOLOGİYASINA: AZƏRBAYCANIN ANTROPOLOJİ İRSİ VƏ ONUN MÜASİR ELMDƏKİ ƏHƏMİYYƏTİ

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın arxeoloji irsi minilliklər boyunca xalqın fiziki və mədəni tarixini əks etdirən çoxqatlı bir yaddaşdır. Bu irs təkcə qədim məzarların və skelet qalıqlarının tədqiqi ilə

məhdudlaşmır, həm də insan bədəninin bioloji, genetik və etnik xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir. Müasir dövrdə arxeoloji tapıntılar üzərində aparılan antropoloji araşdırmalar təkcə tarixi keçmişin deyil, həm də məhkəmə tibbinin və kriminalistikanın inkişafına bilavasitə təsir göstərir. Azərbaycanda qədim insan qalıqları üzərində aparılan tədqiqatlar nəticəsində əhalinin fiziki tipi, xəstəlikləri, yaşayış şəraiti və bioloji təkamülü barədə mühüm elmi faktlar toplanmışdır. Bu məlumatlar indi məhkəmə antropologiyası üçün mühüm baza rolunu oynayır. Qədim dövrlərin antropoloji izlərini oxumaq bacarığı cinayətlərin açılmasında, şəxsiyyətin identifikasiyasında və tarixi ədalətin bərpasında real tətbiq tapır. Beləliklə, arxeologiyadan məhkəmə antropologiyasına qədər uzanan bu elmi xətt həm tarix elminə, həm də müasir hüquq sisteminə yeni baxış gətirir.

Açar sözlər: arxeoloji irs, antropoloji tədqiqatlar, məhkəmə antropologiyası, fiziki antropologiya, insan qalıqlarının analizi, tarixi-genetik araşdırmalar.

ROZA ISMAYILOVA

Master student at Baku State University

**FROM ARCHAEOLOGY TO FORENSIC ANTHROPOLOGY:
THE ANTHROPOLOGICAL HERITAGE OF AZERBAIJAN AND ITS
SIGNIFICANCE FOR MODERN SCIENCE**

The purpose of the study is to examine how Azerbaijan's archaeological heritage, which for millennia has reflected the physical and cultural history of its people, forms the foundation for anthropological knowledge in modern science. This heritage is not limited to the study of ancient graves and skeletal remains but also provides insights into the biological, genetic, and ethnic characteristics of humans. In the modern era, anthropological research based on archaeological findings influences not only the understanding of historical development but also the advancement of forensic medicine and criminalistics. Studies of ancient human remains in Azerbaijan have revealed important scientific facts about the population's physical type, diseases, living conditions, and biological evolution. These findings now serve as a valuable basis for forensic anthropology. The ability to interpret anthropological traces from ancient times finds real application in solving crimes, identifying individuals, and restoring historical justice. Thus, the scientific continuum from archaeology to forensic anthropology offers a new perspective both for historical science and for the modern legal system.

Keywords: archaeological heritage, anthropological research, forensic anthropology, physical anthropology, analysis of human remains, historical-genetic studies.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d.Hicran Mahmudova, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

AZƏRBAYCAN ZƏRGƏRLİK SƏNƏTİNDƏ NAXIŞLARIN MİFOLOJİ AÇIQLANMASI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/228-233>

Qədim insanların sitayiş etməyə başladıkları totemlər, daha sonralar heykəllərə çevrilmiş, zamanın sınağından keçərək sənətdə naxış formasına keçmişdir. Lakin öz ilkin formasını dəyişsə də məzmununa sadıq qalaraq dövrümüzdə qədər gəlib, bizə keçmişdən miflər, nağıllar, əfsanələr gətirmişlər. Bu səbəbdən dekor sənətində gördüyümüz hər hansı bir naxışın öz məzmununu, öz açıqlanması və öz mifi mövcuddur.

Açar sözlər: Naxışlar, fəlsəfi açıqlanma, dini inanclar, islimi-su, buta-atəş, bulut-yel, kətəbə - torpaq, məzmun və forma.

Giriş. Azərbaycan zərgərlik sənətində istifadə edilən bəzək naxışları dulusçuluqda, memarlıqda və xalçaçılıqda istifadə edilən naxışlar kimi qədimdi, mənaları, açmaları onlarla eynilik təşkil edir. Hər bir sənətdən öncə ibtidai insanlar sümük, qaya, daş üzərində dini inanclarla bağlı üfüqi-şaquli xətlər, müxtəlif heyvan rəsmləri çəkmişlər. Dövrümüzdə qədər gəlib çatmış və alimlərin ciddi marağına səbəb olmuş bu rəsm və naxışlar ibtidai insanı əhatə edən aləmin əvvəlini, mahiyyətini, sonunu düşünmüş, böyük kainatda özünü görmüş və varlığının sirrini öyrənməyə çalışmışdı. Gündəlik təbiət hadisələrini müşahidə edən ibtidai insanlar, onlara adlar vermiş, xarici Varlığın təbiəti idarə etməsinə inanmışdılar. Anlamağa aciz qaldıqları gerçəkliyin sirlərini aydınlaşdırma bilmədiklərindən, onlar haqqında rəvayət, əfsanə, dastan, mif uydurmağa başlayır və müəyyən obraz, qəhrəmanlar vasitəsilə həqiqətə, ədalətə çatmağa can atmışlar. Bunun üçün bu qəhrəmanlar hər bir çətinlikdən keçməyi bacarmalı, məqsədə çatmaq üçün qeyri-adi qüvvəyə, qüdrətə malik olmalı, tanrılar səviyyəsinə ucalmalı olurdu. Qədim insanlar həmin Tanrıların surətini çox vaxt heyvan surətində təsvir edir, qayaların üzərinə çəkir, gildən totemini yaradıb ona sitayiş edirdilər.

Əsas hissə. Əkinçiliyin meydana gəlməsi müqəddəsləşmiş heyvanları ilahi varlığa, insan surətinə və ya göy cisminə çevirir, bütələşdirir, əlçatmaz edir, göylərdə yaşadır. Beləliklə, sosial inkişaf dinə təsir edərək heyvan təsvirlərini yeni mərhələyə keçməsinə imkan yaradır. Totemizm təbiət simvolları ilə əvəz olunaraq qədim insanlara kosmik aləmin təsir inancını göstərmiş olur. Heyvan təsvirləri göy cisimləri ilə əvəz olunur. Günəş, ay və ulduz həm qədim, həm də sonrakı dinlərdə müqəddəsləşmiş, qoruyucu xarakter daşmış və bu səbəbdən incəsənətin müxtəlif sahələrində xüsusilə, Azərbaycan zərgərliyində aypara içində ulduz formasında işlənərək hər dövrlərdə geniş istifadə edilmişdir.

İlk inancın müxtəlif heyvan növləri olması, sonralar göy cisimləri və insan surəti alması onlar haqqında əfsanələrin daş kitabələrə yazılaraq və ya deyilərək dildən-dilə keçərək dövrümüzdə qədər gəlib çatması, bizə qədim insanların düşündükləri sirlərin açarını vermiş olur. Bir çox belə əfsanələr sonralar naxış halına keçərək dekor sənətinin müxtəlif sahələrində, o cümlədən zərgərlikdə istifadə edilmişdir.

Azərbaycan zərgərliyinin zənginliyi və gözəlliyi orada istifadə olunan naxışların qədimliyi, müxtəlifliyi və bir-biri ilə sintez şəklində ilə bağlı olmasıdır. Xalça və saxsı qabların üzərində işlənən eyni naxışlar demək olar ki, mənə cəhətdən də eynidir. Hər bir toxunan xalçanın üzərinə salınan naxışların öz açıqlanması, əfsanəsi, olduğu kimi, bəzək əşyasında da istifadə edilən naxışların öz nağılı, öz məfkurəsi olur. Zərgərliyin şəkə-kə sahəsində naxışların çoxluğu və dinamikası sanki, ustanın keçmişdə olub-keçənləri naxışlar vasitəsilə metal üzərində kodlaşdıraraq bizə ötürmək istədiyinin şahidi olur. Dekor sənəti ilə məşğul olan alimlər belə bir fikir irəli sürülər ki, istər qədimdə, istərsə

də orta və ya yaxın əsrlərdə dekor sənətində istifadə edilən naxışlar uzun tarixi yol keçməsinə baxmayaraq, böyük irsə malik olduğundan milli ənənələri qoruyub saxlaya bilmişdi [1, s.52]. Arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycan ərazisində tapılan saxsı qablar və onların üzərindəki naxışlar o dövrün sosial təbəqələşməsindən, mədəni tərəqqisindən danışmaqla bərabər Azərbaycanın digər inkişaf etmiş Yaxın və Uzaq Şərq ölkələri ilə ticari əlaqələrini də sübut etmiş olur. Bununla yanaşı naxışların açıqlanması həm də o dövrün dini inanc xüsusiyyətlərini xarakterizə edir [2, s.99].

Azərbaycan Tarix Muzeyində saxlanılan Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyasının 1946-1949-cu il materialları göstərir ki, eramızdan əvvəl V əsrdə, yəni təxminən 2500 il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində yaşayan qadınlar qızıl və tuncdan düzəldilən bəzək əşyaları taxmışlar [3, s.48]. Ölü basdırılmış müxtəlif qəbir abidələrindən tapılan qızıldan “arpa” muncuqlar XIX əsr və hal-hazırda düzəldilən “arpa” muncuqlarla demək olar eynilik təşkil edir [4, s.113]. Bu işin texnologiyası arpa nəqşi həkk olunmuş qələib üzərinə qızıl nazik lövhəni qoyub və onun üzərinə soyuq qurğuşun topası yerləşdirib, çəkic ilə möhkəm vurulması ilə davam edir. Yumuşaq qurğuşun çəkicin təzyiqindən formasını qələibin naxışına uyğun formaya salır və nəticədə qızıl lövhə qələiblə qurğuşun arasında arpanın yarım fiqurunu alır. Hər iki yarı arpa dənəciklərini ağız-ağıza qoyub, od ilə qızdırıb lehim ilə yapışdırırlar. Nəticədə bütöv arpa forması alınır. Həmin qələiblər bir dəfə düzəldilir ustadan şagirdə keçərək keçmişdən dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu da çaxma üslubunun qədim sübutunu göstərir. Belə qələiblərdən ən çox zərgərlik sənətində bəzək əşyasını tamamlamaq üçün (sırğa, boyunbağı, qolbağın altından pərlər (və ya piləklər də deyilir) formasında sallaq qalaraq, sanki cəlb olunması kimi) istifadə edilirdi. Ən çox istifadə edilən forma isə balıqdır. Balıq təsvirinə incəsənət motivi kimi digər dekorativ sahələrdə də çox təsadüf edilir. Qobustanın qaya rəsmləri üzərində e.ə. III minilliyə aid balıq təsvirini arxeoloq İ.M.Cəfərzadə müəyyən etmişdir [5, s.75]. Müasir dövrdə Abşeron və Talış-Muğan əhalisinin balığı var-dövlət əlaməti kimi qiymətləndirməsi, Novruz bayramı ən əsas çərşənbədə mütləq bayram süfrəsində balığın olması bu ərazilərdə lap qədimdən totem kimi balığa sitayiş edilməsinə, ona bolluq rəmzi kimi yaşamasına əsas verir [6, s.59]. Bu naxış həm də suyu simvolizə etdiyindən müqəddəs sayılmış. Tədricən digər sahələrdə bu zoonaxış öz formasını dəyişərək latın hərfi “S” formasına keçir və islimi adı ilə dulus, xalça sənətində geniş istifadə edilir. Bu adın qəribə yaranma tarixçəsi var. Bəzi mənbələrdə bu ad Sultan Səlimin adı ilə Çaldıran döyüşündə qalib gələndən sonra verildiyini [7, s.180], bəzilərinə İmam Əli (ə.s) İslamdan sonra canlı aləmin təsviri qadağan olduğundan rəssamlara: “...elə bir naxış yaradılsın ki, Allahla vəhdət təşkil etsin” -deyib və bu naxışı çəkməsi əmrini verir [8, s.147]. Bu deyilənlərlə bərabər bir versiyanın daha doğru olması naxışın adını tam təsdiqləyir. Bu Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında Sasani hökmdarı V Bəhrəmin həyatından bəhs edən şeirdə bənnə Simnar adı ilə bağlıdır. Belə ki, Hökmdar bənnə Simnara misli-bərabəri olmayan saray tikməyi sifariş verir. Simnar sarayı inşa edir və onu naxışlarla elə bəzəyir ki, görən heyran olur. Hökmdar Simrana iş haqqını artıqlaması ilə verir. Bənnə şaha təşəkkür edib: “Bilsəydim mənim zəhmətimə bu qədər pul verəcəksiz, bundan da gözəl saray tikərdim ki, bu tikdiyim yanında kölgədə qalardı”. Bu cavabı eşidən hökmdar bir də belə qalanın tikilməməsi üçün Simnar qalanın yuxarı hissəsindən yerə atmağı əmr edir. Yerə çırpılan memarın qanı qalanın divarlarında xüsusi naxış forması salır. Simnarın ölümü onu sevən yerli xalqı yandırır. Onlar Simnarın adını əbədləşdirmək üçün qala divarlarına salınan naxışa onun adını vermişlər [9, s.258].

Olsa, ola bilər Şam oğlu Simnar
Çox binalar tikib Misirdə, Şamda
Yaşayır hər biri bir ehtişamda
Olmuş sənətinin qulu rumlular,
Çinli tişəsinin tozunu yığır
O bənnə olsada, məşhurdur adı
Odur min nəqqaşın böyük ustadı.

Simnar adı müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif əlyazmalarda başqa-başqa adlarla verilir. Lakin Nizami Gəncəvinin bu əsərində o, vurduğu naxışların ustalığına görə “simar” adını qazanmış və mənası “otuz ilan”, “spiral” [10, s.74] deməkdir ki, sonradan islimi adı da bu addan formalaşmış. Naxışın mənası sonsuzluq deməkdir. Bu da suyu simvolizə edir.

Azərbaycan dekor sənətində ən çox istifadə olunan naxışlardan biri də butadır. Butanı Şərqi talismanı adlandırsaq mənəvi səhv etmərik. İstər Yaxın, istər Orta və ya Uzaq Şərqdə buta naxışından dekor sənətinin bütün sahələrində geniş tətbiq olunub və hər xalq bu naxışa öz mifoloji açıqlamasını verib.

Azərbaycan incəsənətində də buta əsrlər boyu geniş tətbiq olunub, müxtəlif inkişaf mərhələləri keçib və dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Bir çox açıqlamalarda buta naxışının adı tikanlı kol bitkisi “puta” ilə əlaqədar olduğu iddia edilir. Yaxın keçmiş qədər insanlar evlərdə odun yandırmaq məqsədilə bu bitkinin qurumuş formasını talaşa kimi istifadə ediblər. Ocaq evin həm istiliyi, həm də ruzusunun yəni yeməyinin bişməsinə xidmət etdiyi üçün müqəddəs sayılır və puta ocağın yanmasına kömək olduğundan bu bitki də müqəddəsləşib. Sonralar od yanarkən ondan butaya oxşar qığılcımlar çıxdığını və yuxarıya yüksəlişini müşahidə edən insanlar naxışı odla əlaqələndirmişlər [11, s.6]. Azərbaycanın “Gözəlim sənən” xalq mahnısında butanın bitki mənşəli olması deyilənləri şübhə altında saxlamır.

Yaralıyam dəymə-dəymə
Gülümün butasın əymə.

Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də dekor sənətində butanın dərin kök salması bu naxışın atəşi qoruyan quşu simvolizə etməsi ilə də əlaqələndirirlər. Azərbaycan nağıllarında ən çox rast gəlinən Simurq quşu köməyə ehtiyacı olan günahsız insanlara öz lələyindən paylayır, onlara çətinliyə düşəndə bu lələyi yandırır onların köməyinə gələcəyini vəd edir. Lələyin forması buta naxışına bənzəyir. Müasir alimlər buta naxışını bu quşun formasına, qanadına və ya lələyinin quruluşuna bənzədirlər [12, s.34]. Əfsanəyə görə, Simurq quşu Qaf dağında yaşayırmış. O, beş yüz ildən bir uçub Misirə gedər, “Ra” tanrısının məbədinə ziyarət edərmiş, səmaların tanrısı sayılan, günəşi simvolizə edən Ra-ya xalqı üçün dualar edərmiş. Lakin bir dəfə gələndə qaranlıq dünyanın tanrısı onu tutub oda atmış, öldürmək istəmişdi. Lakin tanrılar onu yaxşı əməllərinə görə oddan qorumuş, yanmağa qoymamış, odun içərisindən dirilib çıxmasına kömək olmuş və quş öz ölkəsinə qayıtmışdı [12, s.35]. Bu mifologiyada quş obrazı xeyirxahlığın, ölümsüzlüyün simvolu kimi çıxış edir. Bu əfsanədə günahın və zülmün haqqı qiyamətə qalmamaq kimi materialist baxışları müşahidə edirik. Bəzi nağıllarda bu quşun adı dəyişilir və odun yaradıcısı və qoruyucusu kimi qələmə verilir. Belə rəvayət Quran kitabında İbrahim peyğəmbər hədisində də verilir. Qədim dövrdə quş formasının dini totem kimi göyləri təmsil etməsi, çoxtanrılıqda işıqlı dünyanı, atəşpərəstlikdə müqəddəs odun qoruyucusu və daşıyıcısı, atravanı, nuru təbliğ etməsi Azərbaycan nağıllarında da öz əksini göstərir [12, s.42]. Quş forması zamanın mərhələlərindən keçərək buta naxışına keçsə də müqəddəs sevgi odunu, atəşi simvolizə etməsi mənasında qalır. Butanın eşq odu təmsil etməsi faktlarından biri Azərbaycanın görkəmli şairi M.P.Vaqifin şeirlərinin birində qeyd olunur.

Bu dünyada kəlağayı yox, kətan yox,
Sənəm buta, müjgan oxun atan yox,
Sərxoş durub bir nəzakət satan yox,
Heç sövdəgar fayda bulmaz bu yerdə.

Şair sinəsi eşq odundan yandığı, aşıqının isə ona kiprik qaldırır gözü ilə baxmadığını qeyd edir [13, s.134]. Ədəbiyyatda buta eşq atəşini simvolizə edir.

Bəzi sənətsünaslar buta naxışını tovuz quşunun formasını və ya quyruq hissəsində naxışın tən mərkəzində butaya oxşar təsvirin olmasını və bu bəzək növünün bu quşu simvolizə etdiyini iddia edirlər [14, s.74].

VI-VII əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının misgərləri dini əhəmiyyət daşımayan su qablarının üzərində buta təsvirini veriblər [15, s.91]. Belə naxışlı metal qablardan biri də güləbdandır. Bu qabdan indi də məişətdə istifadə edilir. Belə ki, dini mərasimlərdə dəstəmaz almaq üçün yeməkdən sonra əllərə qızılgül suyu tökürlər. Bu suya Gülab deyilir. Gülabı incə dolça şəklində olan metal qablarda paylayırlar. Qabın aşağı hissəsi yumuru, yuxarıya getdikcə boğazı daralmış formada olur. Qabın aşağı yumuru hissəsinə bəzək olaraq buta naxışı həkk edirlər. Belə naxışlı qaba çox vaxt güləbdan-buta da deyirlər [16, s.93].

III əsrdə zərdüşliyin, buddizmin, xristianlığın, qnostisizmin və digər təlimlərin təsiri altında yaranmış, dini fəlsəfi cərəyan sayılan maniliyin rəmzi də buta naxışdır [16, s.26]. İki butanın bir-biri ilə baş-ayaq formada, ağ və qara rəngdə verilməsi dualizmin yəni dünyanın iki başlanğıcı, nur və zülmətin mübarizəsindən ibarət olmasını göstərir. Qədim Şərq dinlərə baxsaq eyni oxşarlığı başqa-başqa adlarla müşahidə edə bilərik. Misirdə Qor və Set tanrıları, Şumerlilərdə Enli və Eya, Avestada Hürmüz və Əhrimanın mübarizəsində qaranlıq və işığın, ədalət və zülmün, nur və zülmətin mübarizəsinin eynisini görmüş oluruq. Manilikdə ağ butanın xeyirxahlıq simvolu kimi xarakterizə olunması butanın hal-hazırda da tanrıya olan eşq, istək anlayışı kimi təbliğ edilməsini nümayiş etdirir. Yaxşı əməlin sahibisənsə o qədər xeyirxahlığın çox olacaq. Bu da ağ buta haqqında yazılanları isbat edir.

Xalçaçılıqda butanın istifadəsi zərgərliyə nisbətən daha genişdir. Hətta xalça ustaları hər hansı naxışın qabarıq görsənməsi üçün yanında buta naxışının verilməsini lazım sayıldığını deyir [17, s.190]. Zərgərlikdə butadan tək, sevgili və küsülü formalarından istifadə edilir. Sevgili və küsülü buta adları bir daha butanın eşq enerjisindən bəhs etdiyini göstərir. Butanın ortası naxışlarla bəzədilir. Bu da bəzək əşyasını cazibədar edir.

Dekor sənətində istifadə edilən naxışlardan biri də bulutdu. Bulud naxışına ilk olaraq XI əsrdə Çin-Uyqur dekor sənətində rast gəlinir. Miniatur sənəti, parça və saxsı qabların üzərində digər naxışlarla bərabər bulud naxış növündən də istifadə edilib ki, bu da bəzəyə xüsusi gözəllik qatır. Bu naxış “xoşməramlı əjdahanı” təmsil edir ağ buludu simvolizə edir və göylərdən yerə insanlara kömək məqsədi ilə enir, yağış, xeyir, bərəkət gətirir [17, s.192].

Keçmişdə tətbiq edilən və dövrümüzdə qədər gəlib çatan ən çox Özbəkistan qadınlarının geyindi, Azərbaycanda “Səmərqənd ipəyi” adı ilə tanınan parça növünün üzərində müxtəlif rənglərdə bulud rəsmi çəkilib. Özbəklər bu parçaya “Abr” deyirlər [17, s.193]. Bulud səmanı, havanı, aydınlığı, küləyi, yeli təmsil edir. Sanki, deyilənləri insan həyatında rolunu və əhəmiyyətini göstərir. Zərgərlikdə bulud naxışından yalnız oyma, qarasavat sahəsində istifadə olunur. Üzük qaşının ətrafında, boyunbağı və sırgalarda bu naxışın verilməsi bəzək əşyasına xüsusi gözəllik verir.

Zərgərlikdə və digər dekor sahələrində tətbiq olunan naxış formalarından biri də kətəbədir. Kətəbə sözü ərəb sözü olub “yazmaq” deməkdir [17, s.193]. Adından göründüyü kimi bu naxış Ərəbistanda təşəkkül tapsa da, Türkiyə, İran, Orta Asiya və həmçinin Azərbaycanın dekorativ sənətində də geniş tətbiq olunmuşdur. Ən çox xalçaçılıqda istifadə olunsada, zərgərliyin şəbəkə sahəsində kətəbənin tək və ya silsilə formalarına rast gəlinir. Memarlıqda və kitabların həm üzlüyündə həm də və rəqlərinin tərtibində dekor kimi istifadə olunub. Bu naxışın içərisinə Qurandan surə, rubai, beyt, qəzəl yazılıb. Kətəbənin çərçivə halında verilməsi və içərisində naxışların və ərəb əlifbasında sözlərin naxış halında həkk olunması sanki, yeri, məkanı, torpağı əks etdirir. Ən çox memarlıq sənətində istifadə edilən bu naxışa adətən giriş yerində, qapı üstündə rast gəlinir. Naxışın içərisinə memarın adı və soy adı və ya Qurandan surə həkk olunur. Geniş şəkildə istifadə olunan surə İxlasdır. Səbəbi ayədəki sözlər Quranın dördüdə bir hissəsini ifadə edir. Xalçaçılıq və zərgərlikdə isə kətəbədən silsilə formadan istifadə edilir, içərisi naxışlarla bəzədilir. Zərgərlikdə boyunbağı və qolbaq kimi sifariş olunub. Kətəbə düzbucaq formada olub, yan hissələri düz deyil, yarımdairə şəklindədir. Sanki, uzanmış adam fiqurunu əks etdirir. Ümumiyyətlə Qədim Şərq tarixinə nəzər salsaq görürük ki, insan fiquruna sitayiş tunc dövründən başlayaraq dövrümüzdə qədər inanclarda qalmaqdadır. Qədim Çin inanclarında tanrı insanı gildən yaratmış rəvayətinə [18, s.495]. Tövratda, İncildə, Quranda Adəmin yaranması hədisində də rast gəlinir. Azərbaycan ərazisində Gültəpə və Baba-Dərviş qədim yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı (1958-1963 cü il) gil məmulatlı maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir ki, onların içərisində insan fiqurları çoxluq təşkil edir [19, s.35]. Belə insan heykəllərinin digər müqəddəs canlılar kimi sonradan naxışa çevrilməsi təsadüfi hal hesab oluna bilməz. Məhz kətəbənin insan fiqurunu və rəvayətə görə insanın da torpaqdan yaranması bu naxışın torpağı simvolizə etməsi bizə dördüncü ünsürün açıqlamasını verir.

Nəticə. Bu məqalədə Azərbaycan zərgərlik sənətində istifadə edilən dörd naxış növünün mifoloji açıqlanmasından bəhs edilir ki, həmin naxışların mənası Çarvaka-lokayata materialist fəlsəfi cərəyanın elementlərini özündə əks etdirir [16, s.93]. O cümlədən Zərdüşlükdə dörd ünsürün daha vacib, daha müqəddəs hesab edilməsi öz əksini tapır. Azərbaycanın milli ənənəvi bayramı sayılan Novruz bayramında da bu dörd ünsürdən bayrama yaxın dörd çərşənbə axşamı istifadə edilir, həmin

elementlərin adı ilə bağlı küləyə, oda, suya və torpağa dualar edilir, Allahdan ruzi-bərəkət dilənir, sülh dilənir, pisliklərin ötən ildə qalmasını, torpağa basdırılması, yeldə uçması, odda yanması, suda axıb getməsinə ümid edilir.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, məzmunu olub forması olmayan və əksinə, forması olub məzmunu olmayan predmet və hadisə yoxdur. Formanın öz məzmununa uyğunluğu zəruridir: məzmun necədirsə, forma da əsasən elə olmalıdır [16, s.266-270].

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndi R. Azərbaycan Dekorativ tətbiqi sənətləri (orta əsrlər). Bakı, "İşıq", 1976, 190 s.
2. Hüseynov M. Azərbaycan Arxeologiyası. Daş dövrü. I cild. Bakı: "Şərq-Qərb", 1975, 444 s.
3. Qaziyev S.M. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Материальная культура Азербайджана. I cild. Bakı, Azərb. SSR EA Tarix İnstitutu, 1949, 158 s.
4. Кильчевская, З.А. Азербайджанский женский костюм XIX в. из Карабаха. Вопросы этнографии Кавказа. Тбилиси, 1952. Азербайджанские вышивки XIX в. Материальная культура Азербайджана, Баку: Azərb. SSR EA Tarix İnstitutu, 1949, 200 c.
5. Cəfərzadə İ.M. Qobustan qayaüstü rəsmləri. AMEA Tarix institutu. T.XIII. Bakı, AMEA-nın Elmi Xəbərləri, 1958, 180 s.
6. İbrahimov.F. Bakıda metalışləmə tarixi (IX-XVII əsrlər). Bakı, "Elm", 1995, 88 s.
7. Казим Ахмед б.Хусейн ал-Хусейни Куми, «Трактат о каллиграфиях и Художниках». М.-Л., «Садра», 2016, 484 с.
8. Каримов Л.Г. Азербайджанский ковер. Том II. Баку, "Гянджлик", 1983, 241 с.
9. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, "Lider", 2004, 333 s.
10. Каримов Л. Г. Азербайджанский ковер. Том I. Баку, "Гянджлик", 1983, 280 с.
11. Bakı Şəhər Mədəniyyət Baş İdarəsi. (2021, 4 mart). "İslimi" elementi memarlıq abidələrində. BAKU ART. - <https://az.baku-art.com/az/islimi-elementi-memarliq-abidelerind> [15.01.2026].
12. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cildə / Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu; red. heyəti: M.Ə.İbrahimov [et al.]. I cild: Xalq ədəbiyyatı / tərt.: T.Fərzəliyev, İ.B.Abbasov; red. H.M.Arashlı. Bakı, "Elm", 1982, 510 s.
13. Vəqif M.P. Əsərləri. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 438 s.
14. Rzayev, N. "Naxışlarımızın mənşəyi və inkişaf mərhələləri". - "Əcdadların izi ilə" kitabında. M.Quliyeva. Bakı, "Azərnəşr", 1992, 103 s.
15. Каримов Л.Г. Азербайджанский ковер. Том II. Баку, "Гянджлик", 1983, 241 с.
16. Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı, Elm, 1997, s 490.
17. Каримов Л.Г. Азербайджанский ковер. Том II. Баку, "Гянджлик", 1983, 241 с.
18. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 533 s.
19. Hüseynov M.M., İsmayilov Q.S., Quliyev N.M. Azərbaycan arxeoloji abidələri (qədim daş dövrü - orta əsrlər). Dərs vəsaiti. Bakı, "Elm", 1981, 533 s.
20. Guliyeva, D. (2019, 30 may). *Simurq quşunun əfsanəsi*. Dilaraguliyeva.wordpress.com. - <https://dilaraguliyeva.wordpress.com/2019/05/30/simurq-qusunun-%C9%99fsan%C9%99si/> [15.01.2026].
21. Крамер С.Н. История начинается в шумере. М., "Наука", 1965, 160 с.

ARZU ABBASOVA

Бакинский Государственный Университет,

Научно-исследовательская лаборатория

«Материальная и культурная история Азербайджана», реставратор

МИФОЛОГИЧЕСКОЕ ОБЪЯСНЕНИЕ УЗОРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЮВЕЛИРНОМ ИСКУССТВЕ

Тотемы и более поздние статуи, которым поклонялись древние люди, выдержали испытание временем и использовались в искусстве в качестве образцов. Меняя свою первоначаль-

ную форму, но оставаясь верными своему содержанию, они сохранились до наших дней и подарили нам мифы, сказания и легенды прошлого. По этой причине любой узор, который мы видим в декоративно-прикладном искусстве, имеет свое собственное содержание, свое объяснение и свой миф.

Ключевые слова: Узоры, философское объяснение, религиозные верования, ислими-вода, бута-огонь, облако-ветер, кетаба-земля, содержание и форма.

ARZU ABBASOVA

*Baku State University, Scientific Research Laboratory
of "Material and Cultural History of Azerbaijan", restorer*

MYTHOLOGICAL EXPLANATION OF PATTERNS IN AZERBAIJANI JEWELRY

Totems and later statues worshiped by ancient people have stood the test of time and served as models in art. Changing their original form but remaining true to their content, they have survived to this day and given us the myths, tales, and legends of the past. For this reason, any pattern we see in decorative and applied art has its own content, its own explanation and its own myth.

Keywords: Patterns, philosophical explanation, religious beliefs, islimi-water, buta-fire, cloud-wind, ketaaba-earth, content and form.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Asaf Hacıyev, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 069.01

KAMAL HƏSƏNOV

*Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin
"Muzeyşünaslıq və turizm" kafedrasının magistrantı
kamalmurad32@gmail.com*

MUZEYLƏRİN EFFEKTİV İDARƏ OLUNMASININ ƏSASLARI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/234-237>

Bu məqalədə Azərbaycan muzeylərinin idarəetmə strukturlarının səmərəliliyi və iqtisadi dayanıqlığı geniş şəkildə araşdırılır. Tədqiqat, muzeylərin müasir idarəetmə prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərməsinin onların sosial, elmi və mədəni rolunu necə gücləndirdiyini ortaya qoyur. Strateji planlaşdırma, resursların optimal istifadəsi, kadrların peşəkar inkişafı və marketing fəaliyyətinin tətbiqi muzeylərin həm maliyyə dayanıqlığını, həm də ictimai təsirini artıran əsas amillər kimi təqdim olunur. Məqalədə muzeylərin idarəetmə prosesində institusional strukturun optimallaşdırılması və layihə əsaslı yanaşmanın əhəmiyyəti vurğulanır, layihələrin planlaşdırılması və icrası zamanı resursların səmərəli bölüşdürülməsi, rəhbərlik və kadr potensialının düzgün idarə edilməsi iqtisadi səmərəliliyi gücləndirən amillər kimi önə çıxır. Bu yanaşma muzeylərin maliyyə sabitliyini təmin etməklə yanaşı, ictimai marağı və iştirakçılığı artırır, mədəni irsin qorunmasını daha effektiv edir. Azərbaycan kontekstində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün nəzəri və praktik tövsiyələr təqdim olunur, institusional idarəetmə mexanizmlərinin modernləşdirilməsi, əməkdaşlıq və şəbəkələşmənin genişləndirilməsi, beynəlxalq təcrübənin tətbiqi və müasir marketing strategiyalarının həyata keçirilməsi xüsusi yer tutur.

Açar sözlər: muzey idarəçiliyi, mədəni irs, idarəetmə strukturu, strateji planlaşdırma, insan kapitalı, iqtisadi səmərəlilik, marketing və ictimai əlaqələr, Azərbaycan muzeyləri.

Giriş. Muzeylər cəmiyyətin mədəni irsini qoruyan və gələcək nəsillərə ötürən əsas institutlardandır. Onlar yalnız tarixi eksponatların saxlanıldığı məkanlar deyil, həm də ictimai təhsil, maarifləndirmə və mədəni dialoq üçün platforma rolunu oynayır. Müasir dövrdə muzeylərin funksiyaları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Bu isə idarəetmə proseslərinin mürəkkəbliyini artırmışdır. Texnoloji inkişaf və rəqəmsallaşma muzeylərin fəaliyyətinə yeni tələblər gətirmişdir. Strateji planlaşdırma, resursların səmərəli idarə olunması və marketing mexanizmlərinin tətbiqi muzeylərin uğurlu fəaliyyətini təmin edən əsas elementlərdir. Bu baxımdan, effektiv idarəetmə yalnız təşkilati məsələ deyil, həm də iqtisadi və sosial əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanda muzey sektoru son illər institusional islahatlarla müşahidə olunmuşdur. Yeni muzey kompleksləri yaradılır, texnologiyalar yenilənir və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanları genişlənir. Bununla belə, idarəetmə strukturlarının səmərəliliyi hələ tam təmin olunmayıb. Resursların optimal istifadəsi və fəaliyyətin nəticəyönlü təşkili məsələləri aktual olaraq qalır. Muzeylərin idarə olunması həm də ictimai etimadın möhkəmlənməsi və ziyarətçi auditoriyasının genişləndirilməsi baxımından önəmlidir. Səmərəli idarəetmə modeli muzeylərin sosial funksiyasını gücləndirir və onların cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsini artırır. Bu sahədə qəbul edilən qərarlar muzeylərin iqtisadi dayanıqlığına və fəaliyyətinin davamlılığına birbaşa təsir göstərir. Muzeylərin yalnız eksponatların saxlanıldığı məkanlar deyil, həm də ictimai təhsil və mədəni dialoq platforması kimi çıxış etməsi müasir muzey idarəçiliyinin əsas xüsusiyyətlərindənəndir [1, s.861; 3, s.2].

Elmi tədqiqatlar göstərir ki, mövcud araşdırmalar əsasən Qərbi ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanır. Azərbaycan reallıqları isə bu tədqiqatlarda tam əks olunmur. Bu, yerli şəraitə uyğun idarəetmə mexanizmlərinin işlənilməsi və hazırlanmasını zəruri edir. Beləliklə, muzeylərin effektiv idarə olunmasının əsaslarını araşdırmaq və idarəetmənin səmərəliliyini artırmaq yollarını müəyyənləşdirmək həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktualdır.

Təqdim olunan məqalə muzeylərin idarə olunması sahəsində mövcud problemlərin təhlilinə, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsinə və praktik tövsiyələrin işlənməsinə həsr olunmuşdur.

Məsələnin qoyuluşu. Muzeylərin effektiv idarə olunması problemi bir neçə aspektdən aktuallıq kəsb edir. İlk növbədə, bu sahə mədəni irsin qorunması və təbliği ilə birbaşa bağlıdır. Muzeylərin idarəetmə

strukturlarının düzgün qurulması onların fəaliyyətinin səmərəliliyini və ictimai faydasını artırır. Eyni zamanda idarəetmə mexanizmləri maliyyə dayanıqlığını və resursların rəşional istifadəsini təmin edir.

Azərbaycan muzey sistemində hələ də müəyyən problemlər mövcuddur. Bu problemlər həm təşkilati, həm maliyyə, həm də texnoloji sahələri əhatə edir. Məsələn, bəzi muzeylərdə resursların idarə olunması optimal deyil, ekspozisiya texnologiyaları isə müasir standartlara cavab vermir. Bunun nəticəsində ziyarətçi sayı və ictimai təsir azalır. Bu vəziyyət muzey idarəçiliyində daha çevik və səmərəli yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Bununla yanaşı, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, muzeylərin idarə olunmasında strateji planlaşdırma, insan resurslarının inkişafı və marketinq siyasətinin tətbiqi əsas rol oynayır. Bu elementlər Azərbaycanda da tətbiq edilməli, lakin yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq adaptasiya edilməlidir. Beləliklə, mövcud idarəetmə modellərinin təhlili və təkmilləşdirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, strateji planlaşdırma, insan resurslarının inkişafı və marketinq siyasəti muzeylərin effektiv idarə olunmasında əsas rol oynayır [4, s.32].

Tədqiqatın məqsədi muzeylərin idarəetmə strukturlarında mövcud problemləri müəyyənləşdirmək, onların səmərəliliyini artırmaq üçün elmi əsaslı tövsiyələr işləyib hazırlamaqdır. Bu, həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır. Məqalə bu problemi müxtəlif aspektlərdən – təşkilati, maliyyə və sosial baxımdan – təhlil edir və idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılması istiqamətlərini araşdırır.

Beləliklə, muzeylərin effektiv idarə olunması məsələsinin araşdırılması yalnız mədəni irsin qorunması və inkişafı üçün deyil, həm də iqtisadi və sosial baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat həm mövcud problemlərin öyrənilməsinə, həm də idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün praktik tövsiyələrin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Əsas hissə. Muzeylərin fəaliyyətinin uğuru birbaşa onların idarəetmə strukturunun effektivliyindən asılıdır. Effektiv idarəetmə yalnız təşkilati məsələləri deyil, həm də maliyyə dayanıqlığını, resursların səmərəli istifadəsini və ictimai təsiri əhatə edir. Azərbaycanda muzeylərin idarəetmə strukturu əsasən ənənəvi modelə əsaslanır, bu isə bəzən qərarların gecikməsinə və resursların səmərəsiz istifadəsinə səbəb olur. Bu səbəbdən beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq strukturun optimallaşdırılması və daha çevik idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir.

Muzeylərin iqtisadi səmərəliliyi onların fəaliyyətinin davamlılığı və gəlirlilik göstəriciləri ilə ölçülür. Maliyyə planlaşdırması, büdcənin şəffaflığı, gəlir mənbələrinin diversifikasiyası və resursların optimal bölgüsü səmərəli idarəetmənin əsas komponentləridir. Azərbaycanda bəzi muzeylərdə maliyyə mənbələrinin məhdudluğu və resursların qeyri-optimal idarə olunması müşahidə olunur. Buna görə də bilet və suvenir satışları, xüsusi layihələr və sponsor dəstəyi kimi gəlir mənbələrinin artırılması strateji prioritet olmalıdır.

Muzeylərin uğuru həm də insan kapitalından asılıdır. Peşəkar və motivasiyalı kadrlar muzeyin fəaliyyətini gücləndirir və onun inkişafını təmin edir. İşçilərin davamlı təhsili, bacarıqlarının artırılması və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması idarəetmənin effektivliyini yüksəldir. Azərbaycanda bəzi muzeylərdə kadr çatışmazlığı və təlim imkanlarının məhdudluğu müşahidə olunur, bu isə idarəetmənin səmərəliliyini azaldır. Müasir idarəetmə yanaşmaları işçi heyətinin inkişafına xüsusi diqqət ayırmalıdır.

Eyni zamanda muzeylərin ictimai təsiri və ziyarətçi auditoriyası onların marketinq və ictimai əlaqə fəaliyyətindən asılıdır. Sosial media, sərgi proqramları və ictimai layihələr ziyarətçi sayını artırır və muzeylərin cəmiyyətdəki rolunu gücləndirir. Azərbaycanda bu sahədə işlər hələ tam inkişaf etməyib. Müasir marketinq strategiyalarının tətbiqi və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi muzeylərin həm iqtisadi, həm də sosial səmərəliliyini artırır.

Muzeylərin uğurlu fəaliyyəti onların idarəetmə strukturunun effektivliyindən birbaşa asılıdır. İdarəetmənin keyfiyyəti yalnız təşkilati məsələləri deyil, həm də maliyyə sabitliyi, resursların düzgün istifadəsi və ictimai təsirin artırılmasını əhatə edir. Azərbaycanda muzeylərin idarəetmə strukturu hələ də ənənəvi yanaşmaya əsaslanır ki, bu da bəzən qərarların gecikməsinə və resursların lazımsız xərclənməsinə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən strukturun optimallaşdırılması və daha çevik idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir. Çevik idarəetmə isə layihələrin tez həyata keçirilməsinə, sərgi proqramlarının səmərəli təşkilinə və tərəfdaşlıqların effektiv qurulmasına imkan verir. Muzeylərin iqtisadi dayanıqlığı onların fəaliyyətinin davamlılığı və gəlir imkanları ilə ölçülür. Büdcənin şəffaf planlaşdırılması, gəlir mənbələrinin müxtəlifləşdirilməsi və resursların səmərəli bölgüsü idarəetmənin əsas prinsiplərindəndir. Azərbaycanda bəzən maliyyə mənbələrinin məhdudluğu və resursların optimal idarə

olunmaması müşahidə olunur. Buna görə də bilet satışları, suvenir və xüsusi layihələr, həmçinin sponsor dəstəyi gəlir mənbələrinin artırılması üçün strateji prioritetlərdən hesab olunur. Dövlət dəstəyi ilə yanaşı, ictimai və özəl tərəfdaşlıqların təşkili muzeylərin iqtisadi sabitliyini gücləndirir. Muzeylərin iqtisadi dayanıqlığı maliyyə planlaşdırmasının şəffaflığı və gəlir mənbələrinin diversifikasiyası ilə birbaşa əlaqəlidir [1, s.869].

Muzeylərin fəaliyyətinin keyfiyyəti insan kapitalından da asılıdır. Peşəkar və motivasiyalı işçi heyəti muzeyin uğurlu fəaliyyətini təmin edir. İşçilərin davamlı təhsili, bacarıqların artırılması və yaxşı əmək şəraiti idarəetmənin səmərəliliyini yüksəldir. Azərbaycanda bəzi muzeylərdə kadr çatışmazlığı və təlim imkanlarının məhdudluğu müşahidə edilir ki, bu da idarəetməni zəiflədir. Müasir yanaşmalar işçi heyətinin inkişafına xüsusi diqqət ayırmalı, seminarlar, kurslar və beynəlxalq təcrübə proqramları ilə bacarıqları artırmalıdır. Bu, həmçinin işçilərin motivasiyasını yüksəldir və ümumi fəaliyyət nəticələrini yaxşılaşdırır. İctimai təsir və ziyarətçi auditoriyası isə muzeylərin marketing və ictimai əlaqələrindən birbaşa asılıdır. Sosial media, sərgi proqramları, ictimai layihələr və təbliğat kampaniyaları ziyarətçi sayını artırır və muzeylərin cəmiyyətdəki rolunu möhkəmləndirir. Azərbaycanda bu sahə hələ tam inkişaf etməyib. Müasir marketing strategiyalarının tətbiqi, sosial media kampaniyaları, ictimai seminarlar və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanları muzeylərin həm iqtisadi, həm də sosial səmərəliliyini gücləndirir. Eyni zamanda, bu yanaşma gənc nəslin mədəni biliklərə cəlb edilməsində və ictimaiyyətin mədəni irsə marağının artırılmasında mühüm rol oynayır. Muzeylərin davamlı inkişafı üçün işçi heyətinin peşəkar hazırlığı və davamlı təhsili mühüm şərt hesab olunur [3, s.3].

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, muzeylərin idarəetməsində strateji planlaşdırma, resursların səmərəli istifadəsi, kadrların inkişafı və marketing fəaliyyətinin gücləndirilməsi ön plana çıxır. Bu yanaşmalar muzeylərin iqtisadi dayanıqlığını təmin edir, onların cəmiyyət üçün funksional rolunu gücləndirir və fəaliyyətlərinin davamlılığını təmin edir. Azərbaycan muzeyləri üçün bu prinsiplərin adaptasiyası həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, muzeylərin effektiv idarə olunması onların həm iqtisadi, həm də sosial dayanıqlığını birbaşa müəyyən edir. Azərbaycan muzeylərində mövcud idarəetmə strukturları hələ tam müasir standartlara uyğun deyil, bu isə qərarvermə proseslərinin yavaşlamasına və resursların səmərəli istifadə olunmamasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, maliyyə mənbələrinin məhdudluğu və kadr çatışmazlığı idarəetməni zəiflədir.

Tədqiqat göstərir ki, muzeylərin inkişafı üçün strateji planlaşdırma, maliyyə resurslarının səmərəli idarəsi, işçi heyətinin davamlı təhsili və motivasiyası, eləcə də marketing və ictimai əlaqələrin gücləndirilməsi əsas amillərdir. Bu yanaşmalar yalnız iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdırmır, həm də muzeylərin ictimai təsirini və ziyarətçi auditoriyasını artırır. Marketing və ictimai əlaqələr muzeylərin cəmiyyətlə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində və ziyarətçi auditoriyasının genişləndirilməsində əsas alətlərdən biridir [2, s.49].

Azərbaycan muzeylərinin idarəetməsində beynəlxalq təcrübədən uyğun metodların adaptasiyası vacibdir. Strateji planlaşdırma, çevik idarəetmə strukturu, şəffaf maliyyə siyasəti və kadr potensialının gücləndirilməsi muzeylərin fəaliyyətinin davamlılığını təmin edir və cəmiyyət üçün funksional rolunu gücləndirir.

Nəticə etibarilə, muzeylərin uğurlu idarə olunması yalnız mədəni irsin qorunması baxımından deyil, həm də iqtisadi və sosial perspektivdən strateji əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq idarəetmə modellərinin yerli şəraitə uyğun adaptasiyası muzeylərin həm iqtisadi, həm də sosial dayanıqlığını təmin edən əsas amillərdən biridir [4, s.48]. Bu prinsiplərin tətbiqi Azərbaycan muzeylərinin həm nəzəri, həm də praktik inkişafına ciddi töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyeva, G. (2025). Management of Museum Activities. Akademik Tarix və Düşünce Dergisi, 12 (2), 860–874 p.
2. Hamrayeva, F. (2023). The Importance of Marketing in Museum Management. European International Journal of Pedagogics, 3(5), 48-50 p.
3. Yuldasheva, M. (2021). Museum Management And Features Of Its Improvement In Uzbekistan. The American Journal of Management and Economics Innovations, 3(03), p.1-6.

4. Moreno Mendoza, H. & Santana Talavera, A. (2025). Governance Strategies for the Management of Museums and Heritage Institutions. *Heritage*, 8(4), 127 p.

КАМАЛЬ ХАСАНОВ

Магистрант факультета «Музеология и туризм»

Азербайджанского государственного университета культуры и искусств

ОСНОВЫ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ МУЗЕЯМИ

В данной статье подробно исследуется эффективность и экономическая устойчивость управленческих структур музеев Азербайджана. Исследование показывает, как деятельность музеев в соответствии с современными принципами управления усиливает их социальную, научную и культурную роль. Стратегическое планирование, оптимальное использование ресурсов, профессиональное развитие кадров и эффективное применение маркетинговой деятельности представляют собой ключевые факторы, повышающие как финансовую устойчивость музеев, так и их общественное влияние. В статье подчеркивается значимость оптимизации институциональной структуры управления и проектного подхода, при котором эффективное распределение ресурсов, правильное управление руководством и кадровым потенциалом усиливают экономическую эффективность. Такой подход обеспечивает финансовую стабильность музеев, увеличивает общественный интерес и вовлеченность, а также способствует более эффективной защите культурного наследия. В контексте Азербайджана предлагаются теоретические и практические рекомендации по совершенствованию управления, включая модернизацию институциональных механизмов, расширение сотрудничества и сетевых связей, применение международного опыта и реализацию современных маркетинговых стратегий.

Ключевые слова: музейное управление, культурное наследие, структура управления, стратегическое планирование, человеческий капитал, экономическая эффективность, маркетинг и связи с общественностью, музеи Азербайджана.

KAMAL HASANOV

Master's student of the Faculty of Museology and Tourism

at the Azerbaijan State University of Culture and Arts

FUNDAMENTALS OF EFFECTIVE MUSEUM MANAGEMENT

This article provides a comprehensive analysis of the efficiency and economic sustainability of museum management structures in Azerbaijan. The study demonstrates how museums' activities, aligned with contemporary management principles, enhance their social, scientific, and cultural roles. Strategic planning, optimal resource utilization, professional staff development, and the effective implementation of marketing activities are key factors that improve both the financial sustainability and public impact of museums. The article highlights the importance of optimizing institutional management structures and adopting a project-based approach, where efficient resource allocation and proper management of leadership and staff potential strengthen economic efficiency. This approach ensures financial stability, increases public interest and engagement, and promotes more effective preservation of cultural heritage. In the Azerbaijani context, theoretical and practical recommendations are proposed for improving management, including the modernization of institutional mechanisms, expansion of cooperation and networking, application of international experience, and implementation of modern marketing strategies.

Keywords: museum management, cultural heritage, management structure, strategic planning, human capital, economic efficiency, marketing and public relations, museums of Azerbaijan.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: i.ü.f.d. Nigar Rəhimova, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 371.3

İRADƏ HÜSEYNOVA

*Bakı Dövlət Universitetinin
Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor
iradahuseynova@bsu.edu.az*

“QAFQAZ MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR VƏ YENİ TƏHDİDLƏR ŞƏRAİTİNDƏ” FƏNİNİN TƏDRİSİNƏ DAİR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/238-246>

Qafqaz regionu tarixən böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarının toqquşduğu, enerji və nəqliyyat xətləri, etnik və dini müxtəliflik, eləcə də təhlükəsizlik problemlərinin cəmləşdiyi strateji məkan-dır. Məqalədə XXI əsrin yeni reallıqları fonunda Qafqazda regional münaqişələr, geosiyasi rəqabət, enerji və ekoloji təhlükəsizlik, kibertəhlükələr, informasiya müharibələri, insan alveri və terrorizm kimi çağırışlar sistemli yanaşma, tarixi-analitik, müqayisəli və geosiyasi metodlar əsasında təhlil olunur. Xüsusilə 2020-ci il Vətən müharibəsi və 2023-cü il antiterror əməliyyatı nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası, Şuşa Bəyannaməsi, həmçinin Ermənistanla sülh sazişinin paraflanması Cənubi Qafqazda yeni təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşmasının əsas mərhələləri kimi qiymətləndirilir.

Məqalədə göstərilir ki, Qafqazda sabitliyin təmin olunması yalnız hərbi-siyasi amillərlə məhdudlaşmır; bioetika, ekoloji təhlükəsizlik, sərhəd nəzarəti, insan alveri ilə mübarizə, eləcə də kibertəhlükəsizlik regional təhlükəsizliyin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Azərbaycanın multikulturalizm modeli, balanslı xarici siyasəti və “Böyük Qayıdış” proqramı fonunda sosial-iqtisadi inkişaf, tolerantlıq və hüquq bərabərliyi separatizm meyillərinin qarşısını alan əsas dayaq kimi təqdim edilir. Nəticə etibarilə, Qafqazın gələcəyi əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimad, çoxtərəfli diplomatik platformalar, həmçinin təhsil və elmin gənclərdə analitik düşüncə, milli-mənəvi dəyərlər və sülh mədəniyyətinin formalaşdırılmasındakı rolundan birbaşa asılı hesab olunur.

Açar sözlər: Qafqaz regionu, geosiyasi maraqlar, regional təhlükəsizlik, münaqişələr, postmünaqişə dövrü, multikulturalizm.

Giriş. Qafqaz regionu tarixən geosiyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan böyük əhəmiyyətə malik olmuş, müxtəlif sivilizasiyaların və maraq dairələrinin kəsişdiyi strateji bir məkan kimi formalaşmışdır. Müasir dövrdə qlobal və regional səviyyədə baş verən siyasi proseslər, enerji və nəqliyyat layihələrinin genişlənməsi, eləcə də böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşmaları bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

XXI əsrin yeni reallıqları - informasiya müharibələri, hibrid təhdidlər, ekoloji və enerji təhlükəsizliyi problemləri, etnik və dini zəmində gərginliklər Qafqazda sabitliyin təmin edilməsini strateji prioritetə çevirməkdədir. Belə şəraitdə region dövlətlərinin milli maraqlarının qorunması, qarşılıqlı əməkdaşlıq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və yeni təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşdırılması zərurəti meydana gəlmişdir.

Bu baxımdan, Bakı Dövlət Universitetində Tarix fakültəsinin Qafqaz xalqları tarixi kafedrasında tədris olunan bu fənn tədris və metodoloji aspektdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin bu fənnin tədrisi, elmi təhlili həm nəzəri, həm də praktik baxımdan böyük aktuallığa malikdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Qafqaz regionunda müasir dövrdə yaranan siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik çağırışlarını, habelə yeni təhdidlərin xarakterini müəyyənləşdirmək, onların regional sabitlik və inkişaf proseslərinə təsirini elmi əsaslarla təhlil etməkdən ibarətdir.

Bu məqsədlə araşdırmada regiondakı dövlətlərarası münasibətlərin dinamikası, beynəlxalq aktorların rolu, münaqişə risklərinin dəyişən formaları və təhlükəsizlik mühitinin transformasiyası nəzərdən keçirilir. Nəticədə, Qafqazda dayanıqlı təhlükəsizlik və əməkdaşlıq modelinin formalaşdırılması üçün elmi əsaslandırılmış təkliflərin irəli sürülməsi nəzərdə tutulur.

Eləcə də Qafqaz regionunun müasir çağırışlar və yeni təhdidlər şəraitində fənninin tədris prosesində tədqiqi kompleks və çoxsahəli yanaşma tələb edir. Bu baxımdan, mövzunun metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək tədqiqatın elmi dəyərini və nəticələrinin obyektivliyini təmin edən əsas amillərdəndir.

Tədris zamanı Qafqaz regionunun müasir geosiyasi reallıqlarını izah etmək, tələbələrdə analitik düşüncə və tənqidi yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirmək, yeni təhdidlərin (kibertəhlükəsizlik, informasiya manipulyasiyası, hibrid müharibə) mahiyyətini dərk etdirmək, regiondakı proseslərə dair proqnozlar verə bilmək bacarığı formalaşdırmaq mühüm məsələlərdən biridir.

Müasir çağırışlar dedikdə regional münacişələr və sülh prosesi, geosiyasi rəqabət (Rusiya, Türkiyə, İran, Qərb dövlətləri), enerji təhlükəsizliyi və nəqliyyat dəhlizləri, etnokonfessional münasibətlər və miqrasiya, ekoloji və informasiya təhlükəsizliyi problemləri nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın metodoloji əsası sistemli yanaşma, tarixi-analitik, müqayisəli və geopolitik təhlil prinsiplərinə əsaslanır. Bu metodlar regionda baş verən siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik və sosial proseslərin qarşılıqlı asılılığını və dinamik inkişaf tendensiyalarını anlamağa imkan verir. Qafqazı ayrıca dövlətlər toplusu kimi deyil, vahid geosiyasi və mədəni sistem kimi nəzərdən keçirmək üçün tədrisdə sistemli yanaşma metodunun tətbiqi vacibdir. Sistemli yanaşma regionda baş verən prosesləri – etnik, dini, siyasi və iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsiri kontekstində – bütöv şəkildə öyrənməyə imkan verir. Regionda formalaşmış müasir çağırışların köklərini aşkar etmək üçün tarixi-analitik metoddan istifadə etməklə postsovet transformasiyaları və regional münacişələri təhlil etmək mümkündür. Regiondakı dövlətlərin – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, eləcə də Şimali Qafqaz subyektlərinin – siyasi və təhlükəsizlik strategiyalarının müqayisəli öyrənilməsi oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsinə şərait yaradır.

Bu mövzunun tədrisində ən səmərəli metodlar interaktiv və tədqiqat yönümlü üsullardır. Belə ki, Qarabağ münacişəsi, Gürcüstan-Rusiya münasibətləri, 2020 və 2023-cü il hadisələri kimi konkret nümunələr üzərində təhlil aparmaqla tədris prosesini daha da təkmilləşdirmək olar.

Digər bir nümunə “Qafqazda sülh təşəbbüsləri”, “Yeni nəqliyyat dəhlizləri və təhlükəsizlik” kimi mini-tədqiqat layihələri hazırlamaqla tələbələrə dərs müzakirəsində tədris prosesinin və tədqiqat layihələrinin tələblərinə cəlb etmək, onların dünyagörüşünə, analitik düşüncə tərzinə müsbət təsir göstərməkdir [12].

Bu tədris metodikası tələbələrə Qafqaz regionunun reallıqlarını yalnız nəzəri deyil, həm də praktik müstəvidə dərk etməyə imkan verir. Müasir çağırışların çoxsahəli olması səbəbindən tədris prosesində fənlərarası yanaşma (tarix, siyasət, iqtisadiyyat, hüquq) tədrisin səmərəliliyinə xidmət edir.

Tələbələrdə Qafqaz regionunun müasir geosiyasi vəziyyətini, yeni təhdidləri və təhlükəsizlik çağırışlarını təhlil etmək bacarığını formalaşdırmaq üçün regionun tarixi və siyasi kontekstini anlamaq, müasir geosiyasi qüvvələr balansını təhlil etmək, yeni təhlükələr (kibertəhlükəsizlik, informasiya müharibəsi, hibrid təhdidlər) barədə biliklər aşılamaq lazımdır.

Qloballaşma dövründə beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəb xarakter alması regional münacişələrin və separatizm meyillərinin aktuallığını daha da artması şəraitində Qafqazda münacişələr mövzusunun tədrisi vacib məsələlərdəndir. Regionda baş verən münacişələr yalnız müəyyən regionun daxili sabitliyini deyil, həm də beynəlxalq təhlükəsizlik sistemini ciddi şəkildə sarsıdır. Etnik, dini, siyasi və iqtisadi zəmində münacişələr yeni geosiyasi reallıqlar yaradıb, regional integrasiya proseslərini çətinləşdirib.

Uğurlu siyasəti nəticəsində Azərbaycan dövləti qloballaşan dünyada münacişələr və separatizm meyillərinin qarşısını alır. Prezident İlham Əliyev yalnız hərbi və siyasi tədbirlərlə deyil, eyni zamanda sosial-iqtisadi inkişaf, etnik tolerantlıq, hüquq bərabərliyi və mədəni integrasiya siyasəti ilə bu cür münacişələrin regional təsirini aradan qaldırmağa nail olmuşdur. Müzəffər Ali Baş Komandanın sərkərdəlik məharəti və Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin döyüş əzmi və rəşadəti, hərbi-texniki və mədəni-psixoloji hazırlığı 2020-ci ilin payızında 44 günlük Vətən müharibəsində və 2023-cü ilin sentyabrında bir günlük antiterror əməliyyatında tarixi qələbələrə əldə etməyə imkan verdi. Azərbaycan torpaqlarının 30 illik işğalına son qoyuldu, dövlətimizin ərazi bütövlüyü və suverenliyi, tarixi ədalət bərpa olundu. 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanmış Birgə bəyanata əsasən, Azərbaycanın Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonları bircə güllə belə, atılmadan azad edildi. Antiterror əməliyyatından sonra

düşmən məcbur oldu ki, Qazax rayonunun 1990-cı illərin əvvəllərində işğal etdiyi 4 kəndi Azərbaycana qaytarsın.

2021-ci il iyunun 15-də “Şuşa Bəyannaməsi” adlanan mühüm sənəd Azərbaycan və Türkiyə Respublikaları arasında ikitərəfli münasibətlərin ən yüksək həddə çatdırılacağını ehtiva etdi. Belə ki, Bəyannamədə göstərilmişdir ki, Türkiyə və Azərbaycana hər hansı birinə üçüncü ölkə tərəfindən təhlükə olacağı təqdirdə bu ölkələr bir-birini qorumaq üçün birgə addımlar atacaqlar.

Qeyd edək ki, Şuşa Bəyannaməsi tarixi Qars müqaviləsindən düz 100 il sonra imzalanmışdır. 1921-ci il oktyabrın 13-də imzalanan bu müqavilə bəyan edirdi ki, Naxçıvanın təhlükəsizliyinin qaranlı Türkiyədir. Şuşa Bəyannaməsi isə Qarabağın qaranlığının Türkiyə olduğunu təsbit etdi. Bu Bəyannamə Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ikili standartlar mövqeyindən yanaşan, regionda siyasi maraq və nüfuz uğrunda mübarizə aparan dövlətlərə dərin mənalı bir ismarıcdır. Bəyannamədə bir çox önəmli məsələlər - beynəlxalq müstəvidə birgə əməkdaşlıq, siyasi, iqtisadi-ticarət əlaqələri, mədəniyyət, təhsil, idman, gənclər siyasəti və demək olar ki, bütün sahələr əhatə olunub. Cənub Qaz Dəhlizinin Türkiyə, Azərbaycan, dünya üçün önəmi göstərilmişdir [18].

Azərbaycan Respublikasının nüfuzu dünya müstəvisində günü-gündən artmaqdadır. 8 avqust 2025-ci ildə ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqton şəhərində Azərbaycan və Ermənistan arasında Sülh sazişinin paraflanması həyata keçirildi. Bu bütövlükdə Qafqaz bölgəsində sülhün, sabitliyin, əməkdaşlığın, gələcək inkişafının etibarlı və möhkəm təminatıdır [4].

Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda dini və etnik həmrəylik siyasəti uğurla həyata keçirilir. Müxtəlif xalqlar və dinlərin nümayəndələri ölkədə sülh və qarşılıqlı hörmət şəraitində yaşayır. Bu siyasət separatizmə qarşı ən mühüm sosial dayaqlardan biridir, çünki vətəndaşlar milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq özlərini dövlətin bərabər üzvü kimi hiss edirlər. Azərbaycanın bu modeli beynəlxalq miqyasda da “Azərbaycan multikulturalizmi” kimi tanınır. Dövlət başçısının: *“Biz Azərbaycanda multikulturalizmi bir həyat tərzii olaraq qoruyur və dəstəkləyirik. Azərbaycan dünyada tolerantlığın, müxtəlif dini və etnik qrupların nümayəndələrinin dinc birgəyaşayışının nümunəsi sayılır”* fikirləri dövlət siyasətində multikulturalizmin yüksək səviyyədə təbliğinin göstəricisidir.

Azərbaycanın balanslı və müstəqil xarici siyasəti Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəni regionda sabitlik adasına çevirib. Ermənistanla normallaşma prosesi məhz Azərbaycanın diktə etdiyi şərtlərlə aparılır. Qoşulmama Hərəkətində, BMT-də, Avropa Şurasında Azərbaycanın mövqeləri separatizmə qarşı müstəqillik və suverenlik prinsipinin müdafiəsi ilə səslənir.

Dövlət başçısının rəhbərliyi ilə azad edilmiş ərazilərdə “Böyük Qayıdış” proqramı həyata keçirilir. Yeni şəhərlər, kəndlər, yollar, hava limanları inşa olunur. Bu siyasət həm iqtisadi inkişafı təmin edir, həm də separatizmə zəmin yaradan sosial narazılıqları aradan qaldırır. Əhalinin dövlətə bağlılığını gücləndirən sosial ədalət və rifah siyasəti regionda sabitliyi möhkəmləndirir.

“Böyük Qayıdış” proqramı haqqında danışarkən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin AMEA-nın yaranmasının 80 illik yubileyindəki çıxışına toxunmaq istəyirdim. O, dərin məzmunlu məruzəsində Azərbaycan tarixinin tədqiq və təbliğ edilməsinin zəruriliyini xüsusi olaraq qeyd etmişdir: *“Azərbaycan vətəndaşları, Azərbaycan gəncləri bizim zəngin tariximizi bilməlidirlər... azərbaycanlıların indiki Ermənistana qayıtması Ermənistan xalqını və dövlətini qorxutmamalıdır... Biz öz tarixi torpaqlarımıza qayıtmalıyıq, tanklarla yox, avtomobillərlə qayıtmalıyıq. Bunu etmək üçün, əlbəttə ki, əsas vəzifə dövlətin üzərinə düşür. İctimai təşkilatlar və eyni zamanda, Azərbaycan alimləri, mən bilirəm və izləyirəm ki, bu istiqamətdə bir çox elmi əsərlər yaradıb. Onların sayı daha çox olmalıdır. Həm elmi əsərlər, sərgilər, təqdimatlar, tarixi xəritələrin dərc edilməsi. Təkcə XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası tərəfindən dərc edilmiş xəritələrə baxmaq kifayətdir hər kəs görsün ki, indiki Ermənistan ərazisində toponimlərin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan mənşəlidir. O xəritələrdə Sevan gölü adlı göl yoxdur. O xəritələrdə Göyçə gölüdür və bütün digər bizim istifadə etdiyimiz tarixi toponimlərimiz orada öz əksini tapıb. O xəritələri biz tərtib etməmişik ki, kimsə desin biz burada saxtakarlıq eləyirik. Bunu çar Rusiyası edib. Həmin o çar Rusiyası ki, vaxtilə erməniləri İrandan və Şərqi Anadoludan gətirərək bizim Qarabağ torpağında yerləşdirib ki, burada etnik və dini tərkib dəyişsin. Yəni, bu xəritələr tamamilə tarixi həqiqətə əsaslanan xəritələrdir. Ona görə biz bunu təbliğ etməliyik, tədqiq etməliyik. Daha çox elmi əsərlər, daha çox hətta kiçikhəcmli bukletlər hazırlanmalıdır ki, həm Azərbay-*

can gəncləri öz tarixini yaxından bilsinlər, həm dünya ictimaiyyəti bilsin və eyni zamanda, indiki Ermənistanı bizim qayıdışımız da tamamilə məntiqli və ədalətli səslənsin. Ona görə Azərbaycan tarixi ilə bağlı bax, bu istiqamətdə əlbəttə ki, əlavə addımlara ehtiyac var. Bütövlükdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixi ilə bağlı sanballı elmi əsərlərə də böyük ehtiyac var. Artıq 30 ildən çoxdur ki, biz müstəqil dövlət kimi yaşayırıq və Azərbaycan xalqının çoxəsrlik dövlətçilik tarixində Azərbaycan bugünkü qədər güclü olmamışdır. Ona görə müstəqil Azərbaycanın tarixini tədqiq edən, təbliğ edən bir çox əsərlərə ehtiyac var” [3].

Qafqazda təhlükəsizliyin təmin edilməsi yalnız dövlətlərin daxili sabitliyi ilə məhdudlaşmır. Transmilli cinayətkarlıq, terrorizm və qeyri-leqal fəaliyyətlər, xüsusilə də insan alveri dövlətlərin sərhəd təhlükəsizliyinə ciddi təhdid yaradır. İnsan alveri təkcə sosial və humanitar problem deyil, həm də iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik aspektlərində beynəlxalq sabitliyi pozan amildir. Bu baxımdan, terrorizm və insan alveri fenomenləri arasında əlaqələrin öyrənilməsi müasir təhlükəsizlik elminin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Bölgədə bu sahənin inkişafı qlobal biotexnologiya yeniliklərin, o cümlədən, regionun spesifik sosial-mədəni xüsusiyyətlərinin təsiri altında formalaşır. Müasir çağırışlar fonunda bioetikanın rolu yalnız tibbi praktikalarda məhdudlaşmır, həm də hüquqi, dini və siyasi diskurslara sirayət edir.

Regionda bioetikanın formalaşması və institusional əsaslarının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə biotexnologiyaların, gen mühəndisliyinin, tibbi müdaxilələrin və ekoloji dəyişikliklərin sürətli inkişafı insan həyatının etik sərhədlərini yenidən müəyyənləşdirir. Bu proseslər xüsusilə Qafqazda sosial, siyasi və dini müxtəlifliklərin kəsişdiyi bir məkanda bioetikanın aktuallığını daha da artırır. Burada bioetika anlayışı 1990-cı illərdən etibarən post-sovet məkanında tibbi etik komitələrin yaradılması, universitet proqramlarının genişlənməsi və beynəlxalq təşkilatların (məsələn, UNESCO, WHO) təşəbbüsləri ilə inkişaf etməyə başlamışdır. Azərbaycanda Bioetika Komissiyasının yaradılması, Gürcüstanda tibbi etika üzrə qanunvericilik islahatları bu prosesin mühüm mərhələlərini təşkil edir [30].

COVID-19 pandemiyası bioetikanın praktiki əhəmiyyətini açıq şəkildə göstərdi. Qafqaz ölkələrində vaksin paylanması, ictimai sağlamlıqla fərdi azadlıqlar arasında tarazlıq, tibbi resursların ədalətli bölüşdürülməsi kimi suallar bioetik prinsiplərin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri etdi.

XXI əsrin əvvəli dünya tibb elminin tarixinə koronavirusların ekoloji xüsusiyyətlərinin və epidemik potensialının yenidən nəzərdən keçirilməsi dövrü kimi daxil oldu. Koronavirus epidemiyası bəşəriyyət tarixində potensial nəzarətə alınmış ilk pandemiyadır. Hazırda dünyada yaranmış epidemik vəziyyət Yer kürəsinin hər bir regionu üçün ciddi bir sınaqdır, belə ki koronavirus infeksiyası hər gün cins, yaş və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, minlərlə insanın həyatına təhlükə yaratmaqda davam edir. Koronavirusların yeni növü olan COVID-19 qlobal pandemiya səbəb olmaqla dünya elminə, bəşəriyyətə, müasir dövrə bir sıra problemlər, suallar, müzakirələr və yeniliklər gətirdi [2].

Müasir zamanımızın çağırışlarından biri olan regional təhlükəsizliyin və bölgənin ekoloji bioetikasının tədqiq olunması olduqca vacibdir. Qafqazda ekoloji problemlər su resurslarının azalması, sənaye tullantıları və iqlim dəyişikliyi bioetikanın təkcə tibbi deyil, həm də ekoloji ölçülərini gündəmə gətirir. Ekoloji bioetika burada insan və təbiət münasibətlərinin etik məsuliyyətini vurğulayır.

Qafqazda sərhəd təhlükəsizliyinin zəifləməsi və insan alverinin artması kimi təhlükələr qalmaqdadır. Sərhədlərin zəif idarə olunması insan alverinin genişlənməsi üçün münbit şərait yaradır. Qeyri-leqal miqrasiya axınları, münaqişə zonalarından köçlər və humanitar böhranlar sərhəd nəzarət mexanizmlərini zəiflədir. Bu zəifliklərdən istifadə edən cinayətkar qruplar insan alverini asanlıqla həyata keçirə bilirlər. Xüsusilə, müharibə və silahlı qarşıdurma bölgələrində qadınlar və uşaqlar daha çox risk altındadır. Bu baxımdan, sərhəd təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi təkcə dövlət suverenliyinin qorunması üçün deyil, həm də insan alveri ilə mübarizədə əsas strateji element hesab olunur.

İnsan alveri, xüsusilə də əmək və cinsi istismar məqsədli formaları, terror təşkilatlarının maliyyə mənbələri arasında önəmli yer tutur. “İŞİD”, “Boko Haram” və digər radikal qruplar 2010-cu illərdə qadın və uşaqların alveri yolu ilə milyonlarla dollar gəlir əldə etmişlər. Bu hadisələr göstərir ki, insan alveri yalnız cinayətkar fəaliyyət deyil, həm də terrorizmin davamlılığını təmin edən iqtisadi mexanizmdir [24].

İnsan alveri ilə mübarizə istiqamətində bir sıra beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir. BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı konvensiyası”na əlavə “İnsan alverinin qarşısının alınması, onunla mübarizə və qurbanların müdafiəsi haqqında Protokol” (2000) bu sahədə əsas hüquqi baza hesab olunur. Regional səviyyədə Avropa Şurası, ATƏT və MDB çərçivəsində də müvafiq əməkdaşlıq mexanizmləri mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında isə “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında Qanun” (2005) və milli fəaliyyət proqramları bu istiqamətdə mühüm addımlardır.

Qafqazda beynəlxalq və regional dövlətlərin geosiyasi rəqabət məsələsi bu günün aktuallığı kəsb edən məsələlərindəndir. Türkiyə Qafqaz siyasətində “Orta Dəhliz” konsepsiyası və Türk Dövlətləri Təşkilatı vasitəsilə fəal rol oynayır. Bakı–Tbilisi–Ceyhan və Bakı–Tbilisi–Qars kimi layihələr onun regional nüfuzunu artırmışdır. Türkiyə üçün Qafqaz həm enerji təhlükəsizliyi, həm də türk dünyasının integrasiyası baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

İran Cənubi Qafqazda öz geosiyasi maraqlarını qorumağa çalışır. O, Qərbi və Türkiyənin artan təsirindən narahat olaraq alternativ nəqliyyat yolları (Şimal–Cənub dəhlizi) üzərində dayanır. İran üçün region sərhəd təhlükəsizliyi və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi baxımından vacibdir.

Qərbi ölkələri də həm öz iqtisadi-siyasi, həm də Avrasiyada Rusiya və İran təsirini balanslaşdırmaq üçün maraqlarını Qafqazda cəmləşdirirlər. “Cənub Qaz Dəhlizi” və “Şərqi Tərəfdaşlığı” proqramları bu siyasətin əsas vasitələrindəndir. Avropa üçün Azərbaycan qazı enerji diversifikasiyasının mühüm mənbəyidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın son dərəcə əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi keçmişdən müxtəlif mədəniyyətləri, sivilizasiyaları və xalqları birləşdirən nəqliyyat magistrallarının ölkəmizin ərazisindən keçməsinə təmin etmişdir. Avropa ölkələrini Yaxın və Orta Şərqdə birləşdirən başlıca nəqliyyat dəhlizi olan Böyük İpək Yolu qədim zamanlardan indiyə qədər Azərbaycanı logistik, kommunikasiya mərkəzinə çevirmişdir [29].

Azərbaycanın neft-qaz ehtiyatları regionun iqtisadi əhəmiyyətini yüksəldir. Bakı–Tbilisi–Ceyhan, Bakı–Tbilisi–Ərzurum və Trans-Adriatik qaz kəməri kimi layihələr Qafqazı Avropanın enerji təhlükəsizliyində əsas amilə çevirib.

Qafqaz üzərindən keçən “Orta Dəhliz” Çin–Avropa ticarət əlaqələrinin mühüm hissəsinə çevrilir. Zəngəzur dəhlizi və Bakı–Tbilisi–Qars dəmiryolu regionun geoiqtisadi çəkisini artırır. Bu infrastruktur layihələri regional rəqabəti daha da intensivləşdirir.

Qarabağ münaqişəsinin son mərhələsi (2020 və 2023-cü illər) regionda yeni reallıq formalaşdırdı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası Cənubi Qafqazda güc balansını dəyişdi. Türkiyə və Rusiyanın eyni zamanda aktivləşməsi Qafqazı çoxqütblü təsir zonasına çevirdi. Ermənistan–Azərbaycan sülh prosesi regionun gələcək sabitliyinin əsas şərtidir.

Rusiya–Ukrayna müharibəsi fonunda Qafqazda geosiyasi tarazlıq yenidən formalaşır. Rusiya, Türkiyə və İranın regional maraqları toqquşur, Qərbin artan diplomatik fəallığı isə güc balansını dəyişir. Ermənistan–Azərbaycan münasibətlərində post-müharibə dövrü yeni təhlükəsizlik reallıqları ilə müşayiət olunur. Bu şəraitdə kollektiv təhlükəsizlik mexanizmlərinin effektivliyi sual altına düşür.

Xəzər hövzəsinin enerji resursları və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələr Qafqazın geoiqtisadi rolunu artırır. Lakin enerji infrastrukturalarının kibertəhlükələrə və hərbi risklərə qarşı zəifliyi regionun strateji sabitliyinə birbaşa təsir göstərir.

İqlim dəyişikliyi, su resurslarının azalması və transsərhəd çaylardan istifadədə yaranan gərginliklər ekoloji təhlükəsizliyə yeni təhdidlər yaradır. Eyni zamanda, miqrasiya, urbanizasiya və sosial bərabərsizliklər daxili sabitlik üçün risk amillərinə çevrilməkdədir.

Regionda təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşması beynəlxalq güclərin – xüsusilə ABŞ, Avropa İttifaqı, Rusiya, Türkiyə və Çinin maraqları ilə sıx bağlıdır. “3+3” formatı kimi platformalar dialoq üçün potensial yaratsa da, dərin etimad böhranı və sanksiya siyasəti bu təşəbbüslərin effektivliyini məhdudlaşdırır.

Burada kiberməkanda aparılan fəaliyyətlər yalnız texnoloji deyil, həm də siyasi məqsədlər daşıyır. Regionda yerləşən enerji infrastrukturaları, nəqliyyat şəbəkələri və dövlət informasiya sistemləri mütəmadi olaraq kibercümlərin hədəfinə çevrilir. Məsələn, 2008-ci il Rusiya–Gürcüstan müharibəsi zamanı baş verən kibercümlər informasiya müharibəsinin ilk genişmiqyaslı nümunələrindən biri

kimi tarixə düşdü. Bu hadisə göstərdi ki, hərbi əməliyyatlarla paralel aparılan kiberhücumlar real döyüş meydanında strateji üstünlük qazana bilər.

Region ölkələri kibertəhlükəsizlik məsələsini milli təhlükəsizlik siyasətlərinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qəbul etmişlər.

- **Azərbaycan** 2017-ci ildə “Kibertəhlükəsizlik Strategiyası”nı qəbul etmiş, dövlət orqanlarında informasiya sistemlərinin müdafiəsini gücləndirmək və kritik infrastrukturun qorunmasını təmin etmək üçün kibertəhlükələrə qarşı cavab mexanizmini yaratmışdır [17].

- **Gürcüstan** NATO və Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində kibertəhlükəsizlik mərkəzləri yaradaraq regional təcrübə mübadiləsini genişləndirmişdir.

- **Ermənistan** isə əsasən daxili sistemlərinin müdafiəsinə fokuslanmış, lakin resurs və koordinasiya baxımından məhdud imkanlara malikdir [13].

Bu strategiyalar arasında əsas fərq Azərbaycan və Gürcüstanın beynəlxalq əməkdaşlıq və texnoloji integrasiyaya daha açıq yanaşmalarıdır [10].

Qafqazda informasiya müharibəsi yalnız texniki kiberhücumlarla məhdudlaşmır. Sosial media, onlayn platformalar və saxta xəbər kampaniyaları vasitəsilə ictimai rəyin formalaşdırılması, siyasi proseslərə təsir göstərilməsi kimi hibrid metodlar geniş tətbiq olunur.

Qafqaz regionu, o cümlədən Azərbaycan, iqlim dəyişikliyinə həssas bölgələrdən biridir. Su ehtiyatlarının azalması, Xəzər dənizinin səviyyə dəyişmələri, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının enməsi və torpaq degradasiyası kimi problemlər müşahidə olunur. Bu, həm ekoloji, həm də sosial sabitliyə mənfi təsir göstərir. İqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərini azaltmaq üçün aşağıdakı tədbirlər vacibdir:

- Bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi;
- Meşələrin bərpası və torpaq resurslarının mühafizəsi;
- Su ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması;
- Şəhər infrastrukturunun iqlim dayanıqlılığına uyğunlaşdırılması;
- Elmi tədqiqatların və ekoloji təhsilin gücləndirilməsi.

Yuxarıda göstərilənlər kimi Qafqaz olduqca rəngarəng, tarixən böyük dövlətlərin marağında olan, geosiyasi və strateji əhəmiyyətə malik olan bir regiondur. Müasir dövrdə həm global, həm də regional güclərin iqtisadi, siyasi maraqlarının toqquşduğu, enerji resursları, nəqliyyat-kommunikasiya xətləri və təhlükəsizlik məsələləri baxımından da xüsusi diqqət mərkəzində olan bir bölgədir.

Aparılmış təhlillər təsdiq edir ki, Qafqazda sabitliyin qorunması, inkişafın təmin olunması üçün əsas çağırışlar, siyasi ziddiyyətlər, etnik və dini gərginliklər, xarici təsir mərkəzlərinin müdaxiləsi, həmçinin yeni texnoloji və informasiya təhdidləri, iqlim dəyişiklikləri, miqrasiya axınları və enerji təhlükəsizliyi kimi amillər regionda yeni risklər yaradır [31].

Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın regional siyasətdəki mövqeləri, o cümlədən Rusiya, Türkiyə, İran və Qərbi dövlətlərinin maraqları Qafqazın gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən əsas faktorlar sırasındadır. Bu şəraitdə əməkdaşlıq, qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi və çoxtərəfli diplomatik təşəbbüslərin genişləndirilməsi regionun sabitliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda regionun sosial-iqtisadi integrasiyası, nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin genişlənməsi, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq imkanları Qafqazın sülh və sabitlik məkanı kimi inkişafı üçün mühüm potensial yaradır. Buna görə də, Qafqazda müasir çağırışlara qarşı effektiv cavab yalnız siyasi iradə, qarşılıqlı etimad və inklüziv təhlükəsizlik yanaşması əsasında mümkündür.

Nəticə etibarilə, Qafqazın gələcəyi onun xalqlarının birgə sülh və təhlükəsizlik naminə atacağı addımlardan, eləcə də beynəlxalq ictimaiyyətin bu proseslərə ədalətli və balanslı yanaşmasından asılı olacaqdır. Müasir çağırışlara adekvat cavab vermək, yeni təhdidləri vaxtında müəyyənləşdirmək və onlara qarşı dayanıqlı mexanizmlər formalaşdırmaq regionun davamlı inkişafının əsas təminatıdır.

Qafqazın gələcəyi təkcə siyasi və iqtisadi sabitlikdən deyil, həm də ictimai şüurun, düşüncənin yenilənməsindən asılıdır. Müasir çağırışlar fonunda regionda sülh, əməkdaşlıq və humanist dəyərlər üzərində qurulan yeni dünyagörüş nizamının gücləndirilməsi vacibdir. Bu, yalnız regional sabitliyi deyil, həm də ümumbəşəri inkişafı təmin edən əsas istiqamətlərdən biridir.

Təhsilin, elmin inkişafı cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarına cavab verməli, dövlətin qüdrətlənməsi üçün yüksək intellektə malik olan, Vətən təəssübkeşliyini düşünən, milli məfkurə, ümumbəşəri,

multikultural dəyərlər ruhunda gənclərin formalaşmasıdır. Qafqazda baş verən çağırışlar - etnik münaqişələr, miqrasiya, informasiya müharibələri, ekoloji və sosial problemlər - tədris prosesinin məzmununa yeni yanaşmalar tələb edir.

Bu baxımdan məqsəd yalnız bilik ötürmək deyil, həm də regional, qlobal təhlükələri gənclərə anlatmaq, vətəndaş mövqeyini, milli təəssübkeşliyi, tolerantlıq, sülh və əməkdaşlıq mədəniyyətini formalaşdırmaq deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Dövlət Universiteti Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının magistratura səviyyəsində ixtisaslaşma kursunda tədris edilən “Qafqaz müasir çağırışlar və yeni təhdidlər şəraitində” fənni özündə aşağıda göstərilən mövzuları əks etdirir:

1. Kursun əsas məqsəd və vəzifələri, öyrənilmə səviyyəsi.
2. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində Qafqaz regionunda yeni güc mərkəzlərinin formalaşması və təhlükəsizlik arxitekturası.
3. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iqtisadi layihələrinin regional və beynəlxalq əhəmiyyəti.
4. Qafqazda geosiyasi rəqabət: regional dövlətlərin maraqlarının kəsişməsi.
5. Qərb dövlətlərinin Qafqazda ikili standartlar siyasətinin mahiyyəti.
6. Cənubi Qafqazda logistik layihələr: Şimal-Cənub (Rusiya-Cənubi Qafqaz- İran) və Orta Dəhliz Şərq-Qərb (Çin, Mərkəzi Asiya, Cənubi Qafqaz, Avropa) oxları.
7. Cənubi Qafqaz dövlətləri beynəlxalq münasibətlər sistemində.
8. Qərb ölkələri və Çinin Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqları.
9. Qafqazın enerji təhlükəsizliyi beynəlxalq təhlükəsizliyin bir sistemi kimi.
10. Dünyada baş verən qloballaşma prosesləri və onların Qafqaza təsiri.
11. Müasir dövrdə Qafqazda təhdidlər: kibertəhlükəsizlik, dezinformasiya və terrorizm.
12. Yaşıl dünya naminə hərəkət müasir dövrün çağırışı kimi.
13. Zəngəzur dəhlizi və Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqlar.
14. II Qarabağ müharibəsindən sonra Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar.
15. Azərbaycan Cənubi Qafqazda etibarlı və strateji tərəfdaş, sülhün və sabitliyin qarantı kimi.

Nəticə. Aparılan təhlillər göstərir ki, Qafqazda formalaşan yeni güc mərkəzləri, təhlükəsizlik modeli regional və qlobal sistemin dəyişməsinə şərtləndirir. Regionun müasir siyasi, sosial-iqtisadi durumunu, gələcək prioritetlərini elmi əsaslarla öyrənilməsi, tədqiq edilməsi, qiymətləndirilməsi müasir tədqiqatların, o cümlədən tədris, elmi-pedaqoji sahənin prioritet istiqamətlərindəndir.

“Qafqaz müasir çağırışlar və yeni təhdidlər şəraitində” fənninin öyrənilməsi yalnız nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsi deyil, həm də praktiki təhlükəsizlik siyasətinin formalaşdırılması, strateji düşüncə tərzinin inkişafı və müasir regional proseslərin dərinlən anlaşılması baxımından mühüm rol oynayır. Bu fənn tələbələrə regionun siyasi reallıqlarını, risklərini və perspektivlərini obyektiv qiymətləndirmə imkanı verərək, gələcəkdə analitik, diplomatik və idarəetmə sahələrində peşəkar fəaliyyət üçün zəruri elmi baza yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov F. Azərbaycanın xarici siyasəti və regional təhlükəsizlik. Bakı, 2019.
2. Allahverdiyeva L.İ. Covid-19. Əsrin xəstəliyi. Bakı, Şərq-Qərb, 2023, 256 s.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş yığıncaqda İlham Əliyevin çıxışı. - <https://president.az/az/articles/view/70464> [09.12.2025].
4. Bakıda Vətən müharibəsində Qələbənin beşinci ildönümünə həsr olunmuş Hərbi paradda İlham Əliyevin çıxışı. - <https://president.az/az/articles/view/70546> [09.12.2025].
5. BMT Baş Assambleyasının 80-ci sessiyasında İlham Əliyevin çıxışı. - <https://president.az/az/articles/view/70214> [09.12.2025].
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, Azərənşr, 1997-2013. 46 cildə.
7. Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər. Bakı, Azərənşr, 2004-2025, 143 cildə.
8. Əliyev İ.H. Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqlar və təhlükəsizlik problemləri. Bakı, 2020.

9. Haqverdiyev M. Müasir dövrdə ümumavropa təhlükəsizliyi və Azərbaycan. Bakı, Elm və Təhsil, 2011, 232 s.
10. Həsənov A. Qafqaz regionunda geosiyasi proseslər və Azərbaycanın milli maraqları. Bakı, 2018.
11. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, Letterpress, 2011, 440 s.
12. Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı, “Zərdabı LTD” MMC, 2015, 1056 s.
13. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, 631 s.
14. Hüseynova İ.M. Dövlətçilik naminə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, 294 s.
15. Hüseynova İ.M. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı, “Təhsil”, 2003, 504 s.
16. Hüseynova İ.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, “Təhsil”, 2004, 472 s.
17. Hüseynova İ.M. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı, Çarşıoğlu, 2008, 672 s.
18. Hüseynova İ.M. İlham Əliyev və Zəfər tariximizin şanlı səhifələri. Bakı, Füyuzat, 2021, 224 s.
19. Leyla V. 1991-2008-ci illərdə Cənubi Qafqaz - Avropa İttifaqı əməkdaşlığı. Bakı, Füyuzat, 2025, 220 s.
20. Məmmədov M. Nəqliyyatın dinamik inkişaf strategiyası. I cild, Bakı, Çarşıoğlu, 2015, 228 s.
21. Məhərrəmov E. Cənubi Qafqazda münaqişələr və regional sabitlik. Bakı, 2021.
22. Nəsimov E. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqlar. Bakı, “Çıraq”, 2006, 314 s.
23. Qasımlı M. Güney Kafkasya'daki Çatışmalara Rusya, Türkiye ve İran'ın Yaklaşımı / “Kafkasya'da Barış Arayışları” adlı uluslararası bilimsel sempozyumu materialları. Gori State Teaching University. Tbilisi, 2021, s.94-100.
24. Qələndərli S. İnsan alverinə qarşı mübarizənin beynəlxalq və milli-hüquqi problemləri. Bakı, “Nurlar” nəşriyyat-poliqrafiya, 2019, 352 s.
25. Qonaqov R. Xəzər hövzəsi və enerji təhlükəsizliyi. Bakı, Elm, 2018, 200 s.
26. Quliyev R. Postmünaqişə dövründə Qafqazda yeni çağırışlar və təhlükələr. Bakı, 2022.
27. Гусейнова И.М. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, Тахсил, 2005, 512 с.
28. Гусейнова И.М. История народов Кавказа. Баку, Elm və Təhsil, 2018, 1248 с.
29. Каландарли Н.Г. Права пациентов в Азербайджанском законодательстве. Баку, Elm və Təhsil, 2016, 376 с.
30. Galandarli N.H. To the Legal Support of the Solution of Bioethical Problems in the Republic of Azerbaijan. 2024 //Asian Social Science, Vol 9, No11; 2013. ISSN: 1911-2017, E-ISSN: 1911-2025. P.57-62.
31. İnformasiya təhlükəsizliyi və şəxsi həyatın toxunulmazlığı / [Elektron resurs]. - <https://dim.gov.az/storage/iblock/5aa/5aa1da6cb782f1c2e19e8a901ad703a7.pdf> [09.12.2025].

ИРАДА ГУСЕЙНОВА

*Заведующая кафедрой истории народов Кавказа
Бакинского государственного университета,
доктор исторических наук, профессор*

О ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА

«КАВКАЗ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННЫХ ВЫЗОВОВ И НОВЫХ УГРОЗ»

Кавказ издавна представляет собой стратегический регион, где пересекаются геополитические интересы крупных держав, энергетические и транспортные коридоры, а также этническое и религиозное многообразие. В статье на основе системного, историко-аналитического, сравнительного и геополитического подходов исследуются современные вызовы XXI века: региональные конфликты, геополитическое соперничество, энергетическая и экологическая опасность, киберугрозы, информационные войны, торговля людьми и терроризм. Особое внимание уделяется последствиям Победы Азербайджана в 44-дневной Войне 2020 года и анти-

террористической операции 2023 года, восстановлению территориальной целостности страны, Шушинской декларации и парафированию мирного договора с Арменией, что стало основой формирования новой архитектуры безопасности в Южном Кавказе.

В исследовании показано, что обеспечение устойчивой безопасности на Кавказе невозможно только военными и политическими инструментами: биоэтика, экологическая безопасность, пограничный контроль, борьба с торговлей людьми, а также кибербезопасность становятся неотъемлемой частью региональной стабильности. В модели Азербайджана - мультикультурализм, сбалансированная внешняя политика и программа «Большое возвращение» - социально-экономическое развитие, толерантность и равенство прав рассматриваются как ключевые факторы предотвращения сепаратизма. В итоге делается вывод, что будущее Кавказа зависит от сотрудничества и взаимного доверия, многосторонних дипломатических платформ, а также от роли образования и науки в формировании аналитического мышления, национально-духовных ценностей и культуры мира у молодёжи.

Ключевые слова: Кавказский регион; геополитические интересы; региональная безопасность; конфликты; постконфликтный период; мультикультурализм.

IRADA HUSEYNOVA

*Head of the Department of History of the Caucasian Peoples
of Baku State University, Doctor of Historical Sciences, Professor*

ON THE TEACHING OF THE SUBJECT "CAUCASUS IN THE CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES AND NEW THREATS"

The Caucasus has historically been a strategic region where the geopolitical interests of major powers intersect, alongside vital energy and transport corridors and significant ethnic and religious diversity. This article, using a systemic, historical-analytical, comparative and geopolitical approach, examines the main challenges of the 21st century, including regional conflicts, geopolitical rivalry, energy and environmental security issues, cyber threats, information warfare, human trafficking and terrorism. Special emphasis is placed on the consequences of Azerbaijan's Victory in the 44-day Patriotic War of 2020 and the 2023 anti-terror operation, the restoration of the country's territorial integrity, the Shusha Declaration and the paraffing of the peace agreement with Armenia, which collectively constitute the foundation of a new security architecture in the South Caucasus.

The study demonstrates that sustainable security in the Caucasus cannot be achieved solely by military and political means; bioethics, environmental safety, border protection, combating human trafficking and cyber security have become integral components of regional stability. Azerbaijan's model - multiculturalism, balanced foreign policy and the "Great Return" programme - highlights socio-economic development, tolerance and equal rights as key pillars against separatism. Ultimately, the article concludes that the future of the Caucasus depends on cooperation and mutual trust, multi-lateral diplomatic mechanisms and the essential role of education and science in shaping analytical thinking, national and moral values and a culture of peace among the younger generation.

Keywords: Caucasus region, geopolitical interests, regional security, conflicts, post-conflict period, multiculturalism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Leyla Vəqif qızı, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 371.3

SONA MƏHƏRRƏMOVA

Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti

ORCID:0000-0002-7816-4916

sona.maharramova@sdu.edu.az

TARIXİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏ ETMƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/247-250>

Müasir təhsil sistemində informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) tədris prosesinin mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş, tarix fənninin məzmununu və tədris metodlarını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Məqalədə tarix təlimində İKT-nin rolu, təhsilalanlarda rəqəmsal texnologiyalardan istifadə bacarıqlarının formalaşdırılması, onların müasir pedaqoji yanaşmalarla integrasiyası və bu prosesdə meydana çıxan çətinliklər təhlil olunur. Göstərilir ki, İKT-nin tətbiqi tarixi biliklərin daha səmərəli mənimsənilməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, tənqidi düşünmə, tədqiqat aparma və informasiyanın emalı bacarıqlarının inkişafına da töhfə verir. Xüsusi olaraq tarixi hadisələrin virtual mühitdə yenidən qurulması, interaktiv xəritə və simulyasiyalardan istifadənin şagirdlərin motivasiyasının artmasına və dərslərin vizual cəhətdən daha cəlbedici olmasına təsiri vurğulanır. Nəticə etibarilə, İKT-kompetensiyalarının formalaşdırılması tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və inklüziv təhsil imkanlarının genişləndirilməsində əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir, eyni zamanda bu sahədə mövcud pedaqoji və texnoloji məhdudiyyətlər qeyd olunur.

Açar sözlər: tarix tədrisi, İKT, interaktiv öyrənmə, bacarıq formalaşması, metod və strategiyalar.

Giriş. Hər bir xalqın gələcəyə doğru inkişaf yolu onun tarixi keçmişindən çıxardığı dərslərlə sıx bağlıdır. Tarix yalnız baş vermiş hadisələrin xronoloji ardıcılığı deyil, eyni zamanda cəmiyyətlərin sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni inkişaf trayektoriyasını formalaşdıran mühüm təcrübələr toplusudur. Bu baxımdan Tarix təliminin əsas məqsədi təhsilalanlarda keçmişə nostalji yaşama formalaşdırmaq deyil, tarixi prosesləri dərk edərək onlardan nəticə çıxarmaq, müasir dövrün problemlərini anlamaq və gələcəyə yönəlmiş düşünmə bacarıqları qazandırmaqdır. Məhz bu kontekstdə Tarix tədrisində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi və bu sahədə bacarıqların formalaşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Müasir dövrdə elm və informasiya əsaslı cəmiyyətdə layiqli mövqe tutmaq üçün tədris və öyrənmə prosesində hansı bacarıqların inkişaf etdirilməli olduğunu əvvəlcədən müəyyən etmək böyük əhəmiyyət daşıyır. İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə sadəcə biliklərin əldə edilməsi yetərli olmur. Təhsilalanlara düşünmə, problem həllətmə və öyrəndikləri məlumatları real həyatda tətbiq etmə bacarıqları qazandırmaq vacibdir. Belə bacarıqlar, yalnız fərdlərin uğurlu karyera qurmasına deyil, həm də cəmiyyətin inkişafına töhfə verməsinə imkan yaradır [1].

Tarixin tədrisi prosesində İKT-nin rolu ənənəvi dərş üsullarını tamamlayaraq öyrənməni daha dinamik və effektiv edir. Tarixi hadisələri multimedia vasitələri ilə canlandırmaq, virtual ekskursiyalar təşkil etmək və interaktiv resurslardan istifadə öyrənənlərin diqqətini cəlb edərək abstrakt bilikləri konkretləşdirir. Müasir tədris prosesində İKT tələbələrdə informasiya savadlılığı, kritiki düşüncə və rəqəmsal bacarıqlar formalaşdırır, bu da onları XXI əsr şəraitinə uyğunlaşdırır.

Qlobal təcrübədə ABŞ-da "History Alive!" proqramı kimi İKT əsaslı layihələr təhsilalanların tarixi hadisələri virtual reallıq (VR) vasitəsilə "yaşamaşını" təmin edir və nəticədə öyrənmə səmərəliliyi artır. Avropada Finlandiyanın milli təhsil planında interaktiv taxtlar tarix dərslərində mütəmadi istifadə olunur, şagirdlərin aktivliyini yüksəldir. Azərbaycanda məktəb Tarix fənninin tədrisinə İKT-nin integrasiyası COVID-19 pandemiyasından sonra daha da genişləndi. Belə ki, elektron dərslilər və onlayn platformalar pandemiya dövründə tədrisin davamlılığını təmin etmişdir. Bu isə İKT-nin tədris prosesində müasir əhəmiyyətini – pandemiya şəraitində uzaqdan öyrənməni dəstəkləməklə təhsilalanları qlobal rəqabətə hazırlamaq bacarığını göstərir [2].

Tarix fənnində İKT-dən istifadənin əsas formaları multimedia, interaktiv taxtalar, onlayn resurslar və virtual ekskursiyalardır. Multimedia vasitələri (video, animasiya, slaydlar) tarixi prosesləri vizual şəkildə təqdim edir: məsələn, II Dünya Mühəribəsinin xronologiyası interaktiv timeline proqramlarında canlandırılır. İnteraktiv taxtalar (SMART Board kimi) şagirdlərin qrupda işləməsinə imkan verir, real vaxt rejimində tarixi xəritələri dəyişdirmək və ya sənədləri annotasiya etmək imkanı yaradır. Onlayn resurslar (Google Earth, onlayn arxivləri) tarixi faktlara dərhal çıxış təmin edir. Virtual ekskursiyalar məsələn, Google Arts & Culture vasitəsilə Kolizeyə "səfər" şagirdləri passiv dinləyicidən aktiv kəşfçiyə çevirir. Tarixin İKT vasitələri ilə tədrisi öyrənməni fərdiləşdirərək motivasiyanı artırır [3].

Tarixin tədrisində İKT-dən istifadə bacarıqlarının formalaşdırılması. Bunun üçün təhsilalanlarda ilk növbədə İKT-dən istifadə etmək bacarıqlarını formalaşdırmaq lazımdır. Təlim prosesində formalaşdırılan bacarıqlar müasir təhsil sistemlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Təhsilin məqsədi yalnız biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Bu günün cəmiyyəti, sosial və iqtisadi problemləri həll edə bilən, yaradıcı, tənqidi düşünmə və adaptasiya bacarıqları inkişaf etmiş fərdlər yetişdirmək tələb edir. Beləliklə, təlim və öyrənmə prosesində formalaşdırılan bacarıqların təsnifatı, həm təhsil sahəsindəki yeniliklərin, həm də əmək bazarının məqsədini güdür.

Təhsilalanlarda İKT-dən istifadə bacarıqlarının formalaşdırılması mərhələli yanaşma tələb edir. İlk növbədə onlarda proqramları açmaq biliyi, məlumat axtarmaq bacarığı, daha sonra isə əldə edilmiş məlumatları mənimsəmək, analiz etmək bacarıqlarını formalaşdırmaq lazımdır. Tarixin tədrisində elmi tədqiqat apararkən İKT-dən istifadə şagirdlərin kognitiv inkişafının sürətləndirdiyi müşahidə olunmuşdur. Belə ki, İKT vasitəsilə tarixi layihə hazırlamaqda axtarış, redaktə və təqdim etmə bacarıqları formalaşır. Tədqiqatlar göstərir ki, "Digital History" kimi layihələrdə şagirdlərin onlayn arxivlərdən məlumat toplayıb infoqrafika yaratmaları, onlarda informasiya filtrasiya bacarığını inkişaf etdirir. Tarix tədrisində İKT bacarıqlarının formalaşdırılması təhsilalanları yalnız keçmiş hadisələrlə tanış etmir, eyni zamanda onları analitik düşünməyə, tarixi faktlara tənqidi yanaşmağa və informasiyanı düzgün seçib emal etməyə hazırlayır. Rəqəmsal mənbələrdən istifadə, elektron arxivlər, interaktiv xəritələr, xronoloji cədvəllər və multimedia resursları şagirdlərin tarixi hadisələri daha dərinlən qavramasına şərait yaradır. Bu isə tarix fənninin sadəcə əzbərləmə predmetindən çıxaraq, düşünmə və tədqiqat fənninə çevrilməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, İKT-nin tarix təliminə inteqrasiyası inklüziv təhsil baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarına malik olan təhsilalanlar üçün vizual, audio və interaktiv materiallar fərdi yanaşmanın həyata keçirilməsinə imkan verir. Bu isə təhsil prosesində bərabər imkanların təmin olunmasına və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. İKT vasitəsilə tarix dərsləri daha cəlbedici, əlçatan və praktik xarakter alır, şagirdlərin fənnə marağı və motivasiyası artır.

Hal-hazırda müasir pedaqoji yanaşmalarla İKT-nin inteqrasiyası ən vacib məsələlərdən biridir. Müasir pedaqogikada fərdi yanaşma əsas meyarlardandır. Bu mənada fərqləndirilmiş öyrənmədə İKT fərdi tempə uyğunlaşdırılmalıdır. Zəif və güclü şagirdlərə əlavə video materialların təklifi zamanı onların dərketmə, qavrama səviyyələri nəzərə alınmalıdır. Bu şagirdlərin problemi dərk etməsi və həll etmə yanaşmasında şagirdlər virtual simulyasiyalarda (məsələn, "Treaty of Versailles" simulyator platforması) tarixi qərarları modelləşdirirlər və bu onların kritiki düşüncələrinin inkişafına gətirib çıxarır. Layihə əsaslı öyrənmədə (PBL) qruplar Google Sites-də istənilən tarixi mövzunu seçib layihə yarada bilirlər, araşdırma və kollektiv redaktə bacarıqlarını birləşdirirlər.

Tarixin tədrisinə İKT-nin inteqrasiyası Bloom taksonomiyasının yüksək səviyyələrini (analiz, sintez) formalaşdırdığı kimi, həm də Azərbaycan Milli Kurrikulumu ilə uyğundur.

Təhsilalanlarda İKT-dən istifadə bacarıqlarının formalaşdırılmasında müəllimlərin seçdiyi metod və strategiyalar xüsusi önəm daşıyır. Belə ki, Tarix müəllimləri təhsilalanlarda İKT bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün mövzuya uyğun evdə video izləmə, dərstdə müzakirə etmə (flip-classroom) və ya ənənəvi sinif otağı təlimi ilə rəqəmsal təlim texnologiyalarının birləşdirilməsi (blended learning) strategiyalarından istifadə edirlər. Strategiyalar təhsilalanların inkişafına hədəflənməklə yanaşı İKT-nin Tarixin tədrisinə inteqrasiyasını gücləndirir [4].

Tarixin tədrisində İKT-dən istifadənin üstünlükləri danılmazdır. Tarix dərslərində İKT alətləri şagirdlərin diqqətini cəlb edərək abstrakt hadisələri konkretləşdirir və öyrənməni interaktiv edir. İKT-

dən istifadə Tarix dərslərinin vizuallaşdırılmasını təmin edir. Bu da təhsilalanlarda xatırlamanı artırır, həmçinin fərdiləşdirməni asanlaşdırır və onlarda motivasiyanı artırır.

Hazırda cəmiyyətin üzləşdiyi problem təhsil sistemində kompüterlərin düzgün, optimal və təhlükəsiz istifadənin təmin olunma çətinliyidir. İKT-nin tədrisə tətbiqinin bir sıra çətinlikləri var. Bu çətinliklər əsasən texniki infrastruktur çatışmazlığıdır. Xüsusilə kənd yerlərində internetin zəif paylanması, rəqəmsal bacarıqların bərabərsizliyi İKT-dən istifadəni çətinləşdirir. İKT-dən istifadənin müsbət tərəfləri ilə yanaşı mənfi təsirləri də mövcuddur. Belə ki, İKT-dən istifadə bəzi təhsilalanların diqqətini dağıdır və öyrənmə keyfiyyətini aşağı salır. Bu problemi həll etmək üçün fərdiləşdirilmiş yanaşma xüsusi önəm daşıyır. Digər mənfi tərəfləri isə rəqəmsal yorğunluq və sağlamlıq problemlərini qeyd etmək olar. Uzun müddət ekran qarşısında qalma göz yorğunluğu, duruş pozğunluqları və diqqət dağılmasını yaradır. Bununla yanaşı uzunmüddətli kompüter arxasında oturmaq radiasiya riski daşıyır.

Eyni zamanda məlumat axtarışı zamanı tarixi hadisələrə aid çoxsaylı mənbələr təhsilalanlarda informasiya həcmi yükünü artırır. Nəticədə səthi öyrənmə və ya dezinformasiya riski yaranır. Bu vaxt müəllim məlumatların doğruluğunu dərsləklərə əsasən təhsilalanların diqqətinə çatdırmaqla onlara həqiqi biliklərin tədqiqində yol göstərməlidir.

Nəticə. Müasir mərhələdə süni intellektin (AI) tədris prosesinə inteqrasiyası tarix təlimində yeni imkanlar açır. Uyğun süni intellekt modellərinin tətbiqi ilə şagirdlərin bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, fərdi öyrənmə trayektoriyalarının qurulması və adaptiv təlim mühitlərinin yaradılması mümkündür. Süni intellekt əsaslı platformalar tarixi mətnlərin analizi, mənbələrin müqayisəsi və tarixi hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin qurulması prosesində təhsilalanlara dəstək verə bilər. Bu isə tarix fənninin daha dərin və sistemli şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradır. Virtual reallıq (VR) texnologiyalarının tarix tədrisində istifadəsi isə şagirdlərə tarixi hadisələri “canlı şəkildə yaşamaq” imkanı verir. Tarixi döyüşlərin, qədim şəhərlərin, memarlıq abidələrinin və mühüm tarixi məkanların virtual mühitdə təqdim olunması şagirdlərin tarixi təsəvvürlərini zənginləşdirir və öyrənmə prosesini daha təsirli edir. VR texnologiyaları vasitəsilə tarix abstrakt anlayışlar toplusu olmaqdan çıxaraq, real təcrübəyə yaxınlaşır və şagirdlərdə tarixi empatiya formalaşır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, tarix təlimində İKT, süni intellekt və virtual reallıq texnologiyalarının effektiv tətbiqi təhsilverənlərin peşəkar hazırlıq səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Müəllimlərin rəqəmsal savadlılığı, texnoloji bacarıqları və innovativ pedaqoji yanaşmaları olmadan bu vasitələrin tədrisə inteqrasiyası formal xarakter daşıya bilər. Bu səbəbdən müəllim hazırlığı proqramlarında İKT-kompetensiyalarının, rəqəmsal pedaqogikanın və müasir texnologiyalardan istifadə metodikasının xüsusi yer tutması vacibdir. Nəticə etibarilə, tarix təlimində İKT bacarıqlarının formalaşdırılması təhsilalanları keçmişə bağlı saxlamaq deyil, əksinə, tarixi təcrübədən düzgün nəticələr çıxararaq gələcəyə hazırlamaq məqsədi daşıyır. İnformasiya dövrünün çağırışlarına cavab verən, tənqidi düşünən, analitik yanaşmaya malik və texnologiyadan səmərəli istifadə edə bilən nəsil yetişdirmək üçün tarix tədrisi müasir texnoloji imkanlarla zənginləşdirilməlidir. Süni intellekt, virtual reallıq və digər rəqəmsal texnologiyaların tarix təliminə inteqrasiyası təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, şagirdlərin intellektual potensialının inkişafında və gələcək cəmiyyətin formalaşmasında strateji əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva S., Abbasova S. Təhsil prosesində İKT-nin tətbiqinə və keyfiyyətinə sistemli yanaşma prinsipləri haqqında. “Elektron dövlət quruculuğu problemləri” I Respublika elmi-praktiki konfransı. Bakı, 4 dekabr, 2014, s.166-169.
2. Əliyev V.R. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının tarixin tədrisində rolu // Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərləri. Cild 11 №4 2020(44), s. 137-141. - [http://www.anl.az/down/meqale/elmi_eser_bqu/2020/04/809030\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/elmi_eser_bqu/2020/04/809030(meqale).pdf) [26.01.2026].
3. Mustafayev A., Bağırov R., Rzayeva R., Süleymanova M. Tarix dərslərində kompüter texnologiyalarından istifadə // Bakı, Qədim diyar. Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal. 2024/Cild: 6, Sayı:5/61-67. https://www.aem.az/uploads/files/2024-06/1717775623_qedim-diyar-6_5-56-62.pdf [26.01.2026].
4. Məmmədli N.X. Tarix dərslərində İKT-dən səmərəli istifadənin öyrənmə prosesinə təsiri. <https://tehsiledestek.wordpress.com/2013/05/16/tarix-d%C9%99rsi%C9%99rind%C9%99-ikt->

d%C9%99n-s%C9%99m%C9%99r%C9%99li-istifad%C9%99nin-oyr%C9%99nm%C9%99-prosesin%C9%99-t%C9%99siri-nizami-xaliq-oglu-m%C9%99mm%C9%99dli-qusar-rn-piral/[26.01.2026].

СОНА МАГЕРРАМОВА

Доцент Сумгаитского государственного университета

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

В современной системе образования информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) выступают неотъемлемым компонентом учебного процесса, существенно трансформируя содержание и методы преподавания истории. В статье анализируется роль ИКТ в обучении истории, а также рассматриваются вопросы формирования у учащихся умений и навыков использования цифровых технологий в образовательной деятельности. Показано, что применение ИКТ не только способствует более эффективному усвоению исторических знаний, но и развивает критическое мышление, исследовательские компетенции и навыки обработки информации. Особое внимание уделяется возможностям реконструкции исторических событий в виртуальной среде, использованию интерактивных карт и симуляций, а также влиянию цифровых инструментов на повышение наглядности и мотивации обучающихся. Отмечается, что формирование ИКТ-компетенций является одним из ключевых факторов повышения качества учебного процесса и расширения инклюзивных образовательных возможностей, несмотря на существующие педагогические и технологические трудности интеграции ИКТ в преподавание истории.

Ключевые слова: преподавание истории, ИКТ, интерактивное обучение, формирование навыков, методы и стратегии.

SONA MAHARRAMOVA

Associate Professor of Sumgayit State University

FORMATION OF ICT USAGE SKILLS IN HISTORY TEACHING PROCESS

In the modern education system, information and communication technologies (ICT) have become an essential and integral component of the teaching and learning process, significantly transforming the content and methods of history education. This article analyzes the role of ICT in history teaching, the development of students' skills in using digital technologies, their integration with contemporary pedagogical approaches, and the challenges encountered in this process. It is demonstrated that the application of ICT not only facilitates the effective acquisition of historical knowledge but also contributes to the development of critical thinking, research skills, and information processing competencies. Particular attention is given to the reconstruction of historical events in virtual environments and the use of interactive maps and simulations, which enhance students' motivation and make history lessons more visually engaging. Ultimately, the formation of ICT competencies is identified as one of the key factors in improving the quality of the educational process and expanding inclusive education opportunities, while also acknowledging existing pedagogical and technological limitations.

Keywords: history teaching, ICT, interactive learning, skill formation, methods and strategies.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 26 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Sevinc Ruintən, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 94(479.24); UOT 930.2

ELSHAN ASLANOV

Baku State University,

PhD in History

<https://orcid.org/0000-0002-3823-4350>

elshanaslanov@bsu.edu.az

**TRANSITION FROM KARABAKH KHANATE TO PROVINCIAL ADMINISTRATION
IN THE FIRST QUARTER OF XIX CENTURY: ADMINISTRATIVE CHANGES AND
CENTER-PERIPHERY RELATIONS (on the basis of
Acts of Caucasus Archaeographic Commission)**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/251-259>

In the research work, the process of transformation of the Karabakh Khanate from an independent political unit into a province of the Russian Empire at the beginning of the XIX century is analyzed on the basis of official documents reflected in the Acts of the Caucasian Archaeographic Commission (ACAC). The main purpose of the article is to reveal the stages of transformation, radical changes in property relations and the essence of the military-commandant management system, starting from the Kurakchay Treaty of 1805 and continuing until the abolition of the Khanate in 1822.

In the course of the study, it was found that the Russian administration formally retained local administrative structures (naib, KendKhuda (rural Khuda)) in order to ensure central control in the region, but abolished their political powers and turned them into police-fiscal agents of the Empire. At the same time, with the confiscation of property belonging to the Khan's descendants and the transfer of demographic mobility to military control, Karabakh has become the periphery of the Russian imperial system, performing the functions of a "military base" and a "zone of financial exploitation". This transition laid the foundation for the military-civilian control system necessary to bring Karabakh's socio-economic life in line with Imperial standards.

The article also explains the mechanism of operation of the center-periphery model over the St. Petersburg – Tbilisi – Karabakh hierarchical chain. The results of the study show that this model of military-bureaucratic governance applied in Karabakh was a fundamental stage that determined the administrative-geographical and geopolitical landscape of the South Caucasus for the next two centuries.

Keywords: Karabakh Khanate, Commandant management, ACAC, center-periphery model, confiscation of property, Kurekchay contract, administrative geography.

Introduction. Karabakh Khanate was one of the important political and administrative units in the South Caucasus from the middle of XVIII to the beginning of XIX century. However, with the occupation of the Karabakh Khanate by Russia at the beginning of the XIX century, it lost its status as a Khanate and became a province of the Russian Empire [AKAK, т.4, с.547].

The accession of the Khanate under the Russian Empire after the Kurekchay treaty in 1805 created a turning point in the future political and geographical situation of the region. The military and administrative reforms of Tsarist Russia since 1806, the limitation of the powers of the Khan dynasty and, finally, the complete abolition and transformation of the Khanate into a province in 1822 created fundamental changes in the political geography and administrative form of Karabakh. This process was one of the main events that determined the future political and administrative structure of not only Karabakh, but the Caucasus as a whole.

From a historical geographical point of view, the transition of Karabakh from Khanate to province is an important example to follow the administrative changes of the region. If under the Khanate, administration was mainly established by counties and districts, carried out by the activities of local Beys and Khehudas [AKAK, т.8, с.476], during the provincial period, this system was created, adapting it to the Russian administrative system – administrative units such as the province, district. From this point of view, the study of the process of transformation of the Karabakh Khanate into a province

is necessary for understanding the patterns of administrative-geographical development of not only one region, but the South Caucasus as a whole.

The scientific significance of the article is also related to its source-study potential. The acts of the Caucasian Archaeographic Commission make it possible to trace the political and administrative changes of the Karabakh Khanate on the basis of documents [AKAK, т.1-т.12]. These acts contained reports of Russian military leaders, letters of loyalty of local judges, lists of taxes and populations, as well as instructions on limiting the powers of the Khans. These documents show that the Russian empire initially tried to establish political stability, retaining the Khan as a formal judge [Hüseynov Yunis, p.29], however, at a later stage, it abolished the traditional form of government [Azərbaycan tarixi, IV c., p.100].

For our modern history, this topic remains relevant in several ways. The administrative-territorial changes of the Karabakh Khanate, that is, the transformation from a Khanate into a Russian province, help to understand the roots of today's international and strategic significance of the region. The subordination of the Khanate to the Russian Empire and the subsequent Russian-Qajar wars we can clearly see from the documents that you turned the territory of Karabakh from the disputed zone between the two great empires into the definitive border region of the Russian Empire [AKAK, т.4, с.548]. The determination of the border along the Araz River made Karabakh a military-strategic obstacle for the Qajar state. The transformation of Karabakh from a Khanate into a Russian province was not just an internal process, but a consequence of the global rivalry between the Russian and Qajar Empires. The abolition of the Khanate and its transfer to the commandant's administration, and later its transformation into a complete administrative unit of the Russian Empire, also formalized the role of the gateway for Russia along the Araz border of Karabakh. At the same time, the fact that Karabakh is located today on the border with Iran and remains a point of intersection of geopolitical interests of Russia, Turkey and Iran is due to the geography of this border, which was determined at the beginning of the XIX century. At present, regional powers consider control over the territory along the Araz as a strategic advantage.

The subject is also of particular value in terms of following the stages of development of Azerbaijani statehood traditions. The Khanate period was a stage in which the tradition of statehood of Azerbaijan, that is, local government, financial system, property relations and legislative foundations developed. The transition to Russian Management did not completely destroy this tradition, but, on the contrary, integrated it into its system.

Thus, the question of the transformation of the Karabakh Khanate into a province at the beginning of the XIX century is of fundamental importance for the study of political and administrative-geographical processes both on a regional and on a general Caucasian scale. The study of the topic serves not only the theoretical development of historical geographical science, but also a deeper understanding of modern regional security, border policy and ethno-political relations. At present, in the light of the complete restoration of the territorial integrity of Azerbaijan and the integration of the Great Return to Karabakh, an in-depth study of these historical processes is of particular relevance.

Transition from Khanate system to Russian Commandant administration in Karabakh. The Karabakh Khanate was one of the important political and administrative units in the South Caucasus from the middle of the XVIII to the beginning of the XIX century, but the entry of the Russian Empire into the region at the beginning of the XIX century radically changed the status of the Khanate. The administration of the Karabakh Khanate in the South Caucasus policy of the Russian Empire is a vivid example of a gradual transition from the administrative Khanate system to centralized Commandant management. The documents contained in the Acts of the Caucasian Archaeographic Commission (ACAC) clearly show how this process is carried out in four main directions – legal framework, economic pressure, property changes and military control. The transition process was aimed at destroying the political and economic supports of local authorities and ensuring full military-civilian control of Tsarist Russia.

From the middle of the XVIII to the beginning of the XIX century, Karabakh, which was ruled by the Javanshir dynasty, had a formed administrative-political system [Mustafazadə Tofiq, p.96-98].

This system consisted in the synthesis of classical eastern public administration, that is, local feudal and communal forms of government with a form of power centralized in the circle of the Khan's Palace.

The management structure of the Karabakh Khanate was divided into two main levels: Central (Palace and Khan's rule) and territorial (County and village administration). The supreme power in the Khanate was concentrated in the hands of the Khan. He acted both as a political leader, as a supreme military leader, and as a Supreme Judge of the court of Justice. The Caucasian Archaeographic Commission Acts state that “Пенах-хан Джеванширский присвоил себе верховную власть... предоставив селения в управление любимцам, дав им титул беков” [АКАК, т.7, с.460] - that is, we can see that Panahali Khan is at the center of all administrative and economic activities of the state, and his managerial powers are realized through the Beys, the mainstay of central power in the localities. At the territorial level, management was organized on the basis of the county system. At the head of each county was the naib or minnabar; they held both administrative and military powers. According to the documents of the Caucasian Archaeographic Commission, these individuals were shown to have an annual salary and Food Share determined: “...поборы со стороны наибов... определить им жалование деньгами по 400 р. с. в годъ, пшеницы 24 четв. и ячменя 50 четв.; назначить къ каждому изъ нихъ по одному мирзѣ...” [АКАК, т.7, с.463]

This information indicates that although the naibs and minbashi retained the status of administrative-military leaders, the assignment of a fixed salary to them by the state in cash and in kind was intended to tie the financial dependence of local administrators on the central authority.

Below the district structure, at the village level, there was a management step, where Darga, yuzbashi and rural khudas, who had direct executive powers, functioned. This administrative structure of the Khanate consisted of a specific synthesis of local-hereditary community management with a centralized palace bureaucracy.

It was this hybrid management model that served as a convenient socio-administrative base for the transition to the commandant system introduced by the Russian Empire in the region. While establishing its military-civilian control in Karabakh, the Tsarist administration centralized the administration of the region, using as an instrument the same local administrative layer, which had a ready-made management experience.

The management system of the Karabakh Khanate was characterized as a unique hybrid model: on the one hand, there was a centralized palace bureaucracy centered around the Khan and his nobles, and on the other, local, hereditary and semi-independent community management carried out by meliks and rural khudas [Mustafazade Tofiq, p.67]. This dual structure played a decisive role in the process of establishing the power of the Russian Empire in the region; so, instead of completely abolishing traditional management mechanisms, the Russian military administration, using precisely this existing administrative layer (the chain "naib-Malik-kogirkhuda"), established the foundation of the commandant management system. The main goal of this strategic transition was to gradually weaken the political and economic supports of the local authorities and fully ensure the central military-civilian control of the Empire.

The legal basis for the transition from the Khanate administration to the commandant system in Karabakh was formed in several important stages. The accession of the region to the Russian Empire was transferred to the legal level by the Kurekchay Treaty of 1805. Although this treaty effectively abolished the foreign political independence of the Khanate, it partially recognized the sovereign rights of the Mekhdigulu Khan in internal administration. However, within the Empire, the process of unification (reduction into a single form) of the status of the Khanate was gradually deepening. Already in 1809, the desire of the local elite to switch to Russian subjects was reflected in the official documentation. In the report of Major General Nebolsin to General Tormasov, Nazar Ali Khan's "desire to pass under the protection and subordination of the All-Russian Empire" [АКАК, т.4, с.547].

The full and formal introduction of Commandant administration took place in 1822, after Mekhdigulu Khan fled to Iran [АКАК, т.6, ч.1, с.850]. By this event, the Khanate Institute was completely abolished, and Karabakh officially became a military-administrative unit of the Empire - the "province of Karabakh". The administrative principles of the new management system are widely covered in

documents substantiated by the decisions and instructions of general Yermolov in the Acts of the Caucasian Archaeographic Commission.

Thus, an analysis of the management system of the Karabakh Khanate shows that the annexation of the region to the Russian Empire resulted in a phased replacement of the traditional Khanate model with a centralized Commandant administration. This transformation process began with the Kurakchay treaty and ended with the complete abolition of the Khanate Institute, covering complex legal and military-political stages, which lasted until 1822 [Абасов Фахри, с.99]. When establishing a new form of government, the Tsarist administration skillfully used the existing local administrative structures and the hybrid management model as a transitional instrument. The transformation of the local elite, such as the Naib and Centurions, into Imperial salaried officials ensured their complete dependence on the central authority, ending their economic independence.

Ownership Changes. With the establishment of Russian military-administrative management, the legal and economic nature of property relations in Karabakh has undergone a radical transformation. An analysis of the documents reflected in the Acts of the Caucasian Archaeographic Commission (ACAC) confirms that large plots of land belonging to the Khan's descendants and the local elite close to them were systematically confiscated and transferred to state (treasury) ownership. One of the clearest examples of this policy is the confiscation of the property of Jafargulu Agha by the decision of general Yermolov [AKAK, т.7, с.453].

These interventions in property rights were not merely of an economic nature; the strategic objective of the process was to absolutize imperial control in the region by depriving the local elite of its traditional political and financial base. The exile of members of the Khan's family and the involvement of their heirs in military service in the Russian army were complex measures aimed at the complete subordination of the local noble class to imperial interests. Thus, the transition of land ownership from special forms to state control ensured the economic hegemony of the central imperial bureaucracy, weakening feudal relations in the region".

The Karabakh region, despite its high agrarian potential and fertility of its lands, suffered serious destruction as a result of its transformation into the center of hostilities covering 1806-1813. The most dramatic indicator of this period is a sharp decrease in the number of inhabitants. Thus, in 1805, on the eve of the transition to Russian citizenship, more than 10,000 families settled in Karabakh, while the cameral census of 1812 recorded that only 3,080 families remained [AKAK, т.5, с.579]. A large part of the population went bankrupt and lost their property, while others were forced to emigrate to neighboring khanates or the territories of nearby states.

After the Gulistan peace treaty of 1813, a certain process of demographic revival and repatriation began to be observed in the region. Within three years, about 4,000 families had returned to their permanent places of residence, and according to the 1817 census, the number of families increased to 7,872. Nevertheless, demographics were still below the 1805 level (about 3,000 families less). The absolute majority of the returning population lived in extreme poverty and had the opportunity to meet only minimal life needs [AKAK, т.6, ч.1, с.835].

The economic decline of the region was also manifested in financial indicators. According to the terms of the Kurekchay treaty, during 1806-1817, only 88,000 chervons were to be paid to the state treasury from the Karabakh Khanate. However, due to the insolvency of the population and the collapse of the economy, tax collection was complicated, as a result of which by 1817 the debt of the Khanate to the Treasury amounted to 34,872 chervons [AKAK, т.2, с.705].

The military-commandant regime imposed by the Russian Empire in Karabakh aimed not only at removing the local Khan's descendants and the elite class from the political scene, but also at direct control of economic resources. Within the framework of this strategy, the status and obligations of the peasant class were re-regulated in accordance with the interests of the Empire. General Yermolov confiscated the property of Jafargulu Agha on charges of 'political insecurity' and transferred it to the state treasury [AKAK, т.7, с.453], in fact, was a vivid example of the use of property as an instrument of economic control.

The imperial administration had also taken strict control of their origins and succession rights in order to systematically weaken the social and economic prestige of the Khan's descendants. The

genealogy of the Khan's descendants, specially compiled for this purpose provided the Russian authorities with ample opportunities to determine who is part of the privileged class and intervene in matters of succession [AKAK, т.2, с.695]. Thus, the official registration of genealogies had become an important control mechanism that made the legal status of local nobles dependent on the approval of the Empire

The analyzed documents clearly demonstrate two strategic directions of the policy of the Russian Empire in the region after the abolition of the Karabakh Khanate. The first direction was aimed at the complete destruction of the political and economic base of the Khan dynasty (especially the heirs) in order to ensure the stability of the new system of government. For this purpose, radical administrative methods such as confiscation of property and forced exile were widely used to neutralize the members of the dynasty.

The second direction was the 'mechanism of dependence', which was introduced to subordinate the local elite to the interests of the Empire. On the one hand, the Russian administration removed influential members of the Khan's family (for example, Jafargulu Aga) from their territories and spheres of influence, and on the other hand, enlisted their heirs in the Russian army and kept them in the status of actual 'hostages'.

This approach can be considered a classic example of the forced integration of the local elite into the military-administrative system. Thus, the physical removal of representatives of the Khan's descendants from the region and the confiscation of property in order to strengthen the legal and administrative foundations of Commandant management were an important component of the Empire's radical model of government in the South Caucasus.

General Yermolov's appeal to the emperor suggests that the strategic interests of the Russian administration in the region coincide with the proposal to write off large tax debts accumulated in Karabakh. Yermolov asked to completely write off the debt, justifying that the population is on the verge of extreme poverty, and the payment of this debt is beyond the real possibility. He emphasized that this decision would both save the imperial bureaucracy from unnecessary correspondence and protect the newly restored economic environment from complete collapse.

The most important factor behind this proposal was the issue of border security. Yermolov noted that tax pressure could lead to the massive emigration of the population of Karabakh to the Qajar state. Since the proximity of the border and the discontent of the population became a strategic threat to Russia, the write-off of debts was a pragmatic step taken to ensure the loyalty of the local population to the Russian authorities [AKAK, т.3, с.329].

This step taken after the Gulistan treaty shows that the Russian command sought to strengthen its position in the South Caucasus not only by military force, but also by socio-economic concessions. This policy, carried out several years before the complete abolition of the Khanate, was an important component of the management technology used by the military to achieve civilian stability.

An analysis of the process of transition from the Khanate system to the Russian Commandant administration in Karabakh shows that the Empire's policy in the region was based not only on military, but also on radical socio-economic transformations. The confiscation of property belonging to the Khan's descendants and the involvement of heirs in military service was aimed at destroying the economic base of the local elite, subordinating their political influence to imperial interests. At the same time, a sharp demographic decline and impoverishment of the population caused by long-term wars have prompted the Russian administration to use such pragmatic and "soft power" elements as the write-off of tax debts.

These steps were strategic management technologies introduced to ensure border security and prevent mass migration of the population. Thus, the transfer of property to state control and administrative reforms put an end to feudal retail in Karabakh and formalized the economic hegemony of the centralized bureaucratic apparatus. In conclusion, this transition period covering 1805-1822 was a decisive stage in determining the socio-legal landscape of Karabakh in the coming decades [AKAK, т.4, с.548].

Integration of military-Administrative Control System and management. The establishment of the commandant management system in Karabakh was realized, first of all, due to the direct dislocation and strategic control of the Russian military forces of the region. In the ACAC documents, reports of

such military leaders as Major General Nebolsin and colonels Kotlyarevsky, Aseev clearly expose the implementation mechanisms of this regime. These reports confirm that all important administrative decisions in the region were carried out by military means, strategic points were directly controlled by the Russian command. Thus, both the logistic and economic resources of the Khanate were completely transferred to the military administration [AKAK, т.4, с.548].

During this period, the Khan's power had already lost the ability to make independent decisions, becoming simply the executor of Imperial instructions. The harsh reaction of the Russian generals against the Khan, especially against the background of the fact that the Qajar detachments infiltrated into Karabakh and plundered the villages of Bayandur, Khaznavar and Khanazan, shows the degree of this dependence. The fact that the general accused the Khan of indecision and demanded that he immediately collect cavalry and form reconnaissance detachments proves that the Khan's military-administrative powers were replaced by direct orders from the central Russian command [AKAK, т.4, с.572].

As we noted earlier, the process of transformation of the naib and rural khudas into imperial officials was accompanied by such acute threats. The fact that the Russian general threatened the Khan to complain to the emperor and entrust the Khanate to another person indicates that for Russia the power of the local dynasty was not inviolable, but simply a temporary and subordinate mechanism to military needs. Thus, military control acted as the main driving force of administrative integration, paralyzing the management of the Khanate from the inside.

"The territory of Karabakh, which came under Russian protection in 1805, served as a direct front-line zone and strategic military headquarters during the Russian-Qajar Wars (1804-1813 and 1826-1828). This geopolitical situation made it an absolute necessity to push aside the principles of civil government and establish a strict military-commandant regime.

To establish the economic-statistical foundations of this regime, a new census process was launched, which included the years 1813, 1814 and 1815. This measure was aimed not only at calculating taxes, but also at monitoring the trajectory of movement of the population, which in wartime crossed the border or sided with the Qajars, as well as accurately determining the economic losses of the Empire [AKAK, т.5, с.605].

Against the background of the constant threat of Qajar, the status of the naibs and rural khudas was redefined and they were formalized as local-level financial and police agents of the Russian administration. Thus, Russia achieved complete integration, although formally retaining the local feudal system, making it essentially an integral part of its military-administrative machine.

The center-periphery model applied by the Russian Empire in Karabakh manifested itself in three strategic areas: the creation of a legislative framework, centralization of military appointments and direct management of economic resources.

The Imperial Center (St. Petersburg) formed a legal framework for the transition from the Khanate to the provincial system, requiring the preparation of documents on the 'special regulations' (особого положенія), which determined the principles of the future administration of Karabakh. This procedure was aimed at legalizing control over the region and integrating it into a single legal space of the Empire. The direct political assessment by the emperor of the activities of the commanders-in-chief in the Caucasus (for example, generals Yermolov and Paskevich) was the main mechanism that ensured the Strategic will of the center on the periphery of Karabakh against the background of the Qajar and Ottoman threat.

Decisions (for example, document № 401) on the acquisition of the property of the Khan's descendants to the 'Treasury Department' (казенное ведомство) within the framework of the policy of centralization of economic resources were necessarily required to be approved by St. Petersburg. This centralized approval mechanism served to direct income from the periphery directly to the imperial treasury and absolutize financial control.

In this hierarchy, the city of Tbilisi had a special status as the center of the Caucasian Military District and, subsequently, the Caucasian Viceroyalty. Tiflis, which played the role of a Regional center, was the main executive body that adapted strategic instructions from St. Petersburg to local conditions and coordinated operational decisions made on the periphery. Taxes collected from all Khanate

territories, including Karabakh, were diverted to Tbilisi, and financing of military-administrative expenses was regulated by this regional center.

The report of the results of the new census carried out in the region to Tbilisi confirms the decisive role of the regional Center in implementing the Russian model of bureaucratic accountability in Karabakh. Thus, regional control over the distribution of resources and financial transparency ensured the establishment of a centralized imperial bureaucracy, completely eliminating the remnants of the old Khan system.

The commandant administration, established after the abolition of the Karabakh Khanate, re-systematized local administrative mechanisms, adapting them to the strategic interests of the Russian Empire. In this new model, taxation took on a fully bureaucratized character. It was ensured that the annual tax obligations of the peasants were collected and transferred to the Viceroys through the villages, and at the end an official report was issued to the commandant. This hierarchy completely cleared the functions of the villager and the Viceroys from the political content, turning them into lower-level executors who simply exercised tax collection and police control. Thus, imperial control became deepened to the very bottom layers of society.

The boundaries of the military dictatorship in the region were determined by administrative arbitrariness and harsh methods of threats, justified by extraordinary circumstances. The threats of Prince Sisianov against the local population about the sale of women and children as slaves and about not leaving the stone on the stone [AKAK, т2, с.695], show the scale of psychological and physical pressure exerted by the Russian military command in the region.

Nevertheless, instead of building a completely new social structure, Russian military administration was filtering existing feudal relations by 'administrative adaptation'. The maintenance of feudal dependence of the gentlemen above the peasants was due to the Empire's interest in using the benefits of local feudalism. Thanks to this tactic, the central authorities minimized local resistance, while ensuring the flow of resources by traditional means.

The center-periphery model used in the example of Karabakh confirms that the periphery is not a center of civil or economic development, but a 'military base' and a 'zone of Financial Exploitation', which carry two fundamental functions:

1. Military absolutism: under the pretext of an 'external threat' (Qajar factor), the political powers of local governments were reset, they became legal executors of military command. It was a 'state of emergency' regime driven by confiscations and repressive threats.
2. Bureaucratic resource provision: the reduction of Naib and Kendkhuda (rural Khuda) positions to fiscal-police functions alone indicates that the peripheral economy has become a mechanism serving the military and financial needs of the Empire.

The final goal of the model was to achieve maximum military stability and uninterrupted financial income in Karabakh (periphery) with the Coordination of the Supreme will from St. Petersburg to Tbilisi (Intermediate Center).

The result. An analysis of official documents and military reports reflected in the acts of the Caucasian Archaeographic Commission shows that the change in the political and administrative status of the Karabakh Khanate at the beginning of the XIX century was not an accidental phenomenon, but a systematic centralization strategy practiced by the Russian Empire in the South Caucasus. As a result of the research, the following final conclusions were made:

- Although the Russian administration formally retained the local government units (naib, rural Khuda), it radically changed their essence, depriving them of political status and turning them into simple police-fiscal executors of the Empire. The period of "soft transition", which began with the Kurakchay Treaty of 1805, was transferred to the stage of military-administrative absolutism with the abolition of the Khanate and the establishment of the commandant regime in 1822.

- The confiscation of property, carried out with the aim of destroying the economic base of the Khan dynasty, economically paralyzed the traditional feudal authority in the region. This served as the primary instrument through which the empire's central bureaucracy ensured its financial hegemony in the region.

• A sharp decline in the population of Karabakh between 1805 and 1812 as a result of long-term wars and military operations is indicative of the dramatic socio-economic crisis experienced by the region. But the leadership of the Empire, especially in the person of General Yermolov, tried not so much to ensure economic recovery as to ensure greater border security and prevent the population from fleeing to the Qajars through pragmatic steps such as writing off tax debts.

• The example of Karabakh clearly demonstrates the three-stage model of Russian imperial rule (St. Petersburg – Tbilisi – Karabakh). In this model, Karabakh is not defined as a zone of civilian development, but as a periphery that performs two main functions: a strategic "military base" against the Qajar state and a "zone of financial exploitation" that feeds the Imperial Treasury.

• The geography of the border along the Araz River and the replacement of traditional governance with the Russian military-bureaucratic system determined the geopolitical fate of the region for the next two centuries.

In conclusion, the process of transformation of the Karabakh Khanate into a province is a painful but decisive stage in the history of Azerbaijani statehood, when traditional management models were transformed by external military-political intervention. The study of this historical experience today is of fundamental importance for understanding the roots of Strategic and ethno-political processes in the region.

LIST OF USED LITERATURE

1. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т.2, Тифлис, 1868, 1238 с.
2. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т.3, Тифлис, 1869, 760 с.
3. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т.4, Тифлис, 1870, 1016 с.
4. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т.5, Тифлис, 1873, 1170 с.
5. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т.6, ч.1 Тифлис, 1874, 941 с.
6. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т.7, Тифлис, 1878, 1015 с.
7. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т.8, Тифлис, 1881, 1010 с.
8. Абасов Фахри. Гарабагское Ханство «Тахсил» Баку. -2007. -190 с.
9. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı. -Elm. -2007. -504 s.
10. Hüseynov Yunis. QARABAĞ. Bakı. -2018. -336 s.
11. Mustafazadə Tofiq. Qarabağ xanlığı. Bakı. -«Sabah». -2009. -333 s.

ELŞƏN ASLANOV
Bakı Dövlət Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

XIX ƏSRİN BİRİNCİ RÜBÜNDƏ QARABAĞ XANLIĞINDAN ƏYALƏT İDARƏÇİLİYİNƏ KEÇİD: İNZİBATİ DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ MƏRKƏZ-PERİFERİYA MÜNASİBƏTLƏRİ (Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası Aktları əsasında)

Tədqiqat işində XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığının müstəqil siyasi vahiddən Rusiya imperiyasının əyalətinə çevrilməsi prosesi Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında (AKAK) əks olunan rəsmi sənədlər əsasında təhlil edilir. Məqalənin əsas məqsədi 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsindən başlayaraq 1822-ci ildə xanlığın ləğvinə qədər davam edən transformasiya mərhələlərini, mülkiyyət münasibətlərindəki köklü dəyişiklikləri və hərbi-komendant idarəetmə sisteminin mahiyyətini üzə çıxarmaqdır.

Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, Rusiya administrasiyası bölgədə mərkəzi nəzarəti təmin etmək üçün yerli inzibati strukturları (naib, kəndxuda) formal olaraq saxlamış, lakin onların siyasi səlahiyyətlərini ləğv edərək imperiyanın polis-fiskal agentlərinə çevirmişdir. Eyni zamanda, xan nəslinə məxsus mülkiyyətin müsadirə edilməsi və demoqrafik hərəkətliliyin hərbi nəzarətə götürülməsi ilə Qarabağ Rusiya imperiya sisteminin "hərbi baza" və "maliyyə istismar zonası" funksiyalarını yerinə

yetirən periferiyasına çevrilmişdir. Bu keçid Qarabağın sosial-iqtisadi həyatının imperiya standartlarına uyğunlaşdırılması üçün zəruri olan hərbi-mülki nəzarət sisteminin təməlini qoymuşdur.

Məqalədə həmçinin Sankt-Peterburq – Tiflis – Qarabağ iyerarxik zənciri üzərindən mərkəz-periferiya modelinin işləmə mexanizmi şərh olunur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Qarabağda tətbiq edilən bu hərbi-bürokratik idarəçilik modeli Cənubi Qafqazın sonrakı iki əsrlik inzibati-coğrafi və geosiyasi mənzərəsini müəyyən edən fundamental mərhələ olmuşdur.

Açar sözlər: Qarabağ xanlığı, komendant idarəetməsi, AKAK, mərkəz-periferiya modeli, mülkiyyət müsadirəsi, Kürəkçay müqaviləsi, inzibati coğrafiya.

ЭЛЬШАН АСЛАНОВ

*Бакинский Государственный Университет,
Доктор философии по истории*

**ПЕРЕХОД ОТ КАРАБАХСКОГО ХАНСТВА К ПРОВИНЦИАЛЬНОМУ
УПРАВЛЕНИЮ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX ВЕКА: АДМИНИСТРАТИВНЫЕ
ИЗМЕНЕНИЯ И ЦЕНТРАЛЬНО-ПЕРИФЕРИЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ (на основании
Актов Кавказской Археографической Комиссии)**

В исследовательской работе анализируется процесс превращения Карабахского ханства из самостоятельной политической единицы в провинцию Российской империи в начале XIX века на основе официальных документов, отраженных в Актах Кавказской Археографической Комиссии (АКАК). Основной целью статьи является раскрытие этапов преобразований, коренных изменений в имущественных отношениях и сущности военно-комендантской системы управления, начиная с Кюрекчайского договора 1805 г. и заканчивая ликвидацией ханства в 1822 г.

В ходе исследования было установлено, что для обеспечения центрального контроля в регионе Российская Администрация формально сохранила местные административные структуры (наибства, сельские округа), но отменила их политические полномочия и превратила в полицейско-фискальных агентов империи. В то же время, с конфискацией имущества, принадлежащего потомкам хана, и взятием под военный контроль демографической мобильности, Карабах стал периферией российской имперской системы, выполняющей функции "военной базы" и "зоны финансовой эксплуатации". Этот переход заложил основы системы военно-гражданского контроля, необходимой для приведения социально-экономической жизни Карабаха в соответствие с имперскими стандартами.

В статье также объясняется механизм работы модели центр-периферия по иерархической цепочке Санкт – Петербург – Тбилиси-Карабах. Результаты исследования показывают, что эта военно-бюрократическая модель управления, примененная в Карабахе, стала фундаментальным этапом, определившим административно-географический и геополитический ландшафт Южного Кавказа на следующие два столетия.

Ключевые слова: Карабахское ханство, комендантское управления, АКАК, центр-периферийная модель, конфискация собственности, Кюрекчайский договор, административная география.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.d. Anar İsgəndərov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 371.32

MƏTANƏT MƏMMƏDOVA

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
ORCID:0000-0002-7069-1922
metanet.memmedova.61@mail.ru*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ZİYALILARININ ELM VƏ TƏHSİLİMİZİN İNKİŞAFINDA ROLU

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/260-264>

Məqaləni yazmaqda məqsəd öz döğmə yurd-yuvalarından qovulmuş, deportasiya edilmiş soydaşlarımızın haqq səsinə dünyaya çatdırmaq, ən qədimdən azərbaycanlıların yurd yeri olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarının tarixinə, ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatına, xüsusilə də, XIX-XX əsrlərdəki təhsil sisteminə bugünün aktual prizmasından yanaşmaqdır. Məhz “İkinci Qarabağ” müharibəsindən sonra daha da aktual olan “Qayıdış konsepsiyası”, yəni azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycana qayıdışı beynəlxalq hüquq normalarına cavab verməklə yanaşı, həm də tarixi ədalətin bərpası deməkdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən mövzu aktual və əhəmiyyətli. Əsas məsələ arxiv sənədlərində, mənbələrdə tarixi qorunan İrəvan Müəllimlər Seminariyasını, İrəvan Kişi Gimnaziyasını, Uluxanlı məktəbini, bu təhsil ocaqlarını bitirən, elmimizə, təhsilimizə böyük töhfələr verən Qərbi Azərbaycan alim ziyalılarımızı, müəllim və tarixi şəxsiyyətlərimizi xalqın qan yaddaşında, mədəniyyətində yaşatmaq, onların Azərbaycan elminin, maarifinin inkişafında özünəməxsus yeri olduğunu vurğulamaqdan ibarətdir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Qayıdış Konsepsiyası, maarif, seminariya, ziyalı.

Giriş. Ümummilli lider Heydər Əliyev Ermənistan haqda qeyd edirdi: “Ermənistan deyəndə, o ərazinin keçmişdə kimə mənsub olduğu məlumdur. O ərazinin çox hissəsi azərbaycanlıların əsrlərdən-əsrlərə yaşadıkları döğmə diyar olubdur. Onları öz dədə-baba yurdlarından təcridən çıxarıblar və bunlar hamısı da 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana artıq hərbi təcavüzünün başlanmasına gətirib çıxarıbdır” (1, 10). Qərbi Azərbaycanda XIX əsrdə elm, təhsil çox yüksək səviyyədə inkişaf edirdi, onun əyani sübutu kimi 1881-ci ildə İrəvan mahalında İrəvan Müəllimlər Seminariyasının, İrəvan kişi Gimnaziyasının, İrəvan qız progimnaziyasının, yeni tipli Uluxanlı məktəbinin, bir çox məhəlli və digər məktəblərin yaradılması idi. İrəvan Gimnaziyada təhsil müddəti 4 il müəyyən edilmiş, onun ilk buraxılışı 1885-ci ildə olmuşdur. 1883-cü ildə pansion-məktəb tipli İrəvan Gimnaziyasında 37 azərbaycanlı təhsil alırdı. XIX əsrin II yarısında Rusiya imperiyasında aparılan islahatlar təhsilin məzmununa və keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərdi. 1830-cu ildən yaradılan qəza məktəbləri 1868-ci ildən iki və üç əsas sinifli məktəblərə çevrildi. 1871-ci il 30 iyulda “Gimnaziya və progimnaziyalar”, 1872-ci il 15 mayda isə “Realnı məktəblər və şəhər məktəbləri” üçün nizamnamələr qəbul edildi (2, s.63) Birsiniflidən dördsinifliyə qədər nəzərdə tutulan şəhər məktəbləri Çar hökumətinin 31 may 1872-ci il tarixli nizamnaməsinə əsasən ya dövlət, ya zemstvo, ya da şəhər icması və xüsusi şəxslərin hesabına açıla bilərdi. Bu nizamnamədən sonra Cənubi Qafqazın, o cümlədən İrəvan Quberniyasının da məktəb və maarifinin inkişafı üçün əlverişli şərait yarandı. Naxçıvan şəhər məktəbində Rusiya, Qərb dövlətlərinə dair məlumatlarla yanaşı, yerli diyarşünaslıq məsələlərinin, Şərq tarixi və mədəniyyətinin tədrisi, Azərbaycanın milli tarixi və mədəniyyətinə dair biliklərin verilməsi bu məktəbin dünyəviliyini sübut edən amillərdən idi. İrəvanda 1880-ci ildə 60 şagirdi olan şəhər ibtidai məktəbi açıldı (3, s.245). 1891-ci il statistikasına görə, İrəvan quberniyasında məktəblərin sayı 117 idi ki, onlardan İrəvan şəhərində yerləşən klassik gimnaziyanı, iki qadın progimnaziyasını, İrəvan Müəllimlər Seminariyasını, dövlət adi məktəblərini, 12 ümumi məktəbi, 9 zemski məktəbini, kilsə-prixod məktəblərini, 28 məscid (mədrəsə) məktəblərini və digərlərini göstərmək olar (4, s.87).

İrəvan gimnaziyası məzunları. Azərbaycanın əzəli torpaqları olan indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşamış, onun ziyalıları nəinki Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafında böyük rol oynamış, hətta tanınmış alimlər olub, dünya elminə də töhfələr vermişlər. İrəvan Kişi

Gimnaziyasının məzunlarından olan dünya şöhrətli alimlərin, ictimai xadimlərin adlarını çəkə bilərik, hansı ki, onlar - akademik Mustafa bəy Topçubaşov Kiyev universitetində, görkəmli alim və ictimai xadim Əziz Əliyev Peterburq Hərbi Akademiyasında, məşhur alim, 1950-ci illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Dil İnstitutunun direktoru işləmiş Miryusif Mirbabayev, ictimai xadim Maqşud Məmmədov Moskva Universitetində, akademik Əhməd Rəcəbli İtaliyanın Peruça şəhərində Ali Kral Eksperimental Aqrar İnstitutunda, ziyalı ocağının layiqli övladları Adil və Əslidar Muğanlinski qardaşları Almanyanın Leypsiq Universitetində sonralar təhsillərini davam etdirmişlər. Həmçinin, Akademik Heydər Hüseynov, böyük bəstəkarımız Səid Rüstəmov, görkəmli elm xadimi və ictimai xadim Həsən Seyidov, Hüseyn Şahtaxtinski, Mirhəsən Mirbabayev, Əbdülhəmid Qənizadə ilk təhsillərini İrəvan Kişi Gimnaziyasında almışlar. Mustafa bəy Topçubaşov Sankt-Peterburq universitetinin ilk azərbaycanlı professoru Mirzə Cəfər Topçubaşov və AXC-nin ilk parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun görkəmli nəslinin nümayəndələrindəndir. 1895-ci ildə İrəvanda doğulan Mustafa bəy orta təhsilini İrəvan Gimnaziyasında almış, sonra 1919-cu ildə Kiyev Dövlət Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. Mustafa bəy cərrah, ictimai xadim, tibb elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Azərbaycan EA-nın və SSRİ Tibb EA-nın həqiqi üzvü, Bolqarıstan EA-nın müxbir üzvü, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı olmuşdur. M. Topçubaşov 7 monoqrafiya, 5 cildə "Xüsusi cərrahlik" dərsliklərinin, ümumilikdə 160 elmi işin müəllifidir. Görkəmli ziyalı Ümumittifaq Cərrahlar Cəmiyyətinin, Azərbaycan Cərrahlar və Uroloqlar Cəmiyyət Cəmiyyətinin fəxri sədri olmuş, dəfələrlə Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmiş, 1955-1959-cu illərdə Ali Sovetin sədri olmuşdur.

Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından olan Əziz Əliyev 1897-ci ildə İrəvanda anadan olmuş, ilk təhsilini Abdulla bəy Muğanlinskinin pansionatında almışdır. İrəvan gimnaziyasını qızıl medalla bitirdikdən sonra Peterburqda Hərbi-Tibb Akademiyasına daxil olmuşdur. 1923-cü ildə Bakıya köçən Əziz Əliyev Xalq Komissarları Şurasında işləmiş, Tibb institutunda təhsil alaraq, oranı 1927-ci ildə bitirmişdir. 1920-1930-cu illərdə bir sıra məsul vəzifələrdə çalışan Əziz Əliyev 1936-1937-ci illərdə Tibb institutunun direktoru, ADU-nun rektoru vəzifələrində çalışmış, dokrotluq işini müdafiə etmişdir. 1938-1939-cu illərdə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi, 1939-1941-ci illərdə Xalq səhiyyə komissarı, 1941-ci ilin martından 1942-ci ilin sentyabrına qədər Azərbaycan KP MK-nın katibi, 1948-ci ilin dekabrınadək Dağıstan Vilayət Partiya Komitəsinin birinci ktibi vəsifəsində çalışmışdır. Ə.Əliyev 1952-56-cı illərdə Elmi-Tədqiqat Ordopedoya və Bərpa cərrahlığı İnstitutunun direktoru, 1956-cı ildən ömrünün sonunadək Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun direktoru işləmişdir. Əziz Əliyev dəfələrlə SSRİ, RSFSR, Azərbaycan SSR və Dağıstan MSSR Ali Sovetlərinə deputat seçilmiş, orden və medallarla təltif olunmuşdur (5).

İrəvan Müəllimlər seminariyasını bitirmiş ziyalılarımızdan biri olan Mirzə Məmmədveli Qəmərlı 1898-ci ildə İrəvanda rus-tatar məktəbini bitirmiş, 1900-cü il martın 13-də İrəvan quberniya məclisində imtahan verərək müəllim adı almış, 1901-1911-ci illərdə İrəvan rus-tatar seminariyasında müəllim işləmişdir. Son vaxtlar aparılmış araşdırmalardan bəlli olur ki, Məmmədveli Qəmərlinin atası Əli Qəmərlı çar ordusunun generalı olmuş, babasının yolunu davam etdirən Məmmədvelinin oğlu Hüseyn Qəmərlı də türk ordusunun generalı rütbəsinə yüksəlmişdir. İkinci oğlu Əli Qori Müəllimlər Seminariyasını, digər oğlanları Paşa, Adil, Mahmud isə gimnaziyanı bitirib müəllim işləmişlər. Qəmərlinskilər İrəvan xanlığının mahallarından olan və İrəvan şəhərinə yaxın ərazidə yerləşən Qəmərlı (Gərnibasar) mahalının adını özlərinə soyad kimi qəbul etmişlər. 1899-cu ildə İrəvanın "Edelson" mətbəəsində çap olunan "Atalar sözü" kitabının titullar sahifəsindən bəlli olur ki, bu toplu İrəvan Müəllimlər Seminariyasının türk dili müəllimi Mirzə Məmmədveli Qəmərlinin əsəridir. 1907, 1908 və 1911-ci illərdə dəfələrlə dərc edilmiş "Ana dili" kitablarının müəllifləri sırasında Məmmədveli Qəmərlinin də adı vardır. 1926-cı ildən nəşrə başlayan "Zəngi" qəzetinin (sonralar "Sovet Ermənistanı") 12 və 19 yanvar 1926-cı il tarixli 5 və 6-cı saylarında "o vaxtın adamı" imzalı bir müəllifin "Ermənistan türklərinin mədəniyyəti barəsində" məqaləsindən məlum olur ki, Məmmədveli Qəmərlı həm də 1900-cü ildə dərc edilmiş "Vətən dili" kitabının müəllifi olmuşdur. Məqalədə çar üsul-idarəsi dönməndə Azərbaycan türkcəsinin (dilin) təqiblərə məruz qalmasından, yerli sakinlərin acınacaqlı durumundan, Məmmədveli Qəmərlinin vəziyyətinin ağırlığından, o cümlədən maarif sahəsində çalışan ziyalıların müxtəlif təzyiqlərlə üzləşmələrindən söz açılmışdır (6, № 5-6). İrəvan Gimnaziyasının

pansionunda görkəmli ədəbiyyatşünas alim, Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində ən böyük fondu olan, Əməkdar Elm Xadimi Əziz Şərif də hazırlıq mərhələsi keçmiş, sonra İrəvan Kişi Gimnaziyasında təhsilini davam etdirmişdir. Əziz Şərif xatirələrində yazırdı: “İrəvanda pansionda yaşayan zaman atam mənə fars dili müəllimi tapmışdı. Bəxtimdən mənim İrəvandakı müəllimim olduqca bilikli və təcrübəli idi. Cabbar bəy Məmmədovun atası Mirzə Abbas fars dilinin mütəxəssisi olduğu üçün “Fars Abbas” adı ilə şöhrət tapmışdı. Fars Abbas İrəvanda mənim xüsusi müəllimim oldu. O zaman farsca təlim kitabı əvəzinə fars klassik ədəbiyyatından dərs verilirdi. Mənim müəllimim təlim üçün Sədinin “Gülüstən”-ını seçmişdi... Eyni zamanda unudulmaz qocaman müəllimim fars dilinin sərf-nəhvini də mənə öyrədir, fellərə aid çətin qanunları mənə əzbərlətdirdi. İrəvanda Mirzə Abbasın bir il müddətində mənə verdiyi dərslər, əzbərlətdiyi şeirlər bu gün də yadımdadır və dərin təşəkkürlə etiraf etməliyəm ki, mənim bu gün farsca az-çox oxuyub yazmağıma bais ilk növbədə müəllimim Mirzə Abbasdır”(2).

Mirzə Abbas 1864-ci ildə tacir ailəsində anadan olmuş, İsfahanda fars dilini öyrənmiş, İrəvanda mədrəsədə təhsil almışdır. 1881-ci ildə İrəvanda açılan müəllimlər seminariyasında ərəb və fars dillərindən dərs demişdir. 1912-ci ildə Bakıda “Orucov qardaşları” mətbəəsində “Güldəstə” adlı dərsliyi fars dilində çapdan çıxmışdır. 1913-cü ildə onun eyni zamanda Bakıda, Tiflisdə və İrəvanda fars dilində “Bədrəğatül-Əftal” (“Balalara hədiyyə”), “Самоучитель фарсидкого языка для русских” dərslikləri nəşr edilmişdir. 1918-ci ildə İrəvanda törədilən qırğınlar zamanı Təbrizə pənah gətirmişdir. Onun böyük oğlu Cabbar Məmmədzadə (1882-1937) İrəvan müəllimlər seminariyasını 1902-ci ildə bitirmiş, 1907-ci ildən həmin seminariyada müəllim işləmişdir. 1918-ci ilin avqustunda müəllimlər seminariyası bağlandıqdan sonra Naxçıvana gəlmiş, iki il oradakı ali ibtidai məktəbdə dərs demişdir. Həmin illərdə onun 3 kitabı (“Самоучитель тюркского языка для русских”, “Самоучитель русского языка для тюрков”, “Самоучитель русского языка для персов”) nəşr olunur. O, 1920-ci ildə Bakıya köçmüş və ali məktəblərdə mühazirələr oxumuşdur. 1937-ci ildə “Azərbaycanda tədris metodikası tarixi” adlı əsərinə görə ona pədaqoji elmlər doktoru elmi dərəcəsi verilmişdir (4).

Eynəli bəy Sultanov 1880-1886-cı illərdə İrəvan Kişi Gimnaziyasında təhsil almış və buradan 1886-cı il 5 iyun tarixində 538 saylı müəllimlik hüququ verən Şəhadətnamə ilə məzun olmuşdur. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra Eynəli bəy 1886-1891-ci illərdə fasilələrlə Naxçıvanda yaşamış, Qarsda “Mühüm işlər üzrə məmur” vəzifəsində çalışmışdır. Yazıçı, şair, dramaturq, publisist, tərcüməçi, pədaqoq, teatr xadimi, teatr tənqidçisi, ictimai xadim olan Eynəli bəy (Çölbəyi bəy) Naxçıvan ziyalıları içərisində öz biliyinə, bacarığına və təşkilatçılığına görə fərqlənirdi. Sultanov hələ 1882-ci ildə öz evində “Ziyalılar cəmiyyəti” təşkil etmiş, qabaqcıl adamlarla, savadlı gənclərlə, məsləkdaşlarla əlaqə saxlayaraq, şəhərin bütün tərəqqipərvər, açıq fikirli adamlarını bu cəmiyyətə cəlb etmişdi. Eynəli bəy böyük həvəslə dostlarından Paşa ağa Sultanov, Mirzə Ələkbər Süleymanov, Qurbanəli Şərifov, Nəsrulla və Fərəculla Şeyxov qardaşları (Şeyxovlar şair Əliqulu Qəmküsar Nəcəfovun dayıları olub) ilə birlikdə ilk mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Uluxanlı məktəbinin məzunları. XIX əsrdə səs üsulu ilə ana dili dərsliklərinin meydana gəlməsi, böyük rus pədaqoqu K.D.Uşinskinin “Vətən dili” və “Uşaq aləmi” dərsliklərinin məşhurluğu Zaqafqaziyada özünə bir çox ardıcılılar tapmışdı. Belə ardıcılardan biri də Zaqafqaziyada İrəvan Kişi Gimnaziyasında 30 ilə qədər Azərbaycan dili müəllimi olmuş əslən Uluxanlıdan olan Mirzə Ələkbər Elxanov idi. “M.Ə. Elxanov şəhərdəki Şah Abbas məscidi nəzdindəki mədrəsədə mükəmməl təhsil almışdı. Onun səs üsulu həm pansionda, həm də gimnaziyada fars dilindən dərs deməsi, tələbkər bir müəllim kimi şagirdlərinin rəğbətini qazanması, ədəbi-bədii cəhətdən dolğun məzmunlu şeirlər yazması onu daha məşhur etmişdi. Onun tərtib etdiyi “Vətən dili” dərsliyi XIX yüzilliyin 80- ci illərində Rusiya Xalq Maarif Nazirliyində müzakirə edilərək çapa tövsiyə edilmişdir.” XIX əsrin sonlarına doğru İrəvanda yeni məktəblər açılır, şəhərin teatr həvəskarları tez-tez tamaşalar göstərirdilər. “Rus-Azərbaycan” qız məktəbləri əhalinin rəğbətini qazanmışdı. “Müdiri Haşım bəy Nərimanbəyov olan məktəbin, İrəvan gimnaziyasının müəllimlərindən İsmayıl bəy Şəfəbəyov, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan dili müəllimi Rəhim Xəlilov, Mirzə Məmmədov, Qəmərlinski, Axund Məmmədobağır Tağızadə və başqalarının bu sahədəki xidmətləri danılmazdır. Cox təəssüflə qeyd etməliyəm ki, İrəvan Gimnaziyasının fəaliyyətinə 1919-cu ildə ermənilər son qoymuşlar” (2, 68).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin İrəvan mahalı Uluxanlı məktəbinin 125 illik yubileyi haqqında 2006-cı il 29 dekabr tarixli sərəncamında qeyd edildiyi kimi: «...Bünövrəsi 1881-ci ildə qoyulan Uluxanlı məktəbi də həmin vaxtlar əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan İrəvan mahalında maarifçilik ideyalarının yayılması sahəsində mühüm rol oynamışdır. Dövrün görkəmli maarifçiləri məktəbin zəngin ənənələr zəmnində inkişaf etdirilməsi işində mühüm xidmətlər göstərmişlər. Böyük mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadənin ilk müəllimlik fəaliyyətinə başladığı bu məktəb ədibin təşəbbüsü sayəsində qabaqcıl maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir» (7). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının VI qurultayındakı nitqində söyləmişdir: “Onu da qeyd etməliyəm ki, biz tarixi torpaqlarımızı da unutmamalıyıq və unutmuruq. Bu da gələcək fəaliyyətimiz üçün istiqamət olmalıdır, necə ki, biz bu gün də bu istiqamətdə iş görürük. Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Zəngəzur, Göyçə mahallarıdır. Bunu gənc nəsil də, dünya da bilməlidir. Mən şadam ki, bu məsələ ilə bağlı - bizim əzəli torpaqlarımızın tarixi ilə bağlı indi sanballı elmi əsərlər yaradılır, filmlər çəkilir, sərgilər təşkil olunur. Biz növbəti illərdə bu istiqamətdə daha fəal olmalıyıq və dünyanın müxtəlif yerlərində sərgilər, təqdimatlar keçirilməlidir. Çünki İrəvan bizim tarixi torpağımızdır və biz azərbaycanlılar bu tarixi torpaqlara qayıtmalıyıq. Bu, bizim siyasi və strateji hədəfimizdir və biz tədricən bu hədəfə yaxınlaşmalıyıq”(8).

Nəticə. Beləliklə, deyə bilərik ki, pedaqoji kadrların hazırlanmasında İrəvan pedaqoji mühitinin rolu və xidmətləri böyük olmuşdur. Bu mühitin ziyalıları, müəllimləri, tələbələri yalnız tədris işləri ilə məşğul olmamış, həm də böyük ictimai-siyasi, elmi pedaqoji və metodiki işlər həyata keçirmişlər. Onlar bir çox dərslər və dərslər vəsaiti yazmış, lüğətlər tərtib etmiş, teatr tamaşaları yaratmış, xalqın maariflənməsində fədakarcasına çalışmışlar. Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə hazırlanan “Qərbi Azərbaycana Qayıdış” konsepsiyasının cəmiyyətdə təzahürünü yalnız nəzəri cəhətdən deyil, əməli fəaliyyətdə də bir çox irəliləyişlərə səbəb olduğunu görürük. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyi ilə əlaqədar 29 dekabr 2021-ci il tarixində imzaladığı sərəncam bütün ziyalıların, o cümlədən tarixçi tədqiqatçıların qarşısında prioritet vəzifələr qoyur. Qarabağımızı 30 ilə yaxın işğal altında saxlayan bugünkü Ermənistan Respublikasının hərbi birləşmələri 2020-ci ilin payızında 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi-Vətən müharibəsində Dəmir Yumruq nəticəsində ölümcül zərbələrini aldılar. Qarabağımız azad olundu, indi yenedənqurma, çiçəklənmə dövrünü yaşayır. Biz əminik ki, Sülhlə Qərbi Azərbaycanımız-Zəngəzurumuz, Göyçəmiz də azad ediləcək, Azərbaycanın bütövlüyü bərpa olunacaq, tarixdə adları həkk olunmuş ziyalılarımızın ruhu şad olacaq və “Qərbi Azərbaycana Qayıdış” konsepsiyası ədalətin bərpasına və qələbəsinə çevriləcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Onuncu kitab, may, 1997- iyul, 1997, Bakı: Azərneşr, 2002.
2. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, 1985.
3. Kafkazskiy Kalendar na 1893 qod. Tiflis, 1892, Adres-Kalendar, Kafkazskiy Uçebniy Okruq, s.245.
4. Obzor Yevrinskoy qubernii za 1891 qod. Yevran: Tipografiya P.K. Edelsona, 1892, s.87.
5. Ağayev Rövşən. Tarixi maarif ocağı: İrəvan gimnaziyası və tanınmış məzunları. 17 sentyabr 2023. - <https://muallim.edu.az/news.php?id=26201> [15.12.2025].
6. “Zəngi”(“Sovet Ermənistanı”)12, 19 yanvar 1926-cı il, № 5-6.
7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin İrəvan mahalı Uluxanlı məktəbinin 125 illik yubileyi haqqında 2006-cı il 29 dekabr tarixli sərəncamı.
8. Əliyev İlham. YAP-ın VI qurultayında nitq. 08 fevral, 2018. - www.yap.org.az/az/view/news/25136/ [15.12.2025].
9. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Qarabağda maarif. "Qarabağa aparan yol" qəzeti, Jvfs 9(017) 7 may.
10. Əmrahov Ziyad. İrəvan quberniyasının tarixi (1850-1917). Bakı: Nurlar NPM, 2022, 368 s.

МАТАНАТ МАММАДОВА

Доцент Бакинского государственного университета

РОЛЬ ЗАПАДНОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛИИ В РАЗВИТИИ НАШЕЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Цель написания статьи – донести до мира подлинный голос наших соотечественников, изгнанных и депортированных с родных земель, рассмотреть историю, общественно-политическую, социально-культурную жизнь земель Западного Азербайджана, являющихся родиной азербайджанцев с древних времен, особенно систему образования XIX-XX веков, с призм сегодняшнего дня. «Концепция возвращения», ставшая ещё более актуальной после «Второй Карабахской» войны, то есть возвращение азербайджанцев в Западный Азербайджан, не только соответствует нормам международного права, но и означает восстановление исторической справедливости. С этой точки зрения тема актуальна и важна. Главное – сохранить в памяти народа Иреванскую учительскую семинарию, Иреванскую мужскую гимназию, школу Улукханлы, история которых сохранилась в архивных документах и источниках, наших западно-азербайджанских учёных, интеллигентов, педагогов и исторических деятелей, окончивших эти учебные заведения и внесших большой вклад в нашу науку и образование, и подчеркнуть их уникальное место в развитии азербайджанской науки и образования.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Концепция возвращения, образование, семинария, интеллигенция.

MATANAT MAMMADOVA

Associate professor of Baku State University

THE ROLE OF WESTERN AZERBAIJAN INTELLECTUALS IN THE DEVELOPMENT OF OUR SCIENCE AND EDUCATION

The purpose of writing the article is to convey the true voice of our compatriots who were expelled and deported from their native lands to the world, to approach the history, socio-political, socio-cultural life of the lands of Western Azerbaijan, which has been the homeland of Azerbaijanis since ancient times, especially the education system of the 19th-20th centuries from the current prism of today. The “Return Concept”, which became even more relevant after the “Second Karabakh” war, i.e. the return of Azerbaijanis to Western Azerbaijan, not only meets the norms of international law, but also means the restoration of historical justice. From this point of view, the topic is relevant and important. The main issue is to keep alive the Iravan Teachers’ Seminary, Iravan Men’s Gymnasium, Ulukhanli School, the history of which is preserved in archival documents and sources, our Western Azerbaijan scholars, intellectuals, teachers and historical figures who graduated from these educational institutions and made great contributions to our science and education, in the blood memory and spirituality of the people, and to emphasize their unique place in the development of Azerbaijani science and education.

Keywords: Western Azerbaijan, Concept of Return, education, seminary, intellectual.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 dekabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.d. Anar İsgəndərov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 32:316.77; 32:070; 32.049.5; 32:316.65

ÜLVİYYƏ HAQVERDİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Politologiya və siyasi idarəetmə kafedrasının dosenti, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, ulviyyahagverdi@gmail.com

ƏHALİNİN SİYAHİYAALINMASI PROBLEMİ: TARİX VƏ MÜASİRLİK

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/265-272>

Tədqiqat əhalinin siyahıyaalınmasını dövlətin əhali haqqında sistemli, etibarlı və müqayisəolunan bilik istehsalı mexanizmi kimi nəzərdən keçirir və onun əlverişli demoqrafik şəraitin formalaşdırılması və idarə olunmasındakı rolunu nəzəri və empirik müstəvidə ümumiləşdirir. Məqalədə siyahıyaalma yalnız əhali sayının müəyyənəşdirilməsi kimi deyil, yaş-cins strukturu, ailə vəziyyəti, təhsil və məşğulluq göstəriciləri, peşə tərkibi, dil bilikləri, məskunlaşma formaları və miqrasiya vəziyyəti kimi əsas sosial-demoqrafik parametrlərin müəyyən edilmiş metodoloji prinsiplər əsasında qeydiyyatı alınması prosesi kimi təqdim olunur. Nəticə etibarilə məqalə sübut edir ki, əhalinin siyahıyaalınması əlverişli demoqrafik şəraiti avtomatik yaradan mexanizm deyil, onu elmi əsaslarla oxumağa, proqnozlaşdırmağa və idarə etməyə imkan verən strateji sosial idarəetmə alətidir.

Açar sözlər: əhalinin siyahıyaalınması, demoqrafik siyasət, sosial statistika, reyestr əsaslı yanaşma, demoqrafik risklər.

Giriş. Əhalinin siyahıyaalınması dedikdə müəyyən bir vaxt kəsiyində dövlət tərəfindən ölkə ərazisində yaşayan bütün əhalinin say, struktur və əsas sosial-demoqrafik xüsusiyyətlər baxımından tam və sistemli şəkildə qeydiyyatı alınması prosesi başa düşülür. Bu proses təkcə insanların sayının müəyyənəşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda yaş, cins, ailə vəziyyəti, təhsil səviyyəsi, məşğulluq durumu, peşə tərkibi, dil bilikləri, yaşayış yeri, miqrasiya vəziyyəti kimi çoxsaylı göstəriciləri də əhatə edir. Siyahıyaalma müəyyən metodoloji prinsiplərə əsaslanır: ümumilik (bütün əhali qruplarını əhatə etməsi), eyni vaxtlılıq (müəyyən edilmiş referens tarix üzrə aparılması), fərdilik (məlumatların hər bir şəxs üzrə toplanması) və məxfilik (fərdi məlumatların qorunması) [14]. Bu baxımdan, siyahıyaalma statistik müşahidənin ən geniş və fundamental forması hesab olunur və dövlətin əhali haqqında etibarlı, müqayisəolunan və uzunmüddətli məlumat bazası formalaşdırmasına xidmət edir.

Əhalinin siyahıyaalınması anlayışını işlətdikdə biz əslində dövlətin cəmiyyət üzərindəki institusional bilik istehsalı mexanizmlərindən birini nəzərdə tutmuş oluruq. Siyahıyaalma nəticələri sosial siyasətin planlaşdırılması, regional inkişaf strategiyalarının hazırlanması, təhsil, səhiyyə, məşğulluq və sosial təminat sistemlərinin təşkili üçün əsas empirik baza rolunu oynayır [6]. Eyni zamanda, bu proses əhalinin sosial strukturunda baş verən dəyişiklikləri, urbanizasiya səviyyəsini, demoqrafik tendensiyaları və sosial bərabərsizliklərin məkan üzrə paylanmasını izləməyə imkan verir. Bu mənada siyahıyaalma yalnız texniki-statistik bir tədbir deyil, cəmiyyətin özünü necə təşkil etdiyini, dövlətin əhalini necə gördüyünü və sosial reallığı hansı kateqoriyalar vasitəsilə ölçdüyünü göstərən mühüm sosial-siyasi alətdir.

Əhalinin siyahıyaalınmasının tarixi inkişaf mərhələləri. Tarixdə əhalinin siyahıyaalınmasına dair ilk nümunələr qədim sivilizasiyalara gedib çıxır və bu proses müasir anlamda statistik fəaliyyət olmasa da, idarəetmə və nəzarət məqsədləri ilə həyata keçirilirdi. Tarixi mənbələrə əsasən, sistemli xarakter daşıyan ən qədim siyahıyaalmalardan biri e.ə. III minillikdə Qədim Misir ərazisində aparılmışdır [4]. Misirdə siyahıyaalma əsasən torpaq sahələrinin, məhsul istehsalının və əhalinin vergi potensialının müəyyənəşdirilməsi məqsədi daşıyırdı. Nil çayının daşması ilə bağlı torpaq bölgüsünün tez-tez dəyişməsi dövlətin əkin sahələrini və bu sahələrdə çalışan əhalini yenidən qeydiyyatı almasını zəruri edirdi. Buna görə də əhali haqqında məlumatlar iqtisadi resursların idarə olunması və mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövrdə siyahıya-

alma daha çox ev təsərrüfatları və əmək qabiliyyətli kişilər üzərində cəmləşirdi, çünki əsas məqsəd vergi və əmək öhdəliklərini düzgün bölüşdürmək idi.

Əhalinin siyahıyaalınmasının daha institusional və mütəşəkkil forması isə Antik dövrdə, xüsusilə də Roma İmperiyası dövründə formalaşmışdır. Romada “*census*” adlanan siyahıyaalma e.ə. VI əsrdən etibarən müntəzəm şəkildə aparılırdı və təkcə əhalinin sayını deyil, həm də vətəndaşların mülkiyyətini, sosial statusunu və hərbi xidmətə yararlılıq səviyyəsini müəyyənləşdirirdi. Bu prosesin əsas məqsədi vergi yığımını sistemləşdirmək, ordunun komplektləşdirilməsini təmin etmək və siyasi hüquqların bölgüsünü tənzimləmək idi. Roma cəmiyyətində siyahıyaalma nəticələri vətəndaşların hansı sinfə aid olduğunu, hansı hüquqlara malik olduğunu və dövlət qarşısında hansı öhdəlikləri daşdığını müəyyən edirdi [2]. Bu baxımdan, əhalinin siyahıyaalınması sadəcə idarəetmə aləti deyil, eyni zamanda sosial iyerarxiyanın və siyasi nizamın qorunmasına xidmət edən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edirdi.

Qədim dövrdə əhalinin siyahıyaalınması müasir statistik metodlardan kəskin şəkildə fərqlənirdi və əsasən inzibati-müşahidə xarakteri daşıyırdı. Bu proses adətən yazı bilən məmurlar, kahinlər və ya hökmdarın təyin etdiyi yerli idarəçilər vasitəsilə həyata keçirilirdi. Məsələn, Qədim Misir kimi mərkəzləşmiş dövlətlərdə siyahıyaalma ev təsərrüfatı prinsipi üzrə aparılır, torpaq sahələri, ailə üzvlərinin sayı, mal-qara və istehsal resursları ayrıca qeyd olunurdu. Məlumatlar papirus üzərində və ya daş kitabələrdə saxlanılırdı. Metod baxımından bu siyahıyaalma daha çox sayım və qeydiyyatın kombinasiyasına əsaslanırdı: məmurlar yaşayış məntəqələrini gəzərək evlərdən birbaşa məlumat toplayır, bəzi hallarda isə icma başçıları vasitəsilə ümumiləşdirilmiş göstəricilər əldə edilirdi. Bu üsullar qeyri-bərabər idi, çünki ucqar ərazilər, köçəri qruplar və sosial baxımdan marginal təbəqələr çox vaxt ya natamam, ya da ümumiyyətlə qeydə alınmırdı [5]. Buna baxmayaraq, qədim siyahıyaalmalar tamamilə təsadüfi və plansız deyildi; müəyyən dərəcədə sistemlilik mövcud idi, xüsusilə də dövlət idarəçiliyi inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə. Roma İmperiyası nümunəsində siyahıyaalma dövrü xarakter daşıyır, müəyyən vaxt intervalları ilə təkrarlanır və hüquqi çərçivəyə salınırdı. Romada “*census*” xüsusi səlahiyyətli məmurlar olan senzorlar tərəfindən aparılırdı və standartlaşdırılmış kateqoriyalar mövcud idi: vətəndaşlıq statusu, mülkiyyət həcmi, ailə strukturu və hərbi xidmətə yararlılıq [1]. Lakin bu sistemlilik müasir anlamda obyektivlik və tamliq demək deyildi; siyahıyaalma birbaşa dövlət maraqlarına tabe idi və əsas diqqət vergi verən, hərbi potensial daşıyan və siyasi hüquqlara malik olan əhali qruplarına yönəlirdi. Qadınlar, qullar və qeyri-vətəndaşlar çox vaxt ya ayrıca kateqoriyalarda, ya da dolaylı şəkildə qeyd olunurdu. Buna görə də qədim dövr siyahıyaalmaları metod baxımından nisbətən ardıcıl olsa da, məzmun etibarilə seçici, normativ və güclü şəkildə siyasi-iqtisadi məqsədlərlə şərtlənmiş bir xarakter daşıyırdı.

Orta əsrlərdə əhalinin siyahıyaalınması qədim dövrlə müqayisədə daha parçalanmış və qeyri-vahid xarakter daşıyırdı, çünki mərkəzləşmiş dövlət strukturları zəifləyir, feodal münasibətlər ön plana çıxırdı. Buna baxmayaraq, siyahıyaalma praktikası tamamilə yox olmamış, əsasən torpaq mülkiyyəti, vergi və hərbi öhdəliklər kontekstində davam etmişdir. XI əsrdə İngiltərə ərazisində tərtib edilmiş “*Domesday Book*” bu baxımdan ən məşhur nümunələrdən biridir. Bu siyahıyaalma birbaşa əhalinin sayını müəyyənləşdirməkdən çox, torpaq sahiblərini, torpaqdan istifadə formasını, kənd təsərrüfatı resurslarını və vergi potensialını qeydiyyata almağa yönəlmişdi. Hər bir yaşayış məntəqəsi üzrə kəndlərin torpağa sahib olduğu, nə qədər əkin sahəsinin mövcud olduğu, neçə kəndli və asılı təbəqənin yaşadığı detallı şəkildə sənədləşdirilirdi [11]. Bu isə əhalinin siyahıyaalınmasının artıq sırf demoqrafik deyil, feodal iqtisadiyyatın idarə olunmasına xidmət edən inzibati mexanizmə çevrildiyini göstərir.

Oxşar proseslər Orta əsrlərin müxtəlif mərhələlərində başqa regionlarda da müşahidə olunur. Bizans İmperiyası ərazisində əhali və torpaq qeydiyyatı əsasən vergi və hərbi sistemlə sıx bağlı idi; kənd icmaları və torpaq sahələri “praktika” və “kadastr” tipli siyahılar vasitəsilə izlənilirdi. Eyni zamanda, Orta əsr İslam dünyasında, xüsusilə xilafətlərin idarə etdiyi ərazilərdə əhali siyahıyaalınması daha çox vergiödəyən müsəlman və qeyri-müsəlman əhalinin (cizyə və xərac kontekstində) müəyyənləşdirilməsinə xidmət edirdi [9]. Şərqi Asiyada, o cümlədən Çin imperiyalarında isə siyahıyaalma nisbətən daha davamlı və sistemli idi; ev təsərrüfatları üzrə aparılan qeydiyyat həm vergi, həm də məcburi əmək və hərbi xidmət üçün əsas baza rolunu oynayır. Bununla belə, Orta əsrlərdə aparılan bütün bu siyahıyaalmalar müasir mənada ümumi və bərabər əhali sayımı deyildi. Onlar əsasən dövlətin və ya feodal hakimiyyətin maraqlarına uyğun olaraq seçici şəkildə aparılır, sosial strukturun yalnız iqtisadi

və hüquqi baxımdan “əhəmiyyətli” hissələrini əhatə edirdi. Bu səbəbdən Orta əsr siyahıyaalınması daha çox idarəetmə və nəzarət aləti kimi çıxış edir, cəmiyyətin bütöv demoqrafik mənzərəsini yaratmaq iddiası daşıyırdı.

İntibah dövründə əhalinin siyahıyaalınması orta əsr praktikasından tədricən uzaqlaşaraq daha rəşional və dünyəvi idarəetmə məntiqinə uyğunlaşmağa başladı. Bu mərhələdə siyahıyaalma artıq yalnız feodal öhdəlikləri ilə deyil, şəhər idarəçiliyi, iqtisadi planlaşdırma və ictimai nizamın qorunması ilə əlaqələndirilirdi. Xüsusilə İtaliya şəhər-dövlətlərində, məsələn Florensiya və Venesiyada əhali və ev təsərrüfatları haqqında müntəzəm qeydiyyatlar aparılırdı. Bu siyahılar vergi tutumunun müəyyənləşdirilməsi, şəhər müdafiəsinin təşkili və ictimai asayişin təmin edilməsi üçün istifadə olunurdu. Eyni zamanda Katolik Kilsəsi də bu dövrdə mühüm rol oynayırdı: kilsə reyestrləri vasitəsilə vəftiz, nikah və dəfn məlumatları sistemli şəkildə toplanırdı ki, bu da faktiki olaraq proto-demoqrafik məlumat bazası yaradırdı [10]. Beləliklə, intibah dövründə siyahıyaalma hələ tam dövlət miqyaslı olmasa da, müasir statistikanın intellektual və inzibati əsaslarını formalaşdırmağa başlayırdı.

Yeni dövrdə, xüsusilə XVII–XVIII əsrlərdə isə mərkəzləşmiş milli dövlətlərin formalaşması ilə əhalinin siyahıyaalınması daha geniş miqyas və institusional xarakter qazandı. Bu mərhələdə siyahıyaalma dövlətin suverenlik alətlərindən birinə çevrildi və əhali artıq idarə olunmalı bir resurs kimi qəbul edilirdi. İsveç bu sahədə öncül nümunələrdən biri hesab olunur: XVII əsrin ortalarından etibarən kilsə reyestrləri dövlət nəzarətinə alınmış və əhali haqqında müntəzəm, müqayisəolunan məlumatlar toplanmağa başlanmışdır. Oxşar proseslər Fransa və Prussiyada da müşahidə edilirdi; burada siyahıyaalma vergi islahatları, hərbi çağırış sistemləri və inzibati bölgülərin optimallaşdırılması məqsədləri ilə aparılırdı. Bu dövrdə “siyasi aritmetika” adlanan yanaşma formalaşmış, əhali rəqəmləri dövlət gücünün ölçülə bilən göstəricisi kimi dəyərləndirilmişdir [7].

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində isə müasir mənada ümumi əhali siyahıyaalmasına keçid baş verdi. Bu mərhələdə siyahıyaalma artıq selektiv deyil, bütün əhalini əhatə etməyi hədəfləyən, hüquqi və metodoloji çərçivəyə malik bir dövlət fəaliyyəti kimi təşkil olunurdu. ABŞ 1790-cı ildə Konstitusiyaya əsaslanan ilk ümummilli əhali siyahıyaalmasını həyata keçirdi və bu siyahıyaalma siyasi təmsilçilik, vergi bölgüsü və federal idarəetmənin təşkili ilə birbaşa əlaqələndirildi. Eyni zamanda Böyük Britaniya və Fransa kimi Avropa dövlətləri də XIX əsrdə müntəzəm siyahıyaalma praktikasını institusional normaya çevirdilər. Bu mərhələdə əhalinin siyahıyaalınması artıq sadəcə idarəetmə ehtiyacından doğan bir mexanizm deyil, cəmiyyətin sosial strukturunu anlamağa yönəlmiş elmi-statistik fəaliyyət kimi qəbul olunmağa başladı və müasir demoqrafiya elminin əsas dayaqlarından birinə çevrildi.

XX əsrdə əhalinin siyahıyaalınmasına yanaşma mahiyyət etibarilə köklü şəkildə dəyişdi və bu proses tədricən inzibati nəzarət alətindən elmi-statistik və sosial planlaşdırma mexanizminə çevrildi. Əgər əvvəlki dövrlərdə siyahıyaalma əsasən vergi, hərbi çağırış və idarəetmə məqsədlərinə xidmət edirdisə, XX əsrdə sosial dövlət anlayışının formalaşması ilə əhali məlumatları rifah siyasətinin, sosial bərabərliyin və inkişaf strategiyalarının əsas empirik bazasına çevrildi. Bu dövrdə siyahıyaalma artıq sadəcə “neçə nəfər var?” sualına cavab vermirdi; əhalinin yaşayış şəraiti, təhsil səviyyəsi, məşğulluq strukturu, ailə formaları, miqrasiya təcrübələri və sosial hərəkətilik kimi çoxölçülü göstəriciləri əhatə etməyə başladı. Beləliklə, əhali siyahıyaalması cəmiyyətin strukturunu “oxumaq” üçün istifadə olunan sistemli sosial bilik mənbəyi statusu qazandı.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən siyahıyaalmanın metodoloji əsasları da standartlaşdırılmağa başladı. Xüsusilə beynəlxalq səviyyədə müqayisə edilə bilən məlumatlara ehtiyac yarandıqca, anlayışların, kateqoriyaların və ölçmə vahidlərinin eyniləşdirilməsi gündəmə gəldi. Bu prosesdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı mühüm rol oynadı; təşkilat XX əsrin ortalarından etibarən əhali və mənzil siyahıyaalmaları üçün metodoloji tövsiyələr hazırladı. Bu tövsiyələr siyahıyaalmanın dövriliyini (adətən 10 ildən bir), referens tarix prinsipini, məxfilik qaydalarını və əsas dəyişənlərin siyahısını müəyyənləşdirdi [12]. Bunun nəticəsində siyahıyaalma təkcə milli ehtiyaclara cavab verən fəaliyyət deyil, qlobal statistik sistemin bir hissəsinə çevrildi və demoqrafik məlumatlar beynəlxalq inkişaf göstəricilərinin əsas komponenti oldu.

XX əsrdə ortaya çıxan mühüm yeniliklərdən biri də klassik “tam sayım” yanaşmasının tədricən alternativ metodlarla tamamlanması oldu. Əhali artımı və urbanizasiyanın sürətlənməsi bütün əhalini

eyni anda saymağın həm maliyyə, həm də təşkilati baxımdan çətinliyini artırdı [3]. Bu kontekstdə seçmə müşahidə (*sample survey*) metodu inkişaf etdi və siyahıyaalma nəticələrini dərinləşdirmək üçün istifadə olunmağa başladı. Tam siyahıyaalma əsas struktur göstəricilərini təqdim edir, seçmə sorğular isə daha detallı sosial və iqtisadi məlumatlar toplamaq imkanı yaradırdı. Bundan əlavə, inzibati reyestrlərə əsaslanan yanaşmalar kimi əhalinin vergi, sosial təminat, qeydiyyat və təhsil sistemləri vasitəsilə izlənilməsi bəzi ölkələrdə siyahıyaalmanın alternativini və ya tamamlayıcısı kimi tətbiq edilməyə başladı.

Texnoloji inkişaf da XX əsrdə siyahıyaalma metodlarının transformasiyasında həlledici rol oynadı. Əsrin ortalarından etibarən məlumatların mexaniki və sonradan elektron emalı siyahıyaalma prosesini həm sürətləndirdi, həm də məlumatların dəqiqliyini artırdı. Kompüterlərin tətbiqi böyük həcmli məlumatların emalını mümkün etdi, statistik səhvlərin azaldılmasına və mürəkkəb dəyişənlər arasında əlaqələrin qurulmasına şərait yaratdı. Eyni zamanda coğrafi informasiya sistemləri (GIS) və xəritələşdirmə metodları siyahıyaalma məlumatlarının məkan üzrə təhlilinə imkan verdi. Bu, sosial bərabərsizliklərin, regional inkişaf fərqlərinin və urban-rural bölgünün daha dəqiq şəkildə öyrənilməsinə yol açdı.

Müasir dövrdə əhalinin siyahıyaalınmasının mövcud vəziyyəti: yeni yanaşma. XX əsrin sonuna doğru əhalinin siyahıyaalınmasına yanaşma normativ və etik baxımdan da yenidən formalaşdı. Fərdi məlumatların qorunması, könüllü iştirak prinsipi və etnik, dini və dil göstəricilərinin toplanmasında həssaslıq əsas müzakirə mövzularına çevrildi. Siahıyaalma artıq sadəcə dövlətin “sayma” aktı kimi deyil, vətəndaş-dövlət münasibətlərinin bir elementi kimi dərk olunmağa başladı. Bu mərhələdə siyahıyaalma cəmiyyətin özünü necə təsvir etdiyini, hansı identiklikləri rəsmi şəkildə tanıdığını və sosial reallığı hansı kateqoriyalarla ölçdüyünü əks etdirən institusional praktika kimi formalaşdı.

XXI əsrdə əhalinin siyahıyaalınması köklü şəkildə rəqəmsallaşmış və klassik “qapı-qapı sayım” modelindən uzaqlaşmağa başlamışdır. Bu dövrdə əsas tendensiya siyahıyaalmanın texnoloji infrastruktur üzərində qurulmasıdır: onlayn sorğu formaları, elektron anketlər, planşet və mobil cihazlar vasitəsilə məlumat toplanması bir çox ölkədə standart praktikaya çevrilmişdir. Rəqəmsallaşma həm məlumat toplama prosesini sürətləndirir, həm də səhvlərin, təkrarların və məlumat itkisinin qarşısını almağa imkan verir. Eyni zamanda, XXI əsrdə siyahıyaalma daha çox “real vaxta yaxın” məlumat istehsalına yönəlmişdir; yəni dövlətlər təkcə on ildə bir dəfə aparılan böyük sayımla kifayətlənmir, əhali haqqında məlumatları daimi olaraq yeniləməyə çalışırlar. Bu, sürətli urbanizasiya, intensiv miqrasiya və sosial strukturdakı çevik dəyişikliklər fonunda əhalini statik deyil, dinamik bir proses kimi anlama ehtiyacından irəli gəlir.

Bu mərhələdə ortaya çıxan ən mühüm yanaşmalardan biri reyestr əsaslı siyahıyaalma modelidir. Xüsusilə Skandinaviya ölkələrində əhali haqqında məlumatlar ayrıca siyahıyaalma kampaniyası olmadan, mövcud inzibati reyestrlər (əhali qeydiyyatı, vergi bazaları, sosial təminat, təhsil və səhiyyə sistemləri) üzərindən integrasiya edilərək formalaşdırılır. Bu yanaşma siyahıyaalmanın maliyyətinə kəskin şəkildə azaldır və məlumatların daha tez-tez yenilənməsinə şərait yaradır. Paralel olaraq, klassik tam sayım modeli ilə seçmə sorğuların və inzibati məlumatların birləşdirildiyi hibrid modellər geniş yayılmağa başlamışdır. Bu modellərdə əsas demoqrafik göstəricilər reyestrdən əldə edilir, sosial və mədəni göstəricilər isə xüsusi sorğular vasitəsilə tamamlanır. Bu, həm də siyahıyaalmanın elmi keyfiyyətini artıraraq onu sosial tədqiqatlarla daha sıx əlaqələndirir.

Müasir dövrdə məlumatların məxfiliyi, fərdi identikliklərin qorunması və dövlətin “həddən artıq məlumat toplayan aktor”a çevrilməsinin qarşısının alınması əsas müzakirə mövzularındandır. Bu kontekstdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər beynəlxalq qurumlar siyahıyaalma məlumatlarının anonimləşdirilməsi, könüllülük prinsipi və həssas kateqoriyalar üzrə (etnik mənsubiyyət, dini baxışlar, dil, miqrasiya statusu və s.) məlumat toplanmasında ehtiyatlı yanaşmalar tövsiyə edirlər [12]. Bu da öz növbəsində siyahıyaalmanı müasir dövlətin cəmiyyəti necə gördüyünü və ölçdüyünü göstərən ən vacib bilik mexanizmlərindən birinə çevirir.

Əhalinin müasir formada siyahıyaalınması əlverişli demoqrafik şəraitin formalaşdırılmasında dolayı deyil, birbaşa strukturlaşdırıcı rol oynayır, çünki demoqrafik siyasət intuitiv deyil, məlumat əsaslı qərarlar tələb edir. Doğum səviyyəsi, ölüm göstəriciləri, yaş strukturu, miqrasiya balansı və ailə formaları kimi əsas demoqrafik dəyişənlər yalnız sistemli və davamlı məlumat istehsalı sayəsində düzgün oxuna bilər. Siahıyaalma bu mənada dövlətə “harada problem var?” sualından əvvəl “problem

hansı ölçüdədir və kimləri əhatə edir?" sualına cavab verir. Əlverişli demoqrafik şərait dedikdə yalnız əhali artımı deyil, eyni zamanda yaşlanmanın idarə olunması, aktiv əmək qabiliyyətli əhəlinin qorunması, regional demoqrafik balans və nəsillərarası davamlılıq nəzərdə tutulur. Bütün bu komponentlər isə dəqiq və təkrarlanan siyahıyaalma məlumatları olmadan planlaşdırıla bilməz.

Birinci empirik nümunə kimi İsveç göstərilə bilər. İsveçdə reyestr əsaslı əhali siyahıyaalması nəticəsində yaş strukturu, qadınların doğum davranışları və miqrant ailələrin demoqrafik profili yüksək dəqiqliklə izlənilir. Bu da öz növbəsində əhəlinin yaş strukturu, ailə tipləri, qadınların reproduktiv davranışları və miqrant ailələrin sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərini son dərəcə detallı və davamlı şəkildə izləməyə imkan verir. Bu sistem klassik onillik siyahıyaalmalardan fərqli olaraq, əhalini statik deyil, dinamik bir proses kimi müşahidə etməyə şərait yaradır; yəni fərdin həyat trayektoriyası zaman içində izlənilir. Məsələn, hansı yaş qruplarında doğumların azaldığı, ana olma yaşının necə dəyişdiyi, miqrant qadınlarla yerli qadınlar arasında doğum davranışlarının hansı nöqtələrdə fərqləndiyi konkret empirik göstəricilər əsasında ortaya qoyulur. Eyni zamanda məşğulluq reyestri ilə əhali məlumatlarının inteqrasiyası qadınların əmək bazarına daxilolma vaxtı ilə ana olma qərarları arasındakı əlaqəni ölçməyə imkan verir. Bu səviyyədə detallı məlumat istehsalı dövlətə demoqrafik prosesləri ümumi tendensiyalar şəklində deyil, sosial qruplar, regionlar və həyat mərhələləri üzrə oxumaq imkanı verir. Məhz bu empirik əsas üzərində İsveç dövləti uşaq baxımı xidmətlərini, valideyn məzuniyyəti sistemini və qadın məşğulluğunu bir-birindən ayrı sahələr kimi deyil, vahid demoqrafik strategiyanın komponentləri kimi formalaşdırmışdır. Siyahıyaalma və reyestr məlumatları göstərirdi ki, qadınların əmək bazarından uzun müddət kənarda qalması doğum qərarlarını gecikdirir və ikinci və üçüncü uşaq ehtimalını azaldır. Buna cavab olaraq dövlət həm qadınlar, həm də kişilər üçün çevik və uzunmüddətli valideyn məzuniyyəti mexanizmləri tətbiq etmiş, eyni zamanda yüksək keyfiyyətli və əlçatan uşaq baxımı infrastrukturunu genişləndirmişdir. Nəticədə qadınlar üçün ana olmaqla peşəkar karyera arasında kəskin seçim dilemması zəiflədilmişdir. Bu siyasətin effektivliyi reyestr məlumatları vasitəsilə davamlı şəkildə monitorinq olunur və potensial risklər (məsələn, müəyyən sosial qruplarda və ya miqrant ailələrdə doğum səviyyəsinin sürətlə enməsi) erkən mərhələdə aşkar edilərək hədəfli müdaxilələrlə qarşılır. Bu baxımdan, İsveç nümunəsi göstərir ki, əhali siyahıyaalması sadəcə vəziyyəti təsvir edən statistika deyil, demoqrafik riskləri qabaqcadan görməyə və preventiv sosial siyasət qurmağa imkan verən strateji idarəetmə alətidir.

İkinci mühüm nümunə Cənubi Koreya kontekstində müşahidə olunur. Cənubi Koreyada XX əsrin sonundan etibarən aparılan yüksək keyfiyyətli siyahıyaalma və seçmə sorğular doğum səviyyəsinin kəskin enişini çox erkən mərhələdə üzə çıxarmışdı. Siyahıyaalma nəticələri göstərirdi ki, doğum səviyyəsindəki kəskin eniş cəmiyyətin bütün təbəqələrinə eyni dərəcədə aid deyil, əksinə əsasən böyük şəhərlərdə yaşayan, ali təhsilli, əmək bazarında aktiv iştirak edən qadınlar arasında cəmləşir; yəni problem mədəni "uşaq istəməmək"dən çox struktur məhdudiyyətlərlə bağlıdır. Məlumatlar qadınların orta ana olma yaşının sürətlə yüksəldiyini, evlilik yaşının gecikdiyini, mənzil xərclərinin ailə qurma qərarlarını təxirə saldığını və uzun iş saatlarının uşaq sahibi olma ehtimalını kəskin şəkildə azaltmışını açıq şəkildə ortaya qoyurdu. Bu empirik xəritə dövlətə əvvəlki mərhələdə tətbiq edilən, bütün əhaliyə eyni anda yönəlmiş simvolik maliyyə təşviqlərinin niyə nəticə vermədiyini göstərdi və siyasətin istiqamətinin dəyişdirilməsini zəruri etmişdir. Nəticədə, dövlət klassik "ümumi doğum təşviqi" yanaşmasından imtina edərək, şəhərli və yüksək təhsilli qadınların konkret struktur problemlərini hədəfləyən siyasətə keçdi: gənc ailələr üçün mənzil dəstəyi proqramları genişləndirildi, uşaq baxımı xidmətlərinin əlçatanlığı artırıldı, iş yerlərində çevik iş rejimləri və valideyn məzuniyyəti mexanizmləri normativ səviyyədə təşviq edildi. Bu siyasətin təsiri siyahıyaalma və sorğu məlumatları vasitəsilə davamlı monitorinq olunduğu üçün hansı tədbirlərin real davranış dəyişiklikləri yaratdığı, hansılarının isə formal qaldığı aydın şəkildə izlənə bildi. Hərçənd bu müdaxilələr doğum böhranını tam həll etməyib və Cənubi Koreya hələ də dünyada ən aşağı doğum göstəricilərindən birinə malikdir, lakin dövlətin problemi düzgün oxuması və resursları ümumi yox, konkret risk qruplarına yönəltməsi məhz siyahıyaalma məlumatlarının verdiyi detallı demoqrafik xəritə sayəsində mümkün olmuşdur [8].

Digər empirik nümunə kimi Fransa göstərilə bilər. Fransada əhali siyahıyaalması və daimi demoqrafik müşahidə sistemi ailə strukturlarındakı dəyişiklikləri (nikahsız birliklər, tək valideynli ailələr, çoxuşaqly ailələrin sosial profili) detallı şəkildə ortaya qoymuşdur. Əhali siyahıyaalması və onu

tamamlayan daimi demoqrafik müşahidə mexanizmləri ailə strukturlarında baş verən transformasiyaları uzunmüddətli və çoxölçülü şəkildə izləməyə imkan vermişdir və bu proses klassik ailə anlayışının cəmiyyətdə artıq dominant model olmadığını empirik olaraq sübut etmişdir. Siyahıyaalma məlumatları nikahsız birliklərin geniş yayıldığını, tək valideynli ailələrin sosial-iqtisadi risklərə daha açıq olduğunu, eyni zamanda çoxuşaqlı ailələrin müəyyən sosial qruplarda cəmləşdiyini konkret göstəricilər əsasında ortaya qoymuşdur. Bu məlumatlar ailə davranışlarının hüquqi statusdan çox sosial və iqtisadi şəraitlə bağlı olduğunu göstərmiş, “evlilik = ailə sabitliyi” kimi normativ fərziyyələrin reallığı əks etdirmədiyini açıq şəkildə ortaya çıxarmışdır. Dövlət məhz bu empirik oxunuşa əsaslanaraq ailə siyasətini tək tipli model üzərindən qurmaqdan imtina etmiş və müxtəlif ailə formalarını (nikahsız birliklərdə yaşayan cütlükləri, tək valideynləri, yenidən qurulmuş ailələri və çoxuşaqlı ailələri) eyni hüquqi və sosial cərcivədə dəstəkləyən çevik mexanizmlər formalaşdırmışdır. Məsələn, ailə müavinətləri nikah statusuna deyil, uşağın mövcudluğuna əsaslandırılmış, uşaq baxımı xidmətləri ailə tipindən asılı olmayaraq əlçatan edilmiş, vergi güzəştləri və sosial transferlər ailənin real ehtiyaclarına uyğun differensiallaşdırılmışdır. Bu siyasətin effektivliyi siyahıyaalma və davamlı müşahidə məlumatları vasitəsilə monitorinq olunduğu üçün dövlət hansı ailə formalarının daha çox demoqrafik davamlılıq yaratdığını, hansılarının isə əlavə sosial risklər daşdığını konkret olaraq görə bilmişdir. Nəticədə Fransa Avropada doğum səviyyəsini nisbətən yüksək saxlayan azsaylı ölkələrdən birinə çevrilmişdir və bu göstərici mədəni “uşaqsevərlik”lə deyil, ailə davranışlarının empirik reallığına uyğun qurulmuş sosial siyasətlə izah olunur. Yəni əlverişli demoqrafik şərait normativ ailə ideallarının dövlət tərəfindən zorla təşviqi ilə deyil, siyahıyaalmanın verdiyi real sosial mənzərənin düzgün oxunması və bu oxunuş əsasında çevik, inklüziv və məlumat əsaslı ailə siyasətinin qurulması ilə təmin olunur.

Əlavə olaraq, postsovet məkanında fərqlənən Estoniya təcrübəsini qeyd etmək olar. Estoniyada rəqəmsal reyestrlərə əsaslanan siyahıyaalma miqrasiya axınlarını, ölkəni tərk edən gənc əhalini və geri dönüş tendensiyalarını dəqiq izləməyə imkan vermişdir. Bu ölkədə rəqəmsal reyestrlərə əsaslanan əhali siyahıyaalması miqrasiya proseslərini klassik statistik müşahidədən fərqli olaraq davamlı və fərd səviyyəsində izləməyə imkan vermişdir və bu, ölkənin demoqrafik risklərini erkən mərhələdə aşkar etməsində həlledici rol oynamışdır. Rəqəmsal əhali, təhsil, vergi və əmək bazarı reyestrlərinin inteqrasiyası nəticəsində dövlət hansı yaş qruplarının ölkəni tərk etdiyini, miqrasiyanın əsasən hansı təhsil və peşə kateqoriyalarında cəmləşdiyini, gənclərin nə vaxt və hansı mərhələdə geri dönmək ehtimalının yarandığını konkret empirik göstəricilər əsasında görə bilmişdir. Məlumatlar açıq şəkildə göstərirdi ki, problem ümumi miqrasiya deyil, əsasən ali təhsilli gənclərin və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin uzunmüddətli xaricə çıxışı ilə bağlıdır və bu proses davam edərsə əmək bazarında struktur boşluqlar yaranacaqdır. Bu demoqrafik xəritə əsasında Estoniya dövləti diasporu passiv “itirilmiş əhali” kimi deyil, potensial geri dönüş və bilik transferi mənbəyi kimi dəyərləndirən siyasət formalaşdırmışdır: xaricdə yaşayan estoniyalılar üçün geri dönüş proqramları, vergi və sosial təminat güzəştləri, ailə ilə qayıdanlar üçün uşaq baxımı və təhsil imkanlarının tanınması kimi mexanizmlər tətbiq edilmişdir. Eyni zamanda rəqəmsal dövlət infrastrukturunu vasitəsilə ölkədən kənarda yaşayan şəxslərin Estoniya ilə iqtisadi və institusional əlaqəsini qoruyan modellər olan məsafədən işləmə, elektron rezidentlik və startap ekosisteminə çıxış inkişaf etdirilmişdir. Paralel olaraq, siyahıyaalma və reyestr məlumatları yüksək ixtisaslı xarici mütəxəssislərin hansı sahələrdə çatışmadığını göstərdiyi üçün miqrasiya siyasəti ümumi deyil, selektiv və əmək bazarı yönümlü şəkildə qurulmuşdur. Nəticədə, Estoniya əhali itkisini tam dayandıra bilməsə də, onun ən destruktiv təsirlərini yumşalda bilmiş, gənc və aktiv əmək qabiliyyətli əhalinin müəyyən hissəsini geri qaytarmaqla və yeni ixtisaslı miqrantları cəlb etməklə demoqrafik kollaps riskini idarəolunan səviyyəyə endirmişdir. Buradan görürük ki, rəqəmsal reyestrlərə əsaslanan siyahıyaalma miqrasiyanı sadəcə statistika kimi deyil, strateji planlaşdırma obyektinə kimi oxumağa imkan verir və əlverişli demoqrafik şəraitin qorunmasında preventiv, hədəfli və çevik dövlət siyasətinin əsas empirik dayacağına çevrilir.

Nəticə. Tədqiqatımız əsasında deyə bilərik ki, müasir siyahıyaalma sistemləri əlverişli demoqrafik şəraitin yaradılmasının deyil, onun elmi əsaslarla idarə olunmasının əsas şərtidir. Demoqrafiya öz-özünə yaxşı və ya pis istiqamətə getmir; onu düzgün oxuyan və vaxtında müdaxilə edən dövlətlər demoqrafik riskləri yumşalda bilir. Siyahıyaalma bu mənada sadəcə statistik tədbir deyil, strateji sosial

idarəetmə mexanizmidir. Empirik nümunələr açıq şəkildə göstərir ki, siyahıyaalma nə qədər dəqiq, davamlı və integrativedirsə, demoqrafik siyasət də bir o qədər hədəfli, effektiv və real olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Adamich, T. The Sum of the People: How the Census has Shaped Nations, from the Ancient World to the Modern Age. GODORT, Vol 48, No 3 (2020), 10-12.
2. Bagnal, R. S. The Beginnings of the Roman Census in Egypt. 1991. URL: <https://grbs.library.duke.edu/index.php/grbs/article/download/3811/5657/15553> [04.01.2026].
3. Census. Encyclopedia Britannica. Nov. 26, 2025. URL: <https://www.britannica.com/science/census> [25.12.2025].
4. Census-taking in the ancient world. Office for National Statistics. 18 January 2016. URL: <https://www.ons.gov.uk/census/2011census/howourcensusworks/aboutcensuses/censushistory/censustakingintheancientworld> [04.01.2026].
5. Champkin, J. Ancient censuses. Great moments in statistics. Significance, December 2013, 21-28.
6. Christopher, A. J. The debate on the future of the population census: Relevance for South Africa? Development Southern Africa, 2016, 33(5), 600-612.
7. Hoppit, J. Political Arithmetic in Eighteenth-Century England. The Economic History Review, 1996, 49(3), 516-540.
8. Lee, B. S., Klein, J., Wohar, M., & Kim, S. Factors delaying marriage in Korea: an analysis of the Korean population census data for 1990–2010. Asian Population Studies, 2021, 17(1), 71-93.
9. Muchsin, M. A., & Manan, A. Historical development of tax during the early Islamic period: Jizyah and kharaj. Journal of Al-Tamaddun, 2019, 14(2), 1-7.
10. Poos, L. R. The Historical Demography of Renaissance Europe: Recent Research and Current Issues. Renaissance Quarterly, 1989, 42(4), 794-811.
11. The Domesday Book. BBC History. 2014. URL: https://www.bbc.co.uk/history/british/normans/doomsday_01.shtml [07.01.2026].
12. United Nations. Population census methods. Lake Success, New York, November 1949. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3926569?v=pdf> [18.01.2026].
13. United Nations. Population census methods. Lake Success, New York, November 1949. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3926569?v=pdf> [15.01.2026].
14. Zhang, Q., He, C., & Liu, Z. Studying urban development and change in the contiguous United States using two scaled measures derived from nighttime lights data and population census. GIScience & Remote Sensing, 2014, 51(1), 63–82.

УЛЬВИЯ ХАГВЕРДИ

*Доцент кафедры Политологии и политического управления
Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республик,
доктор философии по политическим наукам*

ПРОБЛЕМА ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

В исследовании перепись населения рассматривается как механизм системного, надежно-го и сопоставимого производства знаний государства о населении и обобщается ее роль в формировании и управлении благоприятной демографической ситуацией в теоретической и эмпирической плоскостях. В статье перепись представлена не только как процесс определения численности населения, но и как регистрация основных социально-демографических параметров (возрастно-половой структуры, семейного положения, показателей образования и занятости, профессионального состава, языковых компетенций, форм расселения и миграционного статуса) на основе установленных методологических принципов. В заключение доказывается,

что перепись населения не является механизмом, автоматически создающим благоприятную демографическую среду, а представляет собой стратегический инструмент социального управления, позволяющий научно обоснованно интерпретировать, прогнозировать и регулировать демографические процессы.

Ключевые слова: перепись населения, демографическая политика, социальная статистика, регистро-ориентированный подход, демографические риски.

ULVIYYA HAGVERDI

*Department of Political Science and Political Administration,
the Academy of Public Administration under the President of Azerbaijan Republic,
PhD in Political Science, Associate professor*

THE PROBLEM OF POPULATION CENSUS: HISTORY AND MODERNITY

The study examines population census as a mechanism for the systematic, reliable, and comparable production of state knowledge about the population and synthesizes its role in shaping and managing a favorable demographic environment from both theoretical and empirical perspectives. The article conceptualizes the census not merely as the determination of population size but as the registration of key socio-demographic parameters - such as age-sex structure, marital status, education and employment indicators, occupational composition, language competencies, settlement patterns, and migration status - based on established methodological principles. Ultimately, the article argues that population census is not a mechanism that automatically creates favorable demographic conditions, but rather a strategic instrument of social governance that enables scientifically grounded interpretation, forecasting, and management of demographic processes.

Keywords: population census, demographic policy, social statistics, register-based approach, demographic risks.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29 yanvar 2026-cı il.

Rəyçilər: s.e.f.d. Fəridə Əlirzəyeva, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

ƏSMƏD MUXTAROVA

tarix elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

asmadmukhtarova@bsu.edu.az

QABİL ƏLİYEV

tarix elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti,

Azərbaycan Universiteti,

<https://orcid.org/0000-0002-2372-5907>

qabilalioglu1956@gmail.com

TARIXİMİZİN GÖRKƏMLİ TƏDQİQATÇISI

(Akademik İsmayıl Hacıyevin 75 illik yubileyi münasibətilə)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/112/273-275>

Respublika səviyyəsində 75 illik yubileyi geniş miqyasda qeyd edilən Vətən tarixinin fədakar tədqiqatçısı və təbliğçisi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin sədri, Əməkdar elm xadimi, akademik İsmayıl Hacıyev 1951-ci il yanvarın 21-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Culfa rayonunun Xanəgah kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur. Culfa rayonunun Göydərə kənd orta məktəbini bitirmiş, 1970-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun “Tarix” ixtisası üzrə I kursuna qəbul olunmuş, 4 il sonra həmin ali məktəbi fərqlənmə diplomu ilə başa vurmuşdur.

Əmək fəaliyyətinə Culfa rayonunun Xoşkeşin kənd məktəbində tarix müəllimi kimi başlamış, 1978-ci ildə isə Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Naxçıvan Dövlət Universiteti) işləməyə keçmişdir. Bu ali məktəbdə 1990-1996-cı illərdə Tarix-filologiya fakül-

təsində dekan müavini, 1996-1997-ci illərdə elmi işlər üzrə prorektor, 1997-2003-cü illərdə tədris işlər üzrə prorektor vəzifələrində çalışmışdır.

İsmayıl müəllimin ilk ciddi tədqiqatı “Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi və mədəni həyatında qadınların iştirakı (1941-1945-ci illər)” mövzusunda dissertasiya işidir. O, bu əsərini uğurla müdafiə edərək 1992-ci ildə tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsini, 1995-ci ildə isə dosent elmi adını almışdır.

İsmayıl Hacıyev bundan sonra Vətən tarixinin önəmli problemlərinin öyrənilməsi sahəsində araşdırmalarını daha da genişləndirmişdir. O, 1999-cu ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində birdəfəlik təşkil olunmuş Dissertasiya Şurasında “Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Dissertasiya işində Azərbaycanın çoxəsrlik milli dövlətçilik tarixində özünəməxsus yeri və rolu olan Naxçıvan diyarının ən yeni dövr tarixi ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılmış, Azərbaycan tarixinin bu istiqamətinin mükəmməl, ümumiləşdirilmiş və bütöv elmi mənzərəsi yaradılmışdır.

Dissertasiya Şurasının iclasında iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin üzvləri də İsmayıl müəllimin bu əsərini Naxçıvan Muxtar Respublikasının müasir dövrünün Vətən tarixi kontekstində hərtərəfli araşdırılmasına həsr olunmuş sanballı tədqiqat işi kimi dəyərləndirmişlər. Əsərin müəllifinə elə həmin iclasda tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi diplomu təqdim edilmişdir.

İsmayıl müəllim 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə çıxış etmiş və bir il sonra AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri və AMEA Rəyasət Heyətinin üzvü təyin edilmiş, həmçinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir. O, bu məsul vəzifədə çalışdığı 23 il ərzində Naxçıvan elmi mühitinin formalaşmasında, intellektual ənənələrin qorunub inkişaf etdirilməsində və bütövlükdə Azərbaycan elminin zənginləşməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Akademik İsmayıl Hacıyev elmi düşüncəyə verdiyi dəyər, elmi araşdırmalara yeni başlayan gənc tələbələrinə aşılacağı akademik dürüstlük, milli tarixə sədaqət və intellektual məsuliyyət anlayışı ilə böyük bir alimlər nəslinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Onun yaratdığı elmi məktəb yalnız tariximiz üçün vacib faktiki materialların toplanması ilə kifayətlənmir, həm də həmin faktları dövlətçilik, azərbaycançılıq təfəkkürü baxımından dəyərləndirir, elmi vicdan və milli yaddaşın qorunması fəlsəfəsi ilə diqqətə çatdırmağa çalışır.

İsmayıl Hacıyevin Eldənizlər dövründə Naxçıvan bölgəsi, Çuxursəəd bəylərbəyliyi Naxçıvan mahalı, Naxçıvan xanlığı, çarlıq Rusiyası dövründə Naxçıvan qəzası, Araz-Türk Respublikası, Naxçıvan MSSR və müasir Naxçıvan Muxtar Respublikası haqqında silsilə əsərləri bu qədim diyarın çoxəsrlik tarixi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Naxçıvanda yaşanmış ictimai-siyasi hadisələrin bu cür dərinlən və sistemli şəkildə tədqiq olunması, həm də Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin bütün əsas mərhələlərinin konkret region miqyasında inkişaf proseslərinin izlənməsinə imkan vermişdir. İsmayıl müəllim hər tarixi mərhələyə dair ciddi tədqiqatlar aparmaqla, çox mühüm ştrixlər əlavə etməklə, müraciət etdiyi mövzuları tam yeni forma və məzmunla malik olan fundamental elmi əsərlər şəklində meydana qoymuşdur.

Görkəmli tarixçi alim günümüze qədər 58 adda kitab, monoqrafiya, dərs və tədris vəsaiti, 500-ə yaxın elmi məqalə ərsəyə gətirmişdir. Bu zəngin elmi irs milli dövlətçilik tariximizə və Azərbaycan elminə məsuliyyətlə və şərəflə xidmət göstərməyin parlaq nümunəsidir. Akademik İsmayıl Hacıyev bu əsərləri ilə Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin Şəmsəddin Eldənizdən Heydər Əliyevə və İlham Əliyevə qədərki çoxəsrlik və keşməkeşli dövrünün tarixi salnaməsini yaratmağa nail olmuşdur. Onun tədqiqatlarında Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında mühüm xidmətləri olmuş Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Heydərqulu xan Kəngərli, Kalbalı xan Naxçıvanski, Abbasqulu xan Kəngərli, general Ehsan xan Naxçıvanski, Behbud ağa Şahtaxtinski, Məhəmməd xan Təkinski, Mirzə Nəsrullah Əmirov, Əmir bəy Nərimanbəyov, Bəhram xan Naxçıvanski və digər tarixi şəxsiyyətlərin hər birinin xidmətləri həmin tarixi dövrün hadisələri fonunda, real zəmində təhlil olunub qiymətləndirilmişdir. Müəllif bu tarixi şəxsiyyətlərin ömür yoluna elmi qiymət verərkən, onların Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafı və möhkəmləndirilməsi sahəsindəki xidmətlərini əsas meyar kimi

götürmüşdür. Görkəmli tarixi simalar haqqında bəhs etdiyimiz bu araşdırmalar Azərbaycan dövlətçilik tarixinin yeni faktlar və mülahizələrlə daha da zənginləşdirilməsinə töhfə vermişdir.

Akademik İsmayıl Hacıyevin çox mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biri ümummilli lider, dünya şöhrətli siyasətçi Heydər Əliyevin görkəmli dövlət xadimi kimi fəaliyyətinin, Azərbaycanın dövlətçiliyi möhkəmləndirmək uğrunda mübarizəsinin, zəngin siyasi irsinin araşdırılmasıdır. Onun “Heydər Əliyev və milli tarixi yaddaşın bərpası”, “Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə”, “Heydər Əliyev siyasəti: tarix və müasirlik” monoqrafiyaları və ulu öndərə həsr olunmuş çoxsaylı məqalələri Əliyevşünaslığın çox qiymətli nümunələridir. İsmayıl Hacıyevin təqdimatında Heydər Əliyev beşminillik Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində çox müdrik və uzaqgörən dövlət xadimi, siyasi konyukturanı son dərəcə ustalıqla dəyərləndirən, qabaqalayıcı addımlar ataraq ölkəmizi ola biləcək təhlükələrdən, məkrli planlardan xilas edən siyasətçi kimi dəyərləndirilmişdir. Ümummilli liderin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi xilaskarlıq və quruculuq missiyası tarixçi alimin tədqiqatlarında zəngin tarixi faktlar əsasında təhlil edilmişdir.

İsmayıl müəllim Heydər Əliyev fenomenini, onun 1993-cü ildə dağılmaqda olan Azərbaycanı yenidən toparlayıb güclü bir dövlət qurmasını, ölkə daxilindəki hərc-mərcliyin sonuna çıxmasını, bu günkü müstəqilliyimizi təmin edən neft kontraktlarının bağlanması əhəmiyyətini böyük ustalıqla araşdırmışdır. Ulu öndəri, sələflərindən fərqli olaraq, xalqın istəyini, mentalitetini dərinlən bilən, ölkədaxili və xarici gedişləri qabaqcadan anlayan və müstəqilliyimizə aparan yollara doğru qrossmeyster gedişləri edən əvəzedilməz bir şəxsiyyət kimi təqdim etmişdir.

Akademik İsmayıl Hacıyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin XXI əsrin ilk onilliklərində çoxcəhətli fəaliyyətinə də çoxlu sayda əsər və məqalələr həsr etmişdir. Müəllif bu tədqiqatlarında İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə siyasi varislik və müasir çağırışlara adekvat cavab vermək mövqeyindən çıxış etdiyini, Azərbaycanın bu ən yeni tarixi dövrünün çoxəsrlik dövlətçilik tariximizin ən parlaq səhifələrini təşkil etdiyini təkzibedilməz faktlarla təqdim etmişdir. Prezident İlham Əliyevin sarsılmaz siyasi iradəsi və qətiyyətli mübarizəsinin İkinci Qarabağ müharibəsində böyük qələbəyə, son iki yüz ildə ilk dəfə itirilmiş torpaqlarımızın geri alınmasına, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpasına gətirib çıxarmasını təəssübkeş alim-vətəndaş mövqeyindən şərh etmişdir.

İsmayıl müəllimin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfərlərinin hər birinin mühüm tarixi hadisəyə çevrilməsi və regionda böyük quruculuq işlərinə təkan verməsi haqqında tədqiqatları da diqqətəlayiqdir. Müəllif Naxçıvandakı quruculuq işləri haqqında bəhs edərkən, bunu Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə həyata keçirilən nəhəng bərpa və yenidənqurma işləri ilə üzvi şəkildə əlaqədə qələmə almışdır. O, bütün bunları misilsiz və təkrarsız tarixi hadisələr kimi təqdim edir, ölkəmizin gələcəkdə də uğurlu inkişafına xalqımızın böyük inamını əks etdirir.

Respublika miqyasında 75 illik yubileyi geniş şəkildə qeyd olunan akademik İsmayıl Hacıyevi “Tarix və onun problemləri” nəzəri, elmi, metodik jurnalı ilə qırılmaz tellər bağlayır. Görkəmli tarixçi alimin jurnalın səhifələrində Vətən tarixinin aktual problemləri haqqında müntəzəm şəkildə sanballı məqalələri dərc olunmuşdur. Təkcə son 3 ildə “Tarix və onun problemləri” jurnalında işıq üzü görmüş “Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü” (2023-cü il, 2-ci say), “Behbud ağa Şahtaxtinskiyin dövlətçilik və diplomatik fəaliyyəti” (2023-cü il, 4-cü say), “Naxçıvan diyarında hərbi-siyasi vəziyyət və muxtariyyət statusunun əldə edilməsi (1917-1921-ci illər)” (2024-cü il, 1-ci say), “Heydər Əliyev – dünya miqyaslı siyasətçi” (2024-cü il, 2-ci say), “Kameral təsvirlər Kəngərlilər haqqında (XIX əsrin 30-cu illəri)” (2025-ci il, 1-ci say), “Azərbaycanın itirilmiş tarixi əraziləri: Qərbi Zəngəzur və Göyçə mahalı” (2025-ci il, 3-cü say) adlı məqalələr müəllifin elmi araşdırma dairəsinin nə qədər geniş və zəngin olduğunu əyani surətdə göstərir.

“Tarix və onun problemləri” jurnalının Redaksiya heyəti Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin sədri, Əməkdar elm xadimi, akademik İsmayıl Hacıyevi 75 illik yubileyi münasibətilə təbrik edir, ona uzun ömür, möhkəm cansağlığı, tükənməz yaradıcılıq enerjisi, elmimiz, təhsilimiz və dövlətimiz naminə sonrakı fəaliyyətində yeni-yeni uğurlar arzulayır!

**Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər**

- Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı açıq şəkildə, elmi adı və dərəcəsi, işlədiyi müəssisə, həmçinin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildə annotasiya, əlavə digər 2 dildə xülasə verilməlidir. Xülasənin üstündə məqalənin adı mütləq göstərilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununu əks etdirməli, elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
- Məqalələrin mətnləri azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman-14 şrifti ilə, 1,5 intervalla 8-12 səhifə həcmində qəbul edilir (A4 format, səhifənin ölçüləri: yuxarı – 2 mm, aşağı – 2,5 mm, sol – 3 mm, sağ – 1,5 mm).
- Məqalədə UOT indekslər, 3 dildə açar sözlər göstərilməlidir.
- Məqalə Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar göstərilməklə) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Məqalədə elm sahəsinin xarakterinə uyğun olaraq elmi işin yeniliyi, müəllifin gəldiyi nəticə aydın şəkildə verilməlidir.
- Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə, ya da mətndə rast gəlinədiyi ardıcılıqla və [1] və ya [1, s.119] kimi nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbilərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilirərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2 – 10.4.6. tələbləri əsas götürülməlidir.
- Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısı avtomatik nömrələmə ilə yığılmış məqalələr qəbul edilməyəcəklər.
- Məqaləyə mütləq 1 mütəxəssis rəyi (rəyçinin adı (tam şəkildə), elmi dərəcəsi, elmi adı və elmi titulu, iş yeri), məqaləni çapa tövsiyə edən müəssisənin elmi şurasının (kefədranın, şöbənin) iclas protokolundan çıxarış əlavə olunmalıdır.
- Elmi jurnallarda “*əvvəli ötən sayımızda*”, “*ardı növbəti nömrədə*” adı altında seriya məqalələrin dərs olunmasına icazə verilmir.
- Texniki baxımdan düzgün tərtib edilməyən, həmçinin plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr çap olunmayacaq.

Redaksiya ilə əlaqə:

TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Требования к оформлению научных публикаций

- В статье должны быть указаны место работы и адрес, электронный адрес автора (авторов).
- Статьи могут быть опубликованы на Азербайджанском, турецком, русском и английском языках. Резюме статьи должно быть на двух языках, помимо языка написания статьи. Оба резюме должны быть одинаковыми и отображать содержание статьи. В резюме должны быть показаны научный результат, научная новизна, практическая ценность и др. Резюме должно быть научно и грамматически отредактировано. В резюме должны быть полностью указаны название статьи, имя автора (авторов).
- Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman, кегль 14, 1,5 интервал латинской графикой для статей на азербайджанском турецком языках и английском, кириллицей для статей на русском языке.
- В статье должны быть указаны UOT индексы или коды типа PACS, а также ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языках написания статьи и резюме).
- В конце статьи должны быть даны научная новизна, практическая ценность, экономический результат и др.
- В статье должны быть даны ссылки на научные источники. Список литературы должен быть либо по порядку (например, [1] или [1, с.119]) или же по порядку шифра. Если дается сноска на ту же литературу в другом месте текста, тогда номер сноски должен быть таким же как и прежде.
- Информация о каждой сноске, данной в списке литературы, должна быть полной и точной. Библиографическое описание источника должно быть дано в соответствии с его видом (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на статью, материалы симпозиумов, конференций и других научных изданий, должно быть указано название доклада или тезиса. При библиографическом описании ссылаемых источников должны браться за основу требования 10.2-10.4.6 отдела «Используемая литература» действующей инструкции по «Правилам составления диссертационных работ» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
- В статье преимущество должно быть дано научным статьям, монографиям и другим источникам, опубликованным в течении последних 5-10 лет.
- Статьи, список литературы которых набраны в режиме автоматической нумерации, не принимаются.
- К статье должны быть приложены 1 рецензия (с указанием имени, научной степени, научного звания и научного титула, места работы рецензента), выписка из протокола научного совета (кафедры, отдела) учреждения, recommending публикацию статьи.
- Статьи, которые не являются технически корректными, а также содержат плагиат, не будут опубликованы.

Электронный адрес журнала “История и ее проблемы”:
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Requirements for scientific publications

- The place of work and the address, e-mail address of the author(s) should be indicated in the article.
- Articles may be published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English. The summary of the article should be in two languages, in addition to the language of the article. Both summaries should be the same and display the content of the article. The summary should show the scientific result, scientific novelty, practical value, etc. The summary should be scientifically and grammatically edited. The summary should contain the full title of the article, the name of the author(s).
- The text of the article should be typed in Times New Roman, 14, 1.5 interval, Latin script for articles in Azerbaijani Turkish and English, Cyrillic for articles in Russian.
- The article should indicate UOT indexes or PACS type codes, as well as keywords. Keywords should be in three languages (in the languages of the article and resume writing).
- At the end of the article scientific novelty, practical value, economic result, etc. should be given.
- The links to the scientific sources should be given in the article. References should be either in order (for example, [1] or [1, p.119]) or in order of cipher. If a footnote is given for the same literature elsewhere in the text, then the footnote number should be the same as before.
- Information about each footnote given in the list of references should be complete and accurate. The bibliographic description of the source should be given in accordance with its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to an article, materials of symposia, conferences and other scientific publications, the title of the report or thesis should be indicated. In the bibliographic description of the referenced sources, the "Used literature" section 10.2-10.4.6 of the current instruction on the "Rules for writing dissertations" of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be taken as the basis.
- In the article, the advantage should be given to the scientific articles, monographs and other sources published in the last 5-10 years.
- The article should be accompanied by 1 review (indicating the name, scientific degree, academic title and scientific title, place of work of the reviewer), an extract from the protocol of the scientific council (chair, department) of the institution that recommends publication of the article.
- Articles that are not technically correct, as well as plagiarism, will not be published.

Email: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Çapa hazırlayanlar: *Sevinc Ruintən* – Bakı Dövlət Universiteti
Şəbnəm Cəfərova – Bakı Dövlət Universiteti
Elmar Axundov – Bakı Dövlət Universiteti
İlham Məmmədov – Bakı Dövlət Universiteti
Şəhla Xələfova – Bakı Dövlət Universiteti

Tərcüməçi redaktorlar: *Anar Kərimov* – Bakı Dövlət Universiteti
Aynur Məmmədova – Bakı Dövlət Universiteti

Web-redaktor: *Ramil Dadaşov* – Azərbaycan Texniki Universiteti

Yığılmağa verilmişdir: 29.01.2026. Çapa imzalanmışdır: 31.01.2026.
Redaksiyanın ünvanı: Bakı – 370148, akad.Z.Xəlilov küç.23
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi. Tel.: 539 08 56
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

